

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 66

*Соціальні аспекти історико-культурного розвитку
Полісся й України*

Ніжин
2011

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя) протокол № 10 від 02.06.2011 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник
включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються
до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії
(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н.,
проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф.
О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мой-
сієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф.
А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., член-
кор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц.
О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран;
д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист.,
проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнеєва; к. мист. н., доц.
Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найдєн; д. мист., проф. В. І. Ро-
жок; д. мист., проф. В. В. Рубан; к. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист.,
проф. В. Д. Шулґіна.

Література та культура Полісся. – Вип. 66 : Соціальні аспекти
Л 64 історико-культурного розвитку Полісся й України / відп. ред. і
упор. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 395 с.

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Самойленко Г. В. упорядник, 2011
© НДУ ім. М. Гоголя, 2011

УДК 10.00.00

Н.М.Созашвили

Фольклор и современный литературный процесс

У статті подається матеріал, який пов'язаний з використанням деяких принципів фольклору в сучасній літературі.

Ключові слова: фольклор, сучасний літературний процес, контекст, принципи використання.

В статье подан материал, который связан с использованием некоторых принципов фольклора в современной литературе.

Ключевые слова: фольклор, современный литературный процесс, контекст, принципы использования.

The article deals with the material about the principles of folklore usage in modern literature.

Key words: folklore, modern literary process, context, the principles of usage.

Изучение литературной деятельности подтверждает, что фольклористические интересы возникают и по сей день. На современном уровне литературного развития фольклор продолжает своё идейно-эстетическое воздействие. Он выступает в качестве одного из формообразующих и стилиобразующих факторов, служит материалом, используемым писателями для изображения духовного мира человека.

При изучении этих процессов, представляется важным не только определение фольклорной "квоты", выяснение семантического значения фольклорных элементов, но и более широкое теоретическое осмысление стилевых поисков, выяснение степени влияния народной художественной культуры на современную литературу и её проявление в индивидуальном творчестве, уяснение того, каким новым идейно-художественным задачам служит фольклор в реалистическом воспроизведении жизни. Важно уяснить способы и характер соотношения фольклорных единиц с литературным контекстом. Решение этого вопроса, в частности, даёт возможность судить о степени стилистической завершенности художественных произведений. При

изучении непосредственного функционирования фольклорных элементов в литературном произведении требуется исходить из понимания внутренней системной связи всех компонентов повествования, когда образы, все изобразительные средства слагаются в нерасторжимое единство, в котором всё взаимообусловлено.

Разумеется, очень важно исходить из дифференцированности функций фольклорных элементов (образов, сюжетов, народной лексики и фразеологии) в составе различных художественных произведений (иногда различных у одного и того же автора!). С одной стороны, в художественной литературе имеют место такие функциональные модификации фольклорных элементов, которые приводят к изменению их образно-эмоциональной самостоятельности, к полной "соподчинённости" (по В.В.Виноградову) контексту [3, с. 383–384]. С другой, именно в условиях гармонического единства и целостности художественных произведений оказывается возможным и самое бережное сохранение спонтанной эстетики фольклора в литературном контексте.

Изучение конкретного творческого опыта писателей раскрывает огромное разнообразие проявлений фольклоризма в современном литературном процессе, обогащение его форм и художественных итогов.

О новых нравственно-философских исканиях современной грузинской литературы в устно-поэтическом творчестве народа, в частности в мифе и притче, убедительно пишет в своей статье "... Не храм, а мастерская" А.Эбаноидзе. Не считая мифологизм и притчевость единственным способом глубокого философского осмысления современных литературно-фольклорных проблем, автор убеждён, что миф и притча помогают некоторым современным писателям "использовать эмоциональную энергию, накопленную человечеством в процессе художественного творчества с незапамятных "мифических" времён [6, с. 79]. С этих позиций анализируются такие произведения грузинских писателей 70-х годов, как романы О.Чиладзе "Шёл по дороге человек" и Д.Амирэджиби "Дата Туташхия", а также цикл современных сказок Э.Ахвледиани. Указывая, например, на близость романа О.Чиладзе "Шёл по дороге человек" к грузинскому фольклору, исследователь вместе с тем выясняет сущность нравственно-философского и художественного переосмысления писателем древнегреческого мифа об аргонавтах. В романе Д.Амирэджиби "Дата Туташхия" А.Эбаноидзе не только фиксирует его связь с фольклорными источниками, им отмечается глубокое нравственно-социальное осмысление народных сказаний о жизни и смерти благородных разбойников; широко распространённая в фольклоре тема о

заступничестве угнетённых трактуется как поиск истины и смысла жизни, как противоборство Добра и Зла.

Критика отмечает повышенный интерес современных писателей к народным мифам, сказаниям, легендам, в частности к былинно-национальным типам широкого звучания [5]. Анализ произведений Ч.Айтматова, Б.Шинкубы, В.Санги убеждает, что общая для всех проблема мифологизма каждым писателем решается по-своему. Например, у Ч.Айтматова она решается на уровне морально-психологического переосмысления мифа и сказки, связи и отталкивания мифа от действительности. Близка к этому творческая манера в интерпретации мифа в романе Б.Шинкубы "Последний из ушедших", когда писатель пользуется мифологическим материалом для характеристики внутреннего состояния героев, передачи их этнопсихологии, мировоззрения, их видения и восприятия окружающей исторической и жизненной обстановки.

Весьма интересны и суждения самих писателей.

Ч.Айтматов в статье "Критическое мироздание или энергия мифа?" говорит о праве писателя-романиста воплощать социально-нравственное реалистическое содержание в "необычной форме" гротеска, притчи, мифа, что, по его мнению, не затемняет, а наоборот, помогает ярче отобразить "картины жизни". На вопрос критика В.Коркина "Чем объясняется пристрастие к мифотворчеству?" Айтматов высказывает мнение: "Долго дремавшие, казалось бы, навсегда отошедшие в небытие мифы, легенды, предания оживают в человеческой памяти лишь тогда, когда в этом возникает необходимость", т.е. тогда, когда правда жизни требует соответствующего художественного выражения" [1]. О своём новом романе "И дольше века длится день" Ч.Айтматов сказал: "Как и в прежних своих произведениях, и в этот раз я опираюсь на легенды и мифы, на предания как на опыт, предназначенный нам в наследство предыдущими поколениями" [2]. Не касаясь сложных тематических перипетий романа Айтматова, хотим сказать, что в его повествовательной системе предания, легенды, плачи, проклятия, мифы играют существенную роль в сюжетообразовании и выражении авторской идейно-эстетической концепции.

Предание о Дон Жуанах, некогда вторгшихся в сарозекские степи, оставивших страшную память в веках своей невероятной жестокостью по отношению к завоёванным народам, имеет глубокую общественно-историческую основу. Поражает своей жизненной достоверностью, нравственно-психологической силой легенда о кладбище Ана-Бейит, о подвиге матери во имя спасения сына и о её трагической судьбе. К легенде тесно примыкает душераздирающий

плач-причитание матери по заживо загубленному сыну ("Я сирая верблюдица, пришедшая вдохнуть запах шкуры верблюжонка, набитого соломой"), у которого насильники ценой страшных пыток отняли "живую память". Это орагический плач, о котором автор говорит, что "его и поныне вспоминают знающие люди". Не менее выразительно и художественно совершенно "знаменитое прискорбное слово о солнце, боге, о себе". "Слово" передано в форме своеобразных триад-проклятий огромной эмоциональной силы, звучащих в устах матери как вопль ужаса и смятения: "Найман-Ана сказала в иступленном горе и отчаянии: "Когда память твою отторгли, когда голову твою, дитя моё, сжимали, как орех, клещами, стягивая череп медленным воротом усыхающей кожи верблюжьей, когда обруч невидимый на голову насадили так, что глаза твои из глазниц выпирали, налитые сукровицей страха, когда на бездымном костре сарозеков предсмертная жажда тебя истязала и не было капли, чтобы с неба на губы упала, – стало ли солнце, всем дарующее жизнь, для тебя ненавистным, ослепшим светилом, самым чёрным среди всех светил в мире?"

Когда раздираемый болью, твой вопль истошно стоял среди пустыни, когда ты орал и метался, взывая богу днями, ночами, когда ты помощи ждал от напрасного неба... проклял ли ты из последних сил бога, что сотворил всех нас в покинутом им самим мире?"

Когда сумрак затмения застилал навсегда изувеченный пыткой разум, когда память твоя, разъятая силой, неотвратно теряла сцепления прошлого, когда забывал ты в диких метаниях взгляд матери... – разве не проклял ты, падая в бездну беспамятства, мать свою страшным проклятьем за то, что посмела зачать тебя в чреве и родить на свет божий для этого дня?.."

Здесь поражает утончённая объективно-субъективная согласованность, гармоническое единство контрастных метафорических рядов повторений, к которым прибегает автор в целях усиления эмоциональной выразительности воплей матери. В испепеляющую жару, под пыткой, когда на выбритую голову налеплена сырая верблюжья шкура, усыхающая от солнечных лучей и причиняющая неимоверные страдания, солнце, "всем дарующее жизнь", становится "самым чёрным из всех светил мира"; здесь же – муки жертвы, взывающей о помощи к "всемогущему богу, что сотворил всех", и проклятия ему "за бессилие избавить" от страданий; ужас безумия изувеченного пытками – и страшные проклятия матери за то, что родила его на свет. Тирады-проклятия, по всей видимости сочинённые автором в народном стиле, поражают своей поэтической и семантической завершенностью, они вызывают содрогание перед

ужасами раскрытой трагедии. Всё это завершает миф о птице Доненбай, в которую превратился платок, спавший с головы матери, поверженной рукой любимого, потерявшего рассудок сына. По словам автора, птица эта "стала летать... по ночам с возгласами, встретив путника: "Вспомни, чей ты? Чей ты? Как твоё имя?..." – и это звучит как лейтмотив, несущий большую смысловую нагрузку.

Каждое из фольклорных либо стилизованных автором под фольклор произведений звучит в романе по-своему. Вместе с тем все они подчинены единой контекстовой аранжировке, придавая предельную художественно-эмоциональную выразительность повествованию.

Отмечая многожанровое вовлечение фольклора, наблюдаемое не только в творчестве В.Астафьева, обратим внимание и на другую тенденцию. В произведениях некоторых современных писателей какой-либо один фольклорный жанр становится ведущим в реализации идейно-эстетической концепции автора. Так, у Ч.Айтматова, например, в повести "Пегий пёс, бегущий краем моря" это мифы, у С.Наровчатова в поэме "Василий Буслаев" – былина, у Р.Гамзатова в "Сказании о Хочбаре, уздене из аула Гидатль..." – народное сказание.

Для В.Распутина в его повести "Живи и помни" особо "продуктивной формой", актуальные координаты которой определяют концепцию всего произведения, оказалась пословица: "С волками жить – по-волчьи выть". Пословица эта в повести не только не изменяет своего народного смысла, но приобретает углублённую интерпретацию в изображении ушедшего от людей и народа, противостоящего им человека-"волка".

Вполне можно сказать словами М.Бахтина, что эта пословица в произведении В.Распутина имеет "композиционно-организующее значение". В отличие от коллективистских функций фольклорной эстетики, столь удачно использованных А.Астафьевым, эта пословица (как и некоторые другие) служит одним из средств индивидуальной характеристики героя, выражению его внутренней сущности.

Проанализируем всё это на Мексте. Прежде всего обращает на себя внимание сближение образов чужого людям человека и зверя; они в своей противопоставленности людям тождественны друг другу. "Что-то большое и лохматое смутно чернело" перед Настёной (сообщает автор), когда женщины впервые увидела в бане своего мужа после того, как он дезертировал с фронта. На вопрос Настёны: – Куда ты пойдёшь? – он отвечает ей: "*К родному брату, к серому волку...*" Поведение Андрея Гуськова в тайге, в зимовьях, в заимках – волчье. Днём он отсиживался... пугался каждого человека... а ночью... *припускал со всех ног*". Автор всё время подчёркивает волчью жизнь своего героя, когда говорит о нём, что он "*впервые за много волчьих*

дней согрелся", что он "внюхивался, всматривался, озирался". Применительно к Гуськову говорится: "Кто-то чужой в мою шкуру влез", "Он вылезал из своей шкуры" и т.д.

Кульминация темы "человек – волк" достигается в сцене описания встречи Андрея Гуськова с волком: "Он научил Гуськова вить, – сообщает автор, – волк устраивался на задах зимовья и затягивал свою жуткую и острую, на одном длинном дыхании, песню... Страдая, что не может ничем пугнуть зверя, Гуськов приоткрыл однажды дверь и в злости, передразнивая, ответил ему *своим воём*. Ответил и поразился: *так близко его голос сошёлся с волчьим...*

Ну что же, – заключает автор, – вот ещё одна исполненная по своему прямому назначению правда: с волками жить – по-волчьи вить..." Из повести мы узнаем, что Гуськов "реально" уподоблялся волку, когда ему "становилось во всём тошно, он открывал дверь и, словно бы дурачась, забавляясь, пускал над тайгой жалобный и требовательный далеко вокруг". Андрей даже жене своей Настёне, говорит: "Я здесь по-волчьи научился вить", при этом "пустил тонкий и длинный, режущий по живому, жалобный и убийственный стон..." Человек настолько озверел, что, подходя мельнице, рассуждая сам с собой, определял: "...человечьим духом вроде не пахло".

Тема человека-волка, человека-зверя в их трагическом единстве проходит через всю повесть. Человек, предавший свою Родину, своих близких, теряет всякую связь с обществом, с нормальной жизнью; загнанный по собственной воле в тайгу, он обречён на дикое, звериное существование в норах, щелях и пещерах. Так реализуется, приобретая глубокий общественно-социальный и нравственно-философский смысл, мудрая народная пословица.

Непреходяще значение в культуре народов Кавказа древнего нартского эпоса, тоже имеющего мифологические корни. В нартском эпосе сложилось мифологическое ядро, во многом типичное для различных национальных версий Нартиады. Это довольно устойчивые представления о богах и героях, их функциях, их отношении между собой т.д. Многие писатели так или иначе обращались к образам, сюжетам и мифологии этого широкого, распространённого на Кавказе памятника древней культуры его народов.

Недавно в Цхинвали на осетинском языке вышел в свет роман Н.Джусойты "Слёзы Ширдона" [4]. В предисловии автор пишет о том, что он хочет показать "живой нартский мир в своём представлении". В романе немало интересных находок, социально-нравственных и философских акцентов, однако авторское восприятие "нартского мира" с его традиционно устойчивыми сюжетами, образами, древней мифологией настолько произвольно, что фактически уводит писателя

от того эстетического объекта, на который он ориентируется, в системе которого высказывает свои суждения.

Совершенно неожиданно, например архаико-мифологический персонаж Ширдон (справедливо сопоставляемый учёными с древнегерманским богом Локи), именуемый в эпосе "злом нартов", оказывается самым положительным героем. Он – труженик, землепашец (что для нарта вообще исключено), покупает пару быков для пахоты, строит шалаш и приглашает свою возлюбленную Залину. Он не играет в нартские игры, бродит в одиночестве в ущельях и долинах. Это, так сказать, сугубо цивилизный тип, не принимающий никакого участия в знаменитых балцах – военных походах нартских богатырей. Он дружит с горшечником Алафартом и кузнецом Армимазом (вымышленные образы). Сам Ширдон ловко справляется с глиной, делая из неё игрушки. Самыми нетрадиционными оказываются в романе отношения между нартами. Вопреки эпической логике, такие знаменитые эпические герои их Ахсартаккаевых, как Урызмаг, Сослан, Сатана, в романе предстают весьма отрицательными персонажами, все они жестоки и коварны, все они противопоставлены "идеальному", доброму Ширдону – юноше с глазами "небесного цвета", которые "светятся радостью". Ширдон борется за справедливость, узнав, что благородный богатырь Ардагу (совершенно вымышленный образ) был ослеплён Сосланом по наущению Сатаны. Оказывается, что знаменитый нартский герой Сослан, идеализируемый в нартском эпосе, родился "на горе нартам". Прекрасному юноше Ширдону тяжело жить в "этом грязном мире".

В романе фигурируют и другие мифологические персонажи: небесный кузнец Нурдалагон, боги Уастырджи, Уацилла, Афсати, небесные прислужники бога – зеды и даваги и т.п. Однако вопреки сложившимся в мифологии представлениям в романе Н.Джусойты Уацилла выколол глаза Афсати (а не Фалвар Тутыру). По весьма субъективному представлению автора, у бога Уациллы почему-то "кровавая пасть", зеды и даваги берут с людей взятки... Ширдон, не лишённый в романе своей мифологической способности к метаморфозам, благодаря этому становится (превратившись в ожерелье) свидетелем любовных утех жены верховного бога с конюхом..., а став блохой, подслушивает разговор богов Афмати с Сафой, из которого узнает, что Сатана отдалась Сафе (по эпосу – Уастырджи) за "чудесные ножички". В романе Сатана, которую Урызмаг за провинность изгоняет из дома, говорит ему: "Давай, Урызмаг, напоследок напьемся!" Конечно, в эпическом сказании ничего подобного нет, а существующий эпизод о том, как Сатана увезла с собой Урызмага, подан в стиле тонкого народного юмора. Как видно, в романе

Н.Джусойты "Слёзы Ширдона" содержание мифов и древних эпических образов, как и их функциональное назначение, интерпретируется автором произвольно. Признавая правомерность использования мифов, мифологических и эпических образов в литературе, как и эмоционально-нравственной, философской их трактовки, считаем, однако, недопустимым такое посягательство на мифологию и эпос, которое в корне нарушает традиционно-устойчивые, сложившиеся на пределах любого литературного хронотипа представления о них. Мифология и эпос, формировавшиеся в течение многих веков, сложились в устойчивые "замкнутые системы", став достоянием культурного наследия многих народов. Можно ли с мифологией и с эпосом обращаться так свободно, как это делает Н.Джусойты? Мы считаем, что нельзя.

В критике всё активнее анализируется проблема соотношения "мира" и "реализма" в современной прозе.

В нашем представлении вопрос о локализации мифа в литературном контексте и о его идейно-эстетическом функционировании не следует отрывать от общей проблемы литературно-фольклорных связей. В решении же проблемы фольклоризма, наряду с традиционной литературоведческой методикой, находят своё применение и принципы системного анализа. М.Б.Храпченко подчёркивает, что системный подход, когда под системой понимается комплекс элементов, находящихся во взаимодействии, способствует раскрытию внутренних соотношений в тех или иных структурных образованиях, соотношений между их различными составными частями и компонентами. М.Б.Храпченко выделяет явление "соподчинённости", "взаимодействия", "отталкивания", что вполне применимо в анализе любых (в том числе и мифологических) компонентов литературного повествования.

В рассуждениях некоторых критиков по поводу "мифологизма" современной литературы, "мифологического мышления" некоторых писателей мы полностью разделяем скептическую позицию В.Сава-теева, обозначенную в его статье "Новые подходы и старые истины" (Лит. газ. – 1982. – 27 янв.). Признавая правомерность и актуальность проблемы соотношения "мифа" и "реализма", автор возражает против субъективистских построений и других существенных просчетов произвольного её решения. При этом справедливо критикуется ставший модным в представлениях о "мифомышлении" в литературе принцип "партиципации". Напомним, что это понятие было введено Леви-Брюлем применительно к первобытному мышлению, когда человек предполагал в вымышленном "реальность". Партиципация,

по Леви-Брюлю, присуща наиболее архаическим формам первобытного мистического мышления.

В развитой литературе вовсе исключается самодовлеющее, произвольное "причинно-следственное" мифомышление, которому будто бы подвержены некоторые писатели. Обращение того или иного автора к фольклорным средствам и образам, в том числе и к мифологическим, – всегда сознательно применяемый приём. "Сознательная сила художника" (по выражению Л.Н.Толстого) состоит в том, что писатель руководствуется действенными принципами отбора функционально пригодного для него и для его произведения идейно-эстетического материала.

Высказанное нами несогласие с некоторыми принципами использования фольклора в современной литературе может иметь, на наш взгляд, некоторое стимулирующее значение в решении писателями этой актуальной проблемы. Не подлежит сомнению продолжающееся влияние фольклора на современную литературу, которое приобретает теперь более сложные формы выражения. Это живой, развивающийся процесс, обогащающий нашу литературу.

Литература

1. Айтматов Ч. Критическое мироздание или энергия мифа? / Ч. Айтматов // Лит газета. – 1978. – 29 марта.
2. Айтматов Ч. // Лит. газета. – 1980. – 22 окт.
3. Виноградов В. В. Поэтика русской литературы / В. В. Виноградов. – М., 1976.
4. Нафи. Сырдоны цое ссыгтое / Нафи. – Цхинвал, 1979.
5. Суровцев Ю. Сегодняшние рубежи: Об интернациональном единстве нашей литературы / Ю. Суровцев // Лит. газ., 1977, 24 авг.
6. Эбаноидзе А.... Не храм, а мастерская / А. Эбаноидзе. – Вопр. лит. – 1978. – № 5.

УДК 10.00.01

Н.Э.Кахашвили, И.Шиукашвили

Николай Гоголь в грузинской прессе XIX века

У статті розкривається значення впливу творчості М.Гоголя на грузинську культуру. Видатні твори грузинської прози і драматургії відображають вплив М.Гоголя протягом тривалого розвитку грузинського театрального і літературного процесу. Матеріали, присвячені М.Гоголю, були опубліковані у грузинських

засобах масової інформації у ХІХ ст. Кожний його ювілей був значною подією в Грузії. Драматургія М.Гоголя, яка навіть у роки правління царя Миколи виражала протест прогресивного суспільства проти існуючого режиму, мала велике значення для народу Грузії, який боровся за свою незалежність.

Ключові слова: М.Гоголь, вплив, взаємозбагачення, грузинська література, театр.

В статье раскрывается значение влияния творчества Н.Гоголя на грузинскую культуру. Известные произведения грузинской прозы и драматургии отражают влияние Н.Гоголя на протяжении длительного времени развития театрального и литературного процессов. Материалы, посвященные Н.Гоголю, были опубликованы в грузинской прессе ХІХ в. Каждый его юбилей был значительным событием Грузии. Драматургия Н.Гоголя, которая даже в годы правления царя Николая выражала протест прогрессивного общества против существующего режима, имела большое значение для народа Грузии, который боролся за свою независимость.

Ключевые слова: Н.Гоголь, влияние, взаимообогащение, грузинская литература, театр.

In the work it is considered the significance of Gogol creature before the Georgian culture. The famous workers of Georgian literature and theatre always appreciated the significance of Gogol dramas almost on every stage of Georgian theatre and literature development. All the arrangements dedicated to Gogol were published in the Georgian media of the ХІХ century. Each anniversary was a great holiday in Georgia. Dramatic compositions of N.Gogol, in which even in the years of Nikoloz's first terrible reaction it was clearly expressed the protest of progressive society towards the ruling regime, had a great importance for Georgian people, who were fighting for freedom.

Key words: M.Gogol, influence, mutual enrichment, Georgian literature, the theatre.

Неизмерима заслуга Гоголя на каждом этапе развития грузинской культуры и об этом говорят известные деятели грузинской литературы и театра.

Доказательством того, что грузинский народ с большим уважением относится к Гоголю, является то, что его каждая юбилейная дата отмечается в Грузии как большой праздник.

То, что Н.Гоголь особенно сильно любил грузинский народ, подтверждает и то, как часто грузинская пресса ХІХ в. освещала все мероприятия, посвященные Н.Гоголю. Каждая юбилейная дата Гоголя является для Грузии праздником.

В 1886 году, когда праздновалось 50-летие с первой постановки "Ревизора", грузинское общество с большим торжеством откликнулось на это событие. 6 мая в Тбилиси провели специальный вечер. С участием великих грузинских актёров были представлены вторая и третья части "Ревизора".

Вечером Акаки Церетели прочитал великолепное стихотворение, посвященное памяти Гоголя, а потом к большому портрету Гоголя от имени грузинского народа преподнесли лавровый венок.

Об этом вечере Илья Чавчавадзе в газете "Иверия" писал: "...Ревизор" Гоголя является бессмертным для всей Руси; хотя все персонажи пьесы взяты из быта всяя Руси, воспитаны на русской почве, с которой мы не знакомы и нам чужда, но со своим талантом и искусством Гоголь с такой действительностью описывает своих типажей: их быт и духовную жизнь, что заслужил величие и уважение во всей России. Для каждого театрального репертуара "Ревизор" является ценным сокровищем, который и по сей день не теряет свою привлекательность" [1].

В следующем номере Илья Чавчавадзе писал о Гоголе, что передовые писатели России принадлежат не только России, но и всему миру.

Драматургия Гоголя, в которой ещё в годы страшной реакции Николая I ярко выражен протест прогрессивного общества против господствующего режима, имела важное значение для грузинского народа, борющегося за независимость.

В 1902 году грузинское общество искренне отозвалось на 50-летнюю годовщину со дня кончины русского писателя. В Тбилисском театре рабочих был организован большой вечер, а в Кутаиси этот юбилей перерос в настоящую политическую демонстрацию. После представления "Ревизора", пишет газета "Иверия", при поднятии занавеса перед зрителями предстали до двадцати артистов грузинской театральной труппы. В руках все держали лавровые венки. На стене висел большой портрет Гоголя, были произнесены речи, стихотворения и др., играла музыка, народ под музыку пел "Мравал-жамиери" и кричал: "Слава, Гоголю! Слава!", "Слава памяти Гоголя!", и этими криками разошлось общество [2].

В 1909 году, несмотря на страшную реакцию, грузинское передовое общество прекрасно отметило 100-летний юбилей со дня рождения великого классика. "100-летний юбилей со дня рождения Гоголя почти естественно совпал с открытием Тбилисского народного театра в здании, построенном Зубалашвили. 4 апреля 1909 года впервые в этом театре подняли занавес. Был представлен "Ревизор" Гоголя", – пишет И.Гришашвили [3, с. 214].

Среди переведённых пьес, которые были представлены на грузинской сцене, "Ревизор" Гоголя был любимее всех для грузинского зрителя. С 1881 года она не покидала грузинскую сцену и по сей день занимает уважаемое место. А всё-таки почему заслужила эта пьеса такое внимание грузинского народа? А потому, что её переводили и ставили не как развлекательную или просто бытовую пьесу, а как произведение, которое своим содержанием и идейной целеустремлённостью вполне созвучно мировоззрению предводителей национально-освободительного движения Грузии во второй половине XIX века, их интересам в борьбе.

Этой теме было посвящено не одно исследование. Письмо грузинского исследователя И.Гришашвили "Ревизор" Гоголя на грузинской сцене" (1951) даёт исчерпывающие, многосторонне интересные детали. В труде в полном объёме даны почти все представления и рецензии начиная с XIX века. Но что происходило в это время в региональном театре Грузии, в труде не указано.

Собранные материалы позволяют отметить, что Телавский театр также не оставил без внимания творчество Гоголя, и его драмы телавские зрители посещали уже в XIX веке.

Телавский театр – один из самых старых театров Грузии. Письменные источники утверждают, что в Телави театр открыли в 30-х годах XVIII века, во время царствования великого Ираклия II [4, с. 105].

В 1790 году в Телави при дворе Ираклия II под предводительством Г.Авалишвили (1762–1850) был открыт ещё один "Театр знатных". В этом театре представляли оригинальные трагедии и комедии вместе с П.Сумараковым. Постоянная труппа Телави существовала уже в 1880 году. Известный журналист и педагог Романоз Дзамсашвили в этом же году в газете "Дрозба" трижды опубликовывал статьи, из которых стало известно, что все представления прошли успешно.

Драматургия Гоголя в репертуаре Телавского театра появляется в 1898 году. Газета "Иверия" пишет: "Илья Зарапишвили (из квартала Надиквари) осведомляет из Телави: "Телавская сцена необустроена и нуждается в ремонте... Мелко Аджмамудов заботится о грузинской труппе и часто ставит представления. В эти дни вместе с любителями сцены была представлена "Семья обвинённого" Джиокомета, в которой играл Алексей Месхишвили. Он же прочитал "Письма сумасшедшего" Гоголя. А.Месхишвили очаровал зрителей и заслужил большие аплодисменты" [1].

Открытие этого факта было очень приятно, т.к. телавское общество уже к концу XIX века со сцены слушало слова Гоголя.

То, что телавские зрители полюбили творчество Гоголя, доказывает и ещё один факт. "В 1899 году в Телави поставили два представ-

ления и оба для благотворительности. Первое Р.Эристави "Умерли, потом поженились" – для местного книгохранилища, а доход от спектакля Гоголя "Ревизор" перечислили в фонд помощи Кварели, который в то время пострадал вследствие наводнения" [5, с. 18].

Как известно, для благотворительности выбирают представление, которое очень любят зрители и соответственно приносит хороший доход. Каким популярным среди зрителей должен был быть "Ревизор", чтобы он выполнил такую миссию!

Телавский театр в середине XX века вновь представил зрителю классические пьесы русской драматургии. В 1952 году была представлена пьеса Гоголя "Свадьба", которая имела большой успех и заслужила положительную оценку (режиссёр-постановщик – Г.Иоселиани, художник – И.Петраитис).

Интерес грузинского общества к творчеству Гоголя был большой. Кроме "Ревизора", несколько произведений Гоголя были переведены на грузинский язык ещё в 70-х годах XIX века. Георгием Чиковани было переведено его произведение: "За что поссорились Иван Иваныч и Иван Никифорович (газета "Кребули". – 1871 г. – № 2, 3, 4, 5).

В 1879 году Коте Месхи с малым сокращением перевёл пьесу "Письма из сумашедшего дома", которая в 1882 году была напечатана в газете "Дрозба" (№ 5); комедию "Ревизор" впервые перевёл Г.И.Сулханишвили (газета "Дрозба". – 1876. – № 2), вторым – известный педагог Алексей Чичинадзе. "Ревизора" третьим перевёл В.Гуния, четвёртым – режиссёр Г.Журули.

Драмы Гоголя оказывали большое влияние на грузинское общество. И.Гришашвили пишет: "Среди нас пьесы Гоголя были очень популярны, в грузинской пьесе часто встречаются художественные герои Гоголя для порицания тех или иных уродливых поступков. Например, в 1878 году в газете "Дрозба" было напечатано письмо под названием "Хлестьяков и Картли" ("Дрозба". – 1878. – № 119), в которой рассказывается, как авантюрист приехал в село Набахтревви, объявил себя ревизором и выманил деньги у крестьян в виде налога. "Бобчинские" и "Добчинские", "Сабакевичи" и "Плюшкины" – эти имена часто можно встретить в политических письмах старых грузинских газет.

Когда была поставлена пьеса Г.Церетели "Дочь семьи", один из рецензентов отметил, как вошли гоголевские типы в грузинскую литературу: "Почтовый чиновник вырезан из Гоголевского "Ревизора" ("Дрозба". – 1882. – № 221).

Сатира Гоголя, его смех и сегодня прямо попадают в цель, когда он выходит в роли обличителя лъстивости, расточительства и всякого рода уродства.

В заключение можно сказать, что грузинская пресса XIX века большое внимание уделяла гоголевской теме, материалы на страницах прессы ярко выражали тот факт, что грузинское общество с большой любовью относилось к его личности и творчеству. Его произведения дали толчок нашим лучшим писателям критическим взглядом посмотреть на людей и общественно-бытовые явления.

Литература

1. Газета "Иверия". – 1898. – № 182.
2. Газета "Иверия". – 1902. – № 53.
3. Гришашвили И. Литературные очерки / И. Гришашвили. – Тбилиси : Сахелгами, 1957.
4. Рухадзе Т. Старый грузинский театр и драматургия / Т. Рухадзе. – Тбилиси : Хеловнеба, 1949.
5. Зурабишвили М. Телавский театр / М. Зурабишвили. – Тбилиси : Сабчота Хеловнеба, 1984.

УДК 10.00.00

Ш.Вахтангишвили

Барокко в европейской и грузинской литературе XX века

У статті розглядається проблема повернення мистецтва барокко в модерністській формі в європейську літературу, зокрема поезію, а також у грузинську художню творчість XX ст. Ключові слова: барокко, письменники-модерністи, грузинська література.

В статье рассматривается проблема возвращения искусства барокко в модернистской форме в европейскую литературу, в частности поэзию, а также в грузинскую художественную творчество XX века.

Ключевые слова: барокко, писатели-модернисты, грузинская литература.

The article deals with the problem of returning modern baroque to the european literature, specially to the poetry and to the georgian art of XX century.

Key words: baroque, writers-modernists, georgian literature.

Как известно, искусство барокко возникло в Италии и своё господство во всей Европе начинает с XVII – с середины XVIII века, хотя литературным термин стал известен в XIX веке. Великими представителями барокко являются Т.Тассо, К.Марино, испанец Гонгора и другие неординарные личности, которые сыграли важную роль в становлении искусства барокко. Это и нашло своё отражение в творчестве XX века.

В 1910–1920-е гг. XX века замечается возвращение барокко в литературу Европы и Грузии, а также его модернизация в творчестве современных писателей и поэтов. Особенно надо отметить типологическую близость к барокко английского поэта и критика Т.Элиоти, Г.Табидзе и В.Гаприндашвили (широкое отражение искусства XX века). Имеются характерные отличительные черты в творчестве Т.Элиоти, где чувствуется, что он ближе к маниеризму и старому барокко, метафизической школе, а в творчестве грузинских поэтов чувствуется своеобразная привязанность к старому барокко, а иногда и к рококо.

Для анализа остановимся на вопросах синтеза отдельных моментов "пост-руставельской" литературной системы и лирики 1910–1920 годов. Параллель в тезисе Т.Элиоти об аналогии метафизической школы и поэзии его времени можно найти между испанским "модернизмом" 10–20-х годов XX века и эпохой поэзии Гонгоры, между российским пост-символизмом и итальянским барокко и др. В грузинской поэзии на такое же правомочие указывают комплиментические заявления литературных процессов 1910–1920 годов по отношению Т.Багратиони и Б.Габашвили.

Резким проявлением указанной аналогии в лирике Галактиони является применение одной из стихотворных форм грузинского Барокко – палиндромы, стремление к ритмам "маджамури", повторениям, акустическим эффектам; культ "формализма", частое присвоение автономичности к слову, становление слова почти единственным антогонистом, зачисление Бесики в число жрецов святого искусства, связь между "цветами зла" Бодлера и "садами тоски" Бесики, усиление чувств, патетичность и др.

Для искусства европейского барокко характерен жанр эмблематики и включение мифологических и религиозных парадигм (кимеры, кентавры, щитов, лира и др.), флоры и фауны (роза, орёл и пр.) в символично-аллегорическую структуру, что даёт возможность полисемантического мышления, а также всё это органично для грузинского постсимволического ансамбля. Отражением культа эмблематичности являются такие наименования, как "Голубые рога (для винопития)", "Синие кони", журналы под названием "Кимериони",

"Меоцнебе Ниамореби" и др. Эмблематично название собраний, связанных *vanitas*, и старинных вариаций (Ш.Бодлер "Амур и череп"). Относительно этого названия поэт даёт следующее объяснение: "Череп головы является символом нашего существования и страшного положения. Цветы – символ прекрасности артистических чувств. Эти цветы я поставил не в "вазу приудона", а в "череп головы" [2, с. 474].

Эмблематичны по своему составу и полисемантической крест, лев, бык, павлин, мрамор, где показан синтез элементов христианства и язычества. В стихотворении Г.Табидзе "Плющ, подошедший к кресту" из "Одиночества лиры" образная система состоит в родственной связи с одним из главных мотивов натюрмортов барокко – отражением "Ванита", полисемантическая метафорность которой служит освобождению от эмпирической действительности и цели символического достижения действительности. Аналогию с эмблематикой также находит мотив свечи в поэзии Г.Табидзе. Мотив подсвечника и свечи, стол с алхимическими инструментами, паутины ("во всех подсвечниках погасли свечи") отмечают реминисценции барокко. В литературе и искусстве европейского барокко и в поэзии Г.Табидзе (более шире – в постсимволической поэзии) сравнительный анализ мотива зеркала даёт особенно интересные результаты.

Вариация "Голубого цветка" Новалиса "Белый цветок с незнакомого луга" ("Когда вокруг...") является символически-эмблемной, хотя такой цветок не встречается в рецептуре эмблем. "Облака с золотыми амурами" повторяют иконографический мотив живописи барокко (в том числе обрисовка потолка Палаццо Питта).

Не случайно, что для поэзии Галактиони характерен эффект случайности, для достижения которого служит логическое сравнение, тезис поэтической неожиданности: "Удивление – задача поэзии... Тот, кто не может удивляться, пусть лучше займётся другим делом" (Марино).

Барокко не является идентичным явлением романтизма. Оно ищет истину в маске и орнаменте; романтизм объявляет борьбу всякой маске; барокко дополняет всё то, что обнажает романтизм. Барокковское "Я" – это интимность для показа другим; романтизмическое "Я" – это секрет одиночества. Барокко старается быть перенести в показательность, а романтизм стремится из среды к сути. Барокко проявляется с помощью театра, а романтизм – откровенной беседой (J.Rousset, 68, 120). "Прости Люциферу в сердце моём...", "Эта маска, а не искренняя беседа". Неслучайна частота слова "маска": "Я снимаю маску, подайте мне коня".

Конечно, нельзя ожидать точного смыслового и "идейного" переноса европейского барокко XX века в грузинскую литературу. Эти

схожие системы поэтов служат разным задачам. Несмотря на смысловое различие, необходимо сделать соответствующий вывод, опираясь на положение Григола Робакидзе, что слово экспрессионистов в грузинской поэзии XX века является "конвульсией барокко XVII века".

Литература

1. Чкония М. Стихи, эссеи, письма / М. Чкония, В. Гаприндашвили. – Тб., 1990.
2. Табидзе Г. Сочинения / Г. Табидзе. – Тб., 1980. Т. XII. – Тб., 1980.
3. Eliot T. S. Poetry and poets / T. S. Eliot. – L., 1967.
4. Eliot T. S. Selected essays / T. S. Eliot. – L., 1970.

УДК 82.091(075.8)

К.П.Ісаєнко

Функція "жанрової домовленості" у новій прозі Ліни Костенко (на матеріалі роману "Записки українського самашедшого")

Статтю присвячено аналізу жанрової своєрідності роману Л.Костенко "Записки українського самашедшого".

Ключові слова: жанр, "жанрова домовленість", Л.Костенко.

Статья посвящена анализу жанрового своеобразия романа Л.Костенко "Записки украинского самашедшего".

Ключевые слова: жанр, "жанровая договорённость", Л.Костенко.

The article is dedicated to the analysis of genre peculiarity of the novel by L.Kostenko.

Key words: genre, novel, L.Kostenko.

Роман Ліни Костенко "Записки українського самашедшого" останнім часом позбавив спокою (у всій повноті смислу цього слова) переважну більшість читачів і критиків. Подивившись на строкаті (часто за межею коректності і відповідності жанру) відгуки на роман, вкотре можна зробити висновок, що критика – це не завжди конструктив, а на разі – деструкція, продукована тими, хто не має жодного відношення ні до літературного процесу, ні, тим більше, до філології загалом. Найбільш парадоксальними виглядають оціночні сентенції роману, які містять вислів: "Я особисто роману не читав, але

можу сказати...", і вже далі, власне, не варто уваги, про що саме "авторитетно" заявляє так звана українська "критика".

Ми спробуємо розглянути роман "Записки українського самашедшого" поза "модним" сьогодні політично-спекулятивним контекстом, а скоріше як явище нової української літератури крізь призму поняття жанру з огляду на сучасні літературознавчі та генологічні дослідження.

Отже, базовим у даній статті маємо поняття жанру, оскільки чи не найвагомим закидом на адресу Л.Костенко є саме спростування приналежності нового твору до жанру роману.

З точки зору сучасної літературознавчої науки і критики, поняття жанру є категорією рухомою, хоча і спрямованою на стійкі, повторювані й упізнавані типи літературних структур. За словами М.Бахтіна "життя жанру полягає у його постійних відродженнях та оновленнях у оригінальних творах. <...> сутність кожного жанру розкривається у всій повноті лише в тих різноманітних варіаціях, котрі створюються упродовж історичного розвитку цього жанру" [1]. Хоча на думку багатьох критиків, роман Ліни Костенко не відповідає вимогам і канонам романного жанру, такі твердження виглядають дуже суперечливих. Адже літературна критика неодноразово презентувала, як можуть класифікуватися жанри залежно від їх текстуальних властивостей та риторичних ефектів. Наприклад, Г.Даброу зазначає, що жанри розділяються за темами, намірами, напрямом думок, тоном чи комбінацією ознак. П.Геннаді вважає, що жанри можна класифікувати відповідно до авторської позиції, мовних конструкцій та контексту, до якого апелює автор. Е.Фаулер вказує на три очевидні загальні сигнали: посилання на попередніх авторів або жанрові ознаки, заголовки, теми, що відкривають текст. Але критики не тлумачать ці характеристики як відокремлені сутності. Натомість пропонують розглядати їх як такі, що становлять код, котрий, у свою чергу, і дозволяє укласти своєрідну *жанрову домовленість* із читачем [2].

Жанр (від франц. genre – рід, вид) – це тип написаного або виголошеного тексту, та психологічна побудова, котра допомагає читачам вибудовувати тексти у відповідь на риторичні ситуації [3]. Власне, жанри – це закріплені за текстовими зразками назви, що їх читачі, тобто реципієнти, дають різновидам текстів або театральним виставам, які вони можуть впізнавати за типом (наприклад, сонет – чотирнадцятирядковий вірш, написаний п'ятистопним ямбом, новела – невеликий прозовий твір з гострим сюжетом і стрімким розвитком подій, фільм жахів – кінофільм, у якому базовою категорією є страх, а психоз головного героя є причиною лиха для інших персонажів тощо).

Коли ж маємо відсутність вже звичної відповідності тексту і сприйняття, йдеться про "жанрову домовленість", яку сприймаємо і

розуміємо як індивідуальну позицію автора, оскільки письменник використовує своє визначення жанру для побудови текстів, а читач застосовує свої визначення для "розшифрування" та осмислення тексту, що і є прийомом "жанрової домовленості".

Конфігурація характерних ознак жанру, елементи, котрі дозволяють читачеві його впізнати, визначають цю домовленість, яка ніби присутня у процесі читання, занурення у подієвість і емоцію тексту. Відповідно до того, як читачі набувають досвіду сприйняття певного жанру, вони приходять і до розуміння, що жанр визначає певні правила для форми, змісту, тематичного розвитку, тож читач і керується цими правилами, які нібито допомагають їм осмислити текст.

Зважаючи на вищесказане, текст "Записки українського самашедшого" Л.Костенко за жанром є *романом*, цікавим і багатоплановим як на рівні поетики, так і композиційно. Хоча обов'язково треба відзначити і своєрідну поетикальну специфіку: не можна погодитись, що це є власне "романна проза" у її класичному розумінні, скоріше йдеться про прозу, насажену нарративним ліризмом, іншими словами – автор і у прозі залишається поетом, що надає тексту своєрідного звучання і значно глибшого виміру на тематичному та психологічному рівнях.

Сюжет роману, на перший погляд, досить простий: це історія однієї родини у кризовий період життя з точки зору чоловіка середнього віку (так само кризового), але в своїй суті "нормального". До речі, щодо нормальності: наше століття, доба, епоха, зрештою – наше безталанне сьогодення гостро потребують реального обґрунтування і якісно нового визначення категорії норми, нормальності, самого поняття "нормальна людина". Почасти його на свій манер дає і Ліна Костенко. І то не лише на рівні головного образу, власне "самашедшого", нормальними у тексті постають практично всі персонажі, але кожен має своє власне, дещо травматичне "обґрунтування нормальності", яке часом є межовим, дивіаційним, таким, що потребує певного виправдання чи обґрунтування.

Назва роману досить промовиста, її не можна сприймати буквально, у ній вже закладено інтертекст: безпосередній і першочерговий зв'язок із "Записками самашедшого" Миколи Гоголя. Але це було б і надто просто: "самашедший" Ліни Костенко може читатися і як діалектично-регіональна форма від слова "божевільний", і у буквальному розумінні, і як "сам" і "шедший", тобто "той, що сам іде", сам – у сенсі "один з небагатьох", "одинак", "бунтар". Можлива, безперечно, і взагалі знакова рецепція назви роману: "сама-" мається на увазі конкретизація, власне, викриття у назві того, що автор-наратор – жінка, тобто "сама" – *одна, вона*, тобто можна читати і як "записки

однієї жінки". Чому б ні? Така позиція значно збагачує поле досліджень і можливих тлумачень.

Що ж до інтертекстуальності роману, тут маємо багатий матеріал для філософських і літературознавчих міркувань і тлумачень не лише на рівні назви. У тексті маємо багаторазове "оприсутнення" постатей Гоголя і Булгакова, двох українських "самашедших" письменників (сприймаємо і розглядаємо їх українськість не гіпотетично, а як факт незаперечний), які для російської літератури і національної свідомості були і лишаються "чужими", іншими ментально і за типами художньої свідомості однозначно не вписуються до великоросійського імперського контексту. Думаю, Ліна Костенко не випадково оприсутнила у своєму романі саме цих письменників.

Оповідь у романі презентована у формі щоденника головного героя, який не має імені. Прикметно, що головні герої, вся родина "нормального" чоловіка не мають імен. Автор називає їх "дружина", "теща", "син", або "малий". І така "іменна знеособленість" має свою функцію: автор цим підкреслює, з одного боку, звичайність родини, (таких дуже багато), а з іншого – конкретизує її винятковість, адже форма щоденника і не передбачає називання персоналій для того, хто пише цей щоденник. Разом з тим – обрана нарративна позиція презентує і певну сповідальність героя: адже саме у щоденнику маємо і особистісно-інтимний вимір буття реальної людини. Фактично, родина головного героя презентує мінімізовану модель українського соціуму: представлені всі покоління і соціальні прошарки (батько героя – відомий перекладач, який не хоче покидати Україну, покійна мати була відомою співачкою, теща – проста поліська жінка, втілення образу матері, тінейджер – представник покоління "віртуальних дітей", дружина – представник української наукової інтелігенції, сусіді-бізнесмени – типаж "нових українців" тощо).

Головний герой, від імені якого і ведеться щоденник, проходить шлях від внутрішньої кризи, що мала суїцидальні варіації, до повного духовного переродження, віднайдення гармонії на всіх рівнях: сімейному, особистісному, психологічному, громадянському. Своєрідне "обезличення" героя лише підкреслює його типовість: це може бути кожен українець, так може відчувати читач, такі ситуації, у котрих опиняється головний герой і його родина, були, є і будуть близькі і знайомі багатьом українським родинам.

Окремо треба відзначити мову роману: нарешті маємо розкішний український текст без нецензурної лексики, такої "модної", на жаль, у нашій молодій "укрсучліт". На рівні особливостей синтаксису варто звернути увагу на влучні короткі речення, так звані "називні синтаксичні конструкції", які моделюють особливу нарацію: колажність

змальованих картин тільки підсилює ефект "випуску новин", анонсів світових катаклізмів, трагедій, збочень, на тлі котрих і відбуваються життєві перипетії головного героя і його родини. Власне діалогів у романі дуже мало, вони, як і має бути у романі-щоденнику, скупо передаються головним героєм.

Дослідниця К.Міллер вважає, що мовці, тобто ті, хто продукує жанрово визначені тексти, у процесі творчості навчаються типізувати повторювані риторичні ситуації. Стрижневим елементом побудови є жанр, поняття вищого порядку, яке поєднує "форми нижчого рівня та характерну сутність". Тож, за К.Міллер, жанр – це "конвенційна категорія дискурсу, оперта на широкомасштабну типізацію риторичної діяльності. Як діяльність, жанр набуває значення, відповідно до ситуації та суспільного контексту, в якому ця ситуація виникла. Тож жанр – це риторичний засіб для опосередкування індивідуальних намірів та суспільних вимог, він обґрунтовує, поєднуючи індивідуальне із суспільним, особне з повторюваним" [3, с. 162]. Роман Ліни Костенко "Записки українського самашедшого" якраз і є таким риторичним засобом.

Мабуть, таки треба визнати той факт, що в українській сучасній літературі нарешті з'явився твір, у якому ємко презентовано сьогодення нашої країни *от саме так*, як це подає Ліна Костенко. Думаю, роман для тих і про тих людей, які недавню історію творили власноруч, а не для тих і вже ж аж ніяк не про тих, хто намагається позиціонувати текст як політичне гасло. Роман у своїй суті є навіть більше аполітичним, аніж відстоює якісь політичні інтереси. Він реально патріотичний. Ліна Костенко не декларує і не закликає, вона констатує незаперечний для неї і всіх небайдужих факт – нація є, була, буде, і то не всупереч, а як даність, як факт, що відбувся, як незаперечна істина, якою б "самашедшою" ця істина комусь не видавалась.

Література

1. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского / М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1972. – С. 241.
2. Енциклопедія постмодернізму / [за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун ; наук. ред. пер. О. Шевченко]. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003. – 503 с.
3. Miller Carolyn R. Genre as Social Action / R. Carolyn Miller // Quarterly Journal of Speech. – 1984. – P. 151.
4. Todorov Tz. Genres in Discourse / Tz. Todorov ; trans. C. Porter. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – P. 15.
5. Порівняльне літературознавство : [підручник] / В. Будний, М. Ільницький. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 430 с.

Мотиви табірної лірики в поезіях Андрія Буренка

У статті розповідається про життя і творчий шлях поліського поета Андрія Буренка, аналізуються провідні мотиви його творчості, зокрема табірна лірика.

Ключові слова: табірна лірика, мотив, життєвий шлях.

В статье рассказывается о жизни и творческом пути полесского поэта Андрея Буренко, анализируются доминантные мотивы его творчества, в частности лагерная лирика.

Ключевые слова: лагерная лирика, мотив, жизненный путь.

The article tells about life and literary career of poet from Polissya Andriy Burenko. Leading motives of his literary activity, prison lyrics in particular are analysed.

Key words: prison lyrics, motive, life.

Доля одного із кращих ліриків Поліського краю Андрія Івановича Буренка (1925–2007) мало відома широкому загалу шанувальників поетичного слова. І причиною цього є ота жорстка політична цензура, яка усе його свідоме життя обмежувала не лише свободу його поезії, але й свободу буття. І лише нині, в час, коли зняті цензурні заборони, ми можемо дослідити мистецький доробок цього непересічного поета і художника, мешканця містечка Прилуки, що на Чернігівщині, у всій його творчій повноті.

Андрій Іванович Буренко народився 31 серпня 1925 р. у селі Чорнявщина Павлоградського району Дніпропетровської області. Проте після примусової колективізації, яка зруйнувала усталений селянський побут і господарство, сім'я Буренків була змушена залишити село. Батько згуртував навколо себе майстровитих людей, організував плотницьку бригаду і працював на будівництвах по усьому Таврійському краю. Отже, сім'я мандрувала за годувальником. Згодом батька з бригадою запросили на будівництво склозаводів до міста Херсон. Саме тут Андрій і отримав освіту, навчаючись у Херсонській середній школі №26. Хлопчина виявився тямущим, швидко ліквідував прогалини у знаннях, навчався добре, захоплювався малюванням та літературою. Саме це захоплення і визначило його подальшу долю. Мистецький хист художника-графіка він розвивав і вдосконалював усе своє життя, створивши галерею творів, які засвідчили його

непересічний талант, а створені ним екслібриси і донині прикрашають приватні бібліотеки багатьох відомих людей України.

14 червня 1941 р. після закінчення семи класів школи на канікулах Андрій Буренко їде на гостини до старшої сестри у шахтарське містечко Свердловськ Луганської області. Там його і застає війна. Працював у колгоспі, будував укріплення, рив окопи та траншеї. Поки будували оборону, ворожі танки обхідним маневром захопили місто, а згодом і всю Східну Україну. Так юнак опинився на окупованій території. А далі... Голодували, переховувалися з друзями-однолітками від німців та поліцаїв, які відправляли молодь до Німеччини... 30 вересня 1942 р. Андрій потрапляє в облогу, і його примусово вивозять у рабство. У вагонах для худоби, в яких їх перевозили до Німеччини, Андрій Буренко знайомиться зі своєю ровесницею Галиною Угрюмовою, донькою офіцера, який загинув у перші дні війни. Її родина була з міста Єнисейськ Красноярського краю, проте батька направили служити на Донбас. Після його загибелі сім'я була змушена жити на випадковій заробітці, аж поки не потрапила в окупацію. А далі Німеччина... Як не дивно, саме там, у неволі, і зародилося між молодими людьми чисте і світле кохання, яке згодом вони пронесуть через усе життя, виховують трьох дітей, відсвяткують золоте весілля. І до останньої хвилини життя Андрій буде освідчуватися їй у коханні. У своїй першій самвидавській збірці "Листопад" Андрій Іванович вмістить поезію "Присвячення Г.Б.". Її рядки надзвичайно хвилюючі, щирі, вражають своєю відданістю:

Голос твій лине пісню новою,
Я, як юний, назустріч спішу
Говорю українською мовою,
По-російськи до тебе пишу.

Хоч не мова з тобою нас зв'язує,
Не красиві солодкі слова,
Почуттів не обміряна сила є
І любов непорушно жива... [1].

Проте поезія з'явиться значно пізніше. А тоді, в жовтні 1942 р., на пересилці в м.Брандербург їх розлучать. Його направлять працювати на металообробний завод в місто Фінов-Марк, її на завод оптики Буша в місто Ратгенов. Два довгих роки їхнє кохання підтримувалося через листи. Їх було небагато, лише п'ять. Проте в кожному з них – цілий світ кохання, мрій, надії на майбутню зустріч.

Із наближенням радянських військ у квітні 1945 р. табір було евакуйовано на північ країни. Під час етапування Андрію і двом його друзям удалося втекти. Вони поспішали назустріч радянським військам, і через три дні в місті Бад-Фраєсвальде польовий військкомат

зробив їх солдатами. Уже точилися бої за Берлін, коли 2 травня 1945 р. під час обстрілу Андрія Буренка було поранено. Тож свято Перемоги відзначав у шпиталі. Після одужання знову повернувся до своєї частини.

Галина ж після звільнення з табору радянськими військами пішки дійшла до Одера, далі пройшла майже всю Польщу, аж поки в Раві-Руській пройшла фільтрацію, а потім... скільки поневірянь і сліз...

Не маючи паспорта (його навмисне не видавали), не маючи фаху і можливості працевлаштуватися, не маючи за що жити, доходила до відчаю. Але в скрутну хвилину її підтримували Андрієві листи, які вона пронесла через пів-Європи, його вірші:

Я збудую казкову хатку,
Стіни, рублені із надій,
Щоб тепла там було в достатку,
Чатував щоб неспокій мій.

Тонко ніжністю дах укритий,
Вікна-думи мої, дива.
Попід ґанком мрії повіті,
Наче кручена хміль-трава.

Андрій тим часом проходив службу в окремому 73 батальйоні 25 УВПС, який із Німеччини було переведено в Польщу. Захоплення малюванням допомагало у службі. В місті Лодзь він був серед солдат, які зводили монумент загиблим радянським воїнам у парку Понятовського. Працював гравером, викреслював на мармурових плитах прізвища загиблих воїнів.

У вересні 1946 р. військова частина, у якій служив Андрій Буренко, була передислокована у білоруське місто Гродно. Саме тут, на території СРСР, і чатувала на Андрія небезпека. У державі зароджувалася "третья хвиля" репресій. Знову розпочалася спричинена хворою уявою "вождя народів" боротьба з "ворогами соціалістичного устрою". Та народ уже був іншим, загартованим у горнилі війни, переборовши блокаду, голод, полон, він не боявся "песиголовців з НКВС". Тоді ті змінили тактику... Особливі відділи отримали наказ звільняти з війська в першу чергу тих, хто довів свою відданість вождю і викрив хоча б одного "ворога народу". В Андрієвому підрозділі служив літній солдат, на якого вдома чекали дружина і п'ятеро дітей. Особливий відділ навмисне затримував його демобілізацію, щоб примусити його написати донос. І той не витримав... Яюсь після вечері солдати зібралися біля вогнища, говорили про життя минуле та майбутнє. Андрій Буренко сказав: "Як жаль, що помер Ленін. Був би він живий, то, може б, і війни не було..." Цих слів виявилось досить, щоб на довгі роки пов'язати свою долю з табором. 10 березня 1947 р.

він був заарештований, під час обшуку у нього знайшли зошит з віршами, в яких віднайшли антирадянський зміст, а потім ще й пригадали, що він працював у німецькому таборі. Усе це дозволило військовому трибуналу армії засудити рядового Буренка Андрія Івановича за статтю 58–10 до 10 років виправних таборів та 5 років "обмеження в політичних правах" за наклеп на радянську дійсність та контрреволюційні випадки проти вождя народів. Ось тоді і почалася "табірна Одіссея" українського юнака. Етапом його відправили на Тайшет. Проте дісталися лише до Уралу, забракло харчів та води. П'ять днів голодували "по сухому", а коли люди зовсім знесилилися, маршрут було змінено і етап було доправлено в табір міста Кизил Пермської області. Звідти Андрій потрапляє на новий етап до лагпункту "Лісний". Це був табір, який лише будувався, мав одну сторожову вежу на периметрі, огороженому колючим дротом, і одну велику військову палатку "Вахта". Саме туди загнали 650 чоловік, виморених дорогою та голодом. Не можна було не лише лягти, а навіть сісти. Отак простояли кілька днів... І знову етап у найвіддаленіший лагпункт "49 квартал". Там політичних ув'язнених змішали із зеками-рецидивістами. Розпочалися бійки, поножовщина, терор... І так аж до 1951 р.

У своїй збірці "Листопад" Андрій Іванович так згадує цей час:

Тільки ти не питай про тайгу і про "вишки",
Про нав'язану людям звірячу мораль.
І чому посіріле лице без усмішки
І в очах назавжди заховалась печаль.
Не питай про холодні сплюндровані ночі,
Про образи, про душу в кривавих синцях,
Не питай, хто мені отакого наврочив,
Про розтоптану гідність, вкарбований жах.

Далі сторінки його біографії нагадують скупі повідомлення телеграфної стрічки: 1951 р. – лісоповал, ОЛП №9. 1952 р. – ОЛП №8, 13 селище Створ.. Лісобіржа... Сплав... У цьому ж році – безконвойна робота в конепарку на посаді ветеринарного фельдшера... Задля свободи і цю науку довелося освоїти. 1953 рік... Після смерті вождя умови зеків значно покращилися, їх перестали розстрілювати... Це також знайшло відлуння у його поезії:

Далі летіти несила.
Шия, неначе в петлі.
Думка неждано зігріла:
– Вмерти б на рідній землі.

Мабуть, цей вірш-молитва дійшов до Бога. 5 листопада 1954 р. його звільнили. З десяти відведених вироком років він відсидів сім... Пізніше жартував: "Закінчив ще одну семирічку... від дзвінка до дзвінка.

Там, у таборі, їм забороняли писати вірші. За кожний знайдений під час обшуку вірш збільшували термін ув'язнення. А їх у бараці було аж четверо вірних друзів-поетів. Росіяни Вадим Басов та Федір Федоров, білорус Микола Плавинський та українець Андрій Буренко. Вони не могли не писати... Ось тоді і домовилися – вчити кожен написаний товаришем вірш напам'ять. І якщо хтось із чотирьох вийде на волю, то на волю потраплять і їхні вірші. Вони звільнилися майже одночасно, проте публікувати ці твори не могли ще довгі роки, оскільки на табірну лірику було накладене "безчасове табу". І лише у 1996 р. у Тирасполі за сприяння доньки Андрію Івановичу вдалося виконати дану друзям обіцянку. У самвидаві було видано збірку табірної лірики "Шаг влево. Шаг вправо..." Андрія Буренка та його друзів. Тираж збірки становив лише 50 примірників. У цей же час надійшла така бажана, хоча і запізнена реабілітація.

А тоді, у 1954 р., він повертався до невеличкого поліського містечка Прилуки, де проживала його родина. Батька вже не було в живих. Двох братів – учасників війни доля розкидала у різні куточки держави. Мама і дві сестри жили в Прилуках, третя, яку вже згадували, – на Донбасі.

Важко колишньому зекові влаштуватися на роботу, та світ не без добрих людей. Знову допоміг мистецький хист. Влаштувався на завод "Будмаш" художником-оформлювачем, згодом став електромонтером. Більше тридцяти років відпрацював на рідному підприємстві.

Одразу ж після звільнення поїхав на Луганщину до своєї Галини. Їхня любов уже витримала випробування часом, війною, табором... У травні 1955 р. вони побралися.

За тридцять років, які Андрій Іванович працював на заводі, він пройшов шлях від електрика до електромеханіка лічильної техніки, проте здобути освіту не зміг, не відпускало минуле. У 60–70-х рр. друкувався з поезіями мало, редактори мали певні вказівки щодо його творчості.

У 1968 р. доля зводить Андрія Буренка з молодим художником і поетом Миколою Турківським, який по закінченню художнього училища певний час працював на Західній Україні, а тепер повернувся на батьківщину і отримав на заводі посаду художника-оформлювача. Їхня дружба тривала довгі роки. У 1976 році Миколу Петровича Турківського приймають до лав Спілки письменників України, він очолює літературне об'єднання "Сонячні кларнети", яке діє при місцевій газеті "Правда Прилуччини". Газету в той час очолював поет-гуморист Олександр Климіша, людина смілива і демократично налаштована. Усі ці чинники сприяли тому, що з 1976 р. Андрія Буренка починають друкувати у місцевій пресі. Проаналізувавши його творчий доробок у

газетах "Правда Прилуччини", "Гарт", "Деснянська правда", ми налічили опублікованими десь близько п'ятдесяти віршів. Проте про видання поетичної збірки не могло бути й мови...

Згодом на завод приходив після служби у війську молодий художник і поет Євген Постульга. Його доля чимось схожа з долею А.Буренка. Вихідець із села, він добре пізнав селянську науку, малювати і писати вірші навчився самотужки. Міцна дружба поєднала цих митців на довгі роки.

Андрій Іванович своєю природною делікатністю, толерантністю, ліричністю немовби притягував творчо обдарованих людей. Він став мудрим порадиником для молодих поетів: Катерини Дурас, Євгена Постульги, Володимира Човнового, Олександра Забарного, Ніни Ткаченко, Валентини Грибенко, Павла Ленця. І цей перелік можна продовжувати.

У 1997 р. відбулася його перша персональна виставка як художника. Вона мала великий успіх у прилучан і схвальні відгуки мистецтвознавців. У кін. 90-х рр. його вірші з'являються на сторінках "Літературної України", журналу "Дніпро", в колективних збірках поетів, які пройшли сталінські табори.

У 1998 р. у статті "Мої університети", яку опублікувала газета "Скарбниця", Андрій Іванович написав: "Гадаю, життя вдалося. У 1995 році вручили медаль "50 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні". Для нас ця нагорода вища від "Золотої зірки", бо її давали за ратний подвиг, а нам медаль – як спокута уряду за п'ятдесят років приниження і зневаги до безневинних людей. Але все минає. Приходять і йдуть володарі – вічне залишається" [2].

Андрій Іванович Буренко відійшов у вічність у липні 2007 р. Залишив по собі на землі добрий слід: сина і двох доньок, п'ятьох онуків, кілька десятків картин, кілька сотень гравюр, дві збірки поезій, які вийшли самвидавком у далекому місті Тирасполі, а ще добру і світлу пам'ять у серцях тисяч прилучан, які спілкувалися з цією чудовою людиною.

Перша і, на жаль, єдина одноосібна збірка поезій Андрія Буренка "Листопад" вийшла самвидавком у Тирасполі в 1994 р. До неї увійшло 39 поезій. Я отримав цю збірку в дарунок від автора 3 лютого 1995 р. На моє запитання, чому збірка носить саме таку назву, Андрій Іванович посміхнувся і відповів: "Та тому, що вік мій уже листопадовий... А перші збірки слід видавати ще з весни".

Оригінальна побудова збірки. Вона ніби перегукується із "Зів'ялим листям" Івана Франка. Там "перший жмуток", другий, "третій жмуток зів'ялого листа"... А у Буренка – "осіння гілка", сонети. Перший листок, другий, третій... 14 сонетів і дві поезії, або 16 листків, умістив у себе

перший розділ збірки. А далі, у розділі "На перехрестях долі", вміщено поезії-листи, поетичні медитації, роздуми автора над сутністю людського буття. Тематично ця збірка надзвичайно різнопланова. Є тут філософська, пейзажна, громадянська, інтимна лірика. Але усі вірші мають виразні ознаки автобіографізму.

Табірна лірика у збірці нечисельна, але гостра й соціально виражена. Відчувається, що автор уже втомився носити в собі отой нестерпний біль несправедливості. Особливо це яскраво прослідковується у поезії "Лист з 52 року".

Дочекайся, коли зацвіте кущ калини.
Дочекайся, коли пройдуть зливи й громи.
Може, я повернуся погожої днини
Із тії богом проклятої Колими.

Ліричний герой не намагається виправдовуватися, бо на ньому немає вини. Усі його думки спрямовані на те, щоб не зачерствіти серцем, не втратити людську гідність. Він глибоко переконаний, що, зрештою, правда перемаже, переборе зло і день волі настане.

Але знаю, що прийде пора та знаменна
Коли джина у пляшку запруть хоч сини.
А поки що повірила ти лиш, що в мене
Перед Богом і людьми немає вини.

Вражає те, що у далекому 1952 р. поет головними духовними суддями вважає "Бога і людей", а не "партію і народ". Така моральна чистота свідчить про його людську порядність.

Табірна лірика в українській поезії на сьогодні ще мало досліджена. На початку 90-х років активізувалися літературознавчі дослідження найбільш яскравих її представників: Василя Стуса, Євгена Свєрстюка, Івана Світличного, Миколи Горбала, Олесь Бердника... Але ж їх було більше п'ятисот... п'ятисот українських письменників, які у вирі ХХ століття пройшли через пекло сталінських таборів. І наше завдання – не дати тенетам забуття скувати їхнє мистецьке слово. Сподіваюся, що й поезія Андрія Буренка озветься до широкого читачього загалу зі сторінок нової книги.

Література

1. Буренко А. Листопад. Поезії / А. Буренко. – Тирасполь : самвидав, 1994. – 43 с.
2. Буренко А. Мої університети / А. Буренко // Скарбниця. – 2005. – №9 (98), серпень. – С. 3–5.

Вплив телебачення на літературу: зауваги до теми

Стаття присвячена аналізу впливу телебачення на культуру, мистецтво і літературу як складові системи сучасного суспільства. Запропоноване означення нового жанрового різновиду – реаліті-роману, що постає виразником традиції зближення літератури і телебачення. Встановлені основні особливості поетики реаліті-роману.

Ключові слова: реаліті-роман, реаліті-шоу, медіа, телебачення.

Статья посвящена анализу влияния телевидения на культуру, искусство и литературу как составляющие системы современного общества. Предлагается определение новой жанровой разновидности – реалити-романа, представляющего художественной реализацией традиции сближения литературы и телевидения. Установлены основные особенности поэтики реалити-романа.

Ключевые слова: реалити-роман, реалити-шоу, медиа, телевидение.

The article deals with the problem of relation between literature and TV. Literature is considered as one of the parts of the wider system of culture and society. The article gives an idea of new genre – reality novel which is a result of an old tradition of artistic dialogue between TV and literature. Analyses of this genre modification helped to define inherent poetical features of reality-novel, to identify its artistic code and typological distinctiveness.

Key words: reality-novel, reality-show, media, television.

Історія розвитку мистецтва і літератури безпосередньо пов'язана з розвитком культури, суспільства і цивілізації як такої. Частіше за все мистецтво зазнає впливу зовнішніх факторів, маючи натомість поодинокі приклади зворотної дії на суспільство. Як писав Г.Вельфлін, "Історія мистецтва, без сумніву, переплітається з історією господарства, суспільства і навіть держави" ([цит. за: [1, 67]). Культура, як "складна багатоаспектна система", є частиною ширшої системи: "Будучи відносно самостійною підсистемою соціальної макросистеми, вона співвідноситься з усіма сферами соціального життя, і це немінуче відображається на її власній структурі, визначаючи її різноманітність і багатогранність" [2, с. 78–79]. Зрозуміло, що кожна історична доба лишає власний відбиток на історії культури, яка уявляється

безперервною лінією, де майже кожна складова може віднайти власне продовження в майбутніх епохах.

Століття, яке минуло, часом називають "першою добою мас-медій" [3, с. 44]. Поява телебачення стала переламною у розвитку культури і мала вплив на функціонування **всіх** без винятку попередніх комунікативних засобів. І ще більший – на життя пересічних глядачів. Телебачення реформувало не тільки спосіб розповіді про реальність, а й саму реальність як таку: "Замість того, щоб більш-менш точно відображати якісь зовнішні події, телебачення перетворилося на реальність, з якою порівнюють довколишній світ. Світ, яким його бачать ЗМІ, став для багатьох людей більш реальним, ніж саме життя" [4].

Важко не погодитися з принципово важливою думкою американського дослідника Р.Харріса, що "за останні 60 років телебачення перетворило повсякденне життя людей більше, ніж, ймовірно, будь-який інший винахід в історії людства. Друковані ЗМІ і радіо також багато в чому змінилися під впливом телебачення, хоча воно і не замінило їх. Своїм основним джерелом задоволення люди частіше всього називають перегляд телепередач, за якими з великим відривом йде спілкування з друзями, допомога близьким та використання відпустки. Телебачення не тільки змінило наше проведення часу, воно також революціонізувало наше мислення і наш світогляд" [4]. Розвиваючи та уточнюючи дану тезу, ми зробимо спробу **показати вплив телебачення на суспільство і культуру загалом і мистецтво та літературу зокрема.**

Статистичні дані свідчать, що телебачення посідає основне місце у діяльності людини глобалізованого світу. Так, наприклад, Р.Харріс вказує, що "кожного дня люди у всьому світі проводять перед телевізором понад 3,5 мільярди годин" [4]. Зокрема, у середньостатистичному "американському будинку телевізор включений більше 7 годин на добу (більше 8 годин – у будинках, де є кабельне і абонентське телебачення), при цьому середньостатистичний дорослий або дитина дивляться телевізор від 2 до 3 годин щодня. До 18 років дитина встигає провести перед телевізором більше 2 років свого життя" [4].

Сучасне телебачення породжує глобальні тиражовані образи і зображення, формуючи нові стереотипи й продукуючи готові мисленеві схеми. Плідною видається думка В.Скуратівського про те, що "феномен ТБ входить у соціокультурні структури нашого століття не тільки як похідне від інженерної ініціативи (Розін–Зворикін–Грабовський), але й також як вершинне зусилля новоєвропейської репродукції, як наслідок кількасотлітніх устремлінь до тиражування зображення" [1, с. 15]. Телебачення, як виразник епохи тиражування об'єктів

без оригіналів, створює глобальну мережу тиражованих образів. Приміром, Д.Мак-Квейл наводить дані глобального міжнародного дослідження насильства на телебаченні, проведеного від імені ЮНЕСКО. В дослідженні брали участь 5 тисяч дітей з 23 країн. Дослідження показало, що "88% дітей з усього світу знають Термінатора у виконанні Арнольда Шварценегера" [3, с. 429]. Ще до початку 2000-х з приходом нової ери телесеріалів (House M.D., Lost, Lie to Me і т.д.), які майже одночасно ретранслюються у всьому світі, всередині 90-х світ був захоплений американським серіалом "Baywatch" ("Пляж" з Памелою Андерсен в одній із головних ролей) – його "кожного тижня дивилися близько 1 мільярда глядачів у 150 країнах!" [4]. Ще більшу телеаудиторію здатні зібрати спортивні змагання, що посідають чільне місце у системі масової культури, яка постачає населенню різноманітні різновиди дозвілля. Так, зокрема, "відкриття літньої Олімпіади 1996 року подивилися близько 3 мільярдів телеглядачів з усього світу" [4]. Цілком зрозуміло, що за подібних умов тиражованості своїх повідомлень телебачення стає провідним інструментом впливу на суспільство.

Історія дослідження медіа пройшла кілька етапів у ставленні до питання їх важливості і впливовості. Спочатку (з 1900-х до кінця 1930-х рр.) "медіям приписували здатність формувати думку та переконання, змінювати спосіб життя і формувати поведінку відповідно до бажання тих, хто їх контролює". Прикметно, що цей ранній підхід "ґрунтувався не на науковому дослідженні, а на спостереженні за величезною популярністю преси та нових медій – кіно і радіо, які втручалися у багато аспектів щоденного життя і в громадські справи" [3, с. 411]. Згодом дослідники зосередили свій науковий пошук на встановленні того, що "не було прямого зв'язку між стимулом від медій і реакцією на нього аудиторії. Було доведено, що медії діють в межах наперед визначеної структури соціальних взаємин та особливого соціального і культурного контексту" [3, с. 413]. П.Лазарсфельд відіграв ключову роль у формулюванні теорії "захисної вибірковості". Під його впливом був вироблений "підхід використання і задоволення", і "основним предметом медіадослідження стало питання: "Що люди роблять зі ЗМІ?", яке витіснило попереднє: "Що ЗМІ роблять з людьми?" [5, с. 63]. На основі цього підходу була вироблена гіпотеза "структурування теми", суть якої полягає в тому, що "ЗМІ повинні впливати не на те, як або що думають реципієнти, а на те, про що вони думають" [5, с. 64].

Наприкінці 70-х рр. був сформований новий підхід до впливу медіа – "соціально-конструктивістський. Він полягає в тому, що найважливіший вплив медій – це формування значень" [3, с. 414]. Даний підхід вплинув на формування ключової на сьогодні думки про те, що "значення (отже, впливи) створюють самі одержувачі" [3,

с. 415], і не менш важлива роль при цьому соціального контексту реципієнта інформації. Узагальнюючи, можна сказати, що теоретики виробили два основні підходи. Згідно з першим, медіа діють за власною довготривалою і спланованою схемою, нав'язуючи реципієнтам штучно сконструйовані образи та "створену" інформацію. Згідно з другим, основним на сьогодні, "люди в аудиторіях створюють для себе власні погляди на соціальну реальність і своє місце в ній, у взаємодії із символічними конструкціями, які запропонували медії" [3, с. 415].

Узагальнюючи різноманітні підходи, Д.Мак-Квейл виокремлює основні різновиди змін, викликані впливом медіа. Отже, "медії можуть:

- зумовити умисну зміну;
- зумовити неумисну зміну;
- зумовити незначну зміну (форми або інтенсивності);
- сприяти зміні (умисній або ні);
- підсилити те, що існує (без змін);
- запобігти зміні".

При цьому дослідник зауважує, що "будь-яка з цих змін може відбуватися на рівні особистості, суспільства, інституції чи культури" [3, с. 418]. Таким чином, оприявнюється багатовекторність впливу медіа на сучасне життя у всіх його проявах. Отже, головне завдання даної розвідки – дослідити вплив телебачення на культуру і, зокрема, на літературу як феномен, що нерозривно пов'язаний із суспільним контекстом, де взаємодія "телебачення–культура" є лише одним із рівнів системи.

Особливість мас-медіа полягає в тому, що з появою кожного наступного нового різновиду відбувається корегування функцій його попередників. Телебачення перебрало на себе функції літописця епохи, включивши в себе документальне кіно і змінивши функціональність фотографії. З появою телебачення фотографія вивільнюється з жорстких меж фіксування дійсності і все більше набуває ознак мистецтва.

З'являється новий різновид мистецтва – відео-арт, який постає своєрідною антитезою до ідеї односторонньої маніпулятивної комунікації телебачення. Перші виступи представників "відео-арту" мали іронічний, саркастичний, подекуди абсурдний характер: художники закидали телевізори кремовими тортами, обв'язували їх колючим дротом, покривали повстю і надягали боксерські рукавиці, готові будь-якої хвилини почати бій, ховали в землю і навіть розстрілювали з автоматів" [6, с. 32]. Згодом відео-арт випрацює набагато складніші виражальні засоби – художники почали знімати власне концептуальне відео за допомогою портативних відеокамер, створювати відео-скульптури, відео-інсталяції і т.д. Наприклад, піонер відео-арту амери-

канський художник корейського походження Нам Джун Пайк прославився величезними скульптурами роботів, "відео-Буддами", складеними з телевізорів як символів доби. Таким чином, мистецтво проходить звичний шлях зустрічі з новими феноменами – від неприйняття і агресії до залучення у власну систему і перетворення на один з інструментів пізнання світу, в одну з технік створення мистецтва.

Література не стала виключенням із загального правила трансформації культури під впливом телебачення. Умовно кажучи, питання взаємин літератури і телебачення відтворило шлях, яким пройшли мистецтво для створення відео-арту і наука у випрацюванні теорії впливовості телебачення: від жаху перед його всесиллям до подальшого критичного ставлення й усвідомлення його часткової сили, і перетворення на один із засобів своєї художньої системи.

Ідея потужного впливу телебачення знайшла широке відображення у колективному збірнику статей "Судьби роману" (див.: Судьби роману: сборник статей // [составление, предисловие и комментарии Е.Ф.Трущенко]. – М. : Прогресс, 1975), у якому здійснена спроба цілісного погляду на розвиток роману ХХ століття. Незважаючи на різноманіття виказаних спостережень, широкого розповсюдження набула думка, що "зовнішніми причинами, які ведуть роман до тотальної кризи, багато зарубіжних критиків і літературознавців вважають розповсюдження засобів масової комунікації – кіно, радіо, телебачення" [7, с. 14]. При цьому важливо відзначити, що цю причину занепаду роману дослідники вважають лише однією з багатьох, але не єдиною і провідною. Так, справедливою видається думка Правінсинха Чавди, виказана у розлогіму огляді "Роман сьогодні": "Сьогодні світ змінюється так стрімко, що не існує стійкого і постійного суспільства, яке міг би описати романіст. Спроби романіста знайти контури і форму повістування закінчуються невдачею через мінливість форм сучасного життя" [8, с. 73]. Схожої позиції дотримується і класик постмодернізму М.Павич, який, з одного боку, вказує на неймовірну розповсюдженість романів: "У світі ніколи раніше не писали і не читали стільки романів, скільки сьогодні" (тобто знову маємо справу з ідеєю тиражованості в сучасному світі), а з іншого – він вбачає проблему в тому, "що завершується певний метод читання. Тобто насправді справа не у кризі самого роману, а у кризі читання роману. Такого роману, що нагадує вулиці з одностороннім рухом. Тобто з кризою графічної оболонки роману. З кризою – книги" [9, с. 35]. Власне М.Павич піднімає одне з ключових питань конкурентної спроможності книги загалом і роману зокрема порівняно з телебаченням і мас-медіа, які також були односторонніми, ретранслюючи лише власні смисли і не маючи змоги отримати зворотний зв'язок з аудиторією. Однак із часом медіа

приходять до ідеї інтерактивності й максимальної взаємодії з реципієнтами. На подібний шлях інтерактивності і збільшення ролі читача під впливом медіа М.Павич і спрямовує роман.

Разом з тим доволі голосно звучить думка, що роман не може витримати конкуренцію з "аудіовізуальними засобами" [8, с. 15], з потужністю образу, створеного телебаченням. Медіапсихологи вважають, що "дитина змалечку сприймає написане в книгах як вигадку. Телебачення ж з дитинства сприймається людиною майже як реальне життя. Тому уявлення, засновані на сприйнятті телепередач і фільмів, набагато легше переплутати з нашими уявленнями про реальність, ніж ідеї та уявлення, отримані з книг" [4]. Таким чином, сильний тиражований медійний образ набуває набагато більшої ваги, ніж книжковий. Наприклад, важко уявити наступну ситуацію зі сферою літератури, яка мала місце у медіа. Широко відомий у медійній науці факт, коли актор Роберт Янг за 5 років, протягом яких він грав у серіалі Marcus Welby M.D., отримав понад 200 тисяч листів. Більшість із них містила прохання про медичну пораду [4]. Намагаючись перебороти притаманну їй умовність і "вигаданість", література звертається до нових форм, залучаючи до своєї поетикальної системи і виражальні засоби інших медіа.

Телебачення має різні форми впливу та вияву в літературі. Це, по-перше, може бути "безпосереднє відображення, тобто в тематиці творів, у самому типі зображуваної людської особистості". По-друге, це може бути відображено у поетичних засобах, "у глибинних принципах творчості" [10, с. 101]. У третій формі поєднуються "пряме відображення проблем епохи (в тематиці творів, у самому типі людської діяльності) і їхнє опосередковане відображення (у типі художнього мислення, його структурі і динаміці)" [10, с. 106]. Інакше кажучи, адаптуючи сказане до предмета нашого дослідження, можна зробити висновок, що телебачення впливає на літературу і цим самим трансформує літературні жанри на рівні форми, тематичного наповнення, виражальних засобів і у поодиноких випадках – у типі художнього мислення.

Ще на поч. 80-х рр. дослідники звернули увагу на гібридизацію літератури і утворення нових жанрових різновидів, які були покликані вивести літературу з глибокої кризи. Як наслідок з'явилися спроби створення "неписаної літератури – кінороман, фотороман, різноманітні комікси" [7, с. 15]. Кінематограф по-своєму викликав "неминучість глибоких перетворень у зображальній техніці і структурі роману" [7, с. 17]. Так, за спостереженням Роже Кайюа, кінематограф змінив глибинні принципи літератури: "Психологічний аналіз підмінений скрупульозним описом зовнішньої поведінки, одночасно реєструється

все, що потрапляє в поле зору, повісткування замінюється послідовністю моментальних знімків, з кадруванням, монтажем і т.д." [11, с. 90]. Зрозуміло, що телебачення, як послідовник кінематографа, у власній багатовекторній діяльності продовжило лінію впливів і трансформацій літератури.

На наше переконання, у сучасній літературі вже сформований окремий романний різновид, що постає яскравим утіленням гібридизації літератури і телебачення і який ми пропонуємо назвати "реаліті-романом". Калькована номінація "реаліті" підкреслює зацікавленість сучасних письменників в інструментарії мас-медіа загалом і в такому широковідомому ТБ-продукті, як реаліті-шоу, зокрема.

Реаліті-роман – логічний етап еволюції жанру, який на новому витку історії вбирає в себе феномени актуальної дійсності, описує і переосмислює їх. Уже сьогодні варто говорити про два типи реаліті-роману, приклади яких віднаходимо в різних літературах останніх десяти років (Україна, Росія, Франція, Англія, Італія), що дає підстави визначити його найголовніші спільні жанрові ознаки. Перший тип, де моделюється ситуація зйомок реаліті-шоу, умовно пропонуємо називати "реаліті-романом виживання". Другий тип, у якому письменники перетворюють власне життя на прямий репортаж, – "автобіографічний реаліті-роман". У більшості випадків реаліті-роман створюється письменниками, які працюють у царині міддл-літератури, – Ф.Бергедер, І.Карпа, А.Натомб та ін. Публіка має незгасаючий інтерес не тільки до книг, але й до подробиць із життя автора, що трансформується в медійного персонажа, котрий перетворює власне існування на варіант реаліті-шоу. Друга категорія творців реаліті-романів – учасники або творці реаліті-шоу, які знають процес його функціонування зсередини. До першої групи належить, приміром, С.Сакін – учасник реаліті-шоу "Останній герой", який описав його перипетії у книзі "Последний герой в переплете". Він небезпідставно позиціонує себе виключно як професійного письменника ("Письменник – це я" [12, с. 7]). Це, власне, підтвердила перемога його роману "Больше Бена" у номінації "Большая проза" літературної премії "Дебют" у 2000 р. До другої групи відносяться, наприклад, Міла Мічева та її реаліті-роман "АНТИ/ФАБРИКА. Flirt-Time. Анатомия одного реалити-шоу, или История о живых людях" (2006) і учасниця "Фабрики зірок" Женя Расказова, яка після виходу дебютного роману зізнавалася в інтерв'ю, що "взагалі не розуміла, як написати роман. Після прочитання багатьох сучасних книг я зрозуміла, що зараз найбільш прийнятний стиль – реаліті-шоу" [13].

Визначальна жанрова ознака реаліті-роману – присутність телевізійних камер, які перетворюються у просторі художньої реальності

на новий варіант невсипущого ока, що фокусує і записує кожен рух героїв, а часом і контролює їх. Камери визначають поведінку людини, яка змушена епатувати оточуючих у боротьбі за ефірний час. Як писав Фредерік Бегбедер, письменник, що плідно розробляє концепцію реаліті-роману, "ким ми замінимо Бога цього разу – веб-камерою, пліткою чи кімнатним песиком?" [14, с. 111].

На сюжетному рівні письменники розповідають історію зйомок якогось реаліті-шоу, змінюючи певні акценти: чи то говорячи про приховану технологію зйомок реаліті-шоу ("Анти/Фабрика" М. Мічевої), чи додаючи гумористичну складову ("Смерть за склом" Б. Елтона), чи створюючи детективний сюжет ("Реаліті-шок" Г. Ервье). При цьому важливо відзначити, що видавці стимулюють інтерес читачів, підкреслюючи зв'язок реаліті-романів із телевізійним продуктом. Часто під час перекладу видавці змінюють оригінальну назву на більш епатажну і педалюють зв'язок книги з відомими реаліті-шоу. Наприклад, "Columbia Road" Мета Ваймена стала "За склом", "Dead Famous" Бена Елтона – "Смерть за склом", "Au diable vauvert" Грегуара Ервье – "Реаліті-шок". Ця ж тенденція підхоплена і російськими письменниками у називанні власних творів – "Шок-н-шоу" Юлії Волкової, "Последний герой в переплете" Сергія Сакіна (обігрування назви реаліті-шоу, на основі якого створена книга), "АНТИ/ФАБРИКА. Flirt-Time. Анатомия одного реалити-шоу, или История о живых людях" Мілі Мічевої.

Особливість реаліті-роману полягає в тому, що він зводить усе різноманіття життя до штучно створеної експериментальної ситуації, де герої, затиснуті в межах студійного простору, змушені комунікувати один із одним. Герої роману, учасники реаліті-шоу, постають набором найбільш поширених типажів соціуму, з якими можуть асоціювати себе глядачі-читачі. Таким чином, розгорнуті сюжети, що демонструють трансформацію характерів, редукуються до замкненого хронотопу, умовно кажучи, прозорого будинку/простору.

На рівні форми зближення реаліті-роману з продуктом телебачення відбувається за рахунок використання прийому монтажу: це і непослідовний розвиток подій, і спроба одночасного/синхронного ведення оповіді про кількох персонажів (Міла Мічева "Анти/Фабрика", Вілл Селф "Доріан", Амелі Натомб "Сірчана кислота"). Окремо зазначимо в романі Мічевої підкреслювання і повторювання автором найбільш важливих фрагментів у стилі слоганів, що надає окремим реченням додаткового смислу. Так, приміром, виділена візуально фраза – **"Кирило став звичайним студентом"** [15, с. 32] – привертає особливу увагу саме за рахунок такої графічної акцентуації, немов речення "показується" читачу-глядачу крупним планом.

Одна з особливостей реаліті-шоу – надмірна увага до деталей, які гіперболізуються об'єктивами телекамер. З одного боку, це проявляється в інтересі до особливостей поведінки і психології учасників шоу, з іншої – призводить до показування повсякдення героїв шоу. Так, Мічева створює максимально деталізоване документування етапів формування героїв, що нагадує своєрідне досьє: їхнє дитинство, батьки, місце народження, оточення, улюблені речі і надбання досвіду в сексуальній сфері. Натомість у "Романтичному егоїсті" це знаходить вияв у безкінечних списках різних реально існуючих людей, з якими зустрічається Бегбедер-Дюфрен, детальному переліку барів-ресторанів-дискотек, які він відвідує.

Існування в межах гри, під наглядом камер, життя по "цей" чи "той" бік скла накладає свій відбиток на всі сфери людських стосунків. Так, підкреслена диференціація персонажів вводиться на початку "Анти/Фабрики": перший розділ називається "Він, вона і вони", підрозділи, присвячені головним героям, – "Він" і "Вона", продюсерам шоу – "Вони". Телебачення трансформує пересічних людей, для яких кастинг стає своєрідною ініціацією. Стаючи героями шоу, вони отримують нові імена. Замість Кирила та Світлани перед глядачами з'являються Кір і Лана. Люди, вже поглинуті медіа, що є частиною системи, теж мають не імена, а назвиська, ніки. Так, Семен Бондаренко перетворюється в Бонда чи Сєню, Павло Риков – в Рика, Олена Кузнєцова – в Кулю і т.д. В "Последнем герое в переплете" Сергія Сакіна гравці, як він їх називає, гублять свої імена і перетворюються на учасників телешоу 4-с, 7-і, 14-с, 3-а, 8-а і т.д. Переломний момент гри, коли відбувається об'єднання команди друзів, супроводжується віднаходженням імені: "Патетично налаштований 1-с одразу передав сенсацію Сергію та Інні (тепер він називав їх тільки так, підкреслено ігноруючи номери)" [12, с. 162].

Варіацією з цієї теми стає перетворювання імен альтер-его в автобіографічних реаліті-романах. Так, у "Перламутровому порно" двійник авторки Ірени Карпи перетворюється на Катакану Клей, Юрій Іздрик в "АМтм" виявляється Окрю Іржоном, а Фредерік Бегбедер в "Романтичному егоїсті" – Оскаром Дюфрейном. Карпа приписує героїні свої статті та інтерв'ю, вмонтовані в текст роману. Герой Іздрика, Окрю Іржон, стає творцем "Четверга" – журналу, який Іздрик самостійно робить протягом уже двох десятиліть. Як зазначає соціолог літератури Б.Дубін, медіа "створюють новий тип автора як персонажу" [16], що яскраво проявляється в пошуку письменниками власних епатажних альтер-его в реаліті-романах.

Узагальнюючи, можна сказати, що взаємини телебачення і літератури пройшли найважливіші етапи: від неприйняття до перетво-

рення виражальних засобів телебачення на власні поетикальні інструменти та утворення нових гібридних жанрів, серед яких виокремлюється реаліті-роман як результат довготривалого діалогу між літературою і телебаченням. На сьогодні ще більш актуальним стає інше питання – література та Інтернет, що набирає нових обертів та утворює нові приводи для подальшого наукового пошуку і критичного розгляду літературного процесу, що зазнає впливу медіа на всіх рівнях. І як уже було сказано, основна особливість медіа полягає в тому, що у своїй більшості вони не відмирають з появою нових комунікативних засобів. Здебільшого вони зазнають трансформації. Справедливими видаються слова югославського письменника Бранко Чопича, який свого часу зауважив: "Кіно і телебачення не змогли витіснити театр, вони лиш допомогли йому збагатитися і за формою, і за змістом" [17, с. 348]. Подібний процес ми спостерігаємо зараз і в літературі.

Література

1. Скуратівський В. Л. Екранні мистецтва у соціокультурних процесах ХХ століття: Генеза. Структура. Функція : у 2 ч. / В. Л. Скуратівський. – К. : КМЦ "Поезія", 1997.

Ч. 1. – 1997. – 224 с.

2. Гершкович З. И. Техника в системе художественной культуры / З. И. Гершкович // НТР и развитие художественного творчества. – Ленинград : Наука, 1980. – С. 75–97.

3. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Д. Мак-Квейл ; [пер. з англ. Оля Возьна, Галина Сташків]. – Львів : Літопис, 2010. – 538 с.

4. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций [Електронний варіант] / Р. Харрис. – [4-е международное издание]. – СПб. : Прайм-Еврознак, Издательский дом НЕВА ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – Режим доступу :

<http://evartist.narod.ru/text5/01.htm>. – Назва з екрану.

5. Винтерхофф-Шпурк Петер. Медиapsихология. Основные принципы / Петер Винтерхофф-Шпурк ; [пер. с нем.]. – Х. : Гуманитарный Центр, 2007. – 288 с.

6. Мировое искусство: (иллюстрированная энциклопедия: Направления и течения от импрессионизма до наших дней) / [сост. И. Г. Мосин]. – СПб. : ООО "СЗКЭО", 2008. – 192 с. ; илл.

7. Трущенко Е. Ф. Современность и судьбы романа / Е. Ф. Трущенко // Судьбы романа : сборник статей / [сост., предисл. и ком. Е. Ф. Трущенко]. – М. : Прогресс, 1975.

8. Правинсинх Чавда. Роман сегодня / Чавда Правинсинх // Судьбы романа : [сб. ст.] / [сост., предисл. и ком. Е. Ф. Трущенко]. – М. : Прогресс, 1975.

9. Павич М. Роман как держава / М. Павич ; [пер. с сербского Л. Савельева]. – М. : ООО "Издательский дом "Зебра Е", 2004. – 253 с.
10. Македонов А. В. О некоторых аспектах отражения НТР в советской поэзии / А. В. Македонов // НТР и развитие художественного творчества. – Ленинград : Наука, 1980. – С. 97–117.
11. Крохмельничану О. Роман без автора / О. Крохмельничану // Судьбы романа : [сб. статей] / [сост., предисл. и ком. Е.Ф. Трущенко]. – М. : Прогресс, 1975.
12. Сакин С. Последний герой в переплете. Тайны телешоу / С. Сакин. – М., 2002.
13. PROLIFE Жени Рассказовой [Электронный ресурс] // New Diet. – 2007. – № 12-1, декабрь-январь.
<http://www.ast.ru/opress/158/>. – Название с экрана.
14. Бегбедер Ф. Идеаль : роман / Ф. Бегбедер ; пер. с франц. М. Зониной. – М., 2007.
15. Мичева М. ANTI/ФАБРИКА. Flirt-Time. Анатомия одного реали-шоу, или История про живых людей / Мила Мичева. – М. : РИПОЛ классик, 2006.
16. Венедиктова Т. Литература и медиа в поисках нового адресата [Электронный ресурс] / Т. Венедиктова, Н. Чернушкина // НЛО. – 2008. – № 90. – Режим доступа:
www.magazines.russ.ru/nlo/2008/90. – Название с экрана.
17. Чопич Б. Несколько мыслей о литературе / Б. Чопич // Судьбы романа : [сб. ст.] / [сост., предисл. и ком. Е. Ф. Трущенко]. – М. : Прогресс, 1975.

УДК 821.161.209(477.51)

Г.В.Самойленко

Розвиток літератури на Чернігівщині ХІІ–ХХІ ст.

*У статті подано огляд літературного життя Чернігівщини та найважливіших явищ художньої творчості письменників ХІІ–ХХІ ст.
Ключові слова: Чернігівщина, ХІІ–ХХІ ст., художня література, літературний процес, письменники.*

*В статье сделан обзор литературной жизни Черниговщины и важнейших явлений художественного творчества писателей ХІІ–ХХІ века.
Ключевые слова: Черниговщина, ХІІ–ХХІ века, художественная литература, литературный процесс, писатели.*

The article is dedicated to analysis of the problem literary life of the Chernigiv region and the most impotents in creative works of the authors of XII–XXI century.

Key words: Chernigiv region, XII–XXI century, authors, creative works.

Літературне життя Чернігівщини від далекого минулого XII ст. відзначалося появою літописних та художніх творів, які увійшли до золотого фонду української культури [1]. Серед ранніх творів давньоруської літератури знаходимо такі, в яких розповідається про життя на Чернігівщині. Деякі з них створені за її межами, інші безпосередньо написані у нашому краї. До перших відносимо "Повчання дітям" Володимира Мономаха (1117), який народився у Чернігові, був його князем. Звертаючись до своїх дітей, він, будучи київським князем, розповів про своє життя у рідному місті. Але твір виходить за межі цієї теми, бо в ньому пропагувались ідеї гуманізму, добра, наполегливої праці і високої моралі.

Яскравим твором цього часу є також "Житие и хождение Даниила, русская земля игумена". Автором житійного твору був священник Данило із Сновська (з XVII ст. – Седнів), який здійснив свою подорож до Палестини у 1106–1108 рр. не як приватна особа, а як "ігумен Руської землі". Описуючи природу Палестини, зокрема річки Йордан і Снов, він порівнює її з Чернігівською землею.

До ранніх літописних творів відносимо також "Ізборник" Святослава Ярославовича, який має дві копії – 1073 та 1076 рр. В останньому варіанті знаходимо слово князя про користь читання книжок.

Російський учений, академік Б.О.Рибakov, вивчаючи літописну літературу, доводить, що у 70–80-х рр. XII ст. у Чернігові в князя Святослава Всеволодича жив письменник Кузьмище Киянин, якому приписують авторство Чернігівського літопису 1179 р., у якому розповідається про події 1174–1175 рр., пов'язані з допомогою чернігівського князя Святослава братам Андрія Боголюбського повернути престол Володимиро-Суздальської землі, а також "Повісті про вбивство Андрія Боголюбського" (1175) [2] та "Слова про князів" (1175). В останньому творі Кузьмище Киянин звертається до руських князів із закликом припинити міжусобиці і захистити Руську землю від ворожих набігів.

Найвизначнішою пам'яткою літописної літератури XII ст. є "Слово о полку Ігоревім", у якому розповідається про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців 23 квітня 1185 р. Літературознавці визначають цей твір як героїчну ліро-епічну поему, яка пройнята ідеєю єднання руських князів у боротьбі проти зовнішніх

ворогів. Крім цього, твір вимагав від усіх князів подумати про тактику боротьби проти половців і про методи захисту рідної землі.

В історії та літературознавстві давно ведеться дискусія про автора "Слова". Значна частина дослідників (М.Карамзін, М.Максимович, К.Ушинський, а в наш час проф. П.Охріменко та інші) доводять, що автором пам'ятки була людина з Чернігівщини [3]. Свої твердження вони, обґрунтовують тим, що автор проявляє місцевий патріотизм відносно до князя Ігоря, який загубив військо і сам потрапив у полон. Автор висловлює співчуття Ігорю і не засуджує його необдуманий вчинок. Крім цього, у "Слові" зустрічаються діалектизми Новгород-Сіверщини, а також місцеві топоніми, етніми. Більше того, автор "Слова" знав про "Слово про князів" Кузьмища Киянина, а також інші літописні твори того історичного часу.

Факти, які пов'язують "Слово" з Чернігівщиною, у жодному разі не роблять пам'ятку твором місцевого значення. Основна його ідея – єднання Русі – сприймалась як загальноруська ідея, а регіональний матеріал лише допомагав розширити ознаки, характерні для всієї Руської землі.

Літературні пам'ятки XI–XII ст., які пов'язані з Чернігівщиною, свідчать про високу їх якість.

Майже не залишилося літературних творів періоду окупації Чернігівщини татаро-монголами. Лише один твір "Сказаніє про вбивство в орді князя Михайла Чернігівського з боярином Федором" (дві редакції 1246 та 1271 рр.) свідчить про трагічні події тих років [4]. Дослідники стверджують, що цей твір був написаний у Чернігові єпископом Іоанном, духівником князя Михайла, якого після мученицької смерті разом з боярином Федором церква зарахувала до ліку святих як таких, що прийняли муки за православну віру і не зрадили їй.

У др. пол. XIII – пер. пол. XIV ст. на території колишньої Київської Русі формуються три держави: на півночі – Московська, на заході – Біларусь, на південному заході – Україна, в якій проходить формування української мови, що використовувалася у світських пам'ятках писемності, в літописах, полемічній літературі, віршах.

На жаль, майже нічого з літературних пам'яток Чернігівщини XIV–XVI ст. до нас не дійшло. Територія України і Чернігово-Сіверщини була захоплена спочатку литовцями, а потім поляками. З літописних пам'яток поч. XVII ст. слід назвати літопис Густинського монастиря (1600–1640), а також Густинський літопис (1623–1627), у яких поєдналися традиції давньоруської літописної літератури і нових форм історіографічної творчості.

Після завершення національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і утворення на Лівобережжі України Гетьман-

ської держави всебічно розвивається література [5]. Серед відомих літописних пам'яток знаходиться і літопис Леонтія Боболінського, який був написаний монахом Свято-Троїцького Іллінського монастиря в Чернігові у 1699 р.

У XVII – на поч. XVIII ст. був написаний "Літопис Самовидця про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, які були в малій Росії після його смерті" (1702). Переважна більшість дослідників пам'ятки вважають, що її автором був ніжинець Роман Ракушка-Романовський, який переважну частину життя провів у Ніжині, виконуючи найрізноманітніші обов'язки у полковому та гетьманському урядах.

"Літопис Самовидця" засвідчує появу в українській словесності нового жанру історіографічної літератури, бо він не схожий на попередні літописи. Автор подає тут яскраві образи своїх сучасників, зокрема Хмельницького, сміливого і розумного діяча. Проте Самовидець не ідеалізує козацьку старшину. Він засуджує поведінку і моральні принципи деяких представників козацької верхівки, які прагнуть до влади, не зупиняючись ні перед чим, і перед нами постають владолюбні користолобці й авантюристи.

В "Історії української літератури" козацький "Літопис Самовидця", поруч із літописами Григорія Грабянки та Самійла Величка, охарактеризований як нове явище в українській історичній літературі на межі XVII–XVIII ст.

У др. пол. XVII ст. у Чернігові також склалася громадсько-політична ситуація, яка сприяла розвитку оригінальної літератури та книгодрукування. На рубежі 40–50-х рр. XVII ст. у Чернігові жив і служив талановитий майстер ораторсько-проповідницького жанру Антоній Радивилівський, який у своїх проповідях захищав соціальні і національні інтереси українського народу. У цей же час у Чернігові проживав відомий український письменник, церковно-просвітницький діяч, філософ, богослов Кирило Транквіліон-Ставровецький, який у своїй пересувній друкарні у 1646 р. видав збірку "Перло многоцінное", в якій прославляє Бога і його діяння, філософськи осмислює взаємини людини з Богом, людські якості, зокрема мудрість, засуджує всіх, хто ненажерливо оббирає інших, прагне до розкоші, насолоди. Роздуми його глибокі, мудрі, мова творів яскрава, дотепна, образна. В ній проявляються ознаки бароко.

Визначне місце у розвитку літератури XVII ст. належить творчості відомого релігійного і культурного діяча, архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича. Він дуже багато зробив для культури Чернігова: відкрив слов'яно-латинську школу, заснував друкарню, сприяв реставрації у місті храмів XI–XII ст. та будівництву нових, зокрема Троїцького собору, сформував відому хорову капелу,

для якої писав канти і духовні пісні. Багато архієпископ зробив і в галузі літератури.

Л.Баранович зробив значний внесок у розвиток публіцистичної, проповідницької прози (книги "Меч духовний" (1666 р.), "Труби словес проповідних" (1674 р.) та ін.), яка присвячена релігійно-моральним темам, життю Ісуса Христа і святих. Він писав давньоукраїнською, польською, латинською мовами. Його вірші увійшли до збірок "Апполон Християнський" (1670), "Апполонова лютня" (1671), "Книга смерті" (1676), "У вінок матері божій" (1680) та ін.

Письменник закликає боротися за мир, зміцнювати дружбу між русинами (росіянами, українцями, білорусами) й поляками у спільній боротьбі проти турків і татар, пояснює різні явища природи, розкриває окремі риси людини: заохочує її до працелюбності, висміює пияцтво, жадібність, лицемірство, невміння людей простити одне одному помилки тощо. Л.Баранович прославляє героїчну боротьбу українського народу проти татар і турків. Свої вірші він писав у стилі бароко, в них багато цікавих порівнянь, символів, алегорій, гри слів.

Л.Баранович об'єднує навколо себе відомих українських письменників, які працювали в чернігівських храмах і зробили великий внесок у розвиток української літератури: Іоанікія Галятовського, автора відомої книги проповідей "Ключ розуменія" (1659) та "Скарбниця потребная" про 445 оповідей про різні дива Єлецької ікони Божої матері; драматурга Дмитра Гуптала; теоретика, практика й експериментатора бароко Івана Величковського, риси якого знайшли втілення у збірках "Зегар з полузегарком" (1690), "Млеко од овці пастору належное" (1691); Олександра Бучинського-Яскольда, Лаврентія Крщоновича, Івана Орновського та інших. Кожний з них вніс значний доробок у літературне життя краю. Саме це і сприяло формуванню в Чернігові літературної школи. Творам чернігівських письменників притаманні тематична та жанрова спільність, єдиний творчий метод – бароко, який визначав стильову і методологічну спрямованість, декоративність, орнаменталізм, пишномовність, незвичність (мажорність) порівнянь, метафор, гіпербол. Майже всі письменники не тільки користувалися прийомами бароко, а й розвивали у своїй практичній діяльності теоретичні його основи.

Після смерті Лазаря Барановича Чернігівська літературна школа продовжувала існувати ще деякий час. На чолі її стояв Іоан Максимович, який у 1697 р. був висвячений чернігівським архієпископом і проводив значну роботу в галузі культури. Він активно працював і в літературі, писав дидактичні, повчальні і духовні вірші старослов'янською мовою, які увійшли до збірок "Алфавіт собранний, рифмами сложенный" (1705), "Зерцало от писания" (1705), "Богородице Діво"

(1707), "Театрон" (1708) та ін. У своїх творах І.Максимович відстоював моральні принципи: чесність, працелюбність, повагу до старших, уміння прощати людям незлобні вчинки. У віршах поет засуджував зверхність, неповагу до інших, заздрість, брехливість. Часто у вірш впліталася притча, яка служила прикладом-підтвердженням висловленої думки.

Сучасником і помічником І.Максимовича були Антоній Стаховський і Петро Армашенко. У цей час на Чернігівщині проживали також Ігнатій Максимович, Іоасаф Горленко (у Прилуках), Ілля Турчиновський (у Березані), Іпполіт Вишенський.

Літературна Чернігівщина XVI–XVIII ст. відзначається багатомовністю, бо писали давньоукраїнською, старослов'янською, польською, латинською мовами. Через усю творчість чернігівських письменників проходила гуманістична ідея, яка проявлялася у закликах до захисту Вітчизни, в утвердженні миру, єднання слов'янських народів, співіснуванні релігій: православ'я і католицизму. У багатьох творах присутня героїчна тематика, а також осмислюються ідеал людини, який склався у процесі самої історичної ситуації, і сама людина як носій "Божої" справедливості. Література набувала соціально-політичного звучання, ставала трибуною, з якої не лише програмувалися ідеї православ'я, а й лунав заклик до боротьби за незалежність. Література Чернігівщини XVII–XVIII ст. знаходилася у руслі естетичних пошуків, характерних для всього українського літературного процесу, пов'язаного з бароко з його специфічною поетикою та формою.

На кін. XVIII – пер. пол. XIX ст. припадає творча діяльність визначного українського педагога і письменника Павла Білецького-Носенка, який жив у Прилуках [6]. Це була літературно освічена людина, яка знала іноземні мови й займалася перекладами. Він пробує свої літературні сили в різних жанрах: баладах, віршованих казках, ліричних поезіях, поемах, прозових творах, які писав російською і українською мовами. Серед них поема "Горпинида, чи Вхопленая Прозерпина" (1818), в якій осмислений міф з п'ятої книги "Метаморфоз" Овідія на українському побутовому матеріалі. Порівняно з "Енеїдою" І.Котляревського вона дещо програє, але це був літературний пошук, і його треба оцінювати з позицій того історичного часу. Поезії, написані у 1812–1829 рр., увійшли до збірок "Гостинець землякам", "Казки сліпого бандуриста...", що тяжіють до романтичного стилю. П.Білецький-Носенко – автор 15 балад, деякі з них були написані раніше П.Гулака-Артемовського і Л.Боровиковського. Він також попередник Є.Гребінки й Л.Глібова в жанрі байки. На жаль, переважна більшість творів письменника не була опублікована за його життя, а тому і не

розглядалася у літературному процесі 10–30-х рр. XIX ст., хоча він і вніс чимало в українську літературу початку століття.

У зв'язку з відкриттям Гімназії вищих наук кн. Безбородька в Ніжині активізується літературне життя в місті на Острі. Саме тут формується Ніжинська літературна школа, з якою пов'язані імена студентів цього навчального закладу: М.Гоголя, Є.Гребінки, Н.Кукольника, саме тут пройшли першу школу творчих пошуків поет і перекладач В.Любич-Романович, поет, редактор творів М.Гоголя, його друг М.Прокопович, публіцист, прозаїк К.Базилі, прозаїк М.Білевич, фольклорист П.Лукашевич, які і нині добре знані в літературі [7]. В Гімназії вищих наук вони видавали рукописні альманахи і журнали, де друкували свої твори.

Слід звернути увагу на те, що саме в Ніжині формується як майбутній письменник М.Гоголь. Тут він пише вірші, поеми, повісті, драматичні твори. Не всі з них до нас дійшли, але свідчення гімназистів і педагогів того часу свідчать про творчі пошуки М.Гоголя [8]. Він пише україномовні сценки для гімназійного театру, збирає українознавчий матеріал до "Книга всякой всячины, или Дуракам закон не писан". Без Ніжина, його ярмарок, народних традиційних свят на ближньому до навчального закладу районі Магерки, легенд і звичаїв, прогулянок центральною вулицею міста з її кав'ярнями, сушеним табаком, ніжинськими огірками, пишними обідами і парковими оркестром не було б Гоголя-письменника з його "Вечорами на хуторі біля Диканьки", "Миргородом", "Ревізором" та іншими творами, у яких немало ніжинських ремінісценцій. Це ж можна сказати і про Є.Гребінку, який у російськомовному вузі написав 15 байок українською мовою, що увійшли до його збірника "Малороссийские приказки" (1834), переклав українською мовою поему О.Пушкіна "Полтава", і це був перший її переклад українською мовою, написав під впливом гімназійного театру єдину у своїй творчості п'єсу "Не в свои сани не садись". Це ж можна сказати і про деяких інших юних літераторів.

Гімназію вищих наук, а потім Фізико-математичний та Юридичний лицей закінчували також Яков де Бальмен, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Микола Гербель, Єгор Дріянський, Франтішек Богушевич, Леонід Глібов. Усі вони формувалися як письменники у цих навчальних закладах, писали тут перші свої літературні твори. Таким чином, у пер. пол. XIX ст. Ніжинська вища школа стає центром підготовки літературних сил.

Крім студентів, літературною творчістю займалися і деякі викладачі цих навчальних закладів, зокрема Іван Кулжинський, автор багатьох російськомовних повістей, романів, драм, та Пилип Морачевський, перший перекладач Святого Письма українською мовою, поет і

драматург, який писав свої твори українською та російською мовами. Його україномовні поеми "До Чумака, або Война яггло-хранцузотурецька у 1853 і 54 роках" та "Чумаки, або Україна з 1768 року" увійшли до літературного процесу пер. пол. XIX ст. Слід зауважити, що всі ніжинські письменники залишили слід у літературному житті України.

У пер. пол. XIX ст. літературне життя в Чернігові не було таким багатим, як у Ніжині. Воно, в основному, зосереджувалося навколо газети "Черниговские губернские ведомости", яка почала виходити з 1838 р. щодня, а з 1865 р. – двічі, 1866 р. – тричі на тиждень. В літературному відношенні відігравала значну роль друга її частина – неофіційна, де друкувалися статті з історії, культури, фольклору, етнографії, літератури, художні твори.

Крім письменників Ніжина, Чернігова, слід ураховувати і тих літераторів, які проживали в інших населених пунктах Чернігівщини. Так, Віктор Забіла, відомий поет-романтик, не довчившись у Гімназії вищих наук кн. Безбородька через фінансові труднощі і відслуживши 9 років в армії, жив на хуторі Кукуріківщина (нині Забілівщина), а також у Борзні, де продовжував писати ліричні твори, які стали народними піснями. Б.Грінченко вважав, що В.Забіла був "по Чернігівщині першим провідцем того літературного руху, який тепер розширився по всій Україні". Ліризм його поезій був глибоким і щирим, і це підтверджують вірші "Вітер", "Соловей", "Пісня", "Туга серця", "Голуб" та інші. Пейзажна лірика пройнята глибоким соціальним змістом [9].

На літературне життя Чернігівщини великий вплив мала творчість Т.Шевченка, який відвідував наш край у 1843, 1844, 1845–1847, 1859 рр. і побував у багатьох населених пунктах, зустрічався як із літераторами (Є.Гребінка, О.Афанасьєв-Чужбинський, Я. де Бальмен, М.Маркович, В.Забіла, П.Куліш, Ганна Барвінок, М.Гербель та ін.), так і з представниками інших груп населення. На Чернігівщині Т.Шевченко написав десятки творів, серед них "Сон", "Чигирин", "Сова", "Хустина" та ін. Про тяжке життя простого народу та інтелігенції поет розповів у своїх російських повістях "Художник", "Музыкант", "Княгиня", які були написані на засланні у 1854–1855 рр. [10].

Вплив Т.Шевченка на літераторів Чернігівщини був багатограним і епохальним. Він мав вплив на всіх, навіть тих, хто не був знайомий з ним особисто, а лише доторкався до його поетичного слова і назавжди залишався під його чарівною силою.

У др. пол. XIX ст. активізувалося літературне життя у Чернігові. Ніжин у цей час стає центром наукового життя в регіоні. З відкриттям Історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині у 1875 р. формується декілька наукових напрямків (славістика, класична філо-

логія, історичні науки тощо), які стають відомими не лише в Російській імперії, а й далеко за її межами, зокрема в європейських країнах.

У Чернігові у 1851 р. деякий час проживала Марко Вовчок разом із чоловіком Опанасом Марковичем. Вона вивчала життя простого народу України і згодом відтворила його в своїх "Народних оповіданнях". Проте не це епізодичне її перебування у місті вплинуло на активізацію літературного життя в ньому. Об'єднувальну роль у цьому напрямку відіграв Леонід Глібов, який після закінчення Юридичного ліцею в Ніжині у 1858 р. переїхав до Чернігова для роботи у чоловічій гімназії і жив у місті до кінця свого життя.

Ще в студентські роки Л.Глібов писав ліричні твори російською та українською мовами. Тут були написані українською 24 байки, серед них "Вовк і кіт", "Вовк і вівчар", "Лебідь, щука і рак", "Вовк та ягня" та інші, які були за рекомендацією проф. М.А.Тулова опубліковані у "Чернігівських губернських ведомостях" у її неофіційній частині. Саме тут Л.Глібов буде друкувати свої твори, коли переїде до Чернігова.

Головним редактором неофіційної частини газети був Олександр Шишацький-Ілліч, автор багатьох ліричних творів, поем. У його поетичну збірку "Українська квітка" увійшло 20 поезій та 2 поеми ("Олеся" та "Юлиця, або Галя простоволоса"), написані в традиціях поетів-романтиків 40-х рр. XIX ст. У поета-редактора намітилися цікаві зв'язки з письменниками Чернігова та інших міст губернії, але у жовтні 1858 р. він пішов із життя. Його естафету прийняв Л.Глібов.

У 1861 р. байкар домігся відкриття газети "Чернігівський листок", навколо якого групувалися літератори Чернігівщини. Тут побачили світ твори Пантелеймона Куліша з Мотронівки, Олександра Кониського з Перебудови, Митрофана Александровича із села Калита на Остерщині, Петра Кузьменка із Понорниці та інших, а також письменників Чернігова С.Носа, О.Марковича, М.Вербицького.

Сам Л.Глібов продовжував писати байки, складати ліричні пісні, серед них відомі "Журба", "Скажіть мені правду люди", "Летить голуб понад морем" та інші, ставить свої драматичні твори у створеному ним разом з О.Марковичем та І.Дорошенком театрі "Товариство кохаючих рідну мову", зокрема комедію "До мирового" [11].

Переживши сімейну трагедію, заслання до Ніжина під нагляд поліції, труднощі з роботою, поет-байкар зумів і після цього залишитися діячем, що об'єднував навколо себе літературне життя як у місті, так і в губернії, бо переважна більшість літераторів Чернігівщини шукали шляхи зближення саме з Л.Глібовим.

Серед інших письменників Чернігівщини слід назвати професора Історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині Романа Брандта, який знав 20 мов і займався перекладами російською мовою

творів болгарських, чеських, словацьких, польських, сербських письменників, сонетів В.Шекспіра і "Лузіад" Л.Камоенса, а також написанням байок, які увійшли до двох збірок "Басни народные, подражательные и оригинальные" (1899, 1910).

У 1865–1867 рр. у Прилуках у повітовому казначействі служив діловодом Панас Мирний і збирав не лише твори усної народної творчості, які пізніше були видані братом І.Рудченком, а й матеріали для роману "Хіба ревуть воли, як ясла повні?"

Значним літературним гніздом у 70–90-х рр. XIX ст. був хутір Мотронівка, де жили Пантелеймон Куліш та Ганна Барвінок. Це була садиба сім'ї Білозерських. Тут у 1847 р. П.Куліш одружився з Олександрою Михайлівною Білозерською, яка стала пізніше відомою в літературі як Ганна Барвінок. На весіллі у них дружком був Т.Шевченко. У Мотронівці П.Куліш з дружиною бував у 50–60-х рр. Але це були короткі відвідини, і лише 1883 р., в останній період свого життя, П.Куліш та Ганна Барвінок, відомі вже письменники, оселилися у Мотронівці.

Проживання на хуторі сприяло поглибленню роздумів П.Куліша про переваги патріархально-хуторського життя над міським, де людина може безпосередньо спілкуватися з природою (стаття "Хуторская философия и удаленная от света поэзия" (1879) та ін.). Хоча сама дійсність, ставлення царизму до України, її культури вплинули і на зміну поглядів П.Куліша (стаття "Зазивний лист до української інтелігенції" (1882) та ін.). Письменник виступив проти насильницької імперської самодержавної політики щодо української мови, культури. Він переглянув і свої погляди на стосунки українців з поляками (стаття "Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року" тощо). Проте в цей час П.Куліш допуслав немало і помилок, індивідуальних трактувань окремих історичних явищ, зокрема в оцінці козаків, поляків тощо.

У цей час П.Куліша хвилюють не лише соціальні та історичні процеси, а й літературні. Він багато працює над написанням ліричних та епічних творів, які увійшли до його збірок. У збірці "Дзвін" (1893), що продовжила проблематику "Хуторської поезії", П.Куліш порушив проблему поета-творця, незалежного від влади, натовпу, поборника істини. Його також хвилювали соціальні питання життя українського народу.

На хуторі Мотронівка П.Куліш написав ліро-епічні поеми "Магомет і Хадиза" (1883), "Маруся Богуславка" (1620)" (вид. 1899), "Адам і Єва", "Куліш у пеклі", "Грицько Сковорода" та ін., а також деякі п'єси, зокрема "Драмована трилогія": "Байда, князь Вишневецький (1553–1564)", "Петро Сагайдачний (1621)", "Цар наливай (1596)" (опубл. обидві 1900 р.), у яких висловлював глибокі роздуми про відносини

Росії і України, про справжніх уболівальників Вітчизни, козаків і їх ватажків, про дух братства між російським і українським народами, але не під скіпетром самодержця, виступав проти релігійних фанатиків, проти зажерливого панства без совісті і честі, проти стихійних, темних, озлоблених сил, проти диктатури "вельможного панства", "єхидних єзуїтів, попів, ченців, уніатів, крамарів та інших дрібних власників і виробників, яких автор теж називав "руїнівниками". П.Куліш усій цій громаді, цій козацькій "руїні" протиставляв "тихий рай" хліборобського хутірною побуту [12]. У Мотронівці багато займався перекладами творів О.Пушкіна, О.Кольцова, І.Нікітіна та інших російських поетів, А.Міцкевича, Г.Гейне, Дж.Байрона, В.Шекспіра, ознайомлюючи українських літераторів з поетичними зразками різних народів Європи, і цим сприяв європеїзації української літератури. Останні роки його творчості припадають на переклад Святого Письма українською мовою. Цей переклад доповнений перекладами І.Нечуя-Левицького та І.Пулія. За допомогою останнього він вийшов у Відні 1903 р. уже після смерті П.Куліша і став доступним лише нині, коли церква знову розгорнула широку діяльність.

Ганна Барвінок (Олександра Білозерська-Куліш) прославилася своїми "Оповіданнями з народних уст", у яких своєрідно, психологічно тонко розкривала тяжку безрадісну долю селянки, яка жила надією, що в її сповненому драматизму житті засвітиться вогник радості і щастя. Вона переживала за долю своїх героїнь, немовби за свою, співчуваючи їм. Як писала сама Ганна Барвінок, її оповідання передували творам Марка Вовчка [13].

Ганна Барвінок входила до кола українських літераторів Петербурга і Чернігівщини. Вона була знайома з Т.Шевченком, Марком Вовчком, В.Забілою, М.Костомаровим, І.Тургенєвим, Л.Жемчужниковим, О.Вересаєм, О.Лазаревським, І.Пулієм, Оленою Пчілкою, Лесею Українкою, М.Лисенком, І.Шрагом, В.Тарновським, Б.Грінченком і його дружиною Марією Загірньою, М.Коцюбинським. До цього кола слід віднести її братів Михайла і Василя Білозерських, племінниць, онук, хрещениць-племінниць Надію Кибальчич, відому в літературі як Наталка Полтавка, Любов Яновську та інших. Після смерті П.Куліша вона зробила все, щоб читач ширше дізнався про його творчість.

Вплив П.Куліша і Ганни Барвінок на літературне життя Чернігівщини мав своєрідний характер. Уже сама присутність їх на цій землі, їх творча праця збагачували його, створювали специфічну атмосферу. Відчуття того, що поруч живе і працює відомий письменник, надавали сучасникам певної відповідальності і за їх творчість.

В останній третині ХІХ ст. активізують свою діяльність члени Чернігівської громади, які були вислані з міста у зв'язку зі справою

народовольця Івана Андрущенка 1863 р.: О.Тищинський, Л.Глібов та інші. До них приєднуються статист В.Є.Варзар, член статистичного бюро земства О.О.Русов та його дружина, педагог С.Ф.Русова, статист П.П.Червінський, економіст О.П.Шликевич, лікарі І.Ф.Рашевський та О.П.Карпинський, учитель М.А.Вербицький, який свої вірші писав під впливом Т.Шевченка, Я.Полонського, Л.Глібова. Після закінчення Київського університету, з якого його відрахували за участь у студентському русі, через що він змушений був завершувати навчання складанням екзамену екстерном, М.Вербицький працював у гімназії рідного свого міста Чернігів, брав активну участь у громадському житті. Але у 1874 р. його заарештували, а потім вислали спочатку до Рязані, а потім до Орла, де він займався педагогічною діяльністю, навчав майбутнього письменника Леоніда Андрєєва. І в цей час він продовжував писати вірші, оповідання, нариси з мисливського життя. Його "Очерки из охотничьей жизни" (Ч. 1–2. – Тула, 1898) користувалися значною популярністю.

Повернувшись в рідну Україну, М.Вербицький знову поселився у Чернігові, уже знесилений душевно і фізично. І все ж він продовжував писати вірші, які увійшли до циклу "Пісні старості".

З літературною Чернігівщиною XIX ст. пов'язані також імена російських письменників Олександра Пушкіна, який двічі (у 1820 та 1824 рр.) відвідав наш край, Михайла Лермонтова, що теж приїздив до бабусиної садиби у село Переволочне (нині Прилуцький район), Гліба Успенського, що закінчив у 1861 р. Чернігівську чоловічу гімназію, а потім декілька разів бував у своїх родичів у Поліському краї і відобразив місто юності у своїх "Фельетонах из провинциальной жизни" (1865). Тут слід згадати Лева Толстого, який гостював (1884) у художника М.Ге, котрий проживав у селі Івангород (нині с.Шевченко Бахмацького р-ну) і з симпатією писав про українців, Антонія Погорельського із села Погорільці (нині Семенівський район), автора широковідомих книг "Двойник, или Мои вечера в Малороссии" та казки "Черная курица", Олексія Толстого, автора відомих романсів "Колокольчики мои...", "Средь шумного бала", повісті "Князь Серебрянный", трагедії "Царь Федор Иоанович" та ін., племінника А.Погорельського, який також проживав у садибі дядька. У Погорільцях бували і проживали двоюрідні брати О.Толстого Олексій і Володимир Жемчужникови, які утрюх писали під псевдонімом Козьма Прутков.

На Чернігівщині бував і Максим Горький, який під час своєї подорожі Руссю відвідав 1891 р. Прилуки, Ніжин, Чернігів. Пізніше він дружив з М.Коцюбинським, вони зустрічалися на острові Капрі, де обговорювали літературні питання.

Яскравою сторінкою літературно-громадського життя Чернігова були роки поч. ХХ ст. [14]. У місті у цей час проживали письменники Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Володимир Самійленко, Марія Грінченко (Загірня), Григорій Коваленко, які брали активну участь у роботі Громади, а з 1905 р. – "Просвіти", легальної організації української інтелігенції, яка продовжила розвивати традиції громадівців.

Літературне життя цього часу визначалося тими суспільними процесами, які відбувалися у цей час, і тією громадською діяльністю, якою займалися художники слова, хоча це і нелегко було робити, бо за ними постійно стежили жандарми та поліція. Не менший опір чинили і віроповіддані українці, які разом із царськими урядовцями добивалися утвердження колоніальної політики в Україні. Доноси, цькування, використання службового становища – все це спрямовувалося проти прогресивної інтелігенції Чернігівщини. Незважаючи на це, письменники Чернігова багато зробили для розвитку літератури не лише регіону, а й України.

З 1893 р. у Чернігові жив молодий поет В.Самійленко, який обіймав посаду секретаря земської управи. А через декілька місяців з його ініціативи до Чернігова у 1893 р. приїхав Борис Грінченко з дружиною Марією Миколаївною (літ. псевдонім Загірня), які розвернули в місті велику роботу літературно-культурного спрямування. Працюючи спочатку діловодом оціночної комісії губернського земства, а з 1898 р. – секретарем земської управи і заробляючи на шматок хліба для сім'ї, Б.Грінченко паралельно проводив велику просвітницьку роботу. Він добився у губернатора дозволу використати друкарню земства для видання місцевої літератури. За 1894–1902 рр. тут вийшло 45 назв книжок загальним тиражем 200 тис. примірників. Це була науково-популярна література для широкої народної аудиторії про різні країни світу, національних героїв, письменників та їх твори. Саме тут побачили світ поезії Т.Шевченка, П.Грабовського, Є.Гребінки, Ю.Федьковича, Л.Глібова, проза М.Коцюбинського, Б.Грінченка та ін.

Один за одним почали виходити за редакцією Б.Грінченка альманахи "Вірна пара" (1895), "Криничка" (1896), "Батькові вішуння" (1898), "Степові квіти" (1899), "Хвиля за хвилею" (1900), у яких друкувалися твори різних українських письменників, що пішли з життя або ще продовжували працювати. Це було справді народне видавництво.

Б.Грінченко збирав і пропагував також народну творчість та етнографію і видав ці матеріали у 3-х томах та збірниках "Живі струни", "Думи кобзарські" (1897), "Колоски" (1898), "Великий оповідач"

(1898), "Из уст народных. Малороссийские рассказы, сказки и пр." (1900).

У дуже складних матеріальних, соціальних і побутових умовах Б.Грінченку вдавалося писати і власні твори. У 1884 р. у Харкові він видав збірку поезій під псевдонімом "Пісні Василя Чайченка", а у 1895 р. в Чернігові – "Пісні та думи". Він також написав декілька драматичних та прозових творів, зокрема десятки оповідань, повісті "Серед темної ночі" (1900), "Під тихими вербами" (1901), видав збірки байок. У своїх творах Б.Грінченко порушував важливі соціальні проблеми з життя селян та інтелігенції.

У літературно-громадській роботі Б.Грінченку багато допомагала його дружина М.Грінченко (Загірня). Також вона видавала свої брошури для народу, перекладала українською мовою твори різних літераторів. Д.Лукіянович, відвідавши родину Грінченків, писав: "У Загірної в обличчі було більше чоловічих рис, ніж у Грінченка. Енергією, робучістю, знаннями, популярністю вона не поступалася Грінченкові. Я вперше пізнав таку бойову жінку..."

На жаль, Б.Грінченку працювати було важко. За період з 1894 до 1899 р. цензура не дозволила опублікувати 29 рукописів. Більше того, у 1899 р. його звільнили з посади, і він залишився без роботи. У 1900–1902 рр. сім'я жила без будь-якого заробітку, крім творчого. Тому Грінченки покинули Чернігів і переїхали до Києва, залишивши великий слід у громадсько-літературному житті Чернігова.

Паралельно з Б.Грінченком з 1896 до 1913 р. у місті жив і працював Михайло Коцюбинський. Він та його дружина Віра Устимівна, яка уже добре була відома серед інтелігенції міста ще до цього як В.У.Дейша, активно включилися у громадське життя Чернігова та округи. Спочатку М.Коцюбинський працював діловодом при Чернігівській губернській земській управі, а з 1900 р. – статистом у статистичному бюро, де до його обов'язків належало упорядкування та редагування "Сельскохозяйственных обзоров по Черниговской губернии", які виходили один раз на рік.

М.Коцюбинський разом із дружиною брав активну участь у роботі громади, читав лекції з літератури, організовував громадську бібліотеку і бібліотечки для сільської місцевості, очолював з 1906 р. Чернігівську "Просвіту" тощо.

М.Коцюбинський, маючи велике навантаження в управі, різнобічні громадські доручення, багато працював і як письменник. У Чернігові були написані кращі його твори: "На камені" (1902), "Дорогою ціною" (1901), "Фата моргана" (1903–1910), "Інтермеццо" (1909), "Коні не винні" (1912), "Тіні забутих предків" (1911) та ін. І це давало йому право очолити літературне життя в місті, в якому в цей час брали участь

Борис Грінченко, Марія Загірня, Володимир Самійленко, Іван Вороньківський, (Коновал), Микола Вороний, Микола Чернявський, Михайло Жук, Григорій Коваленко, перекладач Леонтій Шрамченко та ін.

На поч. ХХ ст. місцем збирання літераторів стала садиба М.Коцюбинського, куди спочатку в понеділок, а потім у суботу приходили письменники і творча молодь, які ознайомилювали присутніх із новими творами. "Суботи" проходили під виглядом приватних вечірок за склянкою чаю. Ці зібрання були поетичною школою для молоді, насамперед для Павла Тичини та Василя Елланського (Блакитного), Олександра Соколовського, Аркадія Казки, Івана Цитовича, які згодом стали відомими українськими письменниками.

"Суботи" не були суто літературно-освітніми вечорами. На них часто обговорювалися суспільно-політичні питання, читалися марксистська література, підпільні прокламації (треба враховувати, що підросли сини й дочки М.Коцюбинського, які згодом брали активну участь у революційному русі країни). Йшла мова також про видання альманахів, проведення музичних вечорів, про організацію виставок чернігівських художників тощо. І все ж це було зібрання тих, хто цікавився літературою, брав у ній безпосередньо участь і міг поділитися з іншими своїми напрацюваннями.

М.Коцюбинський постійно думав про стан розвитку української літератури, про підняття її авторитету. Саме з цією метою він продовжив традиції видання літературних альманахів. Разом з Б.Грінченком він видав збірники "Хвиля за хвилею", "Дубове листя". Самостійно М.Коцюбинський почав готувати збірник "З потоку життя", до участі в якому запросив відомих на той час письменників. Він хотів продемонструвати якісний рівень української літератури. Сам письменник демонструє в цьому напрямку зразки художньої творчості: "Для загального добра", "Дорогою ціною", "На віру", "На камені", "Цвіт яблуні", "Поєдинок" тощо.

М.Коцюбинський став українським літературним представником у країнах Західної Європи та Росії, де у перекладах з'явилися його літературні твори, які демонстрували художню самобутність і оригінальність. З іншого боку, у своїх повістях та оповіданнях він використовував досягнення зарубіжних художників слова, зокрема експресіонізму [15].

Творчість В.Самійленка, який написав у Чернігові цикл ліричних творів, присвячених Зінаїді Р-ській, віршовану драму "Маруся Чурайвна", а також сатиричні жартівливі п'єси "Химерний батько", "Драму без горілки", комедію "Дядькова хвороба", змушений був шукати роботу, щоб заробити гроші на життя. Виїхавши з Чернігова у пошуках роботи, він знову повернувся до нього у 1903 р. і прожив тут до 1905 р. А в

1907 р., склавши екзамен на права нотаря, переїхав до невеличкого прикордонного з Росією містечка Добрянка, де працював на цій посаді до 1917 р. Тут він писав і художні твори.

Іван Вороньківський (Коваль) проживав у Чернігові з 1901 до 1918 р., працюючи у болотоосушувальному відділі. Був знайомий з М.Коцюбинським, Б.Грінченком, В.Самійленком та іншими літераторами, часто був на "суботах", з особливим трепетом ставився до Михайла Михайловича і його творів. У чернігівський період І.Вороньківський у 1904 р. видав дві збірки поезій: "Зіронька", до якої увійшли балада "Закляте озеро" і 18 ліричних творів, та "Вірші", яка об'єднала 30 ліричних поезій. У 1905 р. він написав п'єсу "Без спомоги". У своїх творах поет звертався до соціальних проблем історії України, боротьби українського народу за свою волю. В поезіях відчутий вплив Т.Шевченка, І.Манжури, П.Грабовського, С.Руданського, фольклору. І все ж І.Вороньківський намагався бути самобутнім художником слова.

Письменник Чернігівщини – багатогранні особистості. Зокрема, Олександр Володський був пов'язаний з Народним театром у Чернігові, де сам грав і для якого написав п'єси "Під крамницями" (1903), "Прославився", "Орися" (1901), "Як вони женихалися" (1907), "Паннаштукарка" (1906), "Хатня революція" (1909) та інші.

Усі ці п'єси були побудовані на побутових, життєвих ситуаціях, соціальні проблеми він не порушував. А тому й герої цих творів – писарі, панки, кондуктори, хлопці і дівчата, їх батьки і близькі.

Поет Микола Вороний теж був пов'язаний з театром корифеїв М.Кропивницького, П.Саксаганського, О.Васильєва. Переїхавши до Чернігова, М.Вороний влаштувався на роботу у земське статистичне бюро, одружився на дочці Миколи Вербицького Вірі. У них народився син Марко, який теж став письменником.

Семилітній період бурхливого, неспокійного і складного сімейного життя завершився, на жаль, розривом. У цей час з-під пера М.Вороного виходять прекрасні поетичні цикли любовної лірики "За брамою гаю" та "Разок намиста". Душевною глибиною і стражданнями пройняті вірші поета. Перші збірки М.Вороного вийшли у 1911–1913 рр.: "Ліричні поезії" (1911) та "В сьйві мрій" (1913). Критики називають його основоположником українського модернізму. Але це не зашкодило йому писати твори про народ, його прагнення і сподівання, про кращих його представників. 31 оригінальний твір, написаний у Чернігові, увійшов до книги "Твори", виданої 1989 р.

А Григорій Коваленко, який працював у земській управі 15 років, а у вільний час займався громадською діяльністю, був художником, літературознавцем, фольклористом, прозаїком. У серії книжок для народу була надрукована збірка оповідань Г.Коваленка "Правдиве

слово", а також науково-популярні праці. Відомий художник Михайло Жук теж писав вірші і прозу, підтримував теплі стосунки з М.Коцюбинським. Його збірник віршів "Співи землі" вийшов у Чернігові 1912 р.

На поч. ХХ ст. у різних містах Чернігівщини жили й творили інші письменники. Любов Яновська була родом із села Миколаївка Борзнянського повіту, жила у Лубнах, писала повісті, романи і драми, комедії, в яких не тільки відобразила долю сільської жінки, а й розвінчувала українських поміщиків, сільських багатіїв, ліберальну інтелігенцію, яка лише на словах захищала народ.

З Ічнею пов'язана життєва і творча доля Степана Васильченка. Він тут народився, часто бував і у батьківській садибі, написав чимало оповідань, у тому числі й відомі "Над Россю", "Мужицька арифметика" тощо, а також п'єси "На перші гулі", "Недоросток".

У Ніжині в Історико-філологічному інституті навчався талановитий молодий письменник Олексій Плющ, автор романів "Вперед" і "В натовпі", поезії у прозі "Революції", п'єс "Перед світанком", "Годі". Близько 15 творів було не завершено. На жаль, життя Олексія Плюща завершилося трагічно і його творче обдарування так до кінця і не розкрилося [16].

З буремними роками революції пов'язана творчість багатьох молодих письменників, які, залишивши свої рідні оселі, поринули в життя і боролися за втілення своїх мрій. Яскравим представником цієї революційної, окриленої високою романтикою молоді був Василь Чумак з Ічні, твори якого вперше з'явилися у "Черниговской земской газете" за 1918 р. Вірші юного поета були адресовані простим робочим людям, тим, хто мріяв про щасливе життя. Поезія В.Чумака пройнята вірою в прекрасне майбутнє. У листопаді 1919 р. його розстріляли денікінці у Києві.

У бідній попівській сім'ї у селі Козли (нині – Михайло-Коцюбинське) народився поет Василь Елланський-Блакитний, який свої революційні і поетичні кроки робив у Чернігові. Працював у різних жанрах, свої твори підписував багатьма псевдонімами. Василь Блакитний жив революцією, їй він служив своєю музою. Про це свідчать його збірки "Удари молота і серця" (1920), "НЕП. Драматичні діалоги" (1923). Згодом він переїхав до Харкова, де працював у різних радянських закладах.

У Чернігові жив і працював Андрій Заливчий, який у 1918 р. очолив у місті повстання проти гетьманщини та німців. Поет писав оповідання, новели автобіографічного характеру, а також працював у періодиці. 13 грудня 1919 р. він загинув під час військової сутички.

Після встановлення радянської влади в Чернігові, Ніжині, Прилуках та інших містах почали з'являтися філії Пролеткульту, най-

більшого у той час об'єднання професійних і самодіяльних учасників культурного життя. Пролеткульт ставив за мету створення нової пролетарської культури на зміну старій, буржуазної. Пролеткультівці видавали різноманітну літературу, в тому числі й періодичну. Тож і в Чернігові з'явилися деякі видання пролеткультівського спрямування, зокрема журнал "Просвещение" (1919). Тут публікували свої поетичні твори Лада Могилянська, дочка відомого українського журналіста, письменника і перекладача кін. XIX – поч. XX ст. М.М.Могилянського. Також у періодиці з'явилися вірші її брата Дмитра Могилянського (псевд. Дмитро Тась).

На початку травня 1919 р. у Чернігові почало функціонувати видавництво "Деснянські хвилі", яке видавало художню, політичну і наукову літературу, друкувало лозунги та плакати. Пролеткультівці розміщували свої твори також у газетах "Знамя Советов" (1920–1921) та ін. У цих виданнях часто друкував свої вірші, відзначені абстрактністю, планетарністю, романтичним життєрадісним підйомом, Зиновій Давидов, пізніше відомий автор історичних романів, який у 1918 р. видав збірку "Вітер". Захоплювався естетикою лефовців, а згодом перевалівців Дмитро Петровський, учень духовної семінарії, автор збірки "Пустынная осень" (1920), у якій відображено революційний порив.

У Чернігові деякий час працювали публіцист і сатирик Олександр Архангельський, автор збірки "Черные облака" (1919), комсомольський ватажок Всеволод Вишневецький, автор знаменитої "Оптимістичної трагедії", бували І.Еренбург, Й.Мандельштам та ін. У Ніжині працював пізніше відомий журналіст і письменник Михайло Кольцов, в Острі – основоположник чуваської літератури Мішші Сеспель.

Літератори Чернігівщини групувалися навколо редакцій газет. Місцева періодика того часу допомагала виявити молодих письменників і цим самим сприяла формуванню літературного життя в регіоні.

У 20-х рр. Пролеткульт уже втратив свій вплив. Народжувалися нові літературні об'єднання, зокрема "Гарт", "Молодняк". Газета "Червоний стяг" заснувала "Літературну сторінку", на якій друкувалися твори Іллі Стебуна, П.Гірняка, Лади Могилянської, Абрама Кацнельсона, Івана Голя.

Прихильниками "Молодняка" були літератори інших міст і містечок Чернігівщини. Друкував свої вірші в журналах "Молодняк" та "Червоні квіти" борзенець Анатоль Олійник. А Олександр Ведміцький у Прилуках та Іван Горбань у Ніжині заснували філії "Плуга", Олекса Десняк очолив Чернігівське об'єднання комсомольських письменників (ЧОКП).

Активними учасниками літературного життя 30-х рр. у Чернігові були Василь Басок, Олекса Десняк, Михайло Хазан, Пилип Рудь, Олекса Ющенко, Петро Артеменко, Василь Нефелін, Андрій Михайлюк, Абрам Кацнельсон, Ілля Стебун, Іван Курач, Іван Цинковський, Василь Бережний, Борис Левін, Григорій Кривченко та ін.

Кожен із них влився в цей процес у різний час, але вже зі своїм особливим творчим доробком. Усі вони були молоді, і всі прагнули у своїх поетичних творах, картинах, публіцистиці прославляти молоду радянську державу, економічні зміни, новобудови, людей, які були окрилені прекрасною мрією про соціалізм і здійснювали щоденні трудові подвиги. Творча робота для багатьох із них не була основною, бо вони працювали на виробництві, вчителювали, навчалися в інститутах, технікумах. Деякі із них працювали в періодиці.

У березні 1932 р. була створена Чернігівська область. Центральною газетою регіону стає "Більшовик". Редактором газети було призначено досвідченого журналіста Івана Федоровича Сазонова, заступником – Олександра Бутка. До складу редакції були зараховані журналісти, які приїхали з різних міст. Після створення газети активізувалося й літературне життя на Чернігівщині. В газеті почало працювати чимало талановитих літераторів: М.Хазан, Олекса Десняк, А.Кацнельсон, А.Михайлюк та ін. У районних газетах друкували свої твори А.Патяк, В.Нефелін, Г.Кривченко, М.Кокта. В обласній газеті періодично друкувалася "Літературна сторінка".

Михайло Хазан, уповноважений правління Спілки радянських письменників України в Чернігівській області, згуртував за допомогою обкому партії та облвиконкому значну групу обдарованих літераторів: Василя Нефеліна, Карпа Валовня, Олексу Десняка, Пилипа Рудя та ін. Зростала група комсомольських письменників, які об'єдналися навколо редакції "Молодий комунар": Микола Грищенко, Іван Цинковський, Олекса Ющенко, Петро Артеменко, Федір Береза, Михайло Ігнатенко та інші.

На Чернігівщині йшла інтенсивна підготовка до з'їзду письменників України, який відкрився 17 червня 1934 р. у Харкові, а закінчив свою роботу 12 серпня в Києві, куди було переведено столицю Радянської України. В ньому взяли участь і літератори Чернігівщини: Олекса Десняк, Михайло Хазан, Андрій Михайлюк, Пилип Рудь, Григорій Кривченко.

Чернігівське літературне об'єднання в 30-х рр. проводило різні заходи: зустрічі з юними читачами, сільськими жителями, військовими тощо. І кожного разу відповідна тема знаходила відображення в творчості письменників, які друкували вірші, картини, оповідання на сторінках газети "Молодий комунар".

Активними учасниками літературного життя у 30-х рр. ХХ ст. були Андрій Михайлюк, який у 1934 р. очолив письменницьке об'єднання у Чернігові і належав до "Нової генерації", хоча не погоджувався з футуристами щодо "раціоналізації поезії" і вважав необхідним включати до неї емоційність, елементи психологізму, що й було помітно в його збірниках "Вірші", "Кінець ідилії"; публіцист Михайло Хазан, поет-романтик Пилип Рудь, який у своїх віршах прославляв людей мужніх, працьовитих, духовно сильних і талановитих.

Найпомітнішою постаттю літературного життя Чернігова 30-х рр. був Олекса Десняк, який після закінчення Чернігівського інституту народної освіти 7 років працював у газеті "Більшовик" і керував там об'єднанням місцевих літераторів, публікуючи на її сторінках численні оповідання, нариси. Протягом 30-х рр. були написані основні його прозові твори про громадянську війну – роман "Десну перейшли батальйони" (1937), повість "Полк Тимофія Черняка" (1938), про сучасні зміни на селі – роман "Удай-ріка" (1938), повість про студентську молодь "Високе" (1939) із трилогії "Революція продовжується", про казахського революціонера Амангельди Іванова "Тургайський сокіл" (1940). Як відмітив Михайло Ігнатенко, "Олекса Десняк володів цінним даром любити людей, довіряти їм і радитися з ними у найважливіших і часом найінтимніших справах". Він допоміг багатьом молодим письменникам утвердитися в літературі.

Значне місце у літературному житті Чернігівщини займає газета "Молодий комунар", редакція якої зуміла об'єднати навколо себе як досвідчених, так і багатьох молодих, талановитих людей. Це були студенти, учителі, сільська та робітнича молодь. Поруч із творами Олекси Десняка, Михайла Хазана, Пилипа Рудя, Івана Курача друкувалися Петро Артеменко, Борис Левін, Андрій Бурлака, Іван Цинковський, Григорій Кривченко, Михайло Кокта, Василь Бережний, Володимир Котов, Олекса Ющенко, Микола Ігнатенко, Андрій Куськало, Федір Береза, Іван Москаленко, Іван Гончаренко, Микола Шамота, Олександр Шкура, Йосип Дудка, Михайло Вербинський та ін. Усе це була талановита молодь, яка згодом зміцнить свої літературні сили, збагатить свій поетичний почерк. Переважна їх більшість пізніше посіла своє місце в творчому житті України. Кожний із них заслуговує на окремий нарис. Їх вірші, проза були пройняті романтичними почуттями, вірою в прекрасне майбутнє Вітчизни. Вони славили її синів і дочок. Кожний літератор відчував свою причетність до тієї великої справи, яку здійснювали трударі, прості люди і герої країни: папанінці, льотчики Чкалов, Громов, Беляков, шахтарі-стахановці, ланкові-п'ятисотенниці Марія Демченко, Марина Гнатенко та інші. Ліричний герой багатьох віршів поетів Чернігівщини – це чесна,

працьовита людина, окрилена почуттям гордості за ту самовіддану працю, яку вона віддавала Батьківщині. Це відчуваємо в поезіях М.Бережного "Чудеса праці", П.Артеменка "Лірика весни моєї", М.Ігнатенка "У небо, комсомоліє, у небо й на моря", Й.Дудки "Щастям-долею зігріти" тощо.

Природною і актуальною була й тема захисту Батьківщини. Події, що розгорталися в Європі, дії фашистів в Іспанії, Італії та Німеччині, Японії та Далекому Сході змушували літераторів реагувати на них, думати про захист рідної землі.

Молоді поети багато писали про кохання, вірність, і ці високі почуття до коханих зливалися з почуттям любові до Батьківщини. Саме в цих віршах часто зустрічаємо використання поетами традиції народно-поетичної творчості (І.Гончаренко "Вийди, дівчино", П.Артеменко "Гей, у лузі біля броду", Б.Левіна "Дівоча прощальна", Ф.Берези "Весна", О.Ющенко "Серце не журисть", І.Бурлака "Пісня про любов" тощо).

Звичайно, не треба перебільшувати майстерність початківців, але це була хороша заявка молодих, і вона в наступні роки підтвердилася. Поети глибше працювали над розробкою проблеми, використанням художніх засобів.

Газета "Молодий комунар" проводила серйозну і цілеспрямовану роботу з молодими авторами, організовувала семінари, обговорення поезій з відповідної тематики. В Чернігові було створено літературне об'єднання імені Михайла Коцюбинського, яке видавало альманах "Квітує Полісся". Більшість творів його учасників друкувалися в газеті. Багато робив у справі виховання творчої молоді Олекса Ющенко, випускник Ніжинського інституту, активний учасник літературного процесу і співробітник газети "Молодий комунар". Маючи уже певний літературний досвід, він аналізував доробок молодих у статтях "Початківці Чернігівщини", "Літературна студія у Ніжині" "Щирі пісні" (вірші юнкорів), "Проза початківців".

Вірші О.Ющенко "Серед моря квітів", "Шуліка в небі", "Серце не журисть", "Дитяча зимова", "З моря", "Лист братові", "Мрія", "Поетові", "Там, де співав Вересай", "Сади цвітуть", "Серед моря квітів", "Усиха тополя при дорозі" та ін. відзначаються багатством проблематики, активною життєвою позицією автора, умінням у ліричній поезії розкрити глибоку соціальну проблему, хоча у будь-якому творі відчувається, що це поет-лірик. Його ліризм виявляється і в різнобарв'ї пейзажних описів, і в переживаннях ліричного героя, який знаходиться у нерозривній єдності з природою, і в самому світосприйнятті того, про що пише автор [17].

У популяризації творчості письменників значну роль відігравала і місцева преса, а також районні літературні об'єднання, що групувалися навколо редакцій. Особливе місце у творчому житті області посідає літературна студія Ніжинського педагогічного інституту імені М.Гоголя, в роботі якої у різні роки брали участь відомі письменники: В.Сосюра, П.Тичина, П.Усенко та ін.

Літературною студією у 30-х рр. керував відомий літературознавець, поет Микола Сайко, тонкий лірик і чутливий до поетичного слова митець. Він добре знав літературний процес свого часу, відчував його у всіх відтінках, тому й охарактеризував його у поетичній мініатюрі своєрідно: "Засосюрилося небо,/ Затичинилась земля,/ І втекла від мене Феба:/ В Плузі з Вишнею гуля".

Вірші М.Сайка високо цінував П.Тичина, В.Сосюра, С.Пилипенко та ін. До книги "Жайворонок степу" увійшли 32 вірші, пройняті оптимізмом, упевненістю у кращому майбутньому ліричного героя, настрої і мрії якого подаються в тісному взаємозв'язку з природою. Її функції у віршах М.Сайка багатогранні. Саме через природу, її стан у різні пори року глибше розкривається і доля ліричного героя. Більшість творів мають філософську спрямованість, а тому насичені складними метафорами, які переплітаються із зоровими і слуховими образами, звуковою інструментовкою.

М.Сайко приділяв багато уваги вихованню юних талантів, вказував на труднощі літературної роботи, розкривав її специфіку. Школу М.Сайка пройшли Петро Артеменко, Іван Москаленко, Борис Левін, Йосип Дудка, Юрій Збанацький, Олекса Ющенко, Прокіп Мисник, Андрій Бурлака та інші. Для них Ніжин був не лише містом, де вони навчалися, а й місцем народження поетичних рядків, перших публікацій і входження у велику літературу.

На жаль, 30-ті рр. відзначені не лише зростанням літературних сил, але й грубим порушенням законності, сталінськими репресіями. У 1932 р. за доносом виключили з комсомолу Василя Баска, потім звільнили з роботи, а в трагічному 1937 р. його заарештували і несправедливо репресували. Така ж доля була і у Андрія Михайлюка, Василя Нефеліна. В.Басок та А.Михайлюк загинули, а В.Нефелін повернувся на Остерщину, де працював учителем і писав нові твори.

У роки Великої Вітчизняної війни чернігівські літератори боролися з фашистами і зброєю, і художнім словом. У вересні–жовтні 1941 р. фашисти зайняли територію Чернігівщини. Письменники Олекса Десняк, Борис Левін, Олекса Ющенко Іван Цинковський, Андрій Бурлака, Василь Бережний та інші пішли на фронт; Михайло Хазан, Пилип Рудь, Степан Шуплик, Микола Шеремет – у партизанські загони,

Петро Артеменко; Михайло Шлома, Олександр Шкура боролися у підпіллі. По-різному склалася їх життєва і творча доля [18].

Загинув під час однієї із кривавих сутичок з фашистами у 1943 р. Михайло Хазан. Пройшов пекло оточення під Києвом та вирвався з Конотопського концтабору і опинився в партизанському загоні Пилип Рудь. Там він організував випуск газети "Красный партизан", а під час одного із боїв змінив командира і загинув. Це було в ніч з 5 на 6 жовтня 1942 р.

Із перших днів війни на фронті був Олекса Десняк. Він працював у фронтовій газеті, друкував оповідання, нариси, сповнені глибокими патріотичними почуттями. Були оточення, перехід через окуповану фашистами територію і знову фронт, бойові дії. 25 травня 1942 р. біля села Павлівка Друга під Харковом письменник загинув у запеклому бою.

Спалили живим фашисти в сараї на околиці села Плиски 24-річного поета Олександра Шкуру, засудили до страти члена підпільної організації Я.Батюка у Ніжині, поета і прозаїка Михайла Шлому, який, знаходячись у камері, між листками книги І.Котляревського "Енеїда" залишив нащадкам десяток віршів. У квітні 1942 р. був розстріляний у Лубнах випускник Ніжинського інституту, підпільник Петро Артеменко.

Можна з упевненістю говорити, що і в цей час великої боротьби з фашистами літературне життя на Чернігівщині продовжувало активно розвиватися. Звичайно, воно мало свої специфічні особливості, народжувало нові форми активного впливу на читача. Всі, хто брав у ньому участь, – бійці фронту і партизани, підпільники і жителі окупованих міст і сіл – своє слово використовували як зброю, спрямовану проти ворога. Це було "слово розтерзаних, закатованих, розстріляних, спалених. Слово, що вчило великої любові до життя, до свого народу" (О.Ющенко).

Ще гриміли постріли і до кінця війни залишилося більше року, а в придеснянській періодиці вже з'явилися твори тих, що боролися з фашистами в підпіллі, в партизанських загонах чи поверталися з фронтових шпиталів з пораненням тілом, але з відкритою до творчої праці душею. Серед них були і ті, котрі ще до війни пробували свої літературні сили, і ті, що вперше бралися за перо, щоб відтворити на папері побачене і пережите, донести до читачів, що ще боліло, не давало спокою, вимагало якомога більшої кількості людей розповісти про тих, котрі вже самі не могли сказати й слова, а лише навечно залишили в пам'яті нащадків останню мить героїчного свого життя. Ще свіжими були згарища шкіл, храмів, у яких тліли тіла односельців, ще помітними були місця на площах, де стояли шибениці, ще не перезахоронені тіла розстріляних підпільників, партизанів, мирних жителів різних

національностей, свіжими ще залишалися могили бійців, що загинули, звільняючи від фашистів рідну землю. Скільки було пережито, про скількох людей хотілося розповісти! І люди бралися за перо. Уже у січневому номері "Деснянської правди" за 1944 р. з'явилися перші нариси Героя Радянського Союзу, прославленого командира партизанського загону Юрія Збанацького про своїх бойових побратимів. Трохи пізніше все пережите знайде втілення у його оповіданнях, повістях і романах "Таємниця Соколиного бору" (1949), "На все життя" (1950), "Над Десною" (1951), "Незабутнє" (1953), "Лісова красуня" (1955), "Малиновий дзвін" (1958), "Ми не з легенди" (1972), "Хвилі" (1967), відзначеному Шевченківською премією, та багатьох інших [19].

Публікація перших нарисів Ю.Збанацького у газеті "Деснянська правда" мала свій вплив на започаткування теми героїчного партизанського подвигу в творах інших письменників Чернігівщини. В окремих картинах цього часу, опублікованих у газеті, розповідалося про страшну трагедію, яка відбулася у 1943 р. у містечках і селах Корюківка, Клубівка, Кувечичі та ін., коли фашисти спалили їх разом з жителями. Нариси М.Микитенка "Кров Корюківки", Марії Деснянської "Стогін землі", Олега Підгорного "Кров за кров!" – це лише часточка того народного болю, який проймав кожного читача, що ознайомлювався з цим, гарячим, мов жар, матеріалом. Війна ще не закінчилась. І ці нариси викликали глибоку ненависть до фашистських нелюдів.

Патріотична тема, тема любові до Батьківщини, до рідної Чернігівщини знайшла своє почесне місце у ліриці поета-бійця, вчителя Андрія Бурлаки, який видав свою збірку "Поліські співанки", у творах Бориса Левіна, який з перших і до останніх днів був на фронті і після війни працював у газеті "Деснянська правда", опублікувавши першу свою збірку "Сходить сонце" (1948), поета-партизана Степана Шуплика та інших.

У творчості письменників Чернігівщини знайшла втілення і тема героїчної праці селян та робітників, які під час війни віддавали всі сили для забезпечення фронтового життя своїх синів і дочок, своїх чоловіків, братів і коханих, а у повоєнний час намагалися відбудувати народне господарство. Це нариси і вірші Б.Левіна, якого у 1946 р. обрали головою Чернігівського літературного об'єднання, М.Обловатного, Н.Вербицької та ін.

Значну роль в активізації літературного життя на Чернігівщині відіграли члени літературної студії Ніжинського педагогічного інституту ім. М.Гоголя під керівництвом викладача, автора романів "Голгофа", "Люди" Олександра Королевича (Леся Гоміна) – П.Галактіонов, В.Костюченко, Д.Олександренко, Д.Куровський та інші, а також прилучани В.Коваль, Г.Ігнатенко, В.Телепченко, А.Буренко.

Період хрущовської "відлиги" у суспільстві і літературі відзначався, перш за все, поверненням імен тих письменників, які були репресовані. Серед них було чимало і чернігівців. І не потай згадувалися імена, а відкрито говорили про них сучасники і колеги, хоч ще довго репресовані письменники 20–30-х рр. чекали, поки не тільки їх імена, а й їх твори стануть відомими читачам нового часу. Поступово з небуття виходили імена Олександра Соколовського, Аркадія Казки, Василя Баска, Бориса Коваленка Михайла Івченка, Андрія Михайлюка, Анатолія Олійника, Григорія Саченка, Ладі Могилянської, Олександра Ведміцького, Григорія Кочура, Василя Нефеліна та інших художників слова, життєва або творча доля яких була пов'язана з Чернігівщиною. Деякі з тих, хто залишився в живих, почали активно працювати над новими творами. Свідченням цього є діяльність Василя Нефеліна, Миколи Адаменка та ін.

Саме в ці роки з'явилися нові журнали, газети, збірники, відкривалися відділення Спілок письменників. У Чернігові з 1961 р. почала виходити молодіжна газета "Комсомолец Чернігівщини" (до війни – "Молодий комунар"), яка з 1966 р. мала назву "Комсомольський гарт" (нині – "Гарт"). Навколо редакцій газет "Деснянська правда" та "Комсомольський гарт" сформувалося Чернігівське літературне об'єднання, яке очолив Михайло Ігнатенко, фронтовик, педагог, автор поетичних збірок "Боротьба триває" (1951), "Деснянська весна" (1957), якого 1958 р. прийняли до Спілки письменників СРСР.

У 50–60-х рр. у літературному житті Чернігівщини брали активну участь Кузьма Журба, Іван Гірман, Іван Москаленко, а також вихованці Ніжинської літературної студії педінституту Дмитро Куровський, Віталій Пригоровський, Євген Гуцало, Володимир Мордань Леонід Горlach, Анатолій Давидов, Василь Нікітін, Анатолій Мойсієнко, Василь Щербонос та інші.

Великою повагою серед колег і читачів користувався Кузьма Журба, фронтовик, журналіст, автор яскравих ліричних поезій, у яких відбивалися трагічність пережитого і мрії про прекрасне майбутнє. Збірки "Над красунею Десною" (1956), "Дорога до щастя" (1961), а потім "Серп" (1969), "Яблука падають" (1972) та ін. засвідчили майстерність і професіоналізм поета, філософське осмислення дійсності, стремління автора глибше, яскравіше, поетичніше представити читачам своїх героїв.

У Чернігові працював член Спілки письменників СРСР з 1962 р., якого до неї рекомендували російські літератори Костянтин Паустовський і Костянтин Федін, перекладач Микола Слав'ятинський. Його цінував М.Рильський, з яким він готував ювілейне п'ятитомне видання Адама Міцкевича. Він перекладав твори Ф.Шіллера, якого дуже

любив, П.Беранже, Ж.Мольєра, Б.Пруса та ін. Знаючи 11 іноземних мов, він досліджував творчість багатьох зарубіжних письменників.

А в селі Забарівка Корюківського району жив ще один літератор – Петро Охріменко, найстарший перекладач Дж.Дондона, Ш.Андерсена, Дж.Голсуорсі, А.Уільямса, Дж.Ріда, Е.Хемінгуея та ін. Петро Охріменко був знайомий з В.Леніним, Л.Толстим та іншими відомими діячами і багато зробив, щоб ознайомити читачів Радянського Союзу з творами американської та англійської літератури.

Плідність літературного процесу кожного періоду визначається наявністю яскравих особистостей та цікавих художніх творів, активністю письменників у громадсько-культурному житті. У 60-х – пер. пол. 70-х рр. у Чернігові та на Чернігівщині працювали письменники, які своїми творами зробили внесок у розвиток української літератури. Членами Спілки письменників України на цей час були Микола Слав'ятинський (з 1962 р.), Кузьма Журба (з 1963 р.), Вілій Москалець (з 1963 р.), Степан Пінчук (з 1965 р.), Павло Сердюк (з 1966 р.), Ірина Коцюбинська (з 1968 р.), Станіслав Реп'ях (з 1970 р.), Дмитро Куровський (з 1971 р.), Надія Петренко (з 1976 р.), Микола Турківський (з 1976 р.).

Навколо газет "Деснянська правда" та "Комсомолец Чернігівщини" (пізніше – "Комсомольський гарт") гуртувалася талановита молодь. Серед них і ті, хто трохи пізніше став відомим на всю Україну: Євген Гуцало, Леонід Горлач, Володимир Дрозд, Станіслав Реп'ях.

Творчий доробок Чернігівців був значним. Саме це сприяло тому, що 3 грудня 1978 р. в обласній бібліотеці відбулися установчі збори, на яких були присутні літератори Чернігова, а також представники з Ніжина, Прилук, Бахмача, Корюківщини, які створили Чернігівську організацію Спілки письменників України. Було обрано бюро організації та відповідального секретаря. Ним став відомий український поет, прозаїк, пісняр, автор поетичних збірок "Твоїм іменем" (1965), "Барви" (1967), "Листя" (1969), "Многокутник" (1972), книжок нарисів – Станіслав Реп'ях, який до цього часу очолює організацію [20].

Із часом до Спілки письменників були прийняті Петро Дідович, Борис Наріжний, Анатолій Ларченков, Дмитро Іванов, Петро Куценко, Йосип Павлів.

Утвердження Чернігівської організації Спілки письменників вимагало від її керівництва проведення різноманітних заходів, до яких залучалася б значна кількість літераторів. Це, перш за все, літературні свята "Чуття єдиної родини", "Над Дніпром, Десною і Сожем", які проводилися з ініціативи організації з 1977 р., Дні чуваської літератури, відзначення ювілеїв письменників, життя яких пов'язане з краєм, читацькі конференції та зустрічі з читачами.

Поступово організація поповнювалася новими членами. Особливо вона зросла у 80–90-х рр. Саме в цей час надрукували свої збірки і стали членами Спілки письменників України Петро Куценко, Василь Буденний, Таїсія Шаповаленко, Олександр Астаф'єв, Микола Адаменко, Андрій Деркач, Олена Шульга, Катерина Дужа, Гурам Петріашвілі, Костя Москалець. Заслуженою популярністю користувалися також твори Петра Зуба, Івана Шевченка, Володимира Шкварчука та ін.

Звичайно, у кожного письменника свій індивідуальний стиль, свої тема і палітра зображення світу, свій підхід до обрання теми і художніх засобів. У кожного з них є свій доробок, який підтверджує колоритність і самобутність їх творчості і свідчить про індивідуальний пошук, але все це разом робить літературний процес на Чернігівщині багатим і неповторним. Книги багатьох письменників були відзначені державними та обласними літературними преміями.

Прикладом працелюбності, творчої активності і сучасного розуміння складних життєвих процесів та їх відтворення у художньому слові був і залишається Станіслав Реп'ях, поет-лірик, філософ, митець, який над усе любить свій Поліський край і Україну. І все це підтверджують його численні збірки творів. Його поетичне слово хвилює читача, збуджує до роздумів про долю України, надихає на творчу працю, прищеплює любов до рідної землі, на якій колосяться хліба, до людей, що повсякденною, здавалося б, буденною роботою утверджують буття. У С.Реп'яха є особливе уміння пізнавати людину, проникати в таїни її думок, прагнень і сподівань, розгледіти її душевну красу. Поет уміє розкривати найскладніші явища і проблеми, виражаючи при цьому свою громадянську позицію.

Активне ставлення до навколишнього світу С.Реп'ях відтворює в різних формах свого поетичного слова. Роздуми про минуле і сьогодення, про людину і її місце в суспільстві становлять зміст лірики й публіцистики, сонетів і пісень, фейлетонів і нарисів. І який би жанр не обрав автор, скрізь він залишається оптимістом.

Вагомий внесок у скарбницю української поезії зробив Дмитро Іванов, автор численних збірок – "Зерно і любов" (1977), "Грай, сопілко моя" (1980), "Заповіт мого роду" (1983), "Стремено" (1986), "Маминих слів чорнобривці" (1991), головний редактор молодіжної газети "Гарт" (з 1991 р.). Ліричні і нарисові його поезії наповнені глибокою любов'ю до персонажів твору, задушевністю, романтичною піднесеністю і в той же час драматизмом їх життя. Він пише про тих, кого добре знав, хто залишив гарний слід на землі.

Збагатилася і творчість поетів Василя Буденного, Олександра Астаф'єва, Миколи Адаменка, драматурга Анатолія Ларченкова, прозаїків Віля і Костянтина Москальців.

Будівництво самостійної незалежної української держави наклало свій відбиток не лише на суспільно-політичне, економічне, а й духовне життя. Викристалізовується і нова громадянська позиція письменників, яка вимагала діалектичного підходу до зображення дійсності, оцінки минулого і бачення перспектив розвитку суспільства.

Початок 90-х років був неспокійним, тривожним на Чернігівщині як і по всій Україні. Утворювалися громадські об'єднання, політичні партії, в містах і містечках з'явилися нові газети, виходили альманахи, журнали. 22 серпня 1992 р. у Чернігові було створено обласну літературну спілку "Чернігів" з літераторів, які не входили тоді до інших творчих об'єднань, що існували в той час. Головою спілки було обрано Михася Ткача, членами правління – Петра Антоненка, Ростислава Мусієнка, Володимира Шкварчука, Володимира Сапона, Василя Струтинського, Владислава Савенка. Переважна більшість членів цієї спілки входила до обласного товариства "Просвіта" та організації Народного руху. У 1993 р. новостворена спілка письменників заснувала журнал "Чернігів", який з четвертого номера носить назву "Літературний Чернігів". Члени редколегії ставили за мету українське духовне і національне відродження. Нині вийшло понад 50 номерів журналу, де опубліковані твори Надії Галковської, Володимира Сапона, Петра Дідовича, Миколи Ткача, Василя Струтинського та ін.

Покажемо є і творчий доробок Михася (Михайла) Ткача, автора оповідань, повістей та романів "Сонячний ранок" (1979), "Світле диво" (1989), "Дике поле" (1994), "Гірка ягода калина" (1996), "Відлуння душі" (1999), "Багряні громи" (2004), "Останні акорди" (2006), творів для дітей, які вражають не лише глибоким знанням життя села у різні його періоди, а й майстерністю його відтворення у художньому слові.

Поруч з Національною спілкою письменників України, спілкою "Літературний Чернігів" функціонує "Конгрес російських літераторів".

Літературне життя на Чернігівщині на сучасному етапі відзначається не лише яскравими особистостями, а й географічною широтою їх діяльності. Кожне районне містечко нині має свого співака-поета або прозаїка, який став відомим спочатку саме в цьому районі, а потім вийшов на широкий всеукраїнський літературний шлях. Якщо поставити нині поруч імена Анатолія Шкуліпи, Віктора Абузярова, Олександра Забарного, Сергія Коноваленка, Володимира Сенцовського та Михайла Москаленка із Борзни, Миколи Турківського, Ніни Ткаченко, Андрія Буренка, Олени Шульги з Прилук, Івана Просяника з Бахмача, Любові Пономаренко із Срібного, Станіслава Маринчика з Ічні, Анатолія Соломка з Мени, Анатолія Крупки з Бірок, що на Козелеччині, Валентини Михайленко з Коропа та письменників з Чернігова Станіслава Реп'яха, Дмитра Іванова, Михася Ткача, Сергія та Тетяну

Дзюбів, Валентину Мастерову, Ганну Арсенич-Баран, Ростислава Мусянка, Володимира Сапона, Олексія Брика та багатьох інших, то перед нами розкриється широка панорама літературного життя регіону. Такого розмаїття імен Чернігівщина ще не знала. А разом з іменами літераторів згадуються і їх різножанрові твори, які вражають цікавою тематикою і творчою, пошуковою художньо-образною специфікою.

Перегорнувши сторінки багатовікової історії літературного життя Чернігівщини, можна впевнено говорити, що воно мало не лише регіональне значення. В окремі періоди, зокрема у XII ст., др. пол. XVII – пер. пол. XVIII ст., першій пол. XIX ст., у кінці XIX – поч. XX ст., і нині літературне життя в Чернігові та Ніжині було настільки розвиненим, що основні його тенденції визначали подальший розвиток усєї української літератури. Регіональні літературні здобутки ставали загальноукраїнськими. А це збагачувало весь літературний процес в Україні.

Для багатьох письменників кінця XX ст. творчий шлях продовжується у XXI ст. У літературне життя влилося багато талановитої молоді, яка заявила про себе творами, що стали добре відомі читачам України: Анатолій Дністровий, Андрій Кокотюха, Оксана Куценко, Юрій Бедрик, Олександр Яровий. Наймолодші вихованці ніжинської літературної студії стали членами Національної спілки письменників України – Анна Малігон, Тетяна Винник, Олеся Білоцвіт, Олена Марченко, а переможцями всеукраїнських літературних конкурсів "Гранослов" та "Сломоскип" у перші роки нового тисячоліття – Сергій Дзюба, Катерина Дужа, Валентина Мастерова, Анатолій Дністровий, Юрій Бедрик, Оксана Куценко, Олександр Яровий, Андрій Кокотюха, Анна Малігон, Ярослав Гадзинський, Артем Зінченко, Ольга Роляк, Тетяна-Марія Литвинюк та інші. Хотілося, щоб ця творча молодь у пошуках ефективного, незвичного, постмодерністського не забувала враховувати й надбання своїх творчих попередників, поглиблювала їх пошуки. Хочеться вірити, що XXI ст. у літературному житті регіону буде не менш цікавим, ніж у попередні періоди.

Література

1. Самойленко Г. В. Літературне життя Чернігівщини XII–XX ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2010. – 328 с. ; Самойленко Г. В. Страницы литературной жизни Черниговщины XII–XVIII веков / Г. В. Самойленко. – Нежин, 1992. – 62 с. ; Самойленко Г. В. Культура Чернігівщини XI – першої половини XVII ст. / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2004. – 92 с.
2. Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор "Слово о полку Игореве" / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1972. – С. 113–114.

3. Охрименко П. П. К проблеме авторства "Слова" / П. П. Охрименко // Черниговская обласная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию "Слова о полку Игореве". – Чернигов, 1986. – С. 64 ; "Слово о полку Игореве" и Чернигово-Северщина. – Сумы, 1984. – С. 5.

4. Коваленко В. Життя в "житіє" св. князя Михайла Чернігівського / В. Коваленко // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – 242 с.

5. Самойленко Г. В. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій пол. XVII – XVIII с. / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко – Ніжин, 2002. – 241 с.

6. Самойленко Г. В. Творчість П.П.Білецького-Носенка / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 3–7.

7. Самойленко Г. В. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1995. – Ч. 1 : Література. – 100 с.

8. Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин / Г. В. Самойленко. – Нежин, 2008. – 316 с.

9. Література та культура Полісся. – Вип. 47 : Віктор Забіла – поет-романтик (до 200-ліття від дня народження) / [відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко]. – Ніжин, 2009.

10. Неділько Г. Я. Т.Шевченко і Чернігівщина / Г. Я. Неділько. – Ніжин, 1992. – 70 с. ; Реп'ях С. Тарасові сліди. Марєво / С. Реп'ях. – Чернігів, 1993. – 136 с.

11. Самойленко Г. В. Леонід Глібов у колі сучасників / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2011.

12. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш / Є. К. Нахлік. – К., 1980. – С. 43.

13. Зеленська Л. Ганна Барвінок / Л. Зеленська. – Чернігів, 2001.

14. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – поч. XX ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1999. – 110 с.

15. Самойленко Г. В. М.Коцюбинський на шляху до європейського визнання / Г. В. Самойленко // Наукові записки. Серія "Філологічні науки". – Ніжин, 2003. – С. 53–57.

16. Самойленко Г. В. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1995. – Ч. 1 : Література. – С. 48–49.

17. Самойленко Г. В. Життя, окрилене піснями / Г. В. Самойленко / Поетична творчість О.Ющенко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 32–38.

18. Самойленко Г. В. Письменники Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 19. – С. 51–66.

19. Самойленко Г. В. Ю.Збанацький – співець Поліського краю / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004. – Вип. 26. – С. 4–9.

20. Самойленко Г. В. Літературне життя Чернігівщини XII–XX ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2010. – С. 294–306.

21. Там само. – С. 306–315.

УДК 930.2(7.035)"18"

О.О.Ковальчук

Принципи джерелознавчого дослідження (епоха романтизму)

Стаття присвячена методиці дослідження історичних джерел. Аналізуються причини та шляхи еволюції джерелознавчої критики в другій чверті XIX ст.

Ключові слова: романтизм, джерелознавство, методика, критика.

Статья посвящена методике исследования исторических источников. Анализируются причины и пути эволюции источниковедческой критики во второй четверти XIX века.

Ключевые слова: романтизм, источниковедение, методика, критика.

The article is devoted to methods of the historical sources' research. It is analyzed motives and ways of evolution of the source studies' criticism in the second quarter of the 19th century.

Key words: Romanticism, source studies, methods, criticism.

Епохою романтизму в Україні вважають 20–60-ті рр. XIX ст. [10]. Це окремий період розвитку українського джерелознавства [1], коли змінюється уявлення не лише про самі історичні джерела (розширюється їх спектр, змінюється саме визначення історичного джерела), але й методика їх опрацювання. Як свідчать сучасні дослідження [22], критика тривалий час була визначальною методикою роботи з джерелами. У роботах М.Марченко [19], Л.Коваленко [9], Я.Ісаєвича [5] простежуються здобутки ряду українських істориків у царині історичної критики. Фактично непоміченою залишається еволюція цієї методики, а почасти й відхід від неї в зазначений період. Наше дослідження присвячене аналізу змін у методиці дослідження історичних джерел. Предметом розгляду є, перш за все, доля історичної критики в епоху романтизму.

Сучасні дослідники дають таке визначення джерелознавчої критики: "Джерелознавча критика (аналіз) – вирішальна стадія дослідницької роботи над документами. Її мета – визначити міру повноти і

достовірності фактичного змісту джерела і створити передумови для вилучення з нього достовірної інформації" [20, с. 1].

Відповідно до сучасних уявлень про методiku джерелознавчого аналізу окремо взятого джерела, вона включає шість основних етапів: "визначення зовнішніх особливостей пам'ятки; доведення її автентичності (справжності); прочитання тексту джерела; встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження; тлумачення тексту; визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості" [6, с. 143]. Але таким стан джерелознавчої критики був не завжди. Імперативи сучасної історичної критики формувалися поступово, розширюючи завдання й прийоми роботи. На поч. XIX ст. зміст джерелознавчої критики визначався роботами А.Шльоцера.

Критика в пер. пол. XIX ст. пройшла певний еволюційний шлях. У німецькій науці роботи А.Шльоцера й Б.Нібура означають початок і кінець певного періоду у розвитку критики, для російської ж науки ними відповідно є роботи А.Шльоцера і М.Каченовського [3; 21].

У XVIII ст. у джерелі бачили переважно текст, тому в цей період джерелознавчий аналіз набував форми філологічної (текстологічної) критики, зразком чого був аналіз А.Шльоцера "Нестора", текст якого був зведений за 16-ма списками і прокоментований [3]. Завданням А.Шльоцера було за допомогою критичного аналізу відновити "Початкові Несторові слова" [23, с. 7]. Аналізуючи велику кількість списків, дослідник усі різночитання розділив на "суттєві" відмінності літописів і "дрібні". Будучи переконаним, що оповідь Нестора є простою і сповненою конкретики [23, с. пд], послідовно відмежовує всі, з його точки зору, зайві роздуми, красномовність, тлумачення тощо. Окрім того, на підставі власних уявлень про "давнє слов'янське письмо", які він викладає в параграфах 16–18. Ч. 1, А.Шльоцер спробував відновити слова, змінені переписувачами в тексті, відновити втрачені, зрозуміти скорочення тощо. Відновлюючи випущені слова, він користувався найбільш архаїчними їх формами [23, с. 173, прим. № 2], повертав іноземні слова, що були замінені співзвучними. Примітки наповнені інформацією про частоту вживання того чи іншого виразу в списках, реконструкцією втрачених місць, встановленням близьких за смыслом слів (наприклад: "народ и язык значит одно и тоже" [23, с. 130, прим. № 1]); дослідженням трансформації слова внаслідок небалості переписувачів [23, с. 111, прим. № 3; с. 127; с. 130, прим. № 2]; написання слова в різних списках і його грецький варіант [23, с. 138, прим. № 6]. Хоча в цій праці А.Шльоцером історичну критику було поділено на нижчу (критику слів) і вищу (критику подій), розвиток отри-мала нижча критика.

М. Каченовський розвинув критику А. Шльоцера. Широко користуючись методом зіставлення, додатково встановив цілий ряд запозичень у Нестора-літописця. Але М. Каченовський виступив не лише продовжувачем учення А. Шльоцера, але й – з певного моменту – його рішучим опонентом [4]. А. Шльоцер відмічає лише окремі "басні", в основному довіряючи Нестору. М. Каченовський ділить текст на окремі смислові сюжети і показує їх взаємосуперечливий характер, непослідовність сюжетів, скупість свідчень, наслідувальний характер тощо. Таким чином, у категорію достовірних з "Повісті минулих літ" потрапляє обмежене коло свідчень.

Якщо система вищої критики, заявлена А. Шльоцером, залишається у нього в латентному стані, то М. Каченовський докладає великих зусиль для її розвитку. Критика подій полягає у встановленні їх відповідності історичному контексту. Головне питання полягає в тому, чи могла відбутися та чи інша подія. Так, відповідно до тогочасних раціоналістичних уявлень історія держави повинна проходити певний еволюційний шлях. Тому для М. Каченовського видавалося дивним фактично миттєве виникнення сильної держави під управлінням князя Олега. Його дивували розмах торгівлі русичів та досконалість поетичних форм "Слова о полку Ігоревім". Звідси бере витoki скептицизм М. Каченовського, що перетворився на самостійний напрямок в історичній науці пер. пол. XIX ст. Варто зазначити, що українські історикоромантики теж були обізнані з прийомами джерелознавчої критики, і це вони неодноразово демонстрували в історичних дослідженнях. Окрім того, можна знайти їх теоретичні судження про зміст і завдання джерелознавчої критики.

Найбільший внесок у розвиток вітчизняної критики історичних джерел, на думку сучасних дослідників, зробив М. Максимович [19]. Його вважають засновником науково-критичного методу в українській історичній науці [19, с. 207; 18, с. 68]. Програмовими статтями з українського джерелознавства вважаються "Повідомлення про літопис Григорія Грабянки" та "Повідомлення про південно-руські літописи, видані Миколою Білозерським у Києві в 1856 році" [2]. В них історик не лише висловлює теоретичні міркування щодо критики джерел, але й наочно демонструє її прийоми. Сам історик окреслює тему цих двох досліджень як критику "малоросійського літописання" [15, с. 231].

Відмітивши внесок М. Максимовича у розвиток джерелознавчої критики в Україні, слід зазначити, що для історика вона мала, перш за все, прикладне значення, зокрема у праці над давньоруськими текстами. У праці 30-х рр. "Пісня о полку Ігоревім", критичний розгляд" [16] М. Максимович виявляє свою обізнаність з "вищою" і "нижчою" критикою в дусі М. Каченовського. Історик проаналізував лексику

пам'ятки та її граматику в розділі "Про спосіб вираження та мову". В сукупності з іншими статтями з цієї теми, а також з неопублікованими архівними матеріалами це є великим доробком (мовознавчі студії над "Словом о полку Ігоревім" М.Максимовича та метод, яким при цьому користувався вчений, докладно дослідив М.Корпанюк [11]). М.Максимович не обмежується "критикою слів", а демонструє обізнаність із найновішими досягненнями критичного вчення, зокрема весь текст "Пісні" він поділив на 14 глав – 14 смислових сюжетів. На основі поділу тексту визначає головну сюжетну лінію та відступи від неї. Свої висновки щодо тексту робить уже на основі перекомбінації сюжетів (визначивши основну сюжетну лінію, виключає або переставляє виділені ним смислові блоки у "Слові"). Такий підхід до тексту дає йому можливість зробити "прозорим" смисл тексту. Наприклад, у главі 11 він виокремлює незрозумілу фразу, що відрізняється за смислом, а також, за М.Максимовичем, вирізняється за тональністю й емоційним забарвленням. М.Максимович вважає, що порушення смислу відбулося не лише за рахунок перестановки окремих слів (як вважали інші дослідники "Слова"), а й тому, що вона взята з іншої частини тексту. Застосування прийомів джерелознавчої критики можна віднайти і в інших його дослідженнях. Так, одним з улюблених прийомів М.Максимовича є дослідження історії фактографічної помилки. В цьому випадку історик знаходить першоджерело інформації і досліджує, як ця інформація була перекручена в подальших дослідженнях. До основних ознак науково-критичного підходу в працях історика М.Марченко [19, с. 207] відносить розширення джерельної бази (зокрема норманізму) та зіставлення між собою джерел з метою вилучення достовірної інформації. Критичний метод М.Максимовича найбільше проявився у встановленні деталей: окремих дат, імен. Особливо часто він застосовувався як один із методів у історико-топографічних дослідженнях.

Велика заслуга в розробці критичного методу належить Д.Зубрицькому: "Д.Зубрицький перший у Галичині критично підійшов до вивчення історичних джерел" [13, с. 226]. Він зробив великий внесок у розвиток спеціальних історичних дисциплін, зокрема дипломатики, метою яких було встановлення достовірності джерел. Я.Ісаєвич зазначає, що Д.Зубрицький розробив специфічні методи зовнішньої і внутрішньої критики, які він спробував застосувати під час аналізу давніх грамот: "Опублікувавши ряд грамот Лева Даниловича, в тому числі грамоту для львівської церкви Миколи (1229), Д.І.Зубрицький в примітці переконливо доводить, що грамота для Миколаївської церкви є середньовічним фальсифікатом. А в листі до Максимовича в 1839 р. ... він писав, що легко міг би довести неавтентичність інших грамот

князя Лева, але не робить цього, щоб не позбавити церкву одного з "доказів" історичних прав на земельні маєтки" [5, с. 50].

Елементи критики притаманні й роботі з джерелами М.Маркевича. Так, будучи переконаним у текстологічній близькості "Історії..." Шерера і "Літопису гетьмана Розумовського", намагається це довести на основі порівняння 5-ти, як зазначає, "взятих не на вибір" уривків [17, с. 102]. Окрім того, у "Примітках до історії Малоросії" достатньо часто зустрічається порівняння свідчень, використаних ним джерел. Особливо часто порівнюються "Літопис Флорівський", "Писаревський" і "Розумовського".

Але, попри здобутки української історичної науки в царині критичного методу, цілий ряд її представників було звинувачено саме в некритичному підході до джерел. Одним із перших критичні висловлювання щодо роботи з джерелами висловив М.Максимович. Він зазначає, що дослідженням з історії України не вистачає правильності і точності факту [14, с. 220]. Поетичною безтурботністю і неухважністю до прозаїчної, дріб'язкової точності факту більшою чи меншою мірою, на думку М.Максимовича, страждають "всі писання про Малоросію, навіть ті чисто-фактичні, яким не властиве натхнення... Вдивіться прискіпливіше і цей недолік ви помітите в тій чи іншій мірі всюди, від Синописа Київського... до творів достопамятного Євгенія, від літопису Грабянки до останніх писань останнього історика Малоросії М.А.Маркевича" [14, с. 220]. Послідовним критиком головних представників історичної науки в Україні був Г.Карпов. Він не торкнувся лише праць М.Максимовича. Слід зазначити, що, хоча Г.Карпов приділяє увагу окремим історикам України, його зауваження, як він сам зазначає, носять узагальнювальний характер і спрямовані проти цілого напрямку: "Коли я писав свою книгу... я писав її з тією метою, щоб не лише говорити про джерела, але також з'ясувати характер цілого напрямку, що існує в нашій історичній літературі" [7, с. 4].

У "Критичному огляді розробки головних російських джерел" Г.Карпов вказує на загальну помилку в джерелознавстві, яка, на його думку, притаманна майже всім тогочасним українським дослідникам, – це недотримання правил джерелознавчої критики. Він пише: "Не зовсім правильно звернено увагу на джерела" [8, с. 5]. Основними недоліками в роботі з джерелами Г.Карпов вважає надання пріоритетної ролі літописам, а не актовому матеріалу; некритичне ставлення до свідчень джерел; неправильне оформлення посилань; відсутність посилань на окремі джерела, що були використані в тексті дослідження. Окрім того, М.Маркевича критик звинуватив у тому, що той, посилаючись в "Історії Малоросії" на окремі справи з архіву Міністерства іноземних справ, не працював з ними особисто [8, с. 31–33], а

М.Костомарова – в зумисних пропусках важливої джерельної інформації з "Малоросійських справ" [7, с. 6].

На наш погляд, звинувачення Г.Карпова методологічно є не зовсім коректними, оскільки критичний метод у часи романтизму не був головним методом дослідження. Та й сама джерелознавча критика у дослідженнях істориків-романтиків набувала зовсім іншого спрямування. Так, уже згадана робота М.Максимовича "Пісня о полку Ігоревім, критичний розгляд", що вважається втіленням критичного підходу до історичного джерела, містить цілий ряд положень, що не відповідають уявленням тогочасної епохи про засади критичного методу. Зокрема, М.Максимович заперечує одну з головних засад критичної методики, а саме її універсальний характер, що базується на типовості підходу. Відстоюючи самобутній характер "Пісні...", історик зазначає: "Потрібно судити по ній самій, а не за якимись приватними правилами складеними по іноземним зразкам" [16, с. 20].

Загалом українські історики-романтики в дослідженнях 20–40-х рр. XIX ст. часто суперечили навіть уже усталеним правилам критики історичних джерел. Багато суперечок відбувалося через визначення, що є історичним джерелом, а що ні. Так, "класична" критика, представлена А.Шльоцером, сумнівалася у джерельному потенціалі історичних пісень та переказів [3, с. 60]. Ця теза знайшла свій розвиток у працях М.Каченовського, і Г.Карпов у 70-х рр. XIX ст. апелює до неї як до загальноприйнятої, тоді як перекази та пісні у джерелознавчому спадку істориків-романтиків займають провідну роль. Та й за іншими видами історичних джерел українські історики-романтики часто суперечили засадам історичної критики. Так, у разі наявності декількох джерельних свідчень про один і той самий історичний факт прихильники критичного методу надавали перевагу офіційним документам, як більш достовірним, тоді як історики-романтики часто перевагу надавали літописам. Останні вважалися містилицем саме народної версії історії. Показовою в цьому плані є полеміка між М.Костомаровим та Г.Карповим щодо цінності українських козацьких літописів як історичних джерел. Г.Карпов своє дослідження, як він сам пояснює, присвячує головним джерелам, під якими він має на увазі актовий матеріал [8, с. 42]. Усі ж інші джерела, включаючи й козацькі літописи, вважає джерелами другорядними: "Літописи, записки політичних діячів і сучасників за умов існування цілком збережених державних архівів, наприклад за XVII ст., як джерела можуть відігравати лише другорядну роль" [8, с. 44]. М.Костомаров у статті "Відповідь Г.Карпову" [12, с. 231–239] слушно відмічає сухість і недостовірність короткого нарису історії України, зробленого Г.Карповим на основі актового матеріалу і вміщеного у вигляді вступу до "Критичного огляду..." Постало питання, чому обізнаність Г.Карпова з

головними, на його думку, джерелами з історії України не додали їй достовірності, а, навпаки, дали підстави для перекручення вже встановлених фактів. Постановкою цього питання М.Костомаров опосередковано підриває головну тезу тогочасної критики про те, що головними джерелами з історії неодмінно мають бути офіційні папери. В той же час М.Костомаров відстоює думку про козацькі літописи як основний елемент джерельної бази з народної версії історії України: "Факт, що знаходимо в джерелах, може бути не лише таким, що дійсно відбувся в свій час, а й таким, що є видуманим, але в існування якого щиро повірили сучасники, які потім перенесли його в свої перекази. Якби якийсь факт ніколи не відбувався, але існувала віра і переконання в тому, що він відбувся, – він для мене теж залишається важливим історичним фактом" [12, с. 233].

Аналізуючи доробок у галузі критики українських істориків-романтиків, на наш погляд, можемо говорити про періоди, коли критичний метод не відігравав провідну роль, і про часи його домінування. Так, зокрема, весь доробок М.Максимовича в межах означеного періоду можна поділити на два етапи: 30–40-і рр. й 50–60-ті рр. У 30–40-х рр. М.Максимович зосередився, в основному, на критиці деталей: окремих фактів, імен дат. Окрім того, хоча в його доробку зазначеного етапу часто можна зустріти слово "критика", в ньому немає очікуваних від критичного підходу результатів. В одному з найбільш ґрунтовних досліджень тих часів "Звідки пішла Руська земля...", попри ретельний розгляд джерел та різноманітних підходів до вирішення окресленого питання, в підсумку він не дає очікуваного результату – зведення всього матеріалу до одного "знаменника". Навпаки, до існуючого різноманіття він додає ще одну власну версію, перекладаючи підсумкову критичну роботу на плечі своїх наступників: "Остаточне подолання норманських вчень М.Максимович покладав на майбутнє покоління дослідників. Він з певністю сподівався, що новий історик-критик всі ці суперечливі погляди рано чи пізно зведе до одного знаменника із хаосу візантійських, арабських, західноєвропейських, скандинавських та своїх вітчизняних джерел" [19, с. 208].

Підсумовуючи роль і місце критичної методики у джерелознавчому спадку істориків-романтиків 30–40-х рр., наведемо думку М.Максимовича щодо здобутків її основних представників, зокрема А.Шльоцера: "... Скільки плевели і бур'яну на полі нашої історії посяно вашим батьком Шльоцером... Я ж назвав Шльоцера не батьком, а лихим отчимом нашої історичної критики..." [19, с. 212].

Отже, в 20–40-х рр. ХІХ ст. з'являється певний скепсис щодо "всерййозності" критичної методики, що відкриває шлях для пошуку альтернативного методу пізнання історичних джерел, зокрема, герменевтичного.

Література

1. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія : [навчально-методичний посібник] / О. М. Богдашина. – Х. : Тарбут Лаам, 2005. – 192 с.
2. Бойко Н. І. Вчений енциклопедист М.О.Максимович як історик України : дис. ...канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01. / Бойко Н. І. ; Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2001. – 192 арк.
3. Иконников В. С. Август Людвиг Шлёцер / В. С. Иконников. – К. : Типография Т. Г. Мейнандера, 1911. – 72 с.
4. Иконников В. С. Скептическая школа в русской историографии / В. С. Иконников. – К. : В университетской типографии, 1891. – 106 с.
5. Ісаєвич Я. Д.І.Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін / Я. Ісаєвич // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1963. – № 1. – С. 48–57.
6. Історичне джерелознавство : [підручник для студентів історичних спеціальностей вищ. навч. закладів] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2003. – 488 с.
7. Карпов Г. Костомаров как историк Малороссии / Г. Карпов. – М. : Типография Грачёва, 1871. – 35 с.
8. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Карпов. – М. : Типография Грачёва, 1870. – 179 с.
9. Коваленко Л. А. Конспект лекцій з української історіографії 19 ст. / Л. А. Коваленко. – Кам'янець-Подільський, 1964. – 88 с.
10. Колесник І. І. Українська історіографія (18 – початок 19 століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
11. Корпанюк М. Дзвін предківської слави ("Слово про Ігорев похід" в опрацюванні Михайла Максимовича) / М. Корпанюк. – К., 2003. – 159 с.
12. Костомаров М. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / М. Костомаров. – Х., 1928. – 316 с.
13. Коцур В. П. Історіографія історії України : курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 519 с.
14. Максимович М. Известие о летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевскою Временною Комиссией / М. А. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч. / М. А. Максимович. – К. : Типография П.Фрица, 1876.
Т. 1. – 1876. – С. 217–230.
15. Максимович М. Известие о южнорусских летописях, изданных Никодем Белозерским в Киеве, 1856 г. / М. А. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч. / М. А. Максимович. – К. : Типография П. Фрица, 1876.
Т. 1. – 1876. – С. 231–347.
16. Максимович М. Песнь о полку Игоре, критический разбор / М. Максимович. – СПб. : в типографии Императорской Академии наук, 1837. – 84 с.

17. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М. : в типографии Августа Семена, 1843. – 95 + 345 + IV с.
18. Марков П. Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича / П. Г. Марков. – К., 1997. – 198 с.
19. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини 19 ст.) / М. І. Марченко. – К. : Видавництво Київського ун-ту, 1959. – 255 с.
20. Никулин П. Ф. Учебное пособие "Теория и методика источниковедения" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/25634/>. – Назва з екрану.
21. Погодин М. П. Судьбы археологии в России / М. П. Погодин // Труды первого археологического съезда в Москве 1869 г. – М. : в Синодальной типографии, 1871. – С. 1–61.
22. Пушкарёв Л. Н. Определение исторического источника в русской историографии 18–19 вв. / Л. Н. Пушкарёв // Археографический ежегодник за 1966 год. – М. : Наука, 1968. – С. 75–86.
23. Шлёцер А. Нестор. Русские летописи на древне-славянском языке, сличённые и переведённые и объяснённые Августом Шлёцером / А. Шлёцер. – СПб. : в Императорской типографии, 1809. – Ч. 1. – 8 + XLI + рое + 475 с.

УДК 930.23

Р.В.Підставка

Історія Збаража: від корибута до князів Збаразьких гербу "корибут" (на основі аналізу історичних джерел)

*У статті розглянуто основні моменти історії міста Збараж у складі Волинського воєводства на основі аналізу історичних джерел та першоджерел. Проведена ревізія традиційного погляду на формування основних історичних віх розвитку даного міста. Проаналізовано правомірність використання князями Збаразькими патронім "Корибут" та однойменного герба.
Ключові слова: літописи, сфрагістичний та геральдичний матеріали, династична генеалогія.*

В статье рассмотрены главные аспекты истории города Збараж в составе Волынского воеводства на основе анализа исторических источников та первоисточников. Проведена ревизия традиционного взгляда на формирование основных исторических периодов развития данного города. Проанализировано правомерность использования князьями Збаражскими приставки "Корибут" и одноимённого герба.

Ключевые слова: летописи, сфрагистический и геральдический материалы, династическая генеалогия.

In the article the main aspects of history of city Zbarash are considered in composition the Volhynia province on the basis of analysis of historical sources that original sources. The revision of traditional look is conducted to forming of basic historical periods of development of this city. Legitimacy of the use is analysed by the princes of Zbarasky of prefix of "Korybut" and of the same name coat of arms.

Key words: chronicles, sphragistic and heraldic material, dynastic genealogy.

Після першої згадки про Збараж у Галицько-Волинському літописі під 1211 р. упродовж майже двох століть поки не виявлено жодної літописної інформації про це поселення. "Монгольський період", починаючи з 1241 р. не залишив відомих нам писемних джерел і був практично "білою плямою" в історії Східної Галичини, Південної Волині та Західного Поділля. В подальшому історія міста Збараж базувалася на таких основних постулатах (які, щоправда, по-різному трактувалися та пов'язувалися між собою).

1. У кін. XIV ст. згадку про Збараж зустрічаємо у так званій "Хроніці Стрийковського" ("Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strzykowskiego") в контексті отримання Новгород-Сіверщини Корибутом-Дмитром Ольгердовичем з династії Гедиміна ряду міст Волині та Поділля.

2. У пер. пол. XV ст. Збараж та навколишні населені пункти пов'язані в історичних джерелах і документах з іменем княжого роду Несвізьких, який продовжив своє існування у династіях Збаразьких, Вишневецьких та Порицьких.

3. Із сер. XVI ст. князі Збаразькі і Вишневецькі почали додавати до своїх титулів патронім "Корибут" та використовувати однойменний герб.

Отже, проаналізуємо ці вищеперераховані позиції з точки зору історичних джерел та першоджерел.

1. Преамбулою до подій XIV ст. було об'єднання при литовському князі Ольгерді Гедиміновичі (1296–1377) земель Великого князівства Литовського (надалі – ВКЛ), Руського та Жмудського. Згідно із заповітом батька князем Сіверської землі стає Корибут (син Ольгерда від другої дружини, тверської княжни Уляни). Корибут-Дмитро Ольгердович (1350–1404) – князь Новгород-Сіверський, Трубчевський, Брянський, Збаразький, Брацлавський, Вінницький. Молодший брат одного з героїв Куликовської битви князя Чернігівського Дмитра Ольгердовича. Корибут, будучи язичником, у 1386 р. хрестився за православним обрядом, прийняв християнське ім'я Дмитро і став удільним

князем Сіверським. Унаслідок переходу старшого брата Дмитра до російського князя взимку 1379–1380 рр. Чернігівщина була передана Корибуту, і він княжив у Новгороді-Сіверському з 1372 до 1394 рр. (з перервами). Карбував монету із зображенням якоревидної тамги. Після смерті Ольгерда (1377) під час міжусобної боротьби братів Ягайла і Скиргайла, Корибут-Дмитро разом із ними в 1384 р. уклав від імені ВКЛ договір з Москвою. В 1385 р. підписав разом з братами Польсько-Литовську Кревську унію. Саме цій історичній особі "Хроніка Стрийковського" приписує спорудження замків у Збаражі та Вишнівці. Хоча "Словник географічний Польського королівства та інших країв слов'янських" подає дані, що Дмитро Корибут у 1393 р. отримав ряд замків на Волині, серед яких і Збараж [8, с. 510].

Сама ж "Хроніка..." говорить, що Корибутові Вітовт з ласки дав Брацлав, Вінницю, Соколець і Кремінець, а потім уже він у Вишнівці і Збаражі замки збудував [10, с. 101].

Коли саме відбулися ці події, можна тільки здогадуватись. У 1393 р. Вітовт Великий стає Великим князем литовським, а за рукописом "Кройника литовская и жмойтская", що є доповненим перекладом "Хроніки Стрийковського", "... Димитр Корибут князь шверский, знаючи себе быти Олгердовичом и рожоным братом кролевским и близшим до Литовского князства, нижли Витолт, не хотл голду и присяги чинити, отказал до Витолта, же я близшую часть маю до Вилня и князства его, яко дhdич, нижли ты, а так не дочекаеш, абым ти тое чинил и отдавал послушенство як ты хочеш. Таковым гордым отказом Витолт обрушоный, хотячи его до послушенства привести, выправился з войском литовским и жмотским против ему до Шверской земли Учувши то Корибут Олгердовичь, не ждучи неприятеля в своей землh, зобравши войско з руси, тягнул до Литвы против Витолтови, не задаючи ему на Швер далекой дороги. А гды ся обhdвh войска стягнули у Недокудова, там на широких полях поткалися з собою встемпным боем з великим сердцем. А так трвала битва на килка годин звонтпливым з obu сторон щастем. Потым почали Корибутови полки трвожити и мhшатися и с поля уступовати, а Витолт тым смhлей натирати з литвою; и так помhшаныи розорвал и погромил. Обачивши то Корибут, додавъши коневи своему острогов, утекал, хотячи ся заховати на другую войну, и утекл до Новгородка Шверского, головного замку своего з малою дружиною, и замкнулся в нем з жоною и dhтми, опатривши замок и вежи рицерством и стрелбою порадне. А Витолт, мало що вытхнувши, поки з побитых жолnhров Корибутовых лупы зобралы жолnhре Витолтовы, а своих поховали, тянул зараз за ним до Новгородка Шверского а

облегши зо всѣх сторон, уставичне на вежи и на обламки штурмуючи, стѣны подкопуючи и огонь под них подкладаючи, так долго его добывал, аж взял; там же Корибута з жоною и дѣтми поимал, а побравши скарбы, маетки и риштунки его, замок своими осадил и во всем его панствѣ по мѣстах старосты свои поставил. А Корибута самого з жоною и з дѣтми до Вилня в вязене одослал, где час долгий под сторожею на замку Вышнем Виленском сидѣл, аж его потым Александер, князь резанский, тесть его, у Витолта выручил и высвободил, шлюбуючи ему от него покой, иж мститися той шкоды не мѣл, на що и записалися обадва. В той же час князство Шверское, Новгородок, Бранск Витолт собѣ привлачил, а Корибутові дал замки на отмѣну на Подолю и на Волыню, Браслав, Вѣницу, Сокал и Кремьянец, а потым Дмитр Збараж и Вишневец збудовал и там мешкаючи велми збогатѣл сѣдячи в покою" [1].

Вищезазначені події відбувалися, за "Кройнікою литовської і жmoidською", в 1401 р. або пізніше (в розділі "Швидригайло Литву плюндрует. Року 1401").

Ураховуючи тривалу війну Вітовта (Великого князя Литовського з 1393 р.) з Корибутом, штурм фортеці у Новгородку Сіверському, захоплення в полон Корибута-Дмитра з сім'єю, переговори Олександра Рязанського з Вітовтом, звільнення Корибута, надання ряду замків на Волині та Поділлі, будівництво фортець у Збаражі та Вишнівці (читай – Старому Збаражі та Старій Вишнівці) могло розпочатися, на нашу думку, не раніше 1395 р., можливо, й пізніше (у 1401 р.).

Цікавим є той факт, що про спорудження Корибутом замків у Збаражі та Вишнівці вказує тільки о д н е (!) першоджерело – саме "Хроніка ... Стрийковського". Всі пізніші джерела (які нам важко вважати першоджерелами) повторюють за нею майже дослівно або взагалі називають серед міст, наданих Корибутові, тільки Брацлав, Вінницю, Кремінець, ігноруючи (можливо, і цілком обґрунтовано) Збараж і Вишнівку. Вищезгадана "Хроніка" була написана Мацеєм Стрийковським у 1582 р., тобто після того, як Стефан Андрійович Збараський у "Акті Люблінської унії" 1569 р. називає себе "Корибутовичем". На нашу думку, цей факт не є випадковим, що ми й спробуємо обґрунтувати далі.

2. Другим є той факт, що в пер. третині XV ст. власниками Збаража є князі Несвізькі, а саме Федько Несвізький, який за протекцією Свидригайла був старостою Подільським у 1432–1433 рр., у наступному документі він називає своєю "отниною" серед інших і Збараську волость [3, с. 129–131].

Очевидно, король не підтвердив кн. Федькові володіння Збаражем навічно, а тільки пожиттєво, і в 1442 р. (імовірно, після смерті Федька Несвізького) надає місто Збараж (також пожиттєво) Денискові Мокосійовичу [11, с. 276].

Про Василя Федоровича Несвізького в джерелах надзвичайно мало інформації. Відомо, що він володів Збаражем після смерті Дениска Мокосійовича. Його сини Василь, Семен і Солтан у 1463 р. розділили маєтки, і "на Збаражі сів" Василь Васильович. Нащадки останнього (Семен, Міхал та Федір) дали початок князівським родам Збаразьких, Вишневецьких та Воронецьких–Порицьких.

3. Третім моментом є те, що внук Семена Васильовича Збаразького Стефан Андрійович (воєвода Вітебський, 1555 р., каштелян, воєвода Троцький, 1565 р.) підписує у 1569 р. Люблінську унію і вперше викриває патронім "Корибутович". Ніхто з його рідних братів (ні Миколай, ні Юрій, ні Владислав, ні Міхал) ні, тим більше, з його предків (ні батько Андрій, ні дід Семен, ні прадід Василь) себе "Корибутовичами" не вважали. В 1583 р. Стефан Андрійович Збаразький виступає як власник наступних маєтків [11, с. 615].

Таким чином, у князів Збаразьких у др. пол. XVI ст. після 165 років після смерті Корибута-Дмитра Ольгердовича з'являється приставка "Корибут". З цього часу, імовірно, герб, яким володіли князі Несвізькі-Збаразькі, – "хрест кросслет на півмісяці" – починає іменуватися "Корибут".

Тривала суперечка "genealogica bellum" відносно походження Несвізьких від Корибута, а відповідно, і права Збаразьких та Вишневецьких іменуватися князями гербу "Корибут" триває до цього часу. Ось декілька аргументів на користь однієї з позицій.

Як стверджує Воскресенський літопис "Полного собрания русских летописей", "... четвертий син Ольгердів Корибут; Корибутові сини: Іван і Жигмунт, і Федір бездітні" [2, с. 255].

Як відомо, у князя Федька Несвізького був принаймні один нащадок – Василь Федорович, а можливо, ще два – Юрій і Іван. Дослідники однотайні в тому, що саме від Федька Несвізького походять князівські роди Збаразьких, а відповідно – Вишневецьких, Порицьких та Воронецьких.

Крім того, у всіх відомих на даний час документах пер. пол. XV ст. Федір Корибутович у загальному переліку вельмож, що підписували той чи інший документ, стоїть на 3–4 місцях поряд із "принцями крові" за лінією Гедиміна та іменується повним ім'ям "Федір Корибут" або "Корибутович" (у різних варіантах) із зазначення князівського титулу. Федько Несвізький, виступаючи свідком і підписуючи документи, що відповідають тому ж часовому проміжку, перебуває на 7–10 місцях

після "принців крові" і навіть не першим серед бояр, використовуючи, мабуть, зумисно для відрізнення від Федора Корибутовича, пом'якшене ім'я – "Федько Несвізький" із зазначенням посади: староста, гауптман чи капітанеус Поділля від руки Свидригайла [6, с. 200].

Нещодавно нами було виявлено акт, який було випущено з уваги більшістю дослідників, де поряд з Іваном та Григорієм Несвізькими згадується Корибут-Дмитро – їх господар. Більшість дослідників вважають Івана Несвізького батьком Федька, а Корибут є батьком Федора. З документу видно, що бояри Несвізькі – Григорій та Іван були підданими Ногород-Сіверського князя Корибута-Дмитра Ольгердовича. Зрозуміло, що в жодних родинних зв'язках вони перебувати не могли. Івана Несвізького більшість дослідників вважають батьком князя Федька, тому останній не міг бути нащадком Корибута [4, с. 17].

У той час узурпація, привласнення князівського титулу чи належеність до певної князівської династії не практикувалася, тому ні князі Несвізькі, ні Збаразькі (до Стефана Андрійовича) **не вважали себе нащадками Гедиміна**.

Особливо актуальним у даному питанні є аналіз сфрагістичного матеріалу Корибута-Дмитра та його сина Федора і Івана Несвізького та його сина Федька, відомих з печаток на присяжних грамотах, монет та гербів. У цьому випадку виникає дуже важлива проблема:

→ **чи є герб Корибута гербом "Корибут"?**

Отже, проаналізуємо сфрагістичні та нумізматичні матеріали Корибута-Дмитра Ольгердовича та його нащадків. Печатні знаки на монетах Корибута та на печатках його синів Федора та Зигмунта подаються в наступних графічних ілюстраціях [4, с. 12–13] (рис. 1, 2).

Фото та прорисовка сторони зі знаком (аверса) монети князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1381–1404)8.

Печатка князя Федора Корибутовича.

Рис. 1

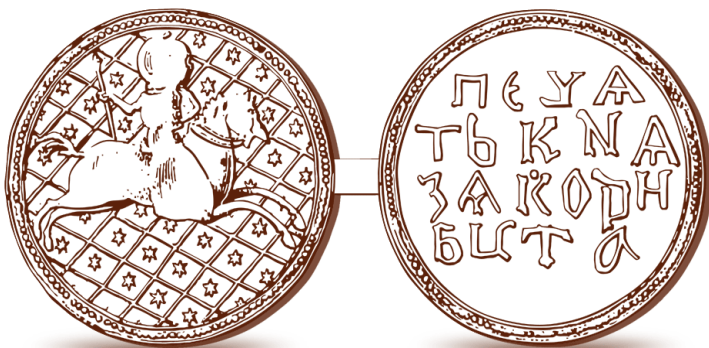

Рис. 2. Печатка Корибута Ольгердовича, князя Сіверського (Новгород-Сіверський). 1383 рік? Лицьова та зворотна сторони. Легенда староросійською мовою: "Печатка князя Корибута". Прорис за А.Б.Лакієром

Подаємо також печатки нащадків Корибута-Дмитра відповідно Зигмунта Федора (рис. 3, 4). В першому випадку це відома "вісімка з латинським хрестом" з якоревидної тамги Корибута, в другому – це вершник на коні з мечем (як варіант литовського гербу "Погоня") [7, с. 203].

Рис. 3. Печатка князя Федора Корибутовича

Рис. 4. Печатка Зигмунда Корибутовича

"Геральдика Польська середніх віків" д-ра Францішка Пекосінського подає наступний герб Федора Корибутовича, який можна трактувати, і як зображення на печатці цього ж князя, і як "покладену

на бік вісімку, в основі якої знаходиться неперехрещений хрест". Інший опис цього печатного знаку подає його як "латинський хрест з роздвоєним і загнутим нижнім раменом". Даний знак майже ідентичний зображенню на якоревидній сіверській тамзі Корибута-Дмитра [5, с. 234].

Тепер розглянемо печатні знаки та герби роду Несвізьких, в основі яких є перехрещений хрест "кросслет" або "тевтонський хрест" [7, с. 202].

Нащадок Івана князя Несвізького використовує той же тип гербового знаку "кросслет", який поміщений на півмісяць ріжками в праву сторону [7, с. 202].

Князі Збараські, які є прямими нащадками Федька Несвізького, використовують аналогічний герб та печатку, за винятком розташування півмісяця, що змінив його на "ріжками до низу" [7, с. 203].

Видозміни герба князів Збараських з часом набували окремих деталей, але базовий "кросслет" та півмісяць були присутні завжди (рис. 5, 6) [9, с. 120].

Рис. 5. Печатні знаки князів Збарських: Миколая – крем'янецького старости і Януша – брацлавського воєводи

Рис. 6. Печатка Януша Миколайовича Збарського з 1584–1598 рр.

Виходячи з аналізу печатних знаків та гербів, що подані вище, можна констатувати, що символи Корибута-Дмитра та його нащадків складають одну типологічну лінію на основі "покладеної на бік вісімки з латинським хрестом в її основі", а символи князівського роду Несвізьких-Збараських – зовсім іншу: "хрест кросслет на півмісяці". Саме тому можна зробити висновок, що герб Корибута-Дмитра та герб князів Збараських-Вишневецьких "Корибут" є принципово різними типологічними геральдичними та сфрагістичними знаками.

Цілком імовірним є те, що виникнення назви герба князів Збараських-Вишневецьких "Корибут" було пов'язане з використанням князем Стефаном Збараським у 1569 р. патронім "Корибутович" у акті підписання Люблінської унії (фото 1), однак на печатці Стефана Збараського, якою був завірений підпис, були зображені зовсім інші символи (на чотирьох полях) (рис. 7) [4, с. 348]:

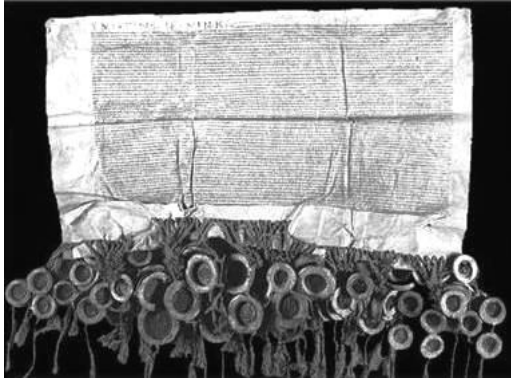

Фото 1. Люблінська унія

**Рис. 7. Печатка Стефана Збарзького
1569 р. (монтаж автора)**

- у першому полі – ягелонська "Колюмна";
- у другому полі – "Погоня" (ці два сивולי складали герб Трокського воєводства, каштеляном (1565) та воєводою (1566) якого був Стефан Збарзький);
- у третьому – герб Збарзьких (без зірочки під півмісяцем – як власний герб роду);

- у четвертому – матері Анни Гербуртівни (герб "Гербурт").

Отже, підводячи підсумок, можна констатувати, що:

– факт спорудження Корибутом-Дмитром Ольгердовичем замків у Збаражі та Вишнівці в кін. XIV – на поч. XV ст. потребує додаткової аргументації з історичних першоджерел (бажано, юридичних, а не літературних);

– перехід Збараських земель до роду Несвізьких у ході польсько-литовської міжусобної війни можна вважати як "вислугу", а не як спадкові володіння;

– герб Збараських-Вишневецьких "Корибут" не має ніякого відношення до Корибута-Дмитра Ольгердовича та його герба, а використання Збараським і Вишневецькими приставки "Корибут" та однойменного герба є спланованим маніпулюванням генеалогічними фактами з метою зростання політичного впливу у Речі Посполитій.

Література

1. Кройника литовская и жмойтская [Електронний ресурс]. – Ч. 3, в розділі "Швидригайло Литву плюндрует. Року 1401" : [збірник]. – Режим доступу:

<http://litopys.org.ua>. – Назва з екрану.

2. Полное собрание русских летописей. – X. : В типографии Э.Праца, 1856.

Т. VII: Летопись по Воскресенскому списку. – 1856. – 350 с.

3. Розов В. Українські грамоти / В. Розов. – К. : З друкарні Української АН, 1928.

Т. 1: XIV в. та перша половина XV в. – 1928. – 4, 176, 75, IX с.

4. Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791 / [wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz]. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1932. – LVI, 571 s.

5. Piekosiński F. Heraldyka polska wieków średnich / Franciszek Piekosiński // w Krakowie. – 1899. – S. 486.

6. Radziminski Z. L. Itinerarze kn. Fedora Korybutowicza i kn. Fedka Nieswizkiego / Z. L. Radziminski // МН. – 1913. – № 11–12. – S. 194–200.

7. Semkowicz W. Korybutowicze i Nieswizcy w swietle sfragistyki / W. Semkowicz // МН. – 1913. – № 11–12. – S. 200–204.

8. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914.

Т. 14. – 1880–1914. – S. 509–513.

9. Sochaniewicz K. Przyczynek do rozwoju herbu ksiazat Zbarazkich / K. Sochaniewicz // МН. – 1914. – № 5–6. – S. 118–120.

10. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi / M. Strykowski. – Warszawa, 1846.

Т. II. – 1846. – [4], 572 s.

11. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa, 1895. – S. 275–276, 606–619.

Міський голова – ключова посада самоврядування міст підросійської України 1785–1917 рр.

Розглянуто заснування посади міського голови у структурі місцевого управління та міського самоврядування Російської імперії. Проаналізовано розвиток повноважень керівника міського громадського управління в ході реформ 1785, 1870, 1892 рр.

Ключові слова: міський голова, міське громадське управління, міські виборчі зібрання, міська дума, міська управа.

Рассмотрено учреждение должности городского головы в структуре местного управления и городского самоуправления империи. Проанализировано развитие полномочий руководителя городского общественного управления в ходе реформ 1785, 1870, 1892 гг.

Ключевые слова: городской голова, городское общественное управление, городские избирательные собрания, городская дума, городская управа.

The article dwells upon the establishment of the position of the City Mayor in the structure of the local government of the Russian Empire. The author also presents analysis of the expansion of the City Mayor's span of control at the time of the reforms of 1785, 1870 and 1892.

Key words: City Mayor, local government, local rallies of the electorate, municipal дума, town council.

Відповідно до Закону "Про місцеве самоврядування в Україні", який був прийнятий у 1997 р., міський голова є головною посадовою особою територіальної громади міста. Назва цієї посади була запозичена із законодавства Російської імперії і практики його застосування, що природно поширювалися й на підросійську Україну. Задля розробки сучасних концепцій удосконалення міського самоврядування видається доцільним вивчення розвитку правового статусу міського голови протягом кін. XVIII – поч. XX ст.

В історичній науці не склалася стала традиція наукового розгляду зазначеної проблематики. Винятком є праці, що вміщують короткі фрагменти, які стосуються вказаної проблеми, зокрема І.Дитятини [7; 9; 10], В.Гессена [1] та В.Нардової [15; 16].

Мета цієї статті – розгляд заснування посади міського голови в структурі місцевого управління та міського самоврядування Російської

імперії, а також аналіз розвитку повноважень керівника громадського управління в ході міських реформ 1785, 1870, 1892 рр.

Уперше посада міського голови була запроваджена у зв'язку із спеціальною нагодою. Маніфестом від 14 грудня 1766 р. Катерина II оголосила скликання виборних представників від усіх вільних станів імперії для вироблення "нового Уложення" [21]. Поміж установ та станів кожне місто повинно було обрати одного депутата. Але перед тим міським жителям-домовласникам приписувалось обрати "между собою кого хотят городским головою", який мав обов'язок керувати виборчим процесом [21, с. 1101–1102].

Законодавцем висувалася низка умов відносно майнового статусу та особистих якостей кандидата на нову міську посаду. Як зрозуміло з вищесказаного, він мав володіти будинком у місті. Крім того, на цю посаду не міг претендувати банкрут. Разом із тим особа, намічена до обрання, мала бути віком не молодше 30 років, вільною від стягнень та очевидних вад, що заслуговують на осуд, а також зобов'язана володіти такими якостями, як "добра совість" та "нега-небна поведінка" [21, с. 1101–1102].

Обрання депутата Законодавчої комісії – не кінцева мета створення нової посади. За вищезазначеним маніфестом, голова обирався на 2 роки. Закон визначив, що на зборах городян у своєму місті він "первое место имеет", вочевидь, малося на увазі головування. Дві останні зазначені тут норми маніфесту роз'яснюються ще однією – існування посади міського голови у подальшому потрібно на випадок, якщо від верховної влади відбудуться "особливі повеління", що потребують обговорення в середовищі мешканців міста [21, с. 1102–1103]. Ця прерогатива закріплювалася за міськими головами у подальшому трьома указами 1768, 1770 та 1771 рр. [17, с. 673–674; 18; 19], які щоразу знову приписували провести їх вибори.

В Указі "Учреждения для управления губерний Всероссийския империи" від 1775 р. міському голові ("главе") було визначено нове місце в системі місцевого управління. На нього покладалося головування у міському сирітському суді, що відав справами про сиріт і вдів та їхнім майном. Нормативний акт визначив, що міський голова обирається на три роки за балами (ст. 293–297) [23, с. 261].

Російська імперія будувалася як поліцейська держава. Тому турботи про упорядкування міст Катерина II покладала на поліцію. Разом із тим у річищі спроб європеїзувати імперію побачила світ катерининська "Грамота на права и выгоды городам Российской империи" (Жалувана грамота містам або катерининське Городове положення) (1785 р.). Передбачалося створення міських органів, що склалися з представників усіх станів міського населення, крім військо-

вих та селянства. Йдеться про збори міської громади ("общества градского") – загальні збори цензових городян; загальну міську думу – представницькі збори міського населення і шестигласну міську думу – виконавчий орган міського самоврядування (ст. 29, 156, 164, 165) [6, с. 361, 382].

Законодавчий акт визнав місто самоврядною одиницею, що має свою, незалежну від держави сферу діяльності [9, с. 144]. Але це була лише декларація. Зародки автономії міських громад та їх самоврядування, які проголошувалися у ньому, на практиці були поглинуті урядовою опікою.

Роль і значущість міського голови в законі прослідковується дуже слабо. Катерининське Городове положення згадує про цю посадову особу лише як голову обох дум, що обирався раз на три роки шляхом балотування (ст. 31) і був відповідальним за складання міської обивательської книги – документа обліку городян (ст. 61) [6, с. 361, 363]. За законом, міський голова, як і всі виборні посадові особи, виконував свої обов'язки безоплатно [11, с. 37].

Низка чинних на 1832 р. повноважень міського голови, що склалися від 1766 р., у систематизованому вигляді відобразилася у Зводі законів Російської імперії [22]. Основні з них – піклування про дотримання правил виборчого процесу ("охранение установленного порядка при общественных выборах"), клопотання ("предстательство") за уповноваженням громади про громадські потреби та достаток тощо (ст. 881) [22, с. 217].

Ще 1844 р. уряд за звітами чиновників-ревізорів переконався, що загальна дума ніде не існує, навіть у столицях [11, с. 40]. Серед установ міського громадського управління згадувалися тільки збори міської громади, які (незаконно) виконували функцію розпорядчого органу, і шестигласна дума, що завідувала поточними справами [15, с. 13]. Щоправда, і ця установа не мала реальних прав, тому що знаходилася у повній залежності від місцевих органів державного управління. В таких умовах повноваження міського голови мали доволі вузькі межі.

Модернізаційні процеси, які охопили імперію після проголошення і початку реалізації селянської реформи, ставили на порядок денний питання вдосконалення управління містами та налагодження комунального господарства, що спричинило розробку нового Городового положення. В основу проекту міської реформи було покладено принципи загальностанового представництва, розподілу розпорядчої і виконавчої влад та самоврядування міської громади.

Ще до завершення розробки Городового положення у відповідь на несміливі прояви прагнення міських дум та земств до самостійності

13 червня 1867 р. було видано Закон "О порядке производства дел в земских, дворянских и городских, общественных и сословных собраниях" [20], що залишався чинним до повалення монархії. Законодавчий акт надавав право голові зібрання призначати або змінювати "очередь его занятий" (регулювання порядку денного). Миський голова був зобов'язаний під час обговорення звертати увагу членів зібрання, які віддалялися "от вопроса и существа дела", позбавляти їх "права речи" у випадку "безуспешности двукратного о том напоминания".

Крім того, голова робив висновок щодо причетності пропозиції члена зібрання до кола його відомства, а отже, підлягає вона обговоренню чи ні. Правда, незадоволені рішенням голови з цього питання мали право письмово викласти про те свою думку та долучити її до журналу засідання [20, с. 897].

У разі порушення членами зібрання зазначеного порядку і безуспішності нагадувань про його відновлення голова зобов'язувався закрити засідання. За порушення такого правила голова зібрання позбавлявся посади і підлягав суду [20, с. 898]. Таким чином, уряд започатковував запобіжники супроти норовливості новостворених та ще проєктованих до створення місцевих самоврядувань, що могли становити загрозу повноті самодержавної влади. Як бачимо, завдяки вищезазначеному закону підвищувався правове становище міського голови, його значущість та відповідальність.

За Городовим положенням 1870 р., посада міського голови юридично і фактично, попри відсутність у законі спеціального визначення її сутності, була, на думку І.Дитятини, цілою установою, до того ж вельми солідну [8, с. 260]. Він був головою в усіх трьох установах міського громадського управління – міських виборчих зібраннях, міській думі, а також у міській управі (ст. 30, 48, 70) [3, с. 826, 828, 830], тобто організовував їх діяльність.

Нарешті, неофіційно міський голова розглядався, за висловом одеського міського голови Новосельського у період підготовки закону, як "агент" уряду з виконання тих або інших його "намірів та вказівок" [10, с. 191]. Визначення "урядовий агент" стосовно міського голови застосовувалось і у 1876 р. першим дослідником міського самоврядування Російської імперії І.Дитятиним [8, с. 261]. Зазначимо, що формулювання науковця мали умоглядний, абстрактний характер.

Відповідно до Городового положення 1870 р. посаду міського голови обіймали особи за вибором міської думи (ст. 82) з санкції губернатора або міністра внутрішніх справ (у губернських містах) (ст. 92). При цьому обиратися могли не лише гласні (члени міської думи), але й інші особи, які мали право голосу на виборах як особисто, так і за довіреністю (ст. 86), крім євреїв (ст. 88). Закон визначив

чотирирічний термін служіння міського голови. Особа, обрана міським головою, перед вступом на посаду складала присягу про сумлінне виконання обов'язків (ст. 73, 82 і 85). Міські голови, на відміну від пересічних гласних, працювали на професійній основі й одержували платню (ст. 55 п. 2) [3, с. 828, 830–831].

Задля забезпечення належних відносин між розпорядчим (думою) та виконавчим (управою) органами міського громадського управління міський голова відсторонювався від головування у думі під час розгляду нею звітів управи. Крім того, йому не дозволялося керувати дебатами з приводу призначення розміру утримання особам громадського управління (ст. 52) [3, с. 828].

Інструкціями думи визначався порядок діяльності управи, а також те, які справи належить вирішувати колегіальним шляхом за більшістю голосів членів управи, а які – одноосібним розпорядженням міського голови (ст. 76). У випадках надзвичайних і таких, що не терплять зволікання, голова одноосібно вживав заходи, не очікуючи обговорення в міській управі, але був зобов'язаний повідомляти про свої дії виконавчій установі на найближчому її засіданні (ст. 76) [3, с. 830].

Очолюючи розпорядчу і виконавчу владу в місті, міський голова мав безпосередній вплив на всі питання, що стосувалися кола повноважень міського громадського управління. До предметів відомства міського громадського управління закон відніс справи із влаштування цього управління (ст. 2, п. а)) [3, с. 823], що мало найбільшу значущість під час введення в містах Городового положення, коли вперше запроваджувався виборчий процес [14, с. 9], а також формувалися міські виборчі зібрання, міські думи та управи. Міський голова очолював виборчі дії та процедури, забезпечуючи реалізацію виборчих прав і легітимність результатів виборів (ст. 26–28, 30, 32, 38, 39) [3, с. 826–827]. Неабияке значення мало періодичне відтворення виборчого процесу та інституцій міського громадського управління у подальшому.

Очевидною є причетність міського голови внаслідок його повноважень у розпорядчому та виконавчому органах самоврядування до всіх справ із міського благоустрою та міського господарства. Так, голова безпосередньо займався укладанням міського кошторису, справами санітарно-гігієнічного стану міста, охорони здоров'я, освіти, добробуту населення, розвитку місцевої торгівлі та промисловості, протипожежної безпеки тощо (ст. 2, 72) [3, с. 823, 830]. Поглиблення та збагачення змісту повноважень залежали від успіхів громадського управління у збільшенні бюджетних надходжень та дбайливого використання коштів на розширення міської соціальної інфраструктури.

Крім того, лише міський голова був представником міста у відносинах із губернським начальством (ст. 81) [3, с. 831].

Значущість посади міського голови засвідчувалася поняттям "міська громада" та нормою закону: міська дума репрезентує всю міську громаду (ст. 54) [3, с. 828]. Стаття 5 Городового положення проголошувала самостійність міського громадського управління в межах наданої йому влади [3, с. 823]. Така декларація також підтверджувала високе правове становище міського голови.

Розробники нового закону обмірковували необхідність забезпечити за головою як "представителем всего городского общества видное и почетное положение в среде местных властей" [2, с. 91–93]. Цю думку було реалізовано у спеціальній нормі закону, що передбачало носіння ним (поряд з іншими вибірними посадовцями громадського управління) під час виконання своїх обов'язків і в урочистих випадках особливих знаків. Разом із тим міському голові надавався мундир за особливим, височайше встановленим зразком (ст. 98). Проте у ст. 99 Городового положення 1870 р. спеціально підкреслювалось, що посадовим особам міського громадського управління не присвоюється статус державних службовців [3, с. 832].

Забезпечуючи суспільну значущість посади провідника міського представництва, уряд з'ясував характер відносин міського голови з губернатором. У пресі було опубліковано циркуляр Міністерства внутрішніх справ (МВС) від 9 лютого 1873 р. №385, у якому наголошувалося, що провідники міських громадських управлінь підвідомчі губернаторам, як й інші службовці, що обіймають свою посаду за виборами. Ось чому, як зазначалося тоном повчальної вказівки, голови мають виявляти губернаторові відповідну повагу як представнику вищої урядової влади [12].

За злочин, вчинений за посадою, міський голова відповідав за рішенням суду (ст. 156). Причому віддання його під суд здійснювалося тільки за визначенням 1-го Департаменту Правительствующого Сенату, яке ґрунтувалося на відповідній постанові міської думи або губернського в міських справах присутствія (ст. 159) [3, с. 839].

Реформа 1892 р. суттєвим чином модифікувала найголовніші принципи, закладені в Городовому положенні 1870 р. Новий закон не знав поняття "міська громада". Натомість використовується "міське поселення" (ст. 7) [4, с. 434]. Тобто замість громадсько-політичної виступала адміністративно-територіальна одиниця [24, с. 194]. В результаті проведення нової реформи докорінно змінився характер відносин між думами і державними установами, посилилося підпорядкування перших другим, значно скоротилися межі самостійності

самоврядування. Городове положення 1892 р. навіть не згадувало про міську громаду.

Обмеження самостійності установ громадського управління відбувалося шляхом їх одержавлення. Із часу запровадження реформи міський голова, як і решта інших членів управи, визнавався державним службовцем. Так віртуальний "урядовий агент", за Городовим положенням 1870 р., перетворився на реального урядового чиновника за законом 1892 р. Посадовим особам громадського управління присвоювалися класи державної служби. Міським головам в губернських містах і тим, що входили до складу градоначальств, надавався VI клас, в інших міських поселеннях – VIII клас. Тепер, як чиновник, за службові провини голова підлягав дисциплінарній відповідальності (ст. 147) [4, с. 455–456].

Кожний крок міського самоврядування був під контролем адміністрації, що робила висновки не тільки стосовно законності ухвал міських установ, але й щодо їх правильності (ст. 12) [4, с. 435]. Це, природно, вплинуло на загальне зниження правового положення посади міського голови в політичній системі самодержавної імперії. Правда, за Городовим положенням 1892 р., увесь комплекс питань, якими міські голови займалися раніше, було збережено. В цілому, попередня організація громадського управління не зазнала змін, хіба що виборче зібрання втратило статус установи міського громадського управління.

Засвідчуючи значущість впливу міського голови на характер функціонування громадського управління та на всі справи, якими воно опікувалося, не маємо підстав говорити про його всеосяжну владу в установах самоврядування. На заваді цьому стояли представницькі засади функціонування міського самоврядування. Колегіальні органи не завжди враховували думку міського голови навіть із вельми принципових питань. Так, наприклад, у засіданні міської управи і фінансової комісії Катеринославської думи 28 травня 1911 р. розглядалося питання про реалізацію облігаційної позики. Всі учасники зібрання не погодилися з пропозицією міського голови І.Способного здійснити цю фінансову операцію за допомогою Російсько-Азіатського банку. Натомість більшістю голосів, за винятком міського голови, було ухвалене рішення про продаж облігацій 3-ої облігаційної позики іншій фінансовій установі. Причому І.Способному доручалося разом із чотирма гласними укласти остаточну редакцію договору про це [13, с. 1135–1137].

Таким чином, даний розгляд засвідчує важливе місце посади міського голови у міському громадському управлінні імперії та способах утілення його в життя. Від початку запровадження посади на

міського голову покладалися обов'язки спікера (голови) та організатора міського виборчого процесу. Крім того, із проведенням реформ 1785 та 1870 рр. за головою закріпилися обов'язки організатора діяльності представницького та виконавчого органів громадського управління. Завдяки цьому міський голова, найбільшою мірою після реформи 1870 р., мав безпосередню причетність до управління всім комунальним господарством та розвитком соціальної інфраструктури міста. Виконуючи представницькі функції, голова представляв місто у відносинах із державними органами. Надані Городовим положенням 1870 р. повноваження, а також задекларована самостійність громадського управління в межах визначеної компетенції забезпечували міському голові статус головної посадової особи міської громади. Його правовому положенню відповідала й встановлена законом у разі необхідності судова відповідальність, що санкціонувалась Сенатом.

Відповідно до реформи 1892 р. міський голова перетворювався на виборного чиновника, що мало своїм наслідком виникнення його дисциплінарної відповідальності. Разом із скасуванням раніше декларованої самостійності громадського управління і розширенням державного контролю за ним певним чином знижувалося і правове становище міського провідника. Проте фактична значущість міського голови збагачувалась у тих містах, де відбувався суттєвий розвиток промисловості й торгівлі, комунального господарства та гуманітарної сфери.

Література

1. Гессен В. М. Городское самоуправление. Дополнение к курсу русского государственного права / В. М. Гессен. – СПб. : Тип. И. Трофимова, 1912. – 27 с.
2. Городовое положение, Высочайше утвержденное 16 июня 1870 г. с объяснениями. – СПб. : Тип. Мин. внут. дел, 1873. – 296 с.
3. Городовое Положение: Высоч. утв. 16/28 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1874. Собр. 2-е. – Т. XLV, № 48498. – 1874. – С. 821–839.
4. Городовое Положение: Высоч. утв. 11 июня 1892 г. // ПСЗ. – СПб., 1895. Собр. 3-е. – Т. XII, № 8708. – 1895. – С. 430–456.
5. Городовое Положение: Высоч. утв. 11 июня 1892 г. Приложение к ст. 121: Расписание классов по чинопроизводству и разрядов по шитью на мундире должностей городского общественного управления // ПСЗ. – СПб., 1895. Собр. 3-е. – Т. XII, № 8708. – 1895. – С. 171–172.
6. Грамота на права и выгоды городам Российской империи: 21 апреля 1785 г. // ПСЗ. – СПб., 1830.

- Т. XXII: с 1784 по 1788, № 16188. – 1830. – С. 358–584.
7. Дитятин И. Устройство и управление городов России : в 2 т. / И. Дитятин. – СПб. : Тип. П.П. Меркульева, 1873.
Т. 1 : Города России в XVIII столетии. – 1873. – 601 с.
8. Дитятин И. И. Наше городское самоуправление / И. И. Дитятин // Статьи по истории русского права. – СПб. : Тип. А. Пороховщикова, 1895. – С. 232–271.
9. Дитятин И. И. К истории "жалованных грамот" дворянству и городам 1785 года / И. И. Дитятин // Статьи по истории ... – С. 49–152.
10. Дитятин И. И. К истории городского положения 1870 года / И. И. Дитятин // Статьи по истории... – С. 153–231.
11. Дитятин И. И. Наши города за первые три четверти настоящего столетия / И. И. Дитятин // Статьи по истории ... – С. 33–48.
12. Екатеринославские губернские ведомости. – 1873. – № 20. – 10 марта.
13. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – 1911. – № 14.
14. Коробка В. М. Громадське управління у містах Катеринославської губернії (1870–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Коробка В. М. – Донецьк, 2010. – 20 с.
15. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в.: Правительственная политика / В. А. Нардова. – Л. : Наука, 1984. – 260 с.
16. Нардова В. А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века / В. А. Нардова. – СПб. : Наука, 1994. – 157 с.
17. О возобновлении выборов в Депутаты Комиссии о сочинении проекта нового Уложения через два года // ПСЗ. – СПб., 1830.
Т. XVIII, № 13119. – 1830. – С. 673–674.
18. О избрании вновь Дворянских Предводителей и городских Голов // ПСЗ. – СПб., 1830.
Т. XIX, № 13600. – 1830. – С. 267.
19. О избрании Дворянских предводителей и Городских Голов по прошествии двух годичного срока, без особенного о том указа // ПСЗ. – СПб., 1830.
Т. XIX, № 13661. – 1830. – С. 315.
20. О порядке производства дел в земских, дворянских и городских, общественных и сословных собраниях // ПСЗ. – СПб., 1871.
Собр. 2-е. – Т. XLII, № 44690. – 1871. – С. 896–898.
21. Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения, и о выборе в оную Депутатов // ПСЗ. – СПб., 1830.
Т. XVII, № 12801. – С. 1092–1110.
22. Свод законов Российской империи : в 15 т. – СПб., 1833.
Т. 2 : Свод учреждений государственных и губернских. – Ч. 2 : Учреждения Губернские. – 1833. – 910 с.

23. Учреждения для управления Губерний Всероссийския Империи // ПСЗ. – СПб., 1830.

Т. XX, № 14392. – 1830. – С. 229–304.

24. Шрейдер Г. И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. / Г. И. Шрейдер // История России в XIX в. – СПб. : Изд. тов. бр. А. И. Гранат и К°, 1905.

Отд. 1. – Т. 5. – 1905. – С. 181–228.

УДК 929

Д.О.Андросова-Байда, Н.О.Барабаш

Петербург в історії роду Білозерських (у XIX – на поч. XXI ст.)

У статті висвітлено роль Петербурга в історії роду Білозерських, численні представники якого мали прямі (навчання, проживання) або опосередковані (інтелектуальні, листування) зв'язки з цим містом.

Ключові слова: Петербург, представники роду Білозерських, сімейна історія

В статье освещена роль Петербурга в истории рода Белозерских, многие представители которого имели прямые (обучение, проживание) или опосредованные (интеллектуальные, переписка) связи с этим городом

Ключевые слова: Петербург, представители рода Белозерских, семейная история

In this article, the role of St.Petersburg in the history of Belozersky's family, many representatives of whom had direct (education, residence) or mediated (intellectual, correspondence) connections with this city was considered.

Key words: St.Petersburg, representatives of Belozersky's family, family history

У сімейній історії важливу роль відіграє мережа географічних локалізацій родини. Місце проживання визначає стиль життя, вказує на діапазон потенційних життєвих сценаріїв (міський, сільський стилі життя; відмінності у можливостях самореалізації у великих та малих містах). Показово, що в теорії соціальних трансмісій (Д.Берто, І.Берто-В'ям) географічна локалізація роду репрезентована як важлива частина соціального капіталу, складаючи поряд із соціальним статусом його

нематеріальний еквівалент [5]. Мапу міграційних процесів представників родини можна розглядати як свідчення соціальної динаміки (професійна кар'єра, творчий шлях, заміжжя тощо).

Діяльність окремих представників роду та сімейні стосунки всередині роду Білозерських привертали увагу дослідників ще в XIX ст., але ґрунтовні розвідки, присвячені історії цього українського роду, з'явилися лише на рубежі XX–XXI ст. і належать О.Федоруку, Л.Зеленській, Н.Барабаш.

Історія роду Білозерських у першу чергу пов'язана з Чернігово-Сіверщиною, що входила до складу Російської імперії. Засновник роду Йосип Білозерський, який служив на козацькій службі, в 1740 р. придбав землі поблизу м.Борзна, де і був згодом похований [6, од. зб. 32141]. Даний вибір місця проживання сприяв спорідненню цього роду з визначними козацько-старшинськими родами Силевичів, Риб, Соханських, Полуботків, Костенецьких, Кулішів та іншими.

З північною столицею Російської імперії прямо або опосередковано були пов'язані представники обох гілок роду Білозерських, що походили від онуків Йосипа – Данила Васильовича та Михайла Васильовича Білозерських.

Як приклад інтелектуальних зв'язків родини Білозерських із санкт-петербурзьким інтелектуальним осередком можна розглядати листування Михайла Васильовича Білозерського з Данилом Михайловичем Кавунником-Велланським – відомим анатомом, фізіологом і натурфілософом, що походив з козацького роду з Борзенщини [8, с. 227]. Листування припадає на поч. XIX ст., частина листів Велланського до Михайла Васильовича зберігається у фонді III Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського.

Цікаво, що саме завдяки М.Білозерському Д.Велланський отримує благозвучну заміну "простонародному" прізвищу Кавунник, яке, за спогадами М.Розанова, часто ставало приводом для насмішок над маленьким Данилом з боку однолітків. У спогадах про Д.Велланського, які М.Розанов надрукував на сторінках "Руського вісника" в 1867 р. зазначається, що Білозерський запропонував Кавуннику взяти прізвище, похідне від слова *vaillant* через його любов до суперечок: "Да будь же ты Велланский! Название по тебе: ты ведь любишь спорить, и кто не свяжись с тобой, ты никому не уступишь, всякого переспоришь" [20, с. 101]. Автор також наводить цікавий випадок із життя Данила Михайловича, безпосередньо пов'язаний із вдалим вибором прізвища. Під час однієї із закордонних подорожей Д.Велланський у Польщі познайомився з родиною Велланських, які гостинно прийняли його, впевнені, що він є їхнім родичем. За свідченням Розанова, в одному з листів до М.Білозерського Д.Велланський,

розповідючи про цей випадок, дякує йому за чудову пораду, яка стала причиною "краткого, но приятного отдыха в дорогу путешественнику" [20, с. 101].

Перші міграції представників роду до Санкт-Петербурга були пов'язані з отриманням спеціальної освіти. Зокрема, для навчання у II Кадетському корпусі до Петербурга були відправлені сини Михайла Васильовича Микола, Олександр і Олімпій. Відзначимо, що можливість безкоштовного навчання вони отримали через протекцію О.Кочубея, який надавав допомогу вдові М.В.Білозерського Мотроні Василівні через родинні зв'язки.

У кін. 1840-х рр. у зв'язку із навчанням молодших братів у Кадетському корпусі до Петербурга перебирається старший син Мотрони Василівни Віктор Михайлович Білозерський. Він відіграв важливу роль у долі кирило-мефодіївців після викриття товариства навесні 1847 р.: займався справами молодшого брата Василя Білозерського та зятя Пантелеймона Куліша, які під час слідства знаходились у Петропавлівській фортеці, підтримував молодшу сестру Олександрю Білозерську-Куліш. Згодом Віктор допоміг звільнити із заслання П.Куліша, опікувався долею М.Костомарова [18, с. 132]. Наприкінці 1850-х рр. Віктор повернувся до родового маєтку Мотронівка, але контакти з рідними, що знаходились у Петербурзі, не переривав [13, с. 137].

Середина 50-х рр. XIX ст. позначена формуванням у Санкт-Петербурзі української Громади, найбільшим досягненням якої було започаткування та видання українського часопису "Основа" (1861–1862). З діяльністю цієї організації пов'язані долі представників обох гілок роду Білозерських. Серед представників старшої гілки слід згадати Карпа Івановича Білозерського, який, перебуваючи в Петербурзі, часто відвідував редакцію "Основи" та встановив дружні стосунки з представниками петербурзької Громади: Г.Честахівським, О.Кістяківським, М.Костомаровим та іншими [12, с. 504].

Варто відзначити, що активну участь у діяльності Громади брали представники молодшої гілки роду: Василь Михайлович (редактор "Основи"), його сестри Надія та Олександра, а також молодший брат Олімпій. Важливою постатю комунікативної мережі залишався чоловік О.Білозерської Пантелеймон Куліш.

Петербурзький період у житті Надії Михайлівни Білозерської розпочався після її розлучення з Миколою Забілою. Завдяки подружжю Кулішів вона увійшла до кола петербурзької української інтелігенції. Відомості про цей період життя Надії Михайлівни знаходимо у спогадах Ганни Барвінок: "Тоді саме розгорілась наша робота. І завели і типографію українську, і магазин українських мод, і вишивок, українських сорочок і таке інше. І на Кавказ вишивки посилали.

І дівчину з Києва у свій магазин прийняли, я грамоті учила, сестра всяким штукам" [9, с. 20]. У Петербурзі Н.Білозерська-Забіла познаймилася та зійшлася у невінчаному шлюбі з літератором та видавцем М.Симоновим-Номисом. Одна з чотирьох дочок Надії Михайлівни від цього шлюбу, Надія Кибальчич, стала відомою українською письменницею.

Не маючи власних дітей, подружжя Кулішів опікувалося долею племінників та племінниць, зокрема брало активну участь у вихованні Марії Ілліви Боголюбцевої. На поч. 1850-х рр. дівчина навчалася у приватному пансіоні madame Мейер у Петербурзі і була у Кулішів щонеділі. Згодом вона все свідоме життя знаходилася під впливом П.Куліша [13, с. 74, 91].

Для Василя Михайловича Білозерського переїзд до Петербурга збігся з початком подружнього життя з Надією Білозерською-Ген. Цікаво, що петербурзький період життя позначився формуванням активної громадської позиції Надії Олександрівни. У 1863 р. Н.Білозерська захопилася "жіночим питанням" і проектуванням товариства "жіночої праці", поради щодо створення цієї організації їй були надані М.Костомаровим. Унаслідок їх спільної діяльності та старань Н.Стасової і М.Трубникової було створено невеличке товариство перекладачок, яке проіснувало до 1865 р. [19, с. 64].

Наприкінці 1860-х рр. цей шлюб розпався, і Надія Олександрівна залишилась сама з трьома дітьми, доля яких у подальшому була пов'язана з Петербургом. Згодом, займаючи активну громадську позицію, Надія Олександрівна прилучилася до розвитку жіночого руху (зокрема, брала участь у заснуванні Вищих жіночих курсів); певний час була літературним секретарем М.Костомарова, навіть написала про нього спогади [19, с. 57].

Від шлюбу з В.М.Білозерським Надія Олександрівна мала трьох дітей: доньку та двох синів. Старшого сина було названо Тарасом на честь Т.Шевченка, який був його хрещеним батьком. Збереглася цікава записка Василя Білозерського: "Поспишаю до Вас, дорогой нам Кобзарю, Тарасе Грыгоровычу, з висткою: сегодня ранком, в 1/2 4-й годыны, дав нам Бог сына. Маемо надюю, що Вы не одмовытєсь з намы покуматьєсь; благословитє же малого козака на вырист и на розум..." [15, с. 139].

Другим сином В.Білозерського був Микола Васильович Білозерський. Його було названо на честь Миколи Івановича Костомарова, який був його хрещеним батьком, а хрещеною матір'ю була О.Білозерська-Куліш [4, од. зб. 30004, арк. 1].

Доньку В.М. та Н.О.Білозерські назвали Лідією. В сер. 1880-х рр. вийшла заміж [14]. Подальша доля Л.В.Білозерської невідома.

З листів Василя Михайловича Білозерського до подружжя Кулішів [3, с. 64] відомо, що він був одружений удруге на польці Єлизаветі Миколаївні Азанчевській (невінчаний шлюб). Скільки народилося дітей від цього шлюбу, достеменно невідомо, але в листах згадуються Софія-Марія, Ганна, Василь, Олімпій. Інформації про долю дітей від другого шлюбу В.М.Білозерського залишилося дуже мало, але достеменно відомо, що життєві шляхи деяких з них були пов'язані з Петербургом.

З листування Василя Васильовича Азанчевського з П.Кулішем, яке починається з лютого 1890 р. і триває до 30 січня 1896 р., дізнаємося, що Василь на поч. 1890-х рр. виконував доручення Пантелеймона Олександровича стосовно друкування його творів у Санкт-Петербурзі ("Пани і козаки", "Омут") [2]. В.Азанчевський повідомляв Куліша про свою любов до музики, писав про наміри написати оперу. В одному з листів він інформує про надіслання музичного твору на конкурс камерної музики. П.Куліш надав йому рекомендаційний лист до кн. Шаховського з проханням посприяти у працевлаштуванні. Також ним була надана допомога у друкуванні творів В.Азанчевського "Ссора" та "Весна" [10, с. 139–141].

Певні відомості про життя Азанчевських у Санкт-Петербурзі подані у довідниках "Весь Петербург" за 1911, 1912, 1916, 1917, 1923 рр. З них дізнаємося, що в цьому місті в ці роки проживав не тільки Василь Васильович, але й його молодша сестра Ганна Василівна. На жаль, про життя цієї представниці роду відомостей дуже мало. Збереглися дані про те, що Ганна Азанчевська мала слабке здоров'я і Куліші постійно передавали кошти на її лікування за кордоном. Маючи музичні здібності, вона брала уроки музики у А.Рубінштейна, який "одобрительно отзывался о её таланте" [1].

Наприкінці XIX ст. представники старшої гілки роду, сини відомого колекціонера та видавця Івана Івановича Білозерського Віктор, Георгій та Іван, з Італії переїжджають до Петербурга для навчання в Німецькій гімназії [3, с. 65]. В подальшому всі троє проживатимуть на території Російської імперії.

Найбільше відомостей про проживання у Петербурзі на рубежі XIX–XX ст. ми маємо про старшого сина Василя Михайловича Білозерського Тараса. Відомо, що він закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію. Згодом працював штатним лікарем Обухівської лікарні для бідних (1896–1905 рр.), яка знаходилася за адресою Фонтанка, буд. 106, в подальшому став доктором медицини, дійсним статським радником. Найвірогідніше, що робота лікарем була для нього своєрідним хобі, оскільки вже з 1899 р. Т.Білозерський обіймав посаду директора російського товариства "Нафта" і став відомим під-

приємцем. Він мав у власності нафтові ділянки у Бакинському районі, при цьому був директором, головою правління, членом правління багатьох бакинських компаній; перелік його посад подається на сайті "Наш Баку": "Председатель правлений: Общества подрядного бурения и химического завода "Э.Ф.Биеринг", нефтепромышленного и торгового "Варинские технико-химические заводы И.Н.Тер-Акопова", товарищества типографии "Р.Голике и А.Вильбр", Каспийского машиностроительного и котельного завода, нефтепромышленного и пароходного "П.Ф.Колесников с Сыновьями", "Металлизатор", "Нафталанского нефтепромышленного, "Биохром". Директор: Товарищества механических и чугунолитейных заводов "Молот", нефтепромышленного "И. Н.Тер-Акопов", нефтепромышленного "Шихово", нефтепромышленного "Эмба", общества механических производств "М.Г.Алибеги". Член правлений: английского "Англо-Русского Максимовского общества", Алшеронского нефтяного, нефтепромышленного "Арамазд", Волжско-Черноморского торгово-промышленного, нефтепромышленного "А. И. Манташев и К", "Русская Пуицолина", С-Петербургского нефтепромышленного, нефтепромышленного "Эмба-Каспий", Нефтепромышленного общества Терской Области. Председатель ликвидационной комиссии нефтепромышленного общества "А.С.Меликов и К" [22]. У січні 1913 р. Т.В.Білозерський виступив вкладником торгового дому у формі товариства на вірі "С.М.Прокудин-Горський и К" [21].

Обіймаючи високі посади й маючи великі статки, Т.Білозерський у 1913 р. купує за адресою вул.Велика Дворянська, буд.25 особняк у російському стилі, який був побудований у 1874 р. архітектором А.Парландом для почесної громадянки Глушкової. Перебудовою особняка у неокласичному стилі займається А.Оль. Сьогодні у даному будинку (сучасна адреса: вул.Куйбишева, буд.25) розташована дитяча міська поліклініка №19. У приміщенні збережено мармурові сходи, герб роду Білозерських над каміном та деякі інші деталі інтер'єру; у конференц-залі зберігаються меблі (дубовий стіл на 25 персон, фортепіано та ін.) [17]. Крім цього особняку, у власності Тараса Васильовича перебував будинок на розі вулиць Колпинська, буд.20-а та В.Зеленіна, буд.7-б, де розміщувався 113-й міський лазарет. Також Т.Білозерський мав у власності замиський будинок, який знаходився у фінському селі Кайпіала (нині с.Уткіно) на Карельському перешийку [11].

Публікуючи у 1918 р. листи П.Куліша до Н.Білозерської-Ген, Павло Зайцев подав таку примітку про Т.Білозерського: "3 дітей В.М. та Н.О.Білозерських живий і досі в Петербурзі Тарас Вас. Білозерський, хрещеник Шевченка, лікар, по політичним поглядам – крайній правий, був гласним Петерб[урзької] міськ[ої] Думи" [16, с. 116].

Щодо особистого життя Тараса Васильовича, то сьогодні відомо лише ім'я його дружини Поліни Іванівни, яка згадується в алфавітному довіднику "Весь С.-Петербург за 1917 г.". Інформація про дітей від цього подружжя відсутня.

Революційні події 1917–1920-х рр. кардинально змінили долю Т. Білозерського, як і інших представників дворянсько-підприємницької еліти Росії. З інформації сайту "Дом русского зарубежья им. А. Солженицына" відомо, що він емігрував до Франції, де в 1920–1921 рр. був членом "Ділового комітету" допомоги Російській армії. Життя Тараса Васильовича Білозерського закінчилося 19 вересня 1925 р. у Парижі [7].

Певну інформацію маємо і про молодшого брата Тараса Васильовича – Миколу Васильовича Білозерського. Він закінчив у Петербурзі Лісний інститут. У довідниках "Весь С.-Петербург" за 1915 та 1917 рр. міститься інформація про його роботу в корпусі лісничих. Також відомо, що він був дійсним членом Імператорського Археологічного інституту. В довіднику за 1917 р. подана інформація про дружину М. Білозерського Аделаїду Петрівну.

Наразі маємо інформацію про представників молодшої гілки Білозерських – нащадків Олімпія Михайловича Білозерського. На сьогодні в Петербурзі проживає прапрапраонука О. Білозерського Наталя Леонідівна Ямова (в дівоцтві Янкевич) зі своєю родиною.

Таким чином, Петербург відіграв важливу роль в історії роду Білозерських, неодноразово стаючи місцем тимчасового або постійного проживання окремих представників та родин роду.

Література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. І, од. зб. 29526. Азанчевский О. В. Письмо к П. Кулишу от 01.11.1888 г.
2. Азанчевський Василій Васильєвич. Письма к П. и А. Кулишам. – ЧЛМК, А-4574-4599.
3. Барабаш Н. О. Рід Білозерських і культурний світ України ХІХ – початку ХХ століть / Н. О. Барабаш. – К. : ВД "Стилос", 2007. – 264 с.
4. ІР НБУВ, ф. 1, од. зб. 30001–30012. Белозерский Вас. М. Письма Кулиш Александре Мих. (1849, 1856, 1858, 1867, 1890-91, 1897).
5. Берто Д. Семейное владение и семья: трансмиссии и социальная мобильность, прослеживаемые на пяти поколениях / Д. Берто, И. Берто-Вьям // Социс. – 1992. – № 12. – С. 132–140 ; 1994. – № 2. – С. 62–67.
6. ІР НБУВ, ф. 10, од. зб. 32137–32141. Білозерський Г. І. Листи до В. Л. Модзалевського.
7. Волков С. Белое движение [Електронний ресурс] / С. Волков. – Режим доступу:

http://www.bfrz.ru/data/beloie_dvizgenie_volkov/personalii_volkov_2.pdf . – Назва з екрану.

8. Енциклопедія українознавства : словникова частина : в 11 кн. / Наукове товариство ім. Шевченка ; В. Кубійович (гол. ред.). – Репр. відтворення вид-ня 1955–1984 років. – Л. : НТШ, 1993.

Т. 1. – 1993. – С. 227.

9. Зеленська Л. Ганна Барвінок (Життєпис на основі епістолярної спадщини) / Л. Зеленська. – Чернігів, 2001. – 130 с.

10. Зеленська Л. Матеріали про життя і творчість П. Куліша (за фондами Чернігівських музеїв) / Л. Зеленська // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДПУ, 2001. – С. 136–179.

Вип. 15 : Спадщина П. Куліша в сучасних дослідженнях

11. Інформаційний портал: Выборг [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.vbrg.ru/articles/istorija_vyborga/istorija_nekotoirykh_naseleennykh_punktov/u_-_ja/. – Назва з екрану.

12. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994.

Т. 1 : 1874–1879. – 1994.

13. Куліш П. Листи до М. Д. Білозерського / П. Куліш ; [упорядкування, вступна стаття й коментар О. Федорук]. – Львів–Нью-Йорк, 1997. – 224 с.

14. ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 16804. Куліш П. О. Лист до Н. О. Білозерської-Ген (копія).

15. Лист В. М. Білозерського до Т. Г. Шевченка // Киевская старина. – 1905. – № 2. – С. 139.

16. Листи Куліша до Н. Ол. Білозерської. [Подав П. Зайцев] // Наше минуле (Київ). – 1918.
Кн. 3. – 1918. – С. 114–124.

17. Петербург. Особняк Т. В. Белозерского, 1913–1914 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://babs71.livejournal.com/168480.html> . – Назва з екрану.

18. Письма Н.И.Костомарова к В.М. и Н.М.Белозерским // Киевская старина. – 1897. – № 10. – С. 132–142.

19. Пінчук Ю. Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова / Ю. Пінчук // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 5 : Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10 : у 2 ч. – К., 2000.

Ч. 2 : Історіографія. – 2000. – С. 52–71.

20. Розанов Н. И. Воспоминания о Данииле Михайловиче Велланском / Н. И. Розанов // Русский вестник. – 1867.

Т. 72, ноябрь. – 1867. – С. 99–138.

21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://oldcolor.livejournal.com/10566.html> . – Назва з екрану.

22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.ourbaku.com/index.php5/%D0%94%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9_%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%91%D0%B0%D0%BA%D1%83. – Назва з екрану.

УДК 93:658.8.036.5(477.5)"1870-1880"

О.С.Сидорович

Причини занепаду споживчої кооперації Лівобережної України у 70–80-х рр. ХІХ ст.

*Стаття присвячена аналізу причин занепаду споживчої кооперації Лівобережної України у 70–80-х рр. ХІХ ст. Висвітлюються проблеми початкового періоду становлення споживчої кооперації в регіоні, що і призвели до її занепаду в досліджуваний період.
Ключові слова: споживчий кооператив, причини занепаду, Лівобережна Україна.*

*Статья посвящена анализу причин упадка потребительской кооперации Левобережной Украины в 70–80-х годах ХІХ века. Освещаются проблемы начального периода становления потребительской кооперации в регионе, которые и привели к её упадку в исследуемый период.
Ключевые слова: потребительский кооператив, причины упадка, Левобережная Украина.*

*The article is devoted to the analysis of reasons of decline of consumer co-operation of Left-bank Ukraine in 70–80-th ХІХ ages. It is lighted the problems of initial period of becoming of consumer co-operation in a region, that resulted in its decline in an explored period.
Key words: a consumer cooperative store, reasons of decline, Left-bank Ukraine.*

Історія розвитку кооперації завжди цікавила істориків та економістів. Актуальність зазначеної проблематики пояснюється, в першу чергу, пошуком у минулому тих форм громадської взаємодопомоги і кооперування, які б виявилися корисними і на сучасному етапі, коли економічна нестабільність, стрибки цін стали реаліями сьогодення. У вивчення дореволюційної кооперації на території України за роки незалежності вченими істориками зроблено досить вагомий внесок. Проте у працях В.М.Половця, В.І.Марочка, М.В.Алімана основний акцент робиться на дослідженні кооперації або окремих її видів у

період 90-х рр. XIX – поч. XX ст., коли після періоду спаду розвиток споживчих кооперативів на Україні, в тому числі і Лівобережній, отримав нове підґрунтя, набувши виразно селянського характеру [13; 10; 1]. Ми ж у даній розвідці маємо на меті розкрити деякі особливості діяльності перших споживчих товариств Лівобережної України, які стали причинами занепаду цього виду кооперації в період 70–80-х рр. XIX ст.

У 50–60-х рр. XIX ст. ідея споживчої кооперації поширюється серед мешканців міст, де і виникають перші на Лівобережжі споживчі товариства. Але на відміну від Західної Європи, де міста мали промисловий характер і споживчі крамниці виникали в середовищі найманих робітників як засіб економічного самозахисту від зростання цін і недоброякісних товарів, міста Лівобережної України були, в основному, торгово-чиновницькими центрами. І тому ідея споживчого кооперування поширилася, перш за все, серед службовців, інтелігенції та дрібних власників.

Перше споживче товариство на Лівобережній Україні було засноване в жовтні 1866 р. у Харкові – найбільшому місті Лівобережної України. Оскільки в російському законодавстві тоді ще не була відображена кооперація, то статут Харківського товариства було затверджено спеціальним рескриптом міністра внутрішніх справ на підставі інтерпретації ст. 443 ("устав общего призрения") про створення благодійних товариств [2, с. 197]. Ініціаторами створення товариства були викладачі Харківського університету М.М.Бекетов, Л.В.Рейнгард, Г.М.Цехановський, І.П.Соколовський, Б.П.Лук'янов, а також ентузіасти кооперативної справи М.П.Баллін, В.С.Козлов, К.С.Дьякова та ін. [5, с. 14]. У перші роки своєї діяльності Харківське товариство досягло великих успіхів. Воно почало активно розвиватися, набуваючи нових членів і збільшуючи пайовий капітал. Йому в місті належали кілька крамниць, завод мінеральних вод, їдальня, кав'ярня і швацька майстерня.

Причиною перших успіхів товариства був дуже великий відсоток, який щомісячно нараховувався на паї. Це були чималі гроші, якщо врахувати, що мінімальний пайовий внесок складав 50 карбованців. Тому на початку, коли відбувався приток нових членів, які спокусилися на вигідне вкладення капіталу і товариство вдало знайшло дешевих постачальників, справи йшли дуже добре. У 1870 р. в товаристві було 514 членів, з повним паєм – 340. Оборотний капітал становив 19168 крб, торговий обіг досяг 259182 крб [8, с. 7]. Але вже з четвертого року існування стан справ у першому українському кооперативі став погіршуватися. Причиною було, перш за все, недотримання так званих "рочдельських принципів". Основним із цих принципів був такий, що

пайовий внесок під час вступу до кооперативу мав бути низьким і таким же низьким мав бути відсоток, що нараховувався на цей внесок. Перше правило було потрібне для того, щоб членами кооперативу змогли стати якомога більше людей, в тому числі і не дуже багатих, а друге – для того щоб кооператив не залишався без обігових коштів. Звичайно ж, якщо слідувати англійським, "рочдельським" правилам, розвиток товариства відбувався б не дуже швидко, проте стабільно. По-іншому склалось у Харківському товаристві. Тут через великі пайові внески справи швидко пішли вгору, але через високий відсоток на паї, що виплачувався щомісяця членам кооперативу, товариство втрачало обігові кошти і через це не могло проводити закупки великими оптовими партіями для зменшення ціни або ж робило це в борг, що було небезпечно [9, арк. 16]. І.Х.Озеров уважав також, що однією із причин невдач Харківського товариства було занадто покvapливе запровадження власного виробництва: заводу мінеральних вод, швацької майстерні. На його думку, це слід було робити лише тоді, коли товариство у фінансовому відношенні міцно стане на ноги, коли в нього з'явиться додатковий капітал, яким можна буде ризикнути [12, с. 136–137]. справи у Харківського товариства погіршилися також унаслідок ряду помилок у веденні торгових та виробничих справ, допущених керівництвом кооперативу. Хоча на його чолі стояли високоосвічені люди з професорськими посадами, але у питаннях практичної торгівлі та економіки вони були новачками.

Отже, Харківське товариство через економічні прорахунки та ідеологічні розбіжності починає занепадати. У 1871 р. товариство вже заборгувало постачальникам товарів 141 тис. крб. Коли ж виникла пропозиція зменшити дивіденд на паї, таким чином стабілізувавши фінансове положення товариства, то група членів у складі 200 чоловік, яка вбачала в кооперативі суто комерційне підприємство, вийшла із товариства, забравши свої пайові внески в сумі 6000 крб [8, с. 7]. Це було останньою краплиною. У грудні 1877 р. постачальники висунули свої претензії, після чого товариство було оголошено банкрутом. Його магазини і склади було опечатано, а майно продано з аукціону.

Харківське товариство ще за часів своєї успішної діяльності подало приклад для створення інших споживчих товариств на Лівобережжі. За даними М.П.Балліна, з 1865 до 1870 рр. усього в Російській імперії створено 63 споживчі товариства, з них: 9 товариств на Лівобережній Україні: по два в Харкові і Чернігові, а також у Полтаві, Борзні, Лебедині, Куп'янську та Ізюмі. У 60–70-х рр. серед усіх регіонів України це була найбільша кількість. У Південній Україні було 5 товариств, а на Правобережжі – всього 2 [3, с. 46–48]. Лебединське

споживче товариство на Харківщині, надіславши на затвердження свій статут, зазначило в ньому, що його метою є "надання можливості як членам оно́го, так і стороннім особам отримувати по дешевій ціні необхідні предмети (цит. за: [11, арк. 2]). Проте Міністерство внутрішніх справ затвердило цей статут зі змінами, зазначивши, що "в присвоинном им значении общества потребителей учреждаются исключительно для своих членов" [6, арк. 1]. Не в останню чергу саме через таку зміну статуту Лебединське споживче товариство через 3 роки у 1870 р. припинило своє існування [6, арк. 17]. Подібних змін із статутом зазнало також Ізюмське споживче товариство Харківської губернії [11, арк. 3; 162, арк. 1–9].

Споживче товариство "Бережливость" у Борзні Чернігівської губернії було засноване в 1869 р. Виникло ж воно завдяки старанням повітового предводителя дворянства К.А.Імшенецького та поручика у відставці М.А.Базилевича, які клопоталися про затвердження статуту споживчого товариства в Санкт-Петербурзі. Цікавим був статут цього товариства, тому що його не можна було назвати таким, що заснований на кооперативних засадах. Отже, пайовий внесок складав 5 крб., проте кожен член не міг узяти більше 20 паїв. Прибуток ділиться між членами товариства і сторонніми покупцями, але так, щоб на кожен пай припадало стільки ж дивіденду, як і на 2 крб закупок. Невідповідність кооперативним засадам статуту полягала в тому, що члени товариства поділялись на дві нерівноправні групи: членів-засновників і членів-вкладників. І ті, й інші мали однакові права в розподілі прибутків, але на загальних зборах тільки члени-засновники мали право голосу, а інші вкладники були лише сторонніми спостерігачами і лише в тому випадку, коли їх запросять на збори члени-засновники. Товари могли відпускатися в кредит, але із призначенням обов'язкового терміну сплати боргу. Ті покупці, які не вкладаються в термін, сплачують відповідний штраф. Раніше року з дня заснування товариства ніхто не мав права вийти з його складу. 16 квітня 1869 р. крамниця була відкрита. Гарна якість і доступна ціна приваблювали все більше покупців. За перші 12 торгових днів квітня крамниця отримала 838 крб прибутку. В перший місяць існування споживчої крамниці справи йшли добре. Торгівля приносила прибуток пайовикам і населенню 8-тисячного міста. Завдяки своїй діяльності споживчому товариству вдалося знизити ціни у всьому місті. Але пожежа, яка сталася 9 травня 1869 р., відкинула справи товариства назад. Проте в цілому подальший розвиток відбувався стабільно. Товариство навіть намагалось зав'язати торгові відносини зі споживчими кооперативами в Харкові, Одесі та інших містах, щоб за місцевими цінами купувати там необхідний товар і збувати власний. У

середньому, за 1869 р. було продано товарів на суму 1322 крб (підрховано автором за: [3, с. 8–9]).

Показовою є історія виникнення двох чернігівських товариств. У Чернігові, який в 1860–1870-х рр. нараховував, у середньому, приблизно 17 тисяч населення, було всього 2–3 купці, які у своїх руках тримали всю роздрібну торгівлю міста [15, с. 247]. На установчому зібранні Чернігівського товариства, у якому брали участь, в основному, чиновники, освітяни та домовласники, стався розкол. Одна частина зібрання вважала, що дивіденд повинен розподілятися цілком серед пайовиків, а інша – що також і серед покупців товару, відповідно до забору. Ці суперечки призвели до організації двох товариств. Друге товариство, яке виступало за розподіл прибутку також серед сторонніх покупців, так і не розпочало діяльність, не зібравши відповідної кількості пайового капіталу. Першому ж вдалося розпочати діяльність, відкривши крамницю. Товариство у 1869 р. виробило статут і відкрило свою торгівлю в 1871 р. Умови статуту цього кооперативу також не відповідали "рочдельським принципам": дивіденд нараховувався виключно членам-пайовикам, і не на кількість закупленого товару, а на внесений пай. Цей пункт статуту віддаляв Чернігівське товариство від визначення кооперативу, а наближав, скоріше, до акціонерного товариства. За пайового внеску 25 крб деякі засновники внесли 50, 100 і більше карбованців, сподіваючись отримати солідні відсотки [15, с. 248]. Перші кроки Чернігівського споживчого товариства були вдалими. У крамниці завжди було багато міських жителів, які з прихильністю зустріли ідею кооперації. У березні 1871 р. товариство вже нараховувало 184 члени, а до кінця року їх кількість зросла до 215 чоловік. Пайовий капітал товариства з 8400 крб у березні 1871 р. зріс до 10948 крб у кінці року [15, с. 248]. Але з часом виявились і помилки, які базувалися на тому, що керівники товариства були недостатньо досвідченими в торгівлі; прикажчик, який вів усі справи, був обраний із співзасновників і за свою роботу не отримував постійної зарплати. А місцеві купці шляхом недобросовісної конкуренції намагались завдати споживчому товариству якомога більших збитків. Вони у своїх крамницях спеціально занижували ціни на ті товари, які були в кооперативній крамниці, і значно завищували на ті товари, яких не було; потім запровадили у своїх крамницях кредит, у відповідь товариство змушене було вчинити подібним чином, що позбавляло його значної частини обігових коштів. Скоро деякі із засновників, побачивши, що їхні пайові внески не приносять сподіваних відсотків, почали виходити з товариства, зменшуючи його пайовий капітал. Це призвело до зменшення асортименту закупок, що сприяло повальному виходу членів із складу споживчого товариства. Вже протягом першого півріччя 1872 р.

товариство залишили 70 членів, забравши із собою 3768 крб пайового капіталу. Таким чином, пайова сума, яка на початку складала 3656 крб, до кінця першого року існування крамниці дійшла до 10943 крб, і далі поступово зменшувалася через відтік членів [15, с. 257]. Ті, хто залишився, припинили цікавитися справами товариства. Лише на першому зібранні були присутніми $\frac{1}{4}$ членів, як того вимагає статут. Далі ж жодне зібрання не можна було визнати законним через відсутність кворуму, і правління доводилося скликати все нові і нові зібрання. Невдовзі товариство припинило своє існування. На жаль, щодо інших споживчих товариств, відкритих на Лівобережжі в 60–70-х рр. XIX ст., не збереглося докладних і достовірних свідчень. М.І.Зібер у своїй монографії повідомляє, що товариства в Лебедині та Полтаві були єдиними з-поміж усіх споживчих кооперативів на Лівобережжі, які запровадили нарахування відсотку стороннім покупцям [7, с. 642]. А П.Ф.Височанський у своїй праці "Начерк розвитку української споживчої кооперації" стверджує, що таким єдиним товариством був кооператив у м.Ізюм Харківської губернії [4, с. 31].

Таким чином, можна зазначити, що з 9 споживчих товариств Лівобережної України, відкритих в 60–70-х рр. XIX ст., припинили своє існування станом на 1875 р. 6 [15, с. 391–394]. У наступні роки, за даними Н.А.Рейтлінгера, припинили існування решта споживчих товариств [14, с. 112].

Отже, закриття перших споживчих товариств мали декілька причин. По-перше, це недосконалість статутів, їх невідповідність "рочдельським принципам". Переважна більшість товариств Лівобережної України, відкритих у 60–70-х рр. XIX ст., не заклала в статут принцип нарахування відсотків стороннім покупцям на закупку, а деякі товариства, в тому числі Чернігівське, взагалі відмовилися від нарахування відсотків на закуплений товар, нараховуючи його виключно на паї. До того ж у більшості товариств пайовий внесок був надзвичайно високий, що унеможливлювало вступ до кооперативу широких верств населення, створюючи із кооперативу замкнену організацію на зразок закритого акціонерного товариства. Перераховані норми статуту були не тільки недемократичними і некооперативними, але й економічно не вигідними, такими, що вже із самого заснування прирікали ці споживчі товариства на загибель.

Другою причиною невдачі цих товариств можна назвати низьку кооперативну свідомість членів цих товариств, яка походить від того, що членами цих кооперативів були люди в цілому матеріально забезпечені, які не відчували нагальної необхідності в скороченні своїх споживчих видатків, а саме в цьому полягає основне завдання споживчого товариства. Тому відомий афоризм "Кооперація – дочка

злиднів" жодним чином не можна було застосувати до цих споживчих товариств та їх членів. І.Х.Озеров у своїй праці "Общества потребителей" зазначав: "Товариства цієї категорії не впливали з потреб життя, вони не мали у своїй основі необхідного стимулу – потреби, для їх членів-засновників була неістотною експлуатація з боку торговців, і результат всього цього ясний: товариства животіли (цит. за: [12, с. 142])". Метою цих людей під час організації чи вступу до споживчого товариства були захоплення модною ідеєю чи бажання завести вигідні зв'язки. Людей, які дійсно вірили в кооперативні ідеали, таких, як Баллін чи Козлов із Харківського товариства, було дуже мало. Інша частина пайовиків, в основному, це були дрібні власники та службовці, прийшли до перших кооперативів із меркантильною метою – примножити свої заощадження і вигідно вкласти капітал. Саме тому вони з самого початку брали по декілька паїв, сподіваючись на більший відсоток дивіденду. І саме завдяки їм розподіл прибутку в товаристві відбувався виключно за пайовими внесками, а не за закупками, не допускаючи до розподілу прибутків сторонніх покупців. Тому можна зазначити, що саме цій групі членів перші товариства завдячують своєю загибеллю. Адже вони, не отримавши через деякий час сподіваних відсотків на власні паї, стали забирати свої пайові внески, таким чином залишаючи товариство без обігових коштів.

Не було також у перших товариствах доброї організації облікової справи. Ні закупівля товарів, ні їх зберігання не здійснювалися цілеспрямовано та продумано. Господарський крах кооперативу спричиняли подекуди й необережне розширення його економічної діяльності і створення нових відділень (крамниць, складів), виробничих підприємств в умовах ненадійного фінансового й організаційного забезпечення. Фінансова й економічна кваліфікація членів товариств не дозволяла їм витримувати конкуренції з приватними торговцями, які здебільшого були не надто перебірливими у засобах для їх знищення [1, с. 57]. Члени правління більшості товариств про ведення торгівлі і рахівництва мали, в кращому випадку, теоретичні знання, а оскільки вони не могли присвячувати кооперативу багато часу, то це негативно позначалося на справах товариства.

У цілому, перспективи подальших розвідок у даному напрямку можуть заключатись як у розширенні подібних досліджень на всю Україну, так і в дослідженні з подібною метою інших її регіонів.

Література

1. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України : [підручник для студентів кооперативних вузів] / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін. – Львів : Укоопспілка, Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.

2. Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху / С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей та ін. – Л. : Інститут українознавства НАНУ ; Комерційна академія, 1995. – 412 с.

3. Баллин Н. П. Первая памятная книжка русских потреб. обществ на 1870 / Н. П. Баллин. – СПб. : Типография т-ва "Общественная польза", 1870. – 49 с.

4. Височанський П. Ф. Начерк розвитку української споживчої кооперації / П. Ф. Височанський. – Катеринослав : Книгоспілка, 1925.

Ч. 1 : Дорадянська доба. – 1925.

5. Дешко Е. Кооперація на Україні / Е. Дешко. – Харків : Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1927. – 80 с.

6. Державний архів Харківської області (далі ДАХО), ф. 3, оп. 224, од. зб. 379а, арк. 1–44. Его сиятельству Начальнику Харьковской Губернии от статского советника Егора Гордиенко.

7. Кооперация: страницы истории. Избранные труды российских экономистов, общественных деятелей, кооператоров-практиков. 30–40-е гг. XIX ст. – нач. XX века. Предистория. – М. : Наука, 1999.

Т. 1. – Кн. 1. – 1999. – 768 с.

8. Ленченко Ф. І. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.) : [навчальний посібник для студентів кооперативних навчальних закладів] / Ф. І. Ленченко. – К., 2000. – 143 с.

9. Інститут рукопису центральної наукової бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 326, од. зб. 1601, арк. 5–6. Лист Баліна від 1896 року.

10. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект. (1861 – 1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Kots Publishing, 1995. – 224 с.

11. ДАХО, ф. 3, оп. 236, од. зб. 78, арк. 1–8. Об утверждении в городе Изюме общества Потребителей.

12. Озеров И. Х. Общества потребителей / И. Х. Озеров. – СПб. : Типография т-ва "Нар. польза", 1900. – 327 с.

13. Половец В. М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861–1917) / В. М. Половец. – Чернігів : Редакційно-видавничий комплекс "Деснянська правда", 1996. – 204 с.

14. Рейтлингер Н. А. Обзор положения и деятельности потребительских обществ в России и данным 1897 г. / Н. А. Рейтлингер. – СПб. : Тифля Министерства путей сообщения, 1899.

15. Сборник материалов об артелях в России. – СПб. : Типография Майкова. Издание СПб. Отделения Комитета о сельск., ссудно-сберегательных и пром. товариществах, 1875.

Вып. 3 : Потребительные общества. – 1875. – 94 с.

**Товариство сільського господарства Південної Росії
в суспільному розвитку Південної України
(кін. 20-х рр. XIX – поч. XX ст.)**

У статті розглянуто проблему заснування Товариства сільського господарства Південної Росії, основні напрямки та характер його діяльності крізь призму особливостей історичного розвитку Південної України, діяльності відомих видатних державних і громадських діячів, їх ролі в утворенні та функціонуванні наукової організації. Автором проаналізований внесок товариства у розвиток економіки, науки, практики та освіти.

Ключові слова: сільськогосподарське товариство, аграрна наука, Товариство сільського господарства Південної Росії, видавнича діяльність, дворянство, раціоналізація, громадська організація, економічний та суспільний розвиток.

В статье рассмотрена проблема образования Общества сельского хозяйства Южной России, основные направления и характер его деятельности сквозь призму особенностей исторического развития Южной Украины, деятельности известных выдающихся государственных и общественных деятелей, их роли в учреждении и функционировании научной организации. Автором проанализирован вклад общества в развитие экономики, науки, практики и образования.

Ключевые слова: сельскохозяйственное общество, аграрная наука, Общество сельского хозяйства Южной России, издательская деятельность, дворянство, рационализация, общественная организация, экономическое и общественное развитие.

In this article the problem of formation an Agricultural Society Southern Russia, its principal directions and the nature of its activity showed through the prism of the Peculiarities of South Ukraine's historical development, and the activity of famous statemen and public men, their role in the setting up and working of the scientific organization was considered. The author analysed the society's contribution to the development of economy, science, practice and education.

Key words: agricultural society, agricultural science, Agricultural Society Southern Russia, publishing activity, improvements, public organization, economy and public development.

У сучасній історіографії вже майже хрестоматійними стали твердження про своєрідну специфіку соціально-економічного розвитку Південної України наприкінці XVIII – XIX ст., оскільки це унікальний, самобутній регіон, що значною мірою було обумовлено специфікою історичного розвитку краю: особливостями заселення і освоєння, його географічним положенням і строкатим етнічним та соціальним складом населення. Перша половина XIX ст. для Новоросійського краю стала часом стрімкого розвитку, коли регіон поступово починає перетворюватися на один з найважливіших економічних районів Російської імперії, займати провідне місце в різних галузях її господарства.

І можна простежити наступну закономірність: з одного боку, заснування Товариства сільського господарства Південної Росії (далі – ТСГПР) було обумовлено специфікою регіону і необхідністю проведення заходів, спрямованих на подальше його дослідження, економічний і соціально-культурний розвиток, а з іншого, товариство відіграло істотну роль у визначенні спеціалізації сільського господарства і його розвитку, організації наукових досліджень і дослідної справи, зародженні і становленні статистики, сільськогосподарської освіти, у вирішенні важливих економічних проблем південного регіону, що, у свою чергу, зробило значний вплив на його історичний розвиток.

Метою цієї статті є дослідження історії утворення Товариства крізь призму особливостей розвитку регіону, діяльності відомих державних і громадських осіб, їх ролі у створенні і функціонуванні наукової організації; позначивши основні напрями і характер діяльності ТСГПР на різних етапах його існування, представити періодизацію і визначити його внесок у розвиток економіки, науки, практики і освіти.

У дореволюційній історіографії узагальнені відомості з історії сільськогосподарських товариств представлені в роботах І.Платонова [27], С.Пахмана [26]. Ювілейні видання, підготовлені секретарями ТСГПР І.І.Палімпсестовим [25], М.П.Боровським [3], А.О.Бичихінім [5] на основі офіційних документів, – це своєрідні звіти про його діяльність за визначений період часу у формі історичних нарисів.

Серед робіт радянського періоду – стаття Б.В.Тихонова [31], а також дослідження В.П.Пономарьова [28]. Перший автор проаналізував як самостійну проблему видавничу діяльність місцевих сільськогосподарських товариств. Інформація про досягнення ТСГПР в аграрному секторі економіки Бессарабії, особливо ж результати практичної наукової роботи на Плотянській дослідній станції, представлені іншим істориком.

Початок сучасного етапу вивчення товариств сільського господарства був покладений статтею В.Г.Чернухи [32]. Існує також певний

комплекс наукових робіт, які відображають історію південного регіону і побічно висвітлюють події, пов'язані з діяльністю ТСГПР [7].

Ідея заснування Товариства належала Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору, графу, а згодом князеві М.С.Воронцову, який став першим його президентом і протягом 28 років здійснював досить активне, результативне, високоорганізоване керівництво.

У списку засновників М.С.Воронцов не зазначений, але на цей факт звертає особливу увагу К.Я.Сікард у своїй промові, проголошеній з нагоди урочистого відкриття товариства [21]. Карл Якович (Шарль) Сікард – відома і досить яскрава особистість як у житті Одеси взагалі, так і в історії організації та початковій діяльності ТСГПР, першим віце-президентом якого він був обраний. Сікард прославився відразу в декількох напрямках: торговому, дипломатичному і літературному. Народився він у 1773 р. у Марселі, у 1804 р. приїхав до Одеси і, за повідомленням А.М. де Рибаса [8], входив до кола найближчих радників герцога де Рішельє, градоначальника Одеси, знаменитого "Дюка". К.Сікард активно займався комерцією, заснував чорноморську компанію з центральною конторою в Парижі та відділеннями в Марселі, Константинополі й Одесі. Під час вторгнення військ Наполеона в Росію він займався постачанням російських військ, що дислокувалися у Бессарабії. В той час, коли був одеським 1-ої гільдії купцем, за клопотанням Херсонського військового губернатора графа А.Ф.Андро де Ланжерона (1763–1831) Сікард у 1814 р. був пожалуваний височайшим указом комерції радником. У 1817–1829 рр. він був російським генеральним консулом у Ліворно [30]. Готель К.Сікарда "Hotel du Nord" в його будинку на Італійській вулиці був одним із перших готелів молодого міста Одеси, в якому зупинявся О.С.Пушкін [19].

Не менш значною фігурою у складі ТСГПР був І.Демоль. Уродженець Швейцарії, тривалий період мешкав у Франції. З 1827 р. поселився в Росії. Тут І.Демоль успішно займався вівчарством, а згодом був призначений швейцарським консулом в Одесі. Один із засновників Товариства, він також входив до складу першого редакційного комітету його видань і упродовж тривалого періоду був постійним співробітником журналу товариства, для якого регулярно готував змістовні публікації про розвиток торгівлі в Одесі і краї, проблеми розвитку сільського господарства.

У соціальному середовищі Одеси особливе місце займали іноземці, які закладали передусім економічні основи в регіоні, відігравали провідну роль у розвитку головного міста і порту Новоросії. Починаючи з кін. XVIII – поч. XIX ст., у результаті активного процесу колонізації і заселення Південної України вони осідають на означеній території, засновують свої судноплавні компанії, торгові фірми, банки,

займають ключові позиції в економічній структурі і політичній системі управління держави. К.Я.Сікард і І.Демоль займають почесне місце серед дванадцяти відомих і досить впливових осіб, які обіймали високі посади в Новоросійському краї і Бессарабії і володіли великими землями на півдні Російської імперії, а також безпосередньо брали участь у заснуванні цієї першої громадської організації, підготовці тексту її першого статуту.

Члени-засновники генерал від інфантерії граф О.Ф.Ланжерон, дійсний таємний радник граф С.И.Потоцький, генерал від кавалерії граф І.Й.Вітте, таємний радник граф А.Едлінг, генерал-майор Л.О.Наришкін, граф О.С.Потоцький, дійсний статський радник П.Я.Марині, колезький радник К.Десмет, комерції радники К.Я.Сікард і барон І.Рено, швейцарський консул в Одесі І.Демоль, одеський негоціант Ф.Кортаці на початку 1828 р. розробили проект статуту для організації в Одесі ТСГПР [9], який 28 червня того ж року був відправлений М.С.Воронцовим міністру внутрішніх справ [10]. Заснування товариства було юридично підтверджено іменним указом від 12 вересня 1828 р., у якому уряд зобов'язувався надавати грошову допомогу в розмірі 5000 крб на рік з державного казначейства [22].

Програма ТСГПР була чітко визначена в промові з теми про завдання і напрямки майбутньої його діяльності, виголошеній К.Я.Сікардом під час урочистого відкриття, яке відбулося 20 грудня 1828 р. об 11 годині ранку в будинку Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова [23]. Зазначивши цілий ряд питань, розробкою яких необхідно буде займатися Товариству в найближчому майбутньому, Сікард так визначив його основну мету: "Всі намагання Товариства будуть спрямовані на те, щоб прискорити хід землеробства в цій великій і плодоносній країні: старанно спостерігати за його діяльністю та наслідками, пояснювати помилки і виправляти їх, вказувати нові засоби і досліди, за нагоди здійснювати їх і оголошувати наслідки; одним словом, погоджувати практику з теорією" [24].

Більш конкретно мету та напрямки діяльності ТСГПР характеризує 1-й параграф Статуту: "Товариство займається виключно сільським господарством в цілому, і особливо галузями, які належать або можуть належати власне Південній Росії" [11].

З перших днів свого існування ТСГПР проголосило одним із своїх пріоритетів випуск періодичних видань. Наприкінці грудня 1828 р. на одному із своїх засідань члени товариства ухвалили "ознайомлювати за допомогою "Одесского весника" з виписками із статей, які заслуговують негайного оприлюднення, і навіть друкувати in exstensa ті відомості, які відповідно до своєї особливої важливості будуть на те заслуговувати" [2].

З липня 1830 р. почали випускати спеціальні "Листки, издаваемые Обществом сельского хозяйства Южной России" у вигляді додатків до популярної в регіоні газети "Одесский весник". У редакційному оголошенні мета видання "Листків" була викладена таким чином: "Будь-яке товариство, метою якого є удосконалення науки, тоді тільки виконує істинне своє призначення, коли діяльність його є гласною, коли воно розповсюджує свої відкриття і удосконалення в галузі сільського господарства, які з користю можуть бути застосовані на території краю, звертає увагу поміщиків на галузі промисловості, ще не розвинені, і, стимулюючи прагнення до удосконалень, покращує сільське господарство Південної Росії" [20]. Перші шість номерів друкувалися одночасно двома мовами: російською і французькою. Видання редагував комітет, до якого входили дійсні члени товариства І.Демоль, О.І.Левшин, Л.Г.Рене.

У кінці 1832 р. були вперше одночасно видані "Записки ОСХЮР" російською та французькою мовами, які редагував секретар товариства П.Т.Морозов, котрий брав активну участь у виданні одеської преси, а також відомий науковою роботою в галузі метеорології і статистики. Як за змістом, так і за обсягом ці два томи значно відрізнялися один від одного.

З 1833 до 1840 р. паралельно і абсолютно самостійно публікувалися два щомісячні видання: "Листки" і "Bulletins". У 1840 р. ТСГПР було надано титул "імператорського" [12]. У зв'язку з цим, а також у міру накопичення досвіду і зростання популярності "Листков" редакція в 1841 р. перейшла до випуску "Записок ОСХЮР".

Програма "Записок", а також обсяг і періодичність видання не були постійними. До 1922 р. з чотирирічною перервою (1918–1921) було видано 89 томів журналу. На його сторінках розміщувалися законоположення і урядові розпорядження, журнали засідань і звіти товариства, доповіді комісій, давалися короткі відомості про діяльність сільськогосподарських товариств, дослідних станцій, з'їздів сільських господарів, бібліографічні замітки про нові видання. Був організований відділ питань і відповідей, публікувалися оригінальні статті з сільського господарства і лісівництва, постійно робився огляд нових досліджень, дослідів, відкриттів у всіх галузях сільськогосподарської науки як у Росії, так і за кордоном. Видання було енциклопедією сільськогосподарських знань для місцевих землевласників. Журнал відображав наукову і практичну діяльність Товариства, в ньому друкувалися спеціальні посібники із садівництва, культури виноградної лози, вівчарства, влаштування водосховищ, травосіяння, висвітлювалися й інші питання місцевого сільського господарства. "Записки" заслуговують називатися "літописами південноросійського господарства" [6].

У 30-ті – на поч. 60-х рр. XIX ст. ТСГПР слід розглядати як громадську організацію взагалі. Також на цьому етапі відбувається процес становлення його як наукового товариства, яке проявляло широку ініціативу у сприянні розвитку сільського господарства. Труднощі полягали в тому, що воно не мало досвіду роботи попередніх поколінь. Тому свою діяльність Товариство почало із збирання різних статистичних відомостей, які дозволили б ознайомитися з сільсько-господарським положенням краю, з'ясувати потреби місцевого господарства і окреслити низку заходів, необхідних для місцевого землеробства, що й поклало початок зародженню і становленню статистики в краї [13]. Товариство також ознайомлювало жителів краю з науковими досягненнями зарубіжних держав, які могли б бути впроваджені в сільське господарство Південної Росії.

За соціальним складом організація в цей період була переважно дворянською. Одним з основних завдань залишалось встановлення тісних взаємин з місцевими поміщиками та їх об'єднання навколо товариства в господарських пошуках. Члени ТСГПР неодноразово зверталися до поміщиків з проханням сприяти виданню "Листков", "Записок" через поширення опублікованих у них даних про удосконалення і передові агрономічні прийоми та повідомлення редакції про свої досліди і спостереження. Редакція намагалася залучити до участі в журналі видатних учених і фахівців з сільського господарства, встановити зв'язки з місцевими колоністами та з агрономічними товариствами європейських держав.

Однією з основних форм роботи були засідання, на яких обговорювали сільськогосподарські теми, як більш глобальні, так і місцевого характеру, спеціальні. Значення таких обговорень полягало не лише в тому, що члени Товариства з'ясували для себе проблему й отримували наукові і практичні рекомендації, але і в тому, що вони мали право звернення до Міністерства державного майна з висновками та клопотаннями. Міністерство у своїй діяльності частково керувалося міркуваннями ТСГПР, і вони могли бути покладені в основу урядових розпоряджень.

Члени товариства приділяли багато уваги удосконаленню техніки землеробства, поширенню нових знарядь і машин, організації та проведенню конкурсів, уведенню в господарствах краю нових сортів хліба, поширенню на Півдні і поліпшенню культури кукурудзи, льону, тютюну, винограду, плодкових та інших рослин. Велика заслуга ТСГПР у популяризації відомостей із садівництва і виноградарства, які тільки ще починали розвиватися.

Товариство намагалося вирішувати проблему постачання стєпової місцевості водою (облаштування артезіанських колодязів, штучних водосховищ, перші спроби штучного зрошування) [14].

З діяльністю ТСГПР пов'язаний і розвиток сільськогосподарської освіти в Новоросійському краї [29].

Активну участь товариство брало у вирішенні питання будівництва на півдні Росії залізниць, визначало і обґрунтовувало їх напрямок [15]. При ньому був організований комітет, який займався виключно цим питанням.

На засіданнях, а також на сторінках "Записок" обговорювалися проблеми використання найманої праці, умови формування ринку найманої робочої сили, умови і наслідки реформи ліквідації кріпосного права [4].

Другий етап діяльності ТСГПР охоплює період 60-х – поч. 90-х рр. XIX ст. Поступово відбуваються зміни в його складі, який починає поповнюватися діячами науки і викладачами. Встановлюється дуже тісна співпраця з Новоросійським університетом. Члени ТСГПР "через почуття глибокої вдячності до особи його імператорської величності за те, що будуються на півдні Росії залізниця", побажали на згадку про цю подію "зібрати між собою капітал, і на відсотки з якого утримувати одного з бідних студентів в Новоросійському університеті". Стипендію назвали "Першою Олександрівською" [16]. Діяльність набуває деякою мірою іншого характеру, змінюються її напрямки. Причому, незважаючи на те, що товариство знаходиться в постійному контакті із земствами краю і з місцевим самоврядуванням міст, його члени переходять від широкої громадськості до більш спеціальної наукової роботи: розробляють заходи і способи боротьби з шкідниками і хворобами місцевих рослинних культур, досліджують стан тонкорунного вівчарства, хлібного експорту. Актуальними на порядку денному стають питання організації сільськогосподарського машинобудування, сільськогосподарського кредиту, законодавства щодо найму сільських працівників та ін.

Товариство визнало доцільним затвердити періодичні виставки з різних галузей промисловості, сільського господарства (садівництво, городництво, бджільництво, шовківництво, виробництво зерна, овечої шерсті, вин і тютюну). Виступало також ініціатором проведення і учасником сільськогосподарських з'їздів, місцевих і всеросійських [17].

Третій період діяльності ТСГПР охоплює 90-ті рр. XIX ст. – 1918 р. Він визначається інтенсивною діяльністю комітетів, які входили до складу товариства (виноградарства, бджільництва, сільськогосподарської економіки і статистики, шовківництва, кооперативний). Багато комітетів мало свої періодичні видання. Так, наприклад, комітет виноградарства видавав з 1898 до 1913 р. "Труди Комитета Виноградарства". Кооперативний комітет видавав з 1913 до 1916 р. журнал "Южный кооператор", який виходив щомісяця. Також друкувалися з

1894 р. окремими випусками "Труды комитета шелководства". З 1904 до 1907 р. виходив щомісячний науково-практичний журнал "Виноградство і виноробство". А з 1908 до 1916 р. у Кишиневі видавався популярний двотижневий науково-практичний журнал "Бессарабское сельское хозяйство". "Листок пчеловода" видавався як щомісячний журнал.

ТСГПР надавало сторінки "Записок" для публікації наукових результатів, отриманих Плотнянською дослідною станцією, Херсонським і Одеським дослідними полями. "Отчеты одесского опытного поля" публікувалися щорічно окремими випусками з 1896 до 1913 р.

Досить багато було зроблено у галузі сільськогосподарської кооперації краю, цим займалася спеціальна кооперативна секція при Товаристві.

ТСГПР стало першим на Півдні ініціатором з організації короточасних практичних курсів для агрономічного персоналу (1912). Відкриттям Одеської селекційної станції були закладені основи Селекційно-генетичного інституту [18]. Члени суспільства сприяли утворенню кафедр університету, організації сільськогосподарського інституту, який був відкритий у 1917 р. в Одесі, головним чином, завдяки енергії професора А.І.Набоких, а також А.О.Бичихіна і А.А.Браунера. Чотири роки товариство фінансувало інститут, і тільки з 1921 р. він переводиться на держбюджет [1].

Діяльність ТСГПР, такого різного за складом, кількістю членів, фінансовими можливостями, завданнями, активністю в окремі періоди його існування, була дуже насиченою і різноманітною. Під час вивчення майже столітньої діяльності товариства стає зрозумілим, що його завдання і напрямки роботи змінювалися відповідно до потреб сільського господарства, особливостей економічної політики і зміни державного устрою. Змістовний аналіз характеру, напрямків діяльності дає можливість зрозуміти, наскільки значною була його роль у розвитку агрономічної науки, сільського господарства, вирішенні соціально-економічних проблем, а також в громадському житті південного регіону.

Література

1. Бичихин А. А. (1865–1933) : [библиографический указатель] / В. П. Пономарев. – Одесса, 1980. – С. 5.
2. Бориневич А. С. Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчетов и проч., помещенных в "Листках" и "Записках ОСХЮР" с 1830 по 1894 г. / А. С. Бориневич. – Одесса, 1895. – С. 1.
3. Боровский М. П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства Южной России (ИОСХЮР) с 1828 по 1878 г. / М. П. Боровский. – Одесса, 1878.

4. Буницкий К. О затруднениях, встречаемых при производстве летних полевых работ в степных хозяйствах южного края России, с предложением некоторых средств против такого невыгодного положения / К. Буницкий // Записки ОСХЮР. – 1857. – С. 258–279 ; Бенедский А. О найме рабочих людей / А. Бенедский // Записки ОСХЮР. – 1861. – С. 99–104 ; Армфельд А. Недостаток и дороговизна рабочих рук в Новороссийском крае / А. Армфельд // Записки ОСХЮР. – 1872. – С. 90–108.

5. Бычихин А. А. Историческая справка из жизни ИОСХЮР в царствование Николая I / А. А. Бычихин. – Одесса, 1896 ; Бычихин А. А. 85-летие Записок ИОСХЮР (1830–1915 гг.) / А. А. Бычихин. – Одесса, 1915.

6. Бычихин А. А. 85-летие Записок ИОСХЮР (1830–1915 гг.) / А. А. Бычихин. – Одесса, 1915. – С. 3.

7. Гончарук Т. Г. 3 історії вивчення української економіки першої половини ХІХ ст. / Т. Г. Гончарук. – Одеса, 1999 ; Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть ХІХ в.) / И. С. Гребцова. – Одесса, 2002 ; Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса, 2002 ; Котова Н. О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у ХІХ – на початку ХХ ст. : дис. ... к. і. н. / Котова Н. О. – Одеса, 2003 ; Новікова Л. В. Внесок Скальковського (1808–1898) у дослідження історії Південної України : дис. ... к. і. н. / Новікова Л. В. – Одеса, 2003.

8. Де Рибас А. М. Старая Одесса. – Одесса, 1913.

9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 93, оп. 1, спр. 169, арк. 38–38(зв.).

10. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 83, арк. 1.

11. ДАОО, ф. 22, оп. 1, спр. 1, арк. 22.

12. ДАОО, ф. 22, оп. 1, спр. 1, арк. 43.

13. ДАОО, ф. 22, оп. 1, спр. 3, арк. 41–43.

14. ДАОО, ф. 22, оп. 1, спр. 4; спр. 366.

15. ДАОО, ф. 22, оп. 1, спр. 27.

16. ДАОО, ф. 45, оп. 7 (1866), спр. 79, арк. 6.

17. ДАОО, ф. 22, оп. 1, спр. 265; спр. 270; спр. 282 ; Об открытии в Новороссийском крае и Бессарабии сельскохозяйственных съездов // Записки ОСХЮР. – 1861. – Май. – С. 287 ; От совета ОСХЮР о созыве 5-го съезда русских сельских хозяев в Одессе // Записки ОСХЮР. – 1878. – Июль. – С. II.

18. ДАОО, ф. 22, оп. 1, спр. 480, арк. 12.

19. Липранди И. П. Из дневника воспоминаний / И. П. Липранди // Русский архив. – 1866. – № 10. – С. 1475–1476.

20. Листки, издаваемые ОСХЮР. – 1830. – № 1. – С. 4.

21. Одесский вестник. – 1828. – 29 декабря.

22. Одесский вестник. – 1828. – 31 октября.

23. Одесский вестник. – 1828. – 22 декабря.

24. Одесский вестник. – 1828. – 29 декабря.

25. Палимпсестов И. И. Отчет о действиях Общества сельского хозяйства Южной России в продолжение 25-летнего его существования / И. И. Палимпсестов. – Одесса, 1855.

26. Пахман С. О значении и постепенном учреждении сельскохозяйственных обществ в России / С. Пахман. – Казань, 1855. – С. 57–60.

27. Платонов И. О мерах к поощрению и усовершенствованию сельского хозяйства в России вообще / И. Платонов. – Харьков, 1838.

28. Пономарев В. П. Агрономическая наука Бессарабии в 1812–1917 гг. / В. П. Пономарев. – Кишинев, 1981.

29. Правила о приеме воспитанников, отдаваемых ОСХЮР для обучения в лучшие сельские заведения Новороссийского края и Бессарабии // Листки, издаваемые ОСХЮР. – 1840. – № 2. – С. 73 ; О главном училище садоводства в Одессе // Записки ОСХЮР. – 1844. – № 4. – С. 75–81 ; О практической школе овцеводства, учреждаемой в д.Бланш помещика Екатеринославской губернии П.М.Абазы, члена-корреспондента Общества // Записки ОСХЮР. – 1846. – № 3. – С. 245–250 ; Проект устава земледельческого училища ИОСХЮР // Записки. – 1875. – № 6. – С. 21.

30. Решетов С. Французский негодант Карл Яковлевич Сикар и его внебрачное потомство / С. Решетов // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2004.

Кн. 19. – 2004. – С. 28–35.

31. Тихонов Б. В. Обзор "Записок" местных сельскохозяйственных обществ 30–50-х годов XIX в. / Б. В. Тихонов // Проблемы источниковедения. – М., 1961.

Т. 9. – 1961. – С. 92–162.

32. Чернуха В. Г. Сельскохозяйственные общества России в 60–70-е гг. XIX в. / В. Г. Чернуха // Проблемы социально-экономической истории. – СПб., 1991. – С. 188–196.

УДК 94(477.6)"18"

О.П.Саманцов

Формування фінансових доходів промислових робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості Катеринославської губернії кін. XIX – поч. XX ст.

У статті автор розглядає особливості формування фінансових доходів промислових робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості Катеринославської губернії кін. XIX – поч. XX ст.

Ключові слова: Катеринославська губернія, металургійна промисловість, вуглевидобувна промисловість, промисловий робітник,

кваліфікований робітник, люмпен пролетар, заробітна платня, позико-зберігаючі каси, допоміжні каси, пайове товариство.

В статье автор рассматривает особенности формирования финансовых доходов промышленных рабочих каменноугольной и металлургической промышленности Екатеринбургской губернии конца XIX – начала XX ст.

Ключевые слова: Екатеринбургская губерния, металлургическая промышленность, угольная промышленность, промышленный рабочий, квалифицированный рабочий, люмпен-пролетариат, заработная плата, ссудо-сберегательные кассы, вспомогательные кассы, пайовое общество.

In the article author considers peculiarities of the financial income of coal and steel industry workers Ekaterinoslavskaya region. end. XIX – beg. XX century.

Key words: Ekaterinoslav reg, metallurgical industry, coal industry, industrial workers, skilled workers, the lumpen proletariat, salary, savings and loan offices, support offices, private limited company.

Постановка проблеми. XX століття – це час бурхливого розвитку історико-економічної думки в Україні та Росії, формування цілої низки міфологем під постійним ідеолого-політичним тиском. Головним напрямком цього процесу було висвітлення "передумов соціалістичної революції". Міфологізації потребувала не тільки сама "революція" та її історія, а й соціальні процеси, які відбувались у країні. Обмеження кола джерел, суворя цензура, забуття дослідників минулого у поєднанні із класовою інтерпретацією виступають підвалинами у формуванні "нової історичної думки". Хоча впродовж тривалого часу питання формування робітничого класу, його еволюції, діяльності та участі у промисловому процесі можна вважати одними з найбільш досліджених (С.Аксьонов, М.Антонов, Г.Бейлехіс, В.Вартмінський, І.Гонімов, Я.Губенко, Ю.Кір'янов, Л.Ліберман, І.Лященко, С.Потолов, Г.Соснов, М.Шишкін та ін.). Але розвиток соціальної сфери поч. XX ст., як правило, зводилися нанівець та підкреслювалося, що це питання було вирішено тільки у період соціалізму [8, с. 12].

Характерною рисою кін. XX – поч. XXI ст. стала відкритість джерел та документів у поєднанні із залученням значного кола науковців, бібліотек, архівів та простих поціновувачів минулого до комп'ютерних мереж, що зробило більш доступними наукові роботи, забронені, або невідомі впродовж "радянської доби", а це робить означену проблематику більш цікавою та альтернативно інтерпретованою.

Аналіз актуальних досліджень. Особливістю наукового дослідження визначеної теми було те, що в різні історичні періоди пробле-

матика розвитку промисловості була прерогативою більше економістів, аніж істориків. Відповідно, це заклало специфічність актуальних досліджень, залишаючи проблематику соціальної трансформації робітничого класу сферою інтересів невеликого кола фахівців (А.Михненко О.Реснт, О.Саманцов, О.Саманцова, О.Щербініна та ін.) [9, с. 165].

Джерельну базу дослідження складають статистичні матеріали з кам'яновугільної та металургійної промисловості Донецько-Придніпровського економічного регіону поч. ХХ ст., до складу якого входила Катеринославська губернія, та роботи російських економістів, чия наукова діяльність була пов'язана з вивченням промисловості цього регіону.

Мета статті – використовуючи визначене коло джерел, виділити найбільш поширені форми та види фінансових доходів промислових робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості Катеринославської губернії кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Хронологічні межі нашого дослідження будуть обмежені кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Радянські наукові дослідження сформували усталений образ знедолених робітників кам'яновугільної та металургійної галузей – еліти економіки. Відповідно до ідеологічної доктрини висвітлювалося тільки незадовільне матеріальне становище робітника, яке спонукало його до революційних змін у суспільстві, що невілювало реальне становище робітника та його соціальні можливості.

Формування промислового робітника розпочалось разом із промисловим переворотом. Цей процес призвів до великого машинного фабрично-заводського виробництва у кам'яновугільній та металургійній промисловості кін. ХІХ ст. і потребував нового кваліфікованого робітничого обслуговування.

Відповідно до чого формується промисловий прошарок кваліфікованих робітників? Вони володіють специфічними навичками та вміннями, і мають необхідну професійну освіту. Вони мали більше фахове значення на виробництві, яке від них залежало, як і прибутки власників, і могли розраховувати на певні соціальні пільги та гарантії. Як правило, це були токарі, електрики, машиністи тощо.

Другу групу складали низькокваліфіковані або некваліфіковані робітники, які за певних умов (вік, наявність освіти тощо) не мали навичок систематичної праці [10, с. 14]. Але, як і представники першої групи, мали засоби для життя тільки із промислової діяльності.

Третю групу складав прошарок некваліфікованих робітників та люмпен-пролетар.

І якщо частка перших була невелика впродовж 70–80-х рр. XIX ст., то починаючи із поч. з 90-х рр. XIX ст. їх відсоток неухильно зростає, на що неодноразово звертали увагу М.Балабанов, П.Пальчинський, Ф.Фертнер та ін. Разом із ним зростала частка малокваліфікованої робітничої сили та люмпен-пролетаріату, задіяного у виробництві.

Загальна кількість промислових робітників достатньо відображена у промисловій статистиці кін. XIX – поч. XX ст. Так, у марганцевій промисловості Південної Росії у 1900 р. налічувалося 1352 робітника, з яких під час видобування було 609, а допоміжного персоналу 743 [5, с. 1]. У залізній промисловості того ж часу було задіяні 41422 робітника [2, с. 1]. Але виділити відсоток кваліфікованої та некваліфікованої робітничої сили із загальної кількості ці дані не дають можливості.

Відповідною до рівня професійних навичок та вмій була й оплата праці. Так, за статистичними даними, на 1900 р у марганцевій промисловості Південної Росії середня платня складала 200–300 крб на рік [5, с. 1], така сама й кам'яновугільній промисловості. Але фахова структура самої заробітної платні буде мати інший характер. Так платня машиніста сягала 384 крб на рік, коваля – 353 крб, слюсаря 352 крб, забійника – 251 крб, вагонщика – 227 крб, саночника – 159 крб на рік [1, с. 190].

Залежно від внутрішньої економічної доктрини підприємців, заробітна платня промислових робітників могла відрізнятись від загальної статистичної. Так, на копальнях Дж.Юза (Джона Хьюза) майстер, машиніст отримували 60 крб, літейщик – 40 крб, коваль, столяр – 25 крб, простий робітник – 17 крб, підліток – 12 крб. на місяць [1, с. 191].

Порівняно із загальною заробітною платнею в Російській імперії, молодший чин державного службовця мав оклад 20 крб на місяць, стільки ж отримували земські вчителі початкових класів, аптекар, бібліотекар та ін. Київський священослужитель отримував 400 крб на рік, псаломщик – 100 крб на рік.

Таким чином, маючи загальні статистичні відомості, можна скласти загальну ємність бюджету сім'ї із трьох осіб, які працювали у Дж.Юза на поч. XX ст. Так, за нашими підрахунками, бюджет родини з одного кваліфікованого, простого робітника та підлітка буде складати 54–89 крб на місяць, а двох некваліфікованих та одного підлітка – 46 крб на місяць. У середньостатистичній родини бюджет за тих же умов у першому випадку складатиме 49–70 крб, у другому – 39–50 крб на місяць.

Окрім отримання заробітної платні, для промислових робітників існували ще додаткові форми грошових надходжень. Однією із най-

більш поширених були споживчі товариства (кооператив) для робітників визначеної галузі, які почали утворюватись у 90-х рр. XIX ст.

Пайщиками таких кооперативів могли стати працівники підприємства, в межах якого він організовувався, сплативши від 15 до 75 крб за пай [7, с. 60]. Пайові гроші йшли на утримання магазинів, пекарень, м'ясних лавок для робітників та мешканців робітничих селищ. Так, пайове товариство Брянського металургійного заводу на 1 січня 1899 р. отримало прибутку 26513 крб, маючи у своєму складі 916 пайщиків на 1892 р. [Там само, с. 62–63].

Відповідно, прибуток кожного із членів товариства залежав від кількості паїв та місця, яке він займав у кооперативі.

Наступною формою фінансової організації виступають страхові допоміжні каси ("вспомогательные кассы"). Як і пайщиками споживчих кооперативів, до кас могли вступати тільки працівники певного підприємства, що було обумовлено фінансовою організацією. Як правило, вони складались із грошових відрахувань членів "каси", "штрафних капіталів". Мета такої "каси" – надання допомоги своїм робітникам у разі хвороби, після настання похилого віку, під час вагітності (для жінок) тощо.

Позико-зберігальні каси також будувалися на пайових принципах. Мета таких організацій – отримання прибутку шляхом надання відсоткових позик або вкладання складового капіталу у виробництво, акції, банк тощо.

Окрім того, існували неофіційні фінансові об'єднання, такі як "чорна каса", різноманітне складання грошей "на круг" із подальшим його використання тощо.

Вступ до будь-якої фінансової допоміжної організації залежав від рівня фінансових можливостей робітника та його власного бажання. І, як правило, такі організації в більшості були доступні для кваліфікованих робітників із достатнім рівнем оплати праці.

Фінансові спроможності робітників залежали й від орієнтованої праці. Так, неодноразово відмічалось дослідниками, що робітники-артільники мали мотивацію на сезонний заробіток грошей. Особливо це стосувалося промислових копалень. Відповідно до цього, оплата праці проводилася "побудово" (від кількості виробленого вугілля, де одиницею виміру був пуд) й могла сягати до 50 крб на місяць.

Динаміка витрат буде також індивідуальною, але в цілому, як зазначав М.Балабанов, у кін. XIX ст. "при родинному харчуванні, витрати на їжу із чаєм складали 4 крб 50 коп, а родина із трьох осіб, відповідно витрачала 13,5 крб на місяць", "... у харчових артілях на одну людину на харчі, витрати 1.20 крб, на чай, тютюн, освітлення, цукор 1,90 крб, усього 3.10 крб на місяць" [1, с. 190].

Витрати на продукти харчування у Донецько-Придніпровському економічному регіоні кін. XIX ст. у середньостатистичній родині шахтаря були такі:

борошно пшеничне 1 пуд 30 фунтів (28 кг) – 2 крб 63 коп.,
борошно – II с. ½ пуда (8 кг) – 1 крб 20 коп.,
пшоно або гречана крупа – 18 фунтів (7,3 кг) – 70 коп.,
сало – 2 фунти (0,8 кг) – 50 коп.,
сіль – 5 фунтів (2 кг) – 10 коп.,
м'ясо – 1 фунт на день, 2–3 рази на тиждень – 84 коп.,
кухарці жалування та харчі – 1 крб 43 коп.,
картопля, зелень – 50 коп.,
¼ фунта чаю (200 г) – 50 коп.,
¾ фунти цукру (300 г) – 14 коп.,
8 шт. оселедців – 48 коп.,
½ фунта (200 г) тютюну – 12 коп.

Крім того, за користування водою – 30 коп. [1, с. 190].

Регіональні та часові відмінності змінять таку цінову структуру несуттєво, зберігаючи загальну тенденцію споживання.

Відповідно, витрати на харчування однієї родини із трьох осіб могли складати, приблизно від 1/3 (некваліфікованого) до 1/6 (кваліфікованого) сімейного бюджету. Витрати на одяг носили сезонний характер і, як правило, були тривалими у часі.

Таким чином, робітнича родина Катеринославської губ. кін XIX – поч. XX ст. мала реальні можливості для організації фінансових доходів за рахунок заробітної платні й додаткових грошових вкладень. Але ці форми економічної діяльності носять індивідуально зумовлений та мотивований характер і не можуть бути розповсюджені на увесь загальний класу.

Висновки. У результаті проведеного дослідження ми дійшли до ряду висновків, які узагальнюють авторські підходи, спостереження, інтерпретації та припущення, а також проміжні висновки:

- проблематика соціального забезпечення робітників кам'яно-вугільної та металургійної промисловості Катеринославської губернії кін. XIX – поч. XX ст. не набула достатнього поширення серед науковців поч. XXI ст.;
- промисловий робітничий клас мав достатньо складну структуру, в якій можна виділити три основні групи: кваліфіковані, низькокваліфіковані й люмпен-пролетар;
- оплата праці залежала від кваліфікації робітника та внутрішньої економічної політики власника;

- витрати робітників на харчування та забезпечення праці надавали можливість заощадження та накопичення коштів, а також їх подальше використання;
- окрім отримання заробітної платні, для промислових робітників існували ще додаткові форми грошових надходжень: вступ до споживчих кооперативів, "допоміжних", позико-зберігальних кас тощо;
- головним чинником вступу до таких організацій виступає власна мотивація робітника, зорієнтованого на отримання додаткового прибутку;
- можливість брати участь у таких фінансових організаціях виступає важливим стимулом для соціальної еволюції робітника шляхом отримання спеціальної освіти або набуття фахових навичок та вмінь;
- використовуючи статистичні збірки, можна отримати тільки загальні кількісні відомості про загальний стан промисловості і той соціально забезпечений мінімум, на який ішли підприємці;
- статистичні дані доцільно використовувати у зіставленні з результатами інших статистико-економічних спостережень, що дасть можливість полегшити перевірку даних та доповнить результат дослідження;
- отримані результати доречно використовувати для ілюстрації соціально-економічних процесів у Донецько-Придніпровському регіоні кін. XIX – поч. XX ст. або як доповнення до розділів усної історії.

Література

1. Балабанов М. С. История рабочей кооперации в России. Очерки по истории рабочего кооперативного движения (1864–1917) / М. Балабанов. – К. : Сорабкооп, 1923. – 231 с.
2. Железная промышленность Южной России в 1900 г. / [под ред. Н. Ф. фон Дитмара]. – Харьков : Стат. Бюро Совета съезда горнопромышленников Юга России, 1901. – 60 с.
3. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна в 1900 г. / [под ред. Н. Ф. Дитмара]. – Харьков : Печатное дело, 1901. – 76 с.
4. Крутиков В. В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900) / В. В. Крутиков. – Днепропетровск : ДГУ. – 1980. – 132 с.
5. Марганцевая промышленность Южной России в 1900 году. – Харьков : Товарищество "Печатня С. П. Яковлева", 1901. – 12 с.
6. Пальчинский П. И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна / П. И. Пальчинский // Горный журнал. – 1906. – Т. 3, № 9. – С. 422–446.

7. Прийменко А. И. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895 – февраль 1917 г.) / А. Прийменко. – Киев ; Донецк : Вища школа, 1977. – 164 с.

8. Саманцов О. П. Кам'яновугільна та металургійна промисловість Донецько-Придніпровського економічного регіону кін. XIX – поч. XX ст. (проблеми історіографії) : автореф. дис. ... к. і. н. : спец. 07.00.06 / Саманцов О. П. – Запоріжжя, 2007 – 20 с.

9. Саманцов О. П. Кам'яновугільна та металургійна промисловість Донецько-Придніпровського економічного регіону кін. XIX – поч. XX ст. (проблеми історіографії) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / О. П. Саманцов. – Запоріжжя, 2007. – 251 с.

10. Фертнер Ф. Р. Нужен ли Донецкой каменноугольной промышленности синдикат / Ф. Р. Фертнер. – Харьков : Тип. газеты "Утро", 1909. – 49 с.

УДК 94(477.51)"1906/1916"

О.М.Герасимчук

Діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916)

У статті розглянуто діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916), показано роль Банку у становленні приватного селянського господарства

Ключові слова: Селянський поземельний банк, столипінська аграрна реформа, Чернігівська губернія, позика, іпотека

В статье рассматривается деятельность Крестьянского поземельного банка на Черниговщине в годы столыпинской аграрной реформы (1906–1916), показана роль Банка в становлении личного крестьянского хозяйства

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк, столыпинская аграрная реформа, Черниговская губерния, ссуда, ипотека

The article reveals activity of the Peasantry land bank in the Chernihiv province in years of the Stolypyn's agrarian reform (1906–1916), the Bank role in formation of a personal country economy is shown

Key words: Peasantry land bank, Stolypyn's agrarian reform, Chernihiv province, loan, mortgage.

Столипінська аграрна реформа була комплексом послідовних і пов'язаних між собою заходів, які здійснювались адміністративними, правовими і фінансовими інститутами держави [1, с. 66]. Якщо земле-

впорядні комісії брали на себе технічну сторону реалізації столипінських перетворень в аграрному секторі, то фінансову допомогу реформам надавали акціонерні, а також Селянський поземельний банк, який був створений у 1882 р., і Дворянський поземельний банк, діяльність якого розпочалась у 1885 р. [2, с. 65]. Ключова роль у реалізації столипінської аграрної реформи відводилася Селянському поземельному банку, який був урядовою установою, підвідомчою Міністерству фінансів, і створювався з метою полегшення придбання землі для селян різних станів шляхом надання позик [3, с. 67].

В історико-економічній науці діяльність Селянського поземельного банку вже знаходила своє відображення. Достатньо сказати, що всі вчені, які досліджували питання, пов'язані із столипінською аграрною реформою, так чи інакше не могли оминати ролі цієї фінансової установи в реалізації земельної реформи. До питання діяльності Селянського банку в період аграрної реформи звертались у своїх дослідженнях О.Краснікова, А.Опря, В.Шевченко, М.Якименко, О.Анфімов, Д.Батурицький, С.Дубровський, Н.Проскуракова [4]. Вищеназвані дослідники розглядали діяльність Селянського банку комплексно у загальноімперському чи загальноукраїнському масштабі, окремого дослідження, яке б висвітлювало здійснення операцій Банку на Чернігівщині, не було. Тому мета даної статті – показати різні сторони діяльності Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи: специфіку функціонування, різноманітність форм позикових операцій, роль Банку у формуванні селянського землеволодіння, зв'язок з іншими фінансовими установами.

На початковому етапі своєї діяльності Селянський поземельний банк обмежувався наданням позик для купівлі селянами землі за добровільними угодами з приватними особами і установами. За законом від 18 травня 1882 р., Селянський банк був державною установою, яка видавала іпотечні кредити сільським товариствам і окремим селянам розміром не більше ніж 125 руб. на одну особу і 500 руб. на домогосподарство терміном на 24,5 роки (під 7,5%) або на 34,5 роки (під 8,5%) [5, с. 9]. Селяни під час купівлі землі повинні були одразу внести частину ціни землі (так званої доплати), яка спочатку становила 20–25%. Сума, що залишалася, покривалась банком у вигляді довгострокової позики під заставу землі (на термін до 55 років). Селяни повинні були щорічними платежами погашати відповідну частину боргу і нараховані відсотки. Під час купівлі землі цілими товариствами борг лягав на плечі всіх його членів [6, с. 87]. Підвищення ціни на землю в кін. ХІХ ст. призвело до того, що платежі виявилися непосильними для переважної більшості селян і банк був

змушений взагалі скорочувати свою діяльність. Якщо за 1883–1885 рр. чернігівськими селянами за сприяння Селянського банку було куплено 4 тис. дес. землі, то за 1886–1890 рр. – лише 2,8 тис. дес. [7, с. 49]. Земства були занепокоєні таким становищем на ринку землі, і земські збори почали порушувати клопотання перед урядом про зміни статуту Селянського банку [8, с. 67]. Бажані зміни було зроблено в 1895 р., коли банку було надано право купувати землю за власний капітал. Завдяки полегшеним умовам кредиту (підвищення розміру позики і зниження доплати) кількість землі, придбаної чернігівськими селянами з допомогою Банку, зросла втричі і досягла за 1896–1900 рр. 6,8 тис. дес. [7, с. 49]. У ці роки основна маса землі була куплена селянськими товариствами, однак зросли покупки й окремих домогосподарів [9, с. 71].

Новий період у діяльності Селянського поземельного банку на Чернігівщині пов'язаний з початком столипінських аграрних перетворень. Було видано цілий пакет законодавчих актів, які визначили функції Селянського банку в нових умовах. 21 березня 1906 р. було прийнято закон про зміну способу надання позик із Дворянського і Селянського банків, суть якого полягала у наданні позик не готівкою, а цінними паперами (так званими "5%-ми свідетельствами" і "6%-ми обов'язательствами") за їх номінальною вартістю. З цього часу загальна площа землі, яка знаходилась у розпорядженні банку, починає швидко зростати [8, с. 68]. 28 квітня 1906 р. Селянському банку було надано право під час здійснення операцій із землями, закладеними в Дворянському і акціонерних земельних банках, брати на себе борги цих кредитних установ [10, с. 73]. 12 серпня 1906 р. Селянський банк розпочав продаж селянам удільних земель, а з 27 серпня 1906 р. банком було розпочато продаж вільних казенних земель і лісових ділянок. Однак свій головний земельний фонд Селянський банк створював за рахунок скуповування поміщицьких земель, які він потім розділяв на менші ділянки і виставляв на продаж як окремим селянам, так і товариствам [11, с. 87]. 14 жовтня 1906 р. було видано указ про зниження платежів позичальникам Селянського банку (з 5 руб. 25 коп. і 5 руб. 75 коп. до 4 руб. 50 коп. у рік з кожних 100 руб. позики на термін 55 ½ років). Указом від 3 листопада 1906 р. на Банк було покладено завдання "надавати селянам широку допомогу як шляхом надання кредитів для купівлі землі, так і посиленням операцій з придбання землі за рахунок власних коштів Банку". Згідно із законом від 15 листопада 1906 р. Селянському банку було дозволено надавати позики селянам під заставу надільних земель, у тому числі і з метою переходу від общинного володіння до подвірного і розділу товариства на окремі поселення і хутори [10, с. 72–73].

Найбільш важливими у плані реалізації столипінських аграрних перетворень були посередницька діяльність Селянського поземельного банку під час надання позик на придбання землі в інших власників і продаж земель із банківських власних володінь, який одержав назву "ліквідації". Масштаби посередницької діяльності Банку з надання позик на купівлю землі в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи представлені в табл. 1 [7, с. 49; 12, арк. 107 зв. – 108; 13, арк. 68 зв., 72, 112 зв. – 113].

Таблиця 1

Кількість землі, купленої чернігівськими селянами в інших власників за сприяння Селянського поземельного банку у 1906–1914 рр.

Роки	Кількість позик	Площа купленої землі	Купівельна ціна (тис. руб.)	Вартість 1 дес. землі (руб.)
1906	132	11,8	2018	171
1907	193	8,1	1398	172
1908	405	15,2	2479	163
1909	417	10,2	1885	183
1910	787	12,0	1944	162
1911	1287	13,5	2243	166
1912	704	10,6	1904	180
1913	798	16,4	1969	120
1914	1054	14,8	2771	187

Дані табл. 1 наочно демонструють постійне зростання кількості позик, наданих Селянським банком селянам на придбання землі. Навіть у економічно невдалі 1907–1908 рр. і у воєнному 1914 р. селяни свідомо зверталися до Банку з метою одержання грошей на купівлю землі в інших власників. У 1913–1914 рр. чернігівські селяни купували в інших власників землі більше ніж в усіх інших українських губерніях [13, арк. 68 зв., 72].

Позики під заставу надільної землі у чернігівських селян як до, так і під час реформи не користувалися попитом. Голова чернігівських губернських земських зборів Савицький на черговій сесії 3 вересня 1909 р. зазначав, що на виконання Височайшого указу від 15 листопада 1906 р. за позикою під заставу надільної землі до Чернігівського відділення Селянського банку надійшло клопотань: у 1906 р. – 1, у 1907 р. – 16, у 1908 р. – 30 [14, арк. 224 зв.].

Активно в роки столипінської аграрної реформи проходила справа "ліквідації" власних банківських земель, тобто продаж земель, які Селянський поземельний банк купив у власників, в основному, у поміщиків. Для характеристики діяльності Селянського банку із розпродажу його власних земель наведемо дані площ його запасу за Чернігівською губернією з 1906 до 1915 рр. у табл. 2 [7, с. 49; 12, арк. 101 зв. – 102; 13, арк. 106 зв. – 107].

Таблиця 2

Площа земельного фонду Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії у 1906–1915 рр.

Роки	Кількість маєтностей банку	Площа землі (тис. дес.)	Ціна всієї землі (тис. руб.)	Середня ціна за 1 дес. (руб.)
1906	11	11,5	2 038	177
1907	22	14,5	2 343	162
1908	93	39,7	5 412	136
1909	141	50,4	7 059	140
1910	150	48,0	6 400	133
1911	145	37,0	4 350	118
1912	131	21,4	1 692	79
1913	113	16,2	1 113	69
1914	91	13,4	796	59
1915	70	12,4	681	55

Як бачимо із табл. 2, за 1906–1910 рр. земельні запаси Селянського банку зростали, а потім із збільшенням розпродажу земельного фонду почали зменшуватися. Допомогу Банку у справі продажу селянам землі надавали губернські і повітові землевпорядні комісії, які, як уже зазначалось, були створені в 1906–1907 рр. Одним із головних їх завдань було сприяння діяльності Селянського банку у його операціях із продажу землі селянам. Для врегулювання діяльності і узгодження дій Банку з комісіями урядом 1 червня 1907 р. було видано як додаток до Указу від 15 листопада 1906 р. "Правила видачі Селянським поземельним банком позик для покращення землекористування", а потім Комітет із землевпорядних справ 19 лютого 1908 р. затвердив "Тимчасову інструкцію про підстави і порядок ліквідації земель, що належать Селянському поземельному банку" [15, арк. 37–44]. Клопотання про позики на покриття затрат при виділенні на хутори і відруби товариства і окремі домогосподарі подавали в

місцеві відділення Селянського банку, які, переконавшись у відповідності клопотань вимогам "Правил", передавали їх до землевпорядних комісій для остаточного висновку [15, арк. 93]. Селяни могли звернутися спочатку і до землевпорядної комісії із відповідною заявою, а комісія після свого засідання вже клопотала перед Банком про задоволення прохання, а потім доводила до відома заявника рішення Банку про згоду чи відмову задовольнити клопотання [16, арк. 5].

За допомогою Селянського поземельного банку столипінський уряд у першу чергу поспішив заспокоїти ту паніку, яка поширилася серед поміщиків у момент підйому аграрного руху. Він гарантував їм недоторканість їх земельної власності і задоволення широкого попиту на землі, що входили в обіг [17, с. 213]. У 1906 р. Банк давав позичку, розмір якої становив, у середньому, 84%, у 1907 р. – 88%, у 1908 р. – 83% купівельної ціни однієї десятини землі. Для порівняння зазначимо, що в 1885 р. банк давав 54,6% від купівельної ціни, у 1895 р. – 48,2%, а в 1905 р. – 54,7%. Виплата відсотків за одержану позичку залежала від терміну, на який вона бралася. Після кількох указів і розпоряджень у 1907 р. було встановлено такі терміни погашення позики: 13, 18, 28, 41 і 55,5 років. До законодавчих актів 1905–1906 рр. проценти за одержані кредити коливалися від 11,5% за мінімального терміну до 6% – за максимального [5, с. 9]. Столипінське законодавство з метою "подальшого полегшення селянам придбання земель, куплених Селянським банком, або тих, які продаються за його посередництва", встановило нижчі чим раніше відсотки за кредити: 9,5% за мінімального і 4,5% за максимального при збереженні термінів позик [18, с. 1–3].

У 1908 р. відділенням Селянського поземельного банку було надано більше самостійності у здійсненні операцій. У січні Селянським банком було доведено до відома повітових землевпорядних комісій Чернігівської губернії, що віднині справи щодо купівлі землі окремими селянами будуть вирішуватися відділеннями Селянського банку на місцях без погодження з Петербургом, як це було раніше. Виняток становили лише угоди про купівлю землі громадами і товариствами [19, арк. 20]. У "Тимчасовій інструкції" від 19 лютого 1908 р. зазначалося, що "продаж землі сільським громадам і товариствам допускається лише в особливих випадках, не інакше, як з дозволу Особливого ліквідаційного відділу, Тимчасового відділення Ради або її уповноваженого" [20, арк. 40 зв.]. "У виняткових випадках банк не відмовляє в продажу землі навіть в загальне володіння – сільським громадам і товариствам, незмінно враховуючи різноманітні побутові умови і особливості місцевого життя", – писала газета "Черниговское слово"

[21, с. 2]. Згідно з указом від 27 червня 1908 р. товариства могли одержати позику за умови формальної згоди виділяти за першої вимоги члена товариства його частку землі у приватну власність із звільненням від кругової поруки. Домогосподар, який виходив із товариства, ставав одноосібним позичальником Селянського банку. За цим же указом одноосібним власникам Банком надавалася позика в розмірі 90% вартості землі, а товариствам – у розмірі лише 80% [10, с. 73, 75]. Однак у 1910 р. за сприяння Селянського банку в Чернігівській губернії купили 24 дес. землі Селищанське товариство (13 домогосподарів) Ніжинського повіту, 6 дес. землі – Виблівське товариство (8 домогосподарів) Чернігівського повіту, 26 дес. землі – Недільське товариство (3 домогосподарів) Мглинського повіту, 12 дес. землі – Дубровинське товариство (6 домогосподарів) Городнянського повіту [22, с. 2]. Однак переважну більшість землі в тому ж 1910 р. Банком було продано все-таки індивідуальним господарям (69,9%) [13, арк. 72 – 72 зв.].

Кількість проданої (з наданням позик) Селянським поземельним банком землі окремим домогосподарствам у 1907–1914 рр. показана в табл. 3 [7, с. 50; 12, арк. 98 зв. – 99; 13, арк. 68 зв., 72, 103 зв. – 104].

Таблиця 3

Кількість проданої (з призначенням позик) Селянським поземельним банком землі індивідуальним власникам Чернігівської губернії у 1907–1914 рр.

Роки	Всього домогосподарств-покупців	Продано окремим домогосподарствам			
		Кількість домогосподарств	Площа (дес.)	Продажна ціна всієї землі	Продажна ціна 1 дес.
1907	4 610	472	2 868	639 068	223
1908	260	-	-	-	-
1909	946	642	4 181	967 805	231
1910	1 831	1 570	11 578	2 090 035	181
1911	1 925	1 672	16 210	2 911 154	180
1912	960	568	5 107	744 828	146
1913	798	634	12 772	1 563 171	122
1914	73	73	547	78 415	143

Дані табл. 3 наочно демонструють постійне (за винятком 1908 р.) аж до 1912 р. зростання в губернії продажів Селянським банком землі

індивідуальним власникам. Якщо в 1908 р. у Чернігівській губернії процентне відношення всіх індивідуальних покупців до загальної кількості покупців становило 29,1%, то в 1909–1911 рр. уже відповідно 53,5, 69,9 і 83,2%. У наступні 1912–1913 рр. кількість індивідуальних покупців дещо зменшилась і становила відповідно 73,2 і 79,4%. У довоєнному 1913 р. значно меншим цей відсоток був у Херсонській (20,8%) і Катеринославській (50%), а більшим – у Подільській (99,6%) губерніях [13, арк. 72–72 зв.]. Відчутного удару по масштабам банківських операцій завдала Перша світова війна. Окремі селяни стали побоюватися брати позики на купівлю банківської землі, а товариства на Чернігівщині взагалі відмовилися купувати банківську землю в борг, надаючи перевагу позикам на придбання землі в інших власників.

Правила і прийоми підготовки банківських земель до землекористування і порядок їх наступного розпродажу були викладені у вже згадуваній інструкції від 19 лютого 1908 р. Головною умовою під розбивки землі було створення "життєздатних господарських одиниць хутірського і відрубного типу". Перевага під час купівлі банківських земель надавалася покупцям, які були недостатньо забезпечені землею, однак за її наявності були "здатні утворити дійсно міцні селянські господарства" [20, арк. 41]. Складений чиновниками Селянського банку план розбивки земель на ділянки для хуторів і відрубів передавався до повітової землевпорядної комісії. Якщо серед місцевих селян не було достатньої кількості покупців, вживались заходи для залучення до придбання землі селян з інших повітів [10, с. 74]. Як приклад "ліквідаційної" роботи Селянського банку в межах Чернігівської губернії може слугувати план розбивки маєтності "Вороньки" Козелецького повіту, доданий до банківського звіту [8, с. 70]. Селянський банк придбав його площею 3212 дес. у 1906 р. за 807200 крб. Ліквідаційний план цього маєтку було затверджено в 1908 р., а продажна ціна всієї площі була встановлена в сумі 875 тис. крб. Маєтність складалася з трьох частин: "Центральна ділянка" (2 608 дес.), "Додаткова" (144 дес.) і "Сердюково" (467 дес.). Згідно з ліквідаційним планом, ділянки було розбито наступним чином: у "Центральній" утворено 209 хуторів, 10 орних відрубів, 192 низинні сінокісні відруби і 2 ділянки товариського володіння (77 дес). Крім цього, за клопотанням повітового земства було виділено ділянку площею 50 дес. 1134 саж. для заснування сільськогосподарської школи. Ділянка "Додаткова", суміжна з присадибними ділянками жителів сел Вороньки і Веприка, була розбита на 243 відруби. Ділянка "Сердюково" розділена на 36 хуторів, 8 польових орних відрубів і 55 сінокісних відрубів [8, с. 70–71]. Газета "Черниговское слово" писала: "В даний час земля із володіння банку надхо-

дить в продаж майже виключно в підготовленому вигляді – окремими ділянками, пристосованими до одноосібного володіння" [21, с. 2].

Для наочності масштабів операцій Селянського поземельного банку під час реалізації столипінської аграрної реформи наведемо в табл. 4 площі найбільших маєтностей Банку в Чернігівській губернії, призначених для продажу хуторами і відрубамі в 1910 р. [23, с. 2].

Таблиця 4

Площі найбільших маєтностей Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії, призначених для "ліквідації" в межах столипінського землепорядкування у 1910 р.

Повіти	Населені пункти	Площі маєтностей (дес.)	Розміри хутірських ділянок (дес.)
Городнянський	с.Вихвостів	1000	8–14
	х.Микола-Воздвиженський	1100	9–22
	м.Ріпки	666	8–14 2–5 (відруби)
Козелецький	с.Козацьке	736	7–12
	с.Нова Басань	73	8
Новгород-Сіверський	с.Шептаки	829	10–15
	м.Грем'яч	794	8–14
Новозибківський	м.Кривуші	507	13–27
Ніжинський	с.Переяславка	712	4–11
Сосницький	м.Радомка	784	4–17
	с.Кудрівка	430	12–14
Стародубський	с.Понурівка	861	2–14
	с.Борщово-Лобки	782	2–12
	с.Шкрябіно	712	11–13
Чернігівський	с.Жукотки	1159	9–13
	с.Левоньки	478	10–12
	с.Малі Осняки	493	10–11
	с.Полуботки	439	8–14

Як свідчать дані табл. 4, найбільші маєтності Селянського банку знаходились у північних повітах Чернігівської губернії. Що стосується характеру угідь, якими розпоряджався Селянський банк на Чернігів-

щині в 1910 р., то 58,1% загального запасу припадало на долю орної землі, лісу – 11,6%, інших "зручних" земель – 26,1% і "незручних" – 4,2%. Із загальної площі 55323 дес. від приватних власників за рахунок власного капіталу Банком у 1910 р. куплено 42 323 дес., інші ж 13 тис. дес. залишилися від неспроможних платників [8, с. 68].

Станом на 1 січня 1907 р. Селянський банк у межах Чернігівської губернії володів 14512 дес. землі, вартість якої становила 2343193 крб. Протягом 1907–1909 рр. банком було придбано ще 41325 дес. землі вартістю 5330354 крб. Таким чином, у 1910 р. Селянський банк мав на Чернігівщині 55837 дес. землі вартістю 7673547 крб, тобто середня ціна десятини банківської землі в губернії становила близько 137 крб за десятину. Банк купував у цьому році землю 157 крб за десятину [8, с. 68]. Середня ж продажна ціна банківської за ціною землі становила 189 крб за десятину [24, с. 46]. Залежно від родючості ціна могла бути і набагато вищою. Так, неодмінний член Городнянської повітової землепорядної комісії на початку 1909 р. доповідав у губернську комісію, що земельні володіння Банку в селах Великий Листвен і Вихвостів продаються за цінами: орна удобрена земля – 260–375 крб за дес., орна неудобрена – 75–210 крб за дес. і сінокосна – 150–350 крб [25, арк. 4]. Отже, даремно Чернігівську губернію відносили до груп губерній з високими цінами на землю, в цьому можна переконатись, порівнявши її з суміжними регіонами (Орловська – 123 крб, Харківська – 166 крб, Київська – 169 крб за дес.) [8, с. 68].

За 1906–1910 рр., за даними "Огляду діяльності Селянського поземельного банку", Банк продав селянам Чернігівської губернії 23486 дес. землі за ціною 4297837 крб 19758 дес. цієї землі було продано одноосібним власникам під хутори і відруби [8, с. 69]. Таким чином, під хутори і відруби в 1906–1910 рр. пішло на Чернігівщині 84% проданої землі (в середньому за українськими "губерніями" – 82% [24, с. 47]), що підтверджує важливу роль діяльності Банку в реалізації столипінської аграрної реформи. Ще близько 3 тис. дес. землі було куплено товариствами і громадами [8, с. 69]. Менше землі за цей період серед українських губерній купили лише селяни Волині (19389 дес.), що свідчить про повільне просування земельної реформи в Чернігівській губернії у перші роки її проведення. Для порівняння зазначимо, що в сусідніх губерніях – Київській, Полтавській і Харківській – Банком за вказаний період було продано селянам відповідно 92829, 80547 і 65888 дес. землі [24, с. 47].

Селянський поземельний банк дуже ретельно відстежував своєчасність надходження платежів за надані позички та інформував землепорядні комісії про всі деталі щодо надання позичок нарахування пені і порядку повернення заборгованостей банку [26, арк. 3]. За

неможливості повернути вчасно потрібну суму позички заставлена земля переходила у власність Банку і виставлялася на публічні торги. Виставленню на торги підлягали ті ділянки, власники яких не вносили платежі "без поважних причин" або здавали свої ділянки в оренду (що було заборонено статутом). Кількість таких ділянок була порівняно невеликою [10, с. 78]. Основними причинами виникнення недоїмок були: неврожаї, брак інвентаря для обробки ділянок, неефективне ведення господарства позичальниками, нестача робочих рук, хвороби і смерть позичальників, переселення, стихійні лиха. З торгів у 1912 р. на Чернігівщині Селянським банком було продано 2 земельні ділянки площею 3 дес. за 820 крб [12, арк. 43–44]. У 1914 р. у губернії таким чином було продано 1 ділянку (із 75 виставлених на торги) площею 2 дес. за 609 крб [13, арк. 49].

Загальна кількість одноосібних покупців земель Селянського поземельного банку, за даними "Огляду", протягом 1906–1910 рр. досягла в Чернігівській губернії 2831 чол., серед яких переважали ті, які купували землю в своєму повіті (2471 чол.). Кількість покупців з інших повітів становила 252 чол., а з інших губерній – 108 чол. [7, с. 51]. Чернігівські селяни також купували землю в інших губерніях. У повітових землевпорядних комісіях були розвішані оголошення, які пропонували селянам купувати землю у Поволжі, Криму та в інших віддалених регіонах [27, арк. 143–144].

У наступні 1911–1915 рр. розмах операцій Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії залишався досить значним. За ці роки в Селянський банк звернулися за позиками 20,4 тис. домогосподарів і чернігівські селяни придбали з допомогою Банку ще 89,7 тис. дес. землі [5, с. 10]. На Чернігівщині в останні роки столипінської аграрної реформи (на відміну від попередніх) діяльність Селянського банку була однією з найактивніших серед усіх українських губерній (поряд із Харківською). Підсумовуючи результати діяльності Селянського поземельного банку в роки столипінської аграрної реформи, можна вивести остаточну площу землі, яку купили селяни Чернігівської губернії за посередництвом банку, – 113,2 тис. дес.

Після початку Першої світової війни масштаби операцій Селянського банку із розпродажу земельного запасу і видачі позик під заставу куплених у приватних власників земель значно скоротилися. Придбання землі Селянським банком за свій рахунок було припинено (за винятком купівлі землі у підданих держав, які воювали проти Росії) [13, арк. 4, 44]. Банк встиг у 1914 р. купити в Чернігівській губернії за 300 крб лише 1 маєтність площею 1 дес. [13, арк. 96]. У той же час у роки війни було знижено відсотки за позиками: для окремих селян – з 90% до 80%, для дрібних товариств – з 85% до 75%, великим товариствам і общинам – з 80% до 70% оціночної суми [28, с. 102]. У 1914 р.

позичальниками Банку на Чернігівщині було куплено найбільше хуторів з усіх українських губерній – 316 (у Волинській – 297, у Полтавській – 155). Із 963 куплених в українських губерніях за сприянням Банку відрубів у 1914 р. на Чернігівщину припало 490 (50,9%), на Полтавську – 264 (27,4%) [13, арк. 73]. Наведені дані свідчать про те, що у 1914 р. аграрна реформа в Чернігівській губернії лише набирала обертів, можна тільки гадати, якими б могли бути її результати, якби не Перша світова війна і не викликані нею буремні події 1917 р. А так спочатку Декретом Тимчасового уряду в 1917 р. було призупинено всі банківські операції Селянського банку, а Декретом Радянської влади від 8 грудня 1918 р. Селянський поземельний банк було ліквідовано.

Таким чином, Селянський поземельний банк на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи був важливою ланкою системи державного іпотечного кредиту. В його операціях відбувся поступовий перехід від пасивного інструменту консервації існуючої системи поземельних відносин кін. XIX ст. до активного втручання в процес перебудови земельних відносин у період столипінської аграрної реформи. В період столипінських земельних перетворень (1906–1916). Селянський банк відіграв значну роль у формуванні системи приватної земельної власності в Чернігівській губернії, було покладено початок справі перебудови земельного побуту села, яка полягала в пробудженні у сільського населення почуття приватного власника землі. На превеликий жаль, ця гігантська робота так і не була завершена, однак безцінний досвід роботи Селянського поземельного банку, без сумніву, може бути використаний у галузі земельного переоблаштування сучасного села.

Література

1. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74.
2. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О. М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64–69.
3. Проскуракова Н. А. Крестьянский поземельный банк / Н. А. Проскуракова // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–92.
4. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О. М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64–69 ; Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні : [монографія] / А. В. Опря. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. ун-т, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 140 с. ; Шевченко В. М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX–XX ст. / В. М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 111–119 ; Якименко М. А. Становлення селянського

(фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14 ; Анфимов А. М. О долге крестьянства России Крестьянскому поземельному банку / А. М. Анфимов // Вопросы истории. – 1955. – № 1. – С. 111–112 ; Батурицкий Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский Поземельный банк / Д. А. Батурицкий. – М. : Новая деревня, 1925. – 142 с. ; Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С. М. Дубровский. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – 600 с. ; Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк / Н. А. Проскурякова // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–92.

5. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

6. Першин П. Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование : в 2 кн. / П. Н. Першин. – М. : Наука, 1966.

Кн. 1. От реформы к революции. – 1966. – 490 с.

7. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Типография Губ. Земства, 1914.

Вып. I. – 1914. – 188 с.

8. Олишевец К. Деятельность Крестьянского Поземельного банка в Черниговской губернии / К. Олишевец // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 3. – С. 67–71.

9. Симонова М. С. Борьба течений в правительственном лагере по вопросам аграрной политики в конце XIX в. / М. С. Симонова // История СССР. – 1963. – № 1. – С. 65–82.

10. Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк / Н. А. Проскурякова // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–82.

11. Аврех А. Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.

12. Держархів Чернігівської області, ф. 214, оп. 1, спр. 10, 119 арк.

13. Держархів Чернігівської області, ф. 214, оп. 1, спр. 11, 131 арк.

14. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 119, 317 арк.

15. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 457, 125 арк.

16. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 62, 7 арк.

17. Трапезников С. П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С. П. Трапезников. – М. : Изд-во ВПШ, 1963. – 656 с.

18. Именные Высочайшие указы Правительствующему Сенату // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 1–2. – С. 1–41.

19. Відділ Держархіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 452, 183 арк.
20. Відділ Держархіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 457, 125 арк.
21. Покупка и продажа земель Крестьянским Банком // Черниговское слово. – 1910. – № 919. – 24 січня. – С. 1–2.
22. Новые крестьянские земельные товарищества // Черниговское слово. – 1910. – № 936. – 14 лютого. – С. 2.
23. Хутора и отруба // Черниговское слово. – 1910. – № 932. – 10 лютого. – С. 2.
24. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі. 1907–1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – 284 с.
25. Відділ Держархіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 155, 384 арк.
26. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 2318, 94 арк.
27. Відділ Держархіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 23, 176 арк.
28. Батуринский Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский Поземельный банк / Д. А. Батуринский. – М. : Новая деревня, 1925. – 142 с.

УДК 352.075.1"191":331.57(477)

О.М.Потапов

**Участь міських дум у подоланні безробіття
в Українській Державі гетьмана П.Скоропадського
(квітень–грудень 1918 р.)**

У статті аналізуються заходи органів місцевого самоврядування у сфері подолання безробіття за часів Гетьманату Павла Скоропадського; досліджується їх роль в організації діяльності бірж праці та громадських робіт.

Ключові слова: безробіття, міські думи, біржі праці, громадські роботи.

В статье анализируются мероприятия органов местного самоуправления в сфере борьбы с безработицей во времена Гетьманата Павла Скоропадского; исследуется их роль в организации деятельности бирж труда и общественных работ.

Ключевые слова: безработица, местные думы, биржа труда, общественные работы.

In the article are analyzed the means applied by local self-government bodies in the sphere of unemployment control at the time of Hetmanat of P.Skoropadsky; their role in the organization of employment offices and public works are explored.

Key words: *unemployment, municipal дума, employment office, public works.*

Перехід України до соціально орієнтованої ринкової економіки супроводжується цілим рядом негативних явищ. Одним із них є безробіття. Безробіття – це складна, насамперед, економічна проблема, внаслідок якої країна не повною мірою використовує наявний людський потенціал і недоотримує частку валового внутрішнього продукту. Незаперечним є і той факт, що безробіття – складна соціальна проблема, оскільки може викликати соціальну нестабільність, криміналізацію суспільства, наростання деструктивних настроїв. Саме ці аргументи зумовлюють гостру актуальність теми та необхідність проведення ґрунтовних досліджень.

Звичайно, держава не стоїть осторонь цієї проблеми, вона несе значні фінансові збитки, утримуючи безробітних, відшкодовуючи їм втрати у прибутках на період пошуку нових робочих місць. Велике значення у вирішенні питання подолання безробіття належить органам місцевого самоврядування, які на місцях проводять моніторинг існуючого стану проблеми, втілюють розроблені урядові програми. Наше дослідження спрямоване на вивчення вітчизняного досвіду подолання безробіття та, насамперед, з'ясування ролі у даному процесі міських дум (сучасні органи місцевого самоврядування) за часів Гетьманату Павла Скоропадського.

Політика органів місцевого самоврядування у цій сфері, їх роль у процесі подолання безробіття ще й досі вивчені недостатньо, хоча окремі напрацювання вже існують. Так, О.Головко [1], розглядаючи діяльність Харківського міського самоврядування протягом 1893–1917 рр. з розв'язання соціальних проблем населення, серед інших звертає увагу на його дії, спрямовані на подолання безробіття. Велику увагу робітничому питанню приділяють дослідники Б.Андрусишин [2] та П.Гай-Нижник [3; 4]. Сутність та історію боротьби з безробіттям досліджував С.Попов [5]. Окремо варто відмітити О.Господаренко, яка у своєму дисертаційному дослідженні "Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр.: соціально-економічний аспект" [6] проводить аналіз участі органів місцевого самоврядування у розв'язанні проблеми безробіття. Зокрема, велика увага приділяється біржам праці: їх організації, напрямкам діяльності, якісним характеристикам безробітних, зареєстрованих на них.

Ситуація 1918 р. у плані безробіття була дуже складною, окрім економічних, політичних, соціальних протиріч, що переживає і наше суспільство сьогодні, додавалася ще демобілізація фронту, розлад залізничного та шляхового транспорту, нарешті, сама громадянська війна. Внаслідок цього Україна стала пунктом згуртування не лише місцевих безробітних, але і прийшлого елемента.

За даними департаменту громадських робіт, на червень 1918 р. загальна кількість безробітних сягала до 180130 чоловік. З цього числа на м.Київ припадало 15000, на Одесу – 20000, на Херсон – 25000, на Катеринослав – 40000, на Бердичів – 25000, на Миколаїв – 24000, решта – менш значні міста України [7, с. 3].

Яскраво ілюструють ситуацію з безробіттям в Україні тогочасні місцеві газети: "Фабрики і заводи закриваються у великій кількості. Урядові і приватні інституції зменшують штати службовців. Викидаються на вулиці тисячі безробітних з їх родинами. Вони терплять страшний голод і навіть помирають від голоду" [8, с. 3].

Справа розбудови бірж праці дійсно була новою для міських дум, адже першу в Україні біржу праці, яка отримала назву "Бюро праці", було відкрито у Києві лише у жовтні 1915 р. Київським воєнно-промисловим комітетом разом із Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу. Та ця біржа не була "класичною" – вона мала терміново вирішувати забезпечення підприємств працівниками на заміну тим, що були мобілізовані на фронт, а вже потім – працевлаштовувати некваліфікованих робітників, шукати роботу для безробітних з числа біженців та військовополонених [9].

"Класичні" біржі праці отримали своє нормативно-правове підґрунтя після прийняття 22 серпня 1916 р. у Російській імперії Закону про біржі праці. Пізніше для організації боротьби з безробіттям Тимчасовий уряд Росії постановою від 19 серпня 1917 року затвердив "Положення про біржі праці". За цим положенням, біржі засновувалися "з метою упорядкування попиту на працю та пропозиції праці" й поділялися на місцеві та обласні. Місцеві біржі відкривалися у містах з населенням 50000 жителів – за ініціативи міського самоуправління, а із меншою кількістю населення – за розпорядженням міністра праці. Місцеві біржі повинні були реєструвати попит і пропозицію праці, надавати посередницькі послуги з найму робітників, здійснювати статистичний облік, збирати відомості про стан місцевого трудового ринку, вживати заходи, які б сприяли упорядкуванню попиту та пропозиції [9]. Взагалі питання організації діяльності бірж праці почало активно турбувати діячів місцевого самоврядування за часів Центральної Ради, у "спадщину" воно перейшло і до Гетьманської держави.

Ще раз підкреслимо, що фактично тогочасним органам місцевого самоврядування довелося розв'язувати нову для себе проблему – організацію діяльності бірж праці. Як зазначали гласні Катеринославської міської думи, під час обговорення питання організації місцевої біржі праці "у старі часи уряд не міг допустити організацію бірж праці з тієї простої причини, що цим він мав би визнати, по-перше, що в Росії є робітниче питання; по-друге, оскільки біржа є певного роду організація, він мав визнати право робочих на власні організації" [10, арк. 145 зв.].

Уже на перших етапах створення бірж праці тогочасні діячі розуміли недоречність обмеження діяльності даних структур виключно питаннями регулювання ринку праці. Висувалися пропозиції щодо надання біржам права вирішення питань у сфері задоволення різноманітних потреб працівників – культурних, матеріальних, як, наприклад, лікарняна допомога, організація їдалень, каси страхування та ін. [10, арк. 147]. Також пропонувалося дозволити біржам утримання приміщень, де за певну платню безробітні могли б отримувати притулок. Фактично всі ці пропозиції більшою або меншою мірою були реалізовані.

Головною проблемою у діяльності бірж праці, що можна було б і передбачити, стала нестача грошей. Слід відзначити, що працівники бірж усвідомлювали основні умови, які були необхідні для успішного функціонування установ. Так, у зверненні працівників Бердичівської біржі праці до міської думи висловлювалося прохання про додаткове фінансування для організації широкої кампанії, масового рекламування нового закладу як серед тих верств населення, що шукають роботу, так і серед тих, що потребують робочих рук. Реалізацію цього завдання вони вбачали у використанні періодичних видань, реклами, друку плакатів. Ці заходи мали забезпечити довіру та авторитет населення до установи [11, арк. 12].

З'ясовували проблеми організації бірж праці і журналісти газети "Чернігівська земля". Вони відзначали, що, оскільки біржі були цілком новим явищем в українській державі, дуже незначна частина населення розуміла їх завдання та повноваження. Наводилися приклади, як у перші тижні існування чернігівської біржі до неї зверталися робітники з вимогою вирішити той чи інший конфлікт з власником. Зрозуміло, що біржа не мала права вирішувати трудові спори, а це викликало невдоволення і здивування [12, с. 2].

Інша проблема полягала у ставленні місцевих підприємців до біржі праці. Показовою в цьому плані була ситуація щодо надання своїх представників у паритетний комітет. Міській думі вдалося запросити лише одного представника від підприємців, доповнивши 6 інших

із складу гласних. Роботодавці не відразу зрозуміли сутність біржі і сприймали її як робітничу організацію, як, наприклад, профспілку, тобто вороже, з острахом [13, с. 3].

Проте, незважаючи на вищенаведені труднощі, на травень 1918 р. в Україні діяли вже 62 місцеві та 3 красві біржі праці – у Києві, Харкові та Одесі [9]. Звичайно, що вирішити всі проблеми у сфері подолання безробіття біржі не могли. Але, за твердженням тогочасного міністра праці Ю.М.Вагнера, саме вони мали відігравати велику роль, оскільки були єдиним апаратом, що може впоратись із завданням реєстрації безробітних, без чого неможливо розпочати громадські роботи [14, с. 4]. Саме тому наголошувалося на потребі поновлення роботи бірж праці там, де вона була порушена пережитими Україною подіями, і відкритті бірж там, де їх не було взагалі.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що уряд мав певну програму подолання безробіття і не остання роль у ній відводилась органам міського самоврядування. Першочерговим завданням у цьому напрямку було створення у містах бірж праці, наступним – організація громадських робіт.

Уже 5 серпня 1918 р. Радою Міністрів була ухвалена постанова про організацію громадських робіт і про асигнування 2557535 крб на ці роботи. Основною метою їх організації була підтримка безробітних. Передбачалося надання позик, необхідних для організації громадських робіт, органам місцевого самоврядування на загальних підставах, які встановлювалися законом від 26 червня 1918 р. про відкриття кредиту на 80000000 крб для земств і міст.

Постановою визначалась система контролю органів місцевого самоврядування з питання організації суспільних робіт. Зокрема, Міністерство внутрішніх справ мало контролювати кошти, надані на громадські роботи, щоб ці суми витрачалися місцевими установами безпосередньо на визначені роботи. Також Міністерство праці мало простежити, щоб органи місцевого самоврядування залучали до праці безробітних за допомогою місцевих бірж праці.

Нарешті, постанова визначала перелік громадських робіт, на які асигнувалися кошти з державної скарбниці: 1) Київському міському самоврядуванню 150000 крб на укріплення Андріївської гори; 2) Ніжинському міському самоврядуванню 56000 крб. на роботи з будівництва мостів через р.Остер; 3) Міністерству шляхів 2000000 крб на розробку кам'яних кар'єрів у селах Лозовики і Селище; 4) Міністерству земельних справ за лісовим департаментом 51535 крб на укріплення місцевості біля могили Т.Г.Шевченка; 5) Волинському губернському земству на розробку колод і пиляного лісу для відбудови зруйнованих будинків – 300000 крб [15, с. 3].

Як ми бачимо, урядова постанова прямо передбачала участь органів місцевого самоврядування у процесі організації суспільних робіт. Загалом, підтримка даної програми урядом була обумовлена, головним чином, двома факторами: "оздоровлення" міст (створення міських бань, прибирання вулиць, облаштування майстерень для безробітних) і, звичайно, зменшення кількості безробітних. В свою чергу, міські самоуправління були зацікавлені в організації суспільних робіт, адже крім вирішення першочергового завдання – подолання безробіття, вони також отримували нові джерела прибутків [16, арк. 5].

Проте головною перешкодою у реалізації поставлених завдань була відсутність належного фінансового забезпечення. Для вирішення цієї проблеми тогочасні муніципальні діячі залучали представників міської управи (безпосередніх виконавців), міської фінансової комісії та спеціалізованої комісії з організації суспільних робіт. Гласні, шукаючи вихід із фінансової скрути та з метою економії часу, пропонували до вирішення урядом питання про фінансування запланованих суспільних робіт (замощення вулиць бруківкою, спорудження каналізації), організувати роботи, які, з одного боку, давали б можливість здійснити підготовку запланованих робіт, а з іншого – потребували невеликої кількості витрат (наприклад, видобування каміння). Проте навіть такі мінімальні затрати були обтяжливими для тогочасних органів самоуправління.

Шукали вихід із фінансової скрути і за рахунок внутрішніх резервів. Хоча такими їх можна було назвати з великим перебільшенням. Так, Черкаська міська дума під час розгляду питання фінансування громадських робіт (і взагалі можливості існування комісії з них) пропонувала внутрішню позику за рахунок продовольчого відділу управи. Однак така позика створювала загрозу для майбутнього придбання хліба та інших товарів для населення. Фактично складалася ситуація, коли існували комісії з організації громадських робіт без проведення самих робіт, а в перманентному пошуку грошових ресурсів [17, арк. 9 зв. – 12 зв.].

Яскраво ілюструють участь органів місцевого самоврядування у справі подолання безробіття і, зокрема, організації громадських робіт заходи Бердичівської міської думи. Це повітове місто Київської губернії було одним з небагатьох, які прямо зазначались у звіті департаменту громадських робіт щодо рівня безробіття на Україні, проаналізованих нами. Внаслідок громадянської війни м.Бердичів стало пунктом згуртування не лише місцевих безробітних, але і прийшлого елемента. Для надання допомоги безробітним при правлінні місцевої біржі праці був створений комітет з 10 осіб на паритетних засадах (5 представників від профспілки та 5 від торгово-промислового союзу та

інших підприємств). Фінансування та визначення програмних завдань даного комітету проходило міською думою м.Бердичів, якій він і був підзвітний. Кошти, необхідні для діяльності Комборбезу (Комітет боротьби з безробіттям), були надані із загального фонду податкового обкладання відповідно до постанови місцевої думи. Крім цього, для зміцнення матеріальної бази комітету було передано майно ліквідованих підприємств: 10 пар коней, повозки, молоти, сокири та інший інвентар.

Першочерговим завданням своєї діяльності у сфері вирішення проблеми безробіття комітет визначив створення нових робочих місць. Так, для влаштування безробітних цеху, що виготовляв голки, була створена швейна майстерня. Створюючи її, комітет мав дві цілі: допомогти працевлаштуватися безробітним і зменшити вартість готового одягу для найбільш вразливих верств населення [18, арк. 62].

Для організації роботи майстерні комітет надав 15940 крб на закупівлю обладнання, крім того, через міську управу було закуплено мануфактури на 25277 крб. У майстерні було організовано 35 робочих місць. Заробітна плата встановлювалася відповідно до категорій, вказаних спілкою "Игла", максимальний розмір якої становив 2500 крб. Планувалося, що кошти на заробітну плату будуть виділятися із надходжень від продажу готової продукції. Ці надходження також мали покривати витрати на утримання майстерні.

Слід зазначити, що продуктивність праці робітників майстерні була дуже низька, насамперед це пояснювалося невідповідністю відповідальних осіб (інструктора та закрійника) займаній посаді. Комітет декілька разів робив спроби вплинути на ситуацію, але вони не давали результатів. Переконавшись у збитковості підприємства, Комборбез повідомив робітників, що існування майстерні на колишніх умовах неможливе. Працівники погодилися з висновками комітету і на цьому в існуванні майстерні можна було поставити крапку. Але робітники звернулися з проханням не ліквідувати майстерню, а передати їм у тимчасове користування для продовження роботи на артільних засадах, "на свій страх і ризик".

Обговоривши пропозицію, виробивши деталі й уклавши відповідний акт про передачу інвентарю, комітет передав майстерню, в тимчасове використання без орендної плати.

Підводячи підсумки піврічної роботи майстерні, слід відмітити, що за цей час на її утримання було витрачено 41277 крб, отримано прибутку 40125 крб, дефіцит склав 1152 крб. Крім цього, в майстерні залишилося обладнання загальною вартістю 6000 крб, що покривало вищезазначений дефіцит. Майстерні продовжували функціонувати, і в них працювало 50 чоловік.

Звичайно, на наш погляд, такі результати можуть здаватися досить невтішними, але тоді їх було визнано "великою заслугою міського самоуправління у допомозі Комборбезу перед бердичівським робітничим класом" [18, арк. 62 зв.].

Пояснити таку оцінку дуже просто, достатньо проаналізувати діяльність ще однієї суспільної майстерні – ювелірної. Вона почала функціонувати також з надання Комборбезом союзу ювелірів позики – 5000 крб. До відкриття майстерні в союзі ювелірів нараховувалося близько 100 безробітних, які за планом могли знайти "роботу не рахуючись із скромною заробітною платою" [18, арк. 61].

Майстерня була створена, але проіснувала лише один місяць. Пояснити це можна кількома факторами: одночасно з відкриттям майстерні почалося похваллення в ювелірній сфері і збільшився попит на робочі руки; відсутність великого оборотного капіталу в майстерні; порівняно низька заробітна плата.

Таким чином, результати діяльності майстерні виявились невтішними: виготовлений за час її існування товар був неякісним, тому його продавали нижче собівартості. З виданих на облаштування майстерні 5000 крб отримали назад 2587 крб, наявне обладнання оцінювалося трохи більше 1000 крб, отже, дефіцит становив 1400 крб.

Іншим напрямом діяльності Комборбеза стала продовольчо-житлова допомога безробітним. Комітетом був відкритий будинок для ночівлі на 40 чоловік. Плата за користування ним становила 20 копійок за ніч, потім була збільшена до 50 коп. Його послугами можна було користуватися протягом 5 ночей підряд з перервою для повторного використання не менше 10 діб. При цьому планувалося, що протягом цих 5 діб безробітний зможе знайти роботу. Пізніше строк користування будинком для ночівлі був збільшений до 10 діб.

При будинку функціонували чайна та їдальня. Згідно з прийнятим комісією рішенням ціна обіду і чаю вираховувалась у розмірі 75% від їх собівартості, при цьому враховувались лише витрати на продукти (хліб, м'ясо, чай, цукор і ін.). Витрати на адміністрацію, утримання приміщень, опалення та освітлення комісія цілком брала на себе, не включаючи у вартість обіду і чаю. Харчування в столовій здійснювалось за встановленим розкладом: обід – 12⁰⁰–15⁰⁰, чай – двічі на день – 7⁰⁰–11⁰⁰, 17⁰⁰–21⁰⁰ [18, арк. 64–65].

Підсумовуючи діяльність міських органів самоврядування у сфері подолання безробіття, слід відмітити, що функціонували вони за несприятливих умов: велика кількість безробітних та незначна кількість коштів. Тому в більшості випадків допомога безробітним надавалася не грошима, а шляхом їх працевлаштування – організація суспільних майстерень, надання разової роботи (будівництво мостів, прибирання

вулиць міста та ін.). Поряд із цим для безробітних та найбільшій частині населення міста відкривалися їдальні, чайні та будинки для ночівлі. Але все-таки доводиться констатувати, що під час організації цих заходів можливостей у органів місцевого самоврядування було недостатньо, потрібна була суттєва фінансова підтримка уряду.

Уряд Української Держави розробив достатньо ґрунтовну програму щодо подолання безробіття за допомогою організації громадських робіт. Велике значення в її реалізації відігравали органи місцевого самоврядування. На думку П.Гай-Нижника, схожу "Програму громадських робіт" для безробітних було запроваджено згодом й у США за президентства Рузвельта за часів "великої депресії" [4, с. 74]. Проте нетривале існування держави гетьмана П.Скоропадського, хронічна фінансова криза органів місцевого самоврядування не дозволили втілити у життя заплановані положення.

Література

1. Головка О. М. Харківське міське самоуправління у 1893–1917 рр. : дис. ... к. і. н. : спец. 07.00.01 / Головка Олександр Миколайович. – Х., 1997. – 280 с.

2. Андрусишин Б. Робітнича політика гетьмана Скоропадського в контексті українського консерватизму / Б. Андрусишин // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія" / [гол. ред. Ю. І. Терещенко]. – К. : КДЛУ, 2000.

Вип. 4. – 2000. – С. 241–257.

3. Гай-Нижник П. Робітничі профспілки, роботодавці і гетьманський уряд: історія трибічного конфлікту і досвід незавершеної розв'язки / П. Гай-Нижник // Література та культура Полісся. – Ніжин : Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя, 2002.

Вип. 21. Забуті та воскреслі імена в історії та культурі України, спірні історичні питання. – 2002. – С. 131–142.

4. Гай-Нижник П. Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року / П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 72–77.

5. Попов С. Безробіття, його сутність та історія боротьби з цим явищем [Електронний ресурс] / С. Попов // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 353–357. – Режим доступу :

<http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08pcvzci.pdf>. – Назва з екрану.

6. Господаренко О. В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр. : соціально-економічний аспект : дис. ... к. і. н. : спец. 07.00.01 / Господаренко Оксана Валеріївна. – Миколаїв, 2005. – 242 с.

7. Безробіття // Вісті Краєвої Преси. – Київ, 1918. – 11 червня.

8. Боротьба з безробіттям // Вісті Краєвої Преси. – Київ, 1918. – 5 червня.

9. Перші біржі праці [Електронний ресурс] / Відділ організаційної роботи, взаємодії з соціальними партнерами та громадськістю ОЦЗ. – Режим доступу:

http://www.dcz.gov.ua/vin/control/uk/publish/article.jsessionid=E5B046FF38AD7E2475AFA24E5D960989?art_id=1068160&cat_id=6380. – Назва з екрану.

10. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 469, оп. 1, спр. 1.

11. Державний архів Київської області (далі ДАКО), ф. 2797, оп. 2, спр. 10.

12. Городская биржа труда и ревизия // Черниговская земля. – Чернигов. – 1918. – 9 октября.

13. Местная биржа труда и работодатели // Черниговская земля. – Чернигов, 1918. – 17 октября.

14. Биржа труда // Возрождение. – Харьков. – 1918. – 27 июня.

15. Ухвалена Радою Міністрів постанова про організацію громадських робіт і про асигнування 2.557.535 карбованців на ці роботи // Державний Вістник. – 1918. – 15 серпня.

16. ДАКО, ф. 2797, оп. 1, спр. 171.

17. ДАКО, ф. 2797, оп. 1, спр. 183.

18. ДАКО, ф. 2797, оп. 1, спр. 166.

УДК 323.1:342.7"18 /19"

Л.М.Моїсєєнко

Правове становище єврейського населення в Російській імперії в кін. XIX – на поч. XX ст.

У статті з точки зору сучасної методології проаналізовано правове становище євреїв у Російській імперії в кін. XIX – на поч. XX ст. Автор розкрила принципи та характерні риси державного регулювання діяльності єврейських громад, автор узагальнила те, що вже було створено істориками кін. XIX ст., ученими-дослідниками XX ст., переосмислила проблему відповідно до сучасного рівня історичної науки.

Ключові слова: етнос, конфесія, смуга осіпості, єврейське питання.

В статье с точки зрения современной методологии проанализировано правовое положение евреев в Российской империи в конце XIX – начале XX в. Автор раскрыла принципы и характерные черты государственного регулирования деятельности

еврейских общин, обобщила то, что уже было создано историками конца XIX века, учеными-исследователями XX века, переосмыслила проблему в соответствии с современным уровнем исторической науки.

Ключевые слова: этнос, конфессия, черта оседлости, еврейский вопрос.

In clause from the point of view of modern methodology, analyzed the legal status of Jews in the Russian Empire in the late XIX – the beginning of XX centuries. The author revealed the principles and features of state regulation of activities of Jewish communities, has generalized that is already created by the previous generation of historians XIX and XX century and has processed a problem according to a modern level of historical science.

Key words: ethnicity, religious denomination, Pal, the Jewish question.

Так історично склалося, що Україна є поліетнічною та поліконфесійною державою. За даними останнього перепису населення (2001), в Україні проживають представники 134 народів (етносів). Історичний досвід переконує, що в суспільстві з таким складом населення існує об'єктивна необхідність у постійній підтримці та коригуванні державної етноконфесійної політики. У цьому контексті цікавим і повчальним видається досвід багатонаціональної Російської імперії, вивчення якого має не лише суто наукове, а й практичне значення. Переосмислення історичного досвіду, набутого під час перебування українських земель у складі іншоетнічних держав, сприятиме уникненню повторення багатьох помилок, кращому розумінню тих процесів, що відбуваються сьогодні і відтак допоможе підтримувати якнайкращі умови для гармонійного функціонування українського суспільства і людини в ньому.

І в минулому, і в сьогоденні одним із важливих і найбільш складних питань національного та релігійного життя Росії було і залишається єврейське питання. Воно не втрачало своєї актуальності впродовж усього історичного розвитку країни, починаючи з кін. XVIII ст. Жоден з нехристиянських народів не привертав до себе такої прискіпливої уваги з боку російської влади, як євреї. Не можна забувати також і такий факт, що територія сучасної України у XIX – поч. XX ст. була найбільшим у світі ареалом розселення єврейського етносу. До того ж унаслідок своєрідних умов розселення та зайнятості євреї значною мірою визначили характер і структуру економіки України [22].

Метою статті є дослідження правового статусу єврейського народу в Російській імперії в кін. XIX – на поч. XX ст.

Об'єктом статті є законодавство російського уряду в кін. XIX – на поч. XX ст.

Предметом виступають головні напрямки російського законодавства Російської імперії щодо євреїв, зокрема її соціально-економічні, ідеологічні та правові аспекти.

Слід зазначити, що історія єврейського питання в Російській імперії має багаторівневу систему вивчення: від аналізу соціально-економічних та релігійно-культурних чинників до практики розв'язання єврейського питання на державно-політичному рівні [6; 21].

Наявні наукові праці можна поділити на дві основні групи: дослідження "внутрішньої" історії євреїв та історії "зовнішньої". Такий розподіл можна пояснити існуванням двох історіографічних шкіл. Одна школа, засновником якої є С.Дубнов, розглядає історію євреїв у Росії в контексті всесвітньої історії єврейського народу; інша школа, започаткована Ю.Гессенем, трактує історію євреїв у контексті історії Росії і тому вважається частиною історії "зовнішньої".

Вивчення єврейської історії в Російській імперії відбувалося у непростих політичних умовах. Однак до початку Першої світової війни в Росії сформувалася власна національна єврейська історична школа, яка приділяла особливу збиранню та аналізу джерел. Особливу увагу надавали вивченню правового становища євреїв.

Радянська історіографія єврейського питання в Росії пройшла складний шлях свого розвитку: від спроб переоцінки історичних подій та явищ у 1920-х рр. до фактичної заборони усіх досліджень з єврейської історії в 1940–1970-х рр. Радянські дослідники (М.Анчарова, С.Дубнов, Г.Красний-Адмоні, П.Зайончковський та інші) розглядали історію російських євреїв переважно крізь призму класової боротьби [1; 11–14]. Політика самодержавства в єврейському питанні оцінювалася ними вкрай негативно. Російський уряд, на їхню думку, свідомо розв'язував міжнаціональні конфлікти, зокрема сприяв єврейським погромам з метою протидії посиленню революційного руху. Виключенням, можливо, були дослідження П.Зайончовського з політичної історії Російської імперії др. пол. XIX ст., у яких видатному історику вдалося висвітлити єврейське питання з об'єктивних незаідеологізованих позицій.

Сучасні дослідження, в яких розглядаються проблеми урядової політики в єврейському питанні, поділяються на загальні (Я.Хонігсман, О.Найман, Н.Щербак та ін.) та спеціальні (Д.Ельяшевич, О.Безаров, К.Бауман, Б.Натанс, О.Іванов та ін.) [26–28; 3; 4; 2; 18; 15].

Актуальними питаннями вивчення на усіх етапах розвитку історіографії залишаються: проблеми причин та характеру єврейських погромів 1881–1882 рр., взаємин російської влади усіх рівнів із

єврейською політичною елітою та місця і ролі націоналістичних груп та видань Росії у формуванні урядової політики з єврейського питання. Незважаючи на наявність досліджень з обраної проблеми, її глибока наукова розробка залишається важливим завданням сучасної історичної науки.

Географічні розширення перетворили Росію на багатонаціональну державу, в якій православне населення постійно стикалось як із християнськими, так і нехристиянськими релігіями. Для того щоб захистити інтереси пануючої російської народності і протистояти тенденціям до безконтрольного розширення "підкорених народностей", ці останні закон обмежував конфесійними межами, включаючи їх у замкнені духовні корпорації, зорганізовані в крупні національно-політичні одиниці. Тобто в політиці держави діяв принцип, відповідно до якого належність до тієї чи іншої національності жорстко пов'язувалася з конфесійною приналежністю. Тому бути росіянином автоматично означало бути православним християнином, бути євреєм – означало сповідати іудейство і т.д. Цей принцип закріплювався у Зводі законів Російської імперії, в якому носіями релігії називали не окремі духовно-релігійні союзи, не церкви і секти, а саме племена та народи [23].

Російське ж законодавство щодо євреїв в останній чверті XIX ст. характеризувалося групою заборонно-обмежувальних законів, з одного боку, і деяких ліберальних вчинків, з іншого. Важливим принципом "антиєврейського законодавства" в зазначений період залишався принцип обмеження євреїв у праві проживання, що знайшло своє вираження в смузі осілости.

Поворотним пунктом у створенні механізмів правового регулювання єврейського питання в Росії було прийняття 3 травня 1882 р. на основі рішення Комітету міністрів "Тимчасових правил про євреїв", які були оприлюднені 29 грудня 1887 р. [26 с. 104]. Поява цього закону була зумовлена хвилею антиєврейських виступів на Півдні Росії у 1881–1882 рр. Уряд звинуватив у цих подіях самих євреїв, які начебто провокували своїми діями селян до насильства, і тому, на думку міністра внутрішніх справ (далі МВС) М.П.Ігнат'єва, необхідно було терміново лаколізувати зони конфліктів, якими були села, шляхом обмеження там єврейської присутності. Згідно з новим положенням, євреям забороняли переходити з одного поселення в інше в межах смуги осілости, як і оселятися поза нею. Переселених у межах смуги осілости євреїв до 29 грудня 1887 р. "залишати на постійному проживанні в тих поселеннях, в яких їх застав цей закон". Винятки були для євреїв-вихрестів, євреїв з вищою освітою, непрацездатних, малолітніх, а також єврейок, які вийшли заміж до 1887 р. за євреїв, які там не проживали [7, с. 2–3]. Провідною ідеєю "Тимчасових правил" була

заборона євреям оселятися поза містами і містечками. Проти в цілому юридична практика не мала чіткого визначення поняття "містечка", що породжувало чимало правових колізій [10, с. 817–819].

Під час запровадження у дію "Тимчасових правил" виникали різноманітні правові розбіжності, які довели необґрунтованість цього закону. Наприклад, неможливо було визначити кордон смуги осілості, якщо одна половина будинку (кварталу) межувала з територією поза смугою і містечком [10]. У деяких випадках територія поселення штучно звужувалася, а якщо визначалися нові ділянки, які не входили до раніше затвердженого плану, то вони визнавалися сільською місцевістю [4, с. 328–337].

Масові відселення євреїв, почалися ще задовго до появи "Тимчасових правил" і були інспіровані місцевою владою як реакція на погроми у травні 1881 р. Зокрема, поліцмейстером Києва Гюббенетом у травні 1881 р. було видано розпорядження про виселення всіх київських євреїв, які не мали права проживання в місті [16, с. 3]; влітку з Одеси було депортовано декілька тисяч євреїв – підданих Туреччини, як з'ясувалося, колишніх утікачів з Росії, які переховувалися в Туреччині і знову потрапили до Росії нелегально [16]. На початку 1882 р. Держрада Росії постановила виселяти в адміністративному порядку всіх євреїв, які оселилися незаконно [24]. Таким способом уже взимку 1882 р. з Києва і Москви було виселено більше половини всіх євреїв, які не мали права на проживання [5, с. 30–60]. У Сенат систематично надходили скарги про незаконні виселення. Скарги розглядалися повільно, не менше 2–3-х років, на цей час єврей уже був виселений [4; 24].

У 1876 р. особливою постановою було вирішено виселяти євреїв (головним чином, з внутрішніх російських губерній), які начебто брали участь у "жидовській ересі", проте внаслідок того, що ні влада, ні самі євреї не уявляли собі, що, власне, розуміється під поняттям "ересі", 1884 р. таке рішення було скасоване [8, с. 24–25].

Окремі категорії євреїв (купці 1-ої гільдії, ремісники, євреї з вченими ступенями, "миколаївські солдати") користувалися пільгами на право проживання поза смугою осілості. Процес створення "пільгового права повсюдного проживання" тривав із сер. XIX – до поч. XX ст. У 1879 р. до вже існуючих пільгових категорій було додано євреїв з вищою освітою, аптекарів, провізорів, фельдшерів і акушерів. На поч. 90-х рр. ця категорія була конкретизована: лише диплом російського вишу надавав таке право [7, с. 26–29]. У процесі узгодження новостворених правових норм у Сенаті виникали певні різночитання одних і тих самих законів, що у свою чергу породжувало плутанину на місцях. Наприклад, Департамент Сенату, коментуючи положення про

автоматичне отримання права членами сімей "пільгових євреїв" на повсюдне проживання, дійшов висновку, що "батьки не вважаються членами родини, і тому їх проживання з дітьми, які користуються правом повсюдного проживання, може мати місце лише у випадку, якщо через свій похилий вік або стан здоров'я вони потребують постійного догляду або не мають засобів для проживання в смузі осілості" [20, с. 7–9]. До кінця не визначеними залишилися і права вдів (удівців) – інколи вони втрачали права, якими володіли під час заміжжя, в інших випадках Сенат скасовував рішення про їх виселення (частіше постфактум) [26, с. 104].

Значні труднощі у взаємовідносинах із владою виникали у євреїв-ремісників щодо реалізації їх права повсюдного проживання (вони отримали таке право в 1865 р.). Ще під час масових відселень євреїв з Києва "Московские ведомости" висловлювали подив стосовно характеру дій влади [16, с. 4]. Як виявили перевірки 1881–1882 рр., чимало євреїв-ремісників не мали формальних підстав для проживання в Києві. Незважаючи на те, що правопорушення з боку євреїв були вимушені, такі дії часто провокували владу на більш жорсткі заходи, а власне проблема єврейських ремісників дедалі набувала політичного змісту з негативними для євреїв наслідками. Зокрема, з пільгового права євреїв-ремісників було виключено декілька категорій (настроювачі роялів, м'ясники тощо). Євреї-ремісники користувалися своїм правом повсюдного проживання доти, доки вони реально займалися своєю відповідно ремісничих посвідчень справою [9, с. 51–52]. Для євреїв-ремісників у 1887 р. була закрита Катеринославська губернія.

Згідно із законом від 28 березня 1891 р., виключним правом проживання в Москві і Московській губернії користувалися тільки євреї – купці І-ї гільдії, а також євреї, які мешкали тут до 1892 р. Згідно з Постановою Комітету Міністрів від 22 січня 1899 р., вказане вище право надавалося тільки з особливого дозволу Міністерства фінансів і Московського генерал-губернатора (за 7 років після видання цієї Постанови жодного дозволу не вийшло) [8, с. 21–22].

Міністерство внутрішніх справ встановило остаточний термін відселення євреїв до смуги осілості – 1 червня 1894 р. з певними відстрочками для тих губерній, у яких євреї мали ділові стосунки з "християнськими людьми" [19, с. 196]. При цьому враховувалися особливі рекомендації губернаторів і визначався максимальний термін відстрочки – не більше одного року, крім євреїв похилого віку, стосовно яких час дії відстрочки не обмежувався. Особливо масові відселення євреїв спостерігалися в Московській, Таврійській і Лівонській губерніях. Зокрема, тільки з Москви до 1897 р. було виселено близько 25 тис. євреїв [13, с. 137]. Спостерігалися також випадки виселення і

євреїв-іноземців, оскільки поліція вважала, що завізований паспорт єврея-іноземця ще не дає йому гарантованого права проживання по всій Росії. МВС у своєму циркулярі від 26 березня 1891р. звернуло увагу на невідповідність таких дій поліції правовим нормам і дозволило губернським правлінням виписувати "російські білети" на постійне проживання тільки іноземним медикам-євреям, євреям-підприємцям, інженерам тощо [10, с. 100–104].

Згідно з програмою "Тимчасових Правил" євреї дискримінувалися в цивільному праві. Зокрема, для них припинялася дія договорів оренди на нерухомість поза містами та містечками, так само – доручень на управління і розпорядженням цим майном, усіх купчих і закладних договорів на нерухомість [17, с. 280]. Проте, як довела практика, кількість орендованої євреями землі дедалі збільшувалася внаслідок порушень ними правових обмежень. З іншого боку, закон не забороняв євреям брати в оренду окремі заводи, фабрики, млини, майстерні, квартири тощо [7, с. 139, 142]. За євреями також зберігалось спадкове право, дія якого обмежувалася виключно сільською місцевістю [7, с. 142].

Значних обмежень зазнали громадські права євреїв. У 1890 р. їм було заборонено брати участь у земських виборчих зборах і з'їздах, бути членами місцевих поліцейських управлінь, працювати в державних органах влади. Новий закон 1892 р. (Міське положення) підтвердив і поширив обмеження: євреї не могли ні обирати, ні бути обраними до місцевих органів самоврядування [2, с. 171–172]. Їх було дозволено "допускати до виконання обов'язків міських гласних" не більше 1/10 складу Думи, в інших органах міської влади – 1/3 складу обраних. Однак через те, що в містах смуги осілості євреї нерідко кількісно переважали християн, то влада прийняла рішення: у містах, де християн недостатньо, аби займати 70% місць в органах міського самоврядування, це співвідношення не могло змінюватися за поданням губернських правлінь до МВС і рішенням останнього. У станіві і професійні органи – біржові комітети, купецькі, міщанські, ремісничі управи – євреї допускалися також із суворими обмеженнями. Наприклад, єврей не міг бути ремісничим головою, навіть якщо переважна кількість робітників були євреями [7, с. 217]. Згідно із законом від 10 квітня 1890 р. "прийняття осіб нехристиянських віросповідань до числа приватних повірених при повітових з'їздах надалі, до видання особливого закону, допускати не інакше, як за дозволом МВС і Міністерства юстиції і за повідомленням голів повітових з'їздів", що означало фактичну заборону доступу євреїв в адвокатуру. Крім того, відповідно до територіального поширення реформи 1889 р. "Про земських начальників і міських судій" приватні повірені, які перебували

при мирових з'їздах, що спрощувалися, залишалися у штатах для придбання права вести справи в повітових з'їздах. Для отримання такого права приватні повірені повинні були мати особливі доручення від повітових з'їздів, проте вони євреям не видавалися [8, с. 12–13]. У сер. 90-х рр. на судові засідання, на яких слухалися справи стосовно злочинів на релігійному ґрунті (в смузі осілости), євреї – присяжні повірені не допускалися [8, с. 230].

Право євреїв на освіту кореспондувало із правом на проживання (до 1885 р.) і особливими обмеженнями під час вступу до певних навчальних закладів. У 1886 р. була встановлена процентна норма для євреїв, які вступали до середніх і вищих навчальних закладів: у смузі осілости – 10%; поза смугою – 5%; у столиці – 3% від загальної кількості студентів. Крім того, законом уточнювалися навчальні заклади, в яких діяла загальна система обмежень. Зокрема, десятивідсотковою нормою обмежувався набір євреїв у Харківський технологічний інститут, взагалі їх не приймали до Військової медичної академії, Харківського ветеринарного інституту, Інституту інженерів шляхів сполучень, театральних училищ у Петербурзі і Москві [8, с. 230–233]. У 1895–1897 рр. набір євреїв в Одеському і Київському комерційному училищах здійснювався залежно від розмірів фінансування цих закладів єврейськими купцями [7, с. 16–17]. Циркуляром Міністерства освіти від 26 листопада 1899 р. процентні норми були скасовані для євреїв, які вступали на медичні факультети університетів, з деякими уточненнями [15, с. 40]. Студенти-євреї будь-якого з дозволених навчальних закладів поза смугою осілости зберігали за собою впродовж навчання або практики права проживання в місцевості, де знаходився цей заклад (циркуляр МВС від 30 квітня 1885 р.). Запроваджуючи жорсткі обмеження для євреїв у праві на освіту, влада прагнула звести до мінімуму зростання інтелектуального рівня євреїв, для яких навчання перетворилося на справжній культ кін. 70-х рр.

Якщо господарська діяльність євреїв була сферою співробітництва з місцевим населенням, то підтриманню ідентичності єврейських общин найбільшою мірою сприяла релігія. Відомо, що в єврейському середовищі вихрести були рідкісним явищем, оскільки втрачали зв'язок з єврейською спільнотою, а в російському середовищі їх сприймали холодно [11]. Переважна більшість євреїв дбайливо зберігали релігію своїх предків. Це цілком зрозуміло, що інстинкт виживання у чужому оточенні змушував консолідуватися навколо общинних інститутів: молитовних будинків, духовних та господарських правлінь.

Релігійне життя єврейської громади було також об'єктом законодавчої регламентації. Статут духовних справ іноземних сповідань дозволяв євреям відправляти громадські молитви виключно "в спеціальних будинках". Синагоги та школи відкривалися за дозволом

губернського начальства. Кожне "молитовне співтовариство" євреїв зобов'язувалося обирати "правління", що складалося з рабина, старости і скарбника [25]. Повноцінна релігійне життя єврейських спільнот постійно стикалося з серйозними проблемами: була відсутня цілеспрямована підготовка рабинів, виникали матеріальні труднощі під час відкриття синагог, помітно ускладнювалися як привчання підростаючого покоління до єврейських традицій і норм життя, так і збереження мови.

Таким чином, аналіз правових актів довів, що російське законодавство не було кодифіковане. Державна політика щодо євреїв характеризувалася відсутністю твердого керуючого принципу. З часів Катерини II в російському законодавстві пільги для євреїв змінювалися репресіями. А обмеження права проживання виступило суттєвою причиною дії інших видів заборон. Нелогічність і непослідовність прийнятих згодом законів, які суперечили попереднім, пояснюється суб'єктивізмом законодавчого процесу, інколи – юридичною нетактовністю в прийнятті того чи іншого рішення. До того ж питання зрівняння євреїв у правах з іншими національностями, що проживали на території Росії, не отримали свого остаточного вирішення навіть у період реформ поч. ХХ ст.

Література

1. Анчарова М. Кто и почему устраивал еврейские погромы / М. Анчарова. – М., 1917. – 23 с.
2. Бауманн К. Еврейское участие в городском самоуправлении в России в XIX – начале XX века / К. Бауманн // Труды Третьей молодежной конференции СНГ по иудаике – "Тирош" – М., 1999. Вип. 3. – 1999. – С. 171–172.
3. Безаров О. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881–1894 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Безаров О. – Чернівці, 2003. – 16 с.
4. Безаров О. Т. Особливості правового становища єврейського населення Росії останньої чверті XIX століття / О. Т. Безаров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного політехнічного університету. – Кам'янець-Подільській, 2003. Т. 11. – 2003. – С. 328–337.
5. Восход. – 1882. – № 1. – С. 30–60.
6. Гальперина И. Национальный вопрос в России (1900–1917 гг.) / И. Гальперина. – М. : б. и., 1995. – 100 с.
7. Гессен И. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярами министров / И. Гессен, В. Фридштейн. – СПб., 1904.
8. Гессен И. Накануне XX века / И. Гессен // Накануне пробуждения : [сб. статей по еврейскому вопросу]. – СПб., 1906. – С. 21–22.

9. Гессен Ю. История еврейского народа в России : в 2 т. / Ю. Гессен. – Пг. : Тип. Л.Я.Ганзбурга, 1916.
Т. 1. – 1916. – 472 с.
10. Гессен Ю. Временные правила / Ю. Гессен // Еврейская энциклопедия : в 16 т. – СПб., 1908–1913.
Т. 5. – 1908–1913. – С. 817–819.
11. Дубнов С. М. Краткая история евреев / С. М. Дубнов. – М. : Феникс, 2000. – 576 с.
12. Дубнов С. Материалы для истории антиеврейских погромов / С. Дубнов, Г. Красный-Адмони. – Пг., 1919. – 357 с.
Т. 1. – Пг., 1919.
Т. 2. – Пг., 1923.
13. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX века / П. А. Зайончковский. – М., 1970. – С. 137.
14. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 гг. / П. А. Зайончковский. – М., 1964. – 510 с.
15. Иванов А. "Еврейский вопрос" и высшее образование в России / А. Иванов // ВЕУМ. – 1994. – № 1. – С. 40.
16. Московские ведомости. – 1881. – 29 мая. – С. 3 ; 7 августа. – С. 2.
17. Национальная политика в императорской России. – М., 1997. – С. 286.
18. Натанс Б. За чертой: евреи встречаются с позднеимперской Россией / Б. Натанс ; пер. с англ. яз. – М. : РОССПЭН, 2007. – 463 с.
19. Общий обзор деятельности МВД за время царствования Императора Александра III. – СПб., 1901. – С. 196.
20. Оршанский И. Г. Первый шаг. Мысли о еврейском вопросе / И. Г. Оршанский. – М., 1907. – 36 с.
21. Петков С. Положення національних меншин на українських землях у складі Російської імперії (XVIII – поч. XX ст.) : автор. дис. ... канд. іст. наук / Петков С. – Харків, 1999. – 16 с.
22. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19.
23. Свод законов Российской империи: в XVI т. / [сост. : Н. П. Балканов, Войт и др.]. – СПб. : Русское книжное товарищество "Деятель", 1912.
Т. 1. – Ч. 1 : Свод основных государственных законов. – 1900 – С. 6.
24. Собрание Указов и Распоряжений правительства. – СПб., 1893. – С. 451–452. – С. 274–275.
25. Устав духовных дел иностранных исповеданий. – СПб., 1896.
Т. XI. – Ч. I. – 1896.
26. Хонигсман Я. С. Евреи Украины: Краткий очерк истории / Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман. – К. : [б. и.], 1992.
Ч. I [Текст]. – 1992. – 158 с.

27. Щербак Н. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : автореф. дисс. ... канд. іст. наук / Щербак Н. – Київ, 2006. – 16 с.

28. Эльяшевич Д. Правительственная политика и еврейская печать в России. 1797–1917. Очерки истории цензуры / Д. Эльяшевич. – Гешарим : Мосты культуры. – 792 с.

УДК 23.00.00

Т.Симашвили

Террор в разрезе истории

До 1990-х рр. терроризм вважається локальною проблемою окремого регіону. Останніми роками масштабні терористичні акти, здійснені ісламськими екстремістськими організаціями, перетворили його на глобальну проблему світу.

У статті розглянуто етапи розвитку терористичної організації "Бойова організація" протягом 1901–1907 рр., яка була створена російськими соціаліст-революціонерами для здійснення терористичних акцій. Проведено порівняльний аналіз діяльності "Бойової організації" з сучасними терористичними організаціями.

У статті також вказано на помилки старих і сучасних спецслужб у боротьбі проти терористичних організацій.

Ключові слова: терористичні акти, ісламські екстремісти, російські соціал-революціонери, старі та сучасні спецслужби, боротьба проти тероризму.

До 1990-х годов терроризм считался локальной проблемой отдельного региона. В последние годы масштабные террористические акты, осуществлённые исламскими экстремистскими организациями, превратили его в глобальную проблему мира.

В статье рассмотрены этапы развития террористической организации "Боевая организация" в 1901–1907 годах, которая была создана русскими социалист-революционером для ведения террора. Проведен сравнительный анализ деятельности "Боевой Организации" с современными террористическими организациями. В статье также указаны ошибки прошлых и современных спецслужб в борьбе против террористических организаций.

Ключевые слова: террористические акты, исламские экстремисты, русские социалисты-революционеры, прошлые и современные спецслужбы, борьба против терроризма.

The article is about the question of terrorism hereditary. It is examined for making of organized terror, the stages of „Boevaia Organizacia” development of terrorist organization made by Russian socialist-revolutionaries.

It is shown the methods, tactics of the making terror typical of each stage. It is confirmed that in 1901–1907 years exactly the socialist-revolutionaries finished the common principles of structural constructions of the terrorist organization, winning fighters over and psychological training, methods and tactics of terror producing. For them, so as for modern international Islamic terrorist organizations, terror represents the instrument of politic or one of the forms of political violence.

In the article the errors of old and contemporary special services in the fight against the terrorist organizations are also indicated.

Key words: terrorist acts, islamic radicals, russian social revolutionaries, old and modern special (secret) sevices, the struggle against terrorism.

1. Зарождение в России "организованного" террора

При исследовании современной стратегии и тактики терроризма, а также использованных против них эффективных методов и способов борьбы значительный материал частично надо искать в российской политической истории.

Действующие в начале XX века русские социалист-революционеры (эсеры) придали законченный вид структурному строению террористической организации, переманиванию и психологической обработке, тактике ведения террора, общим принципам, методам и способам, чем фактически обусловили зарождение и развитие организованного террора в России.

Для эсеров террор представлял инструмент политики, т.е. одну из форм политического насилия, что и отразилось в разработанной их идеологами концепции "троицы" террора. По этой концепции, у террора три функции: I – дезорганизация правительства; II – "возбуждение" – активизация народа; III – агитационно-пропагандистская [1]. Эта формула до сегодняшнего дня сохранила своё значение для левых, сепаративных и мусульманских террористических организаций, ведущих организованный террор.

С целью осуществления "центрального террора" над лицами высоких должностей, т.е. с целью осуществления террористических нападений на представителей центрального высшего правительства, в 1901 г. ЦК партии эсеров создал террористическую организацию под названием "Боевая организация" (сокращённо "Б.О."). Поводом её создания партия назвала необходимость создания специализированной конспирированной секретной организации для ведения организованного террора, а целью – дезорганизацию правительства [2].

Из анализа деятельности эсеровского "Б.О.", проведённого нами, видно, что она за время своего существования в 1901–1907 гг. прошла три этапа развития. Условно это были этапы "зарождения" (1901–1903 гг.), "развития" (1904–1905 гг.) и "распада" (1905–1907 гг.).

"Б.О." I этапа непосредственно создал активный член партии эсеров, старый революционер Г.Гершуни. Членов организации он принимал по рекомендации местных комитетов партии. Он считал более приемлемым использование в ведении террора жителей провинций, чем жителей крупных городов. Считал, что жители провинций легче попадали под влияние их "доброжелательных революционеров" из-за своей неразвитости, безграмотности.

По его мнению, психологически обработать и сформировать как боевика-фанатика жителей провинций было легче, т.к. убить человека без мести или без другого стимула мотивации, только лишь из-за абстрактной социальной идеи, довольно трудно. Провинциальные будущие террористы жили вместе с Гершуни 2–3 месяца. И он в течение этого времени "идейно" обрабатывал, возбуждал в них "террористический дух", обращая внимание на два момента: первый – боевик должен был, не задумываясь убить человека, второй – в случае надобности сознательно пожертвовать своей жизнью [3].

Между прочим, такой метод воздействия на сознание человека и сегодня активно используют палестинские и ваххабитские террористические организации. Малограмотного, неразвитого палестинского подростка, который живёт в лагере беженцев, фактически в оторванном от внешнего мира гетто, где больше всего ценят и ценили шахэдов, жертвующих собой ради веры, и где каждый день соприкасаются со смертью, легко обрабатывают духовные "проповедники" для совершения террористических актов [4].

Вместе с тем 1901–1903 годы в России не выделялись тем эмоциональным, возбуждённым фоном, который сопутствует периоду народного волнения, назревшим в обществе изменениям или самим революциям. Несмотря на каждодневные многочасовые задушевные беседы о тяжёлом положении народа и "необходимости зажжения" революции посредством террора, которые были нужны для психологической и моральной обработки молодых людей – будущих боевиков, несколько членов "Б.О." I этапа отказались от террористического акта непосредственно перед его проведением. Некоторые же после ареста сознались, что по отношению к ним использовали моральное насилие с целью вовлечения их в террористическую деятельность [5].

Руководители "Б.О." I этапа чувствовали свою слабость. Поэтому они взяли курс на ведение террора не в центральных городах России, а в провинциях. Фактически этот этап был для террористической

организации периодом испытания сил и обучения. В это время в состав "Б.О." входило всего 15–17 человек.

Несмотря на малочисленность, "труд" в организации был распределён. План нападения заранее составлял организатор, т.е. Гершуни, оружие ввозила определённая группа лиц, другая группа собирала информацию о жертве, и часто члены этой же группы сами совершали террористические акты. В нападении участвовал один или два боевика. В основном, использовали пистолеты.

Руководители "Б.О." хорошо поняли, что террористический акт является средством донесения до общества определённой информации. Такую нагрузку имели оригинально проведённые террористические акты, совершённые боевиками "Б.О." I этапа. Боевики приходили в приёмную чиновников высшего ранга как просители, под видом обычных граждан, или переодетые в форму офицера. А иногда встречались лицом к лицу в общественных местах. Передавали конверт, и пока министр или губернатор принимал переданные ему молодыми людьми "заявления", стреляли и убивали его. В конверте обычно был текст приговора "Б.О." и объяснение мотива нападения. Так боевики "Б.О." убили в 1902–1903 г. министра внутренних дел России Сипягина, губернатора Уфы Богдановича и других.

С целью роста агитационного значения террористических актов перед его исполнением боевики писали автобиографии, в которых разъясняли причины своего участия в террористической организации. Мысли тех террористов, которых задерживали и казнили, как завещания революционера, распространялись Гершуни и идеологами партии, нелегальной прессой в виде прокламаций. Таким образом, даже смерть боевиков, служила интересам партии и террористической организации. Характерным штрихом "Б.О." I этапа, который сопутствовал "Б.О." следующего этапа, было стремление к самостоятельному осуществлению террористических актов, без указаний партии. Попытка членом организации избежать контроля партии отразилась и в уставе организации [6].

После организации нескольких террористических актов Гершуни был арестован Петербургским охранным отделением, недавно созданной в Российской империи оперативной службой политической полиции. Перед арестом он передал Е.Азефу всю свою нелегальную связь – "явки".

2. Развитие организованного террора

Именно Азеф, эта самая одиозная фигура в истории революционного движения России, агент департамента полиции с 1892 года, стал руководителем "Б.О." II этапа. Довольно интересно проанализировать мотивы нахождения Азефа во главе "Б.О." II этапа и осуществ-

вление им террора, но в статье мы не коснёмся этого. Отметим только, что именно под его руководством "Б.О." II этапа осуществлены террористические акты такого вида, которые прославили партию эсеров в мире того времени как создателя "классической" террористической организации. Его боевики убили нескольких лиц довольно высоких должностей. Среди них – министра внутренних дел России Плеве, дядю императора Николая Александровича и других.

Характерной чертой организованного террора является то, что теракт, осуществлённый террористической организацией, рассматривается как средство сильного психологического воздействия на общественность, выполняя, с одной стороны, роль возбуждения, активизации, а с другой – запугивания противника. Исходя из этого, кроме непосредственно акта насилия, большое значение имел и его пропагандистский эффект. Соответственно, чем более высокий пост занимала жертва в правительственной иерархии, тем больше был "результат", полученный от теракта. Русско-японская война, начавшаяся в 1904 году, создала лучший эмоциональный фон для террористических актов, совершённых боевиками "Б.О." II этапа. Террористические нападения на царских чиновников в центральных городах империи, ещё более "возбуждали", активизировали и располагали против правительства и так взволнованное войной общество.

"Б.О." II этапа прославилась не только "центральными" терактами. В рекламировании деятельности организации значительную роль выполняла пресса. Руководители "Б.О." догадались, что правдивая или же преувеличенная информация о терактах в больших городах сразу же попадает на первые страницы газет, а это вдвойне увеличивает число людей, находившихся под "воздействием" результатов теракта. Теракты же, проведённые в провинциях, не имели большого резонанса.

Для всех серьёзных террористических организаций, созданных после "Б.О.", использование возможностей прессы стало одним из главных принципов работы. Необходимость использования средств массовой информации была лучшим аргументом для идеологов левого терроризма в Латинской Америке 1960-х годов, когда они перенесли из сёл в города партизанскую террористическую войну – "городскую герилью". По их мнению, "один террористический акт в столице лучше, чем десять в селе, так как даже единичные нападения сразу же попадают на первые страницы газет" [7]. И сегодня одним из основных принципов террористической борьбы радикальных исламских организации считается именно необходимость широкого использования современных средств массовой информации [8].

Достижения демократии – свободную прессу, телевидение террористические организации, действующие сегодня в Ираке, для воздействия на общественность мира используют довольно активно. Возмутительные сцены, как убивают взятых в заложники людей, сразу же попадают на первые страницы прессы и на экраны телевидения. В последнее время, подобно ваххабитским террористическим организациям, активно начали использовать телевидение и прессу для "рекламирования" своей террористической деятельности боевые подразделения "Хамаз". К сожалению, сознательно или несознательно, в поисках сенсаций журналисты содействуют террористам, т.к. обзрение всем миром таких актов входит в планы именно террористов. Поэтому, наверное, необходимо найти оптимальный баланс между свободной прессой и афишированием насилия с целью формирования правильной информационной политики.

3. Ошибки старых и современных спецслужб в борьбе против террористических организаций

До 1990-х годов терроризм считался локальной проблемой отдельного региона. В последние годы масштабные террористические акты, осуществлённые исламскими экстремистскими организациями, превратили его в глобальную проблему мира. Одним из факторов, способствующих превращению организованного терроризма во всемирный терроризм, является поддержка во время "холодной войны" Советским Союзом и странами западного мира разных партий, движений, носящих левые, правые, религиозные, национальные и другие идеи. С помощью советских и западных спецслужб террористические организации, действующие в латинской Америке, левые и правые террористы Западной Европы, ирландская "Ира", баскская "Эта", палестинские и иранские радикальные исламские организации на Ближнем Востоке в 1950–1980-х гг. активно применяли тактику, методы и способы террористической борьбы в своей деятельности. И со своей стороны, современный международный исламский терроризм представляет собой наследника как левых, так и правых террористических организаций этого периода, в деле ведения террора.

Но вернемся к деятельности "Б.О." II этапа. "Успешная" террористическая деятельность "Б.О." II этапа была результатом того, что в 1901–1904 годах политическая полиция России работала слабо. Её оперативные сотрудники, бывшие офицеры армии, лица, привыкшие к слепому выполнению приказа, не были знакомы с "революционной средой". Они производили исследования уже случившихся террористических актов, но обнаружить процесс подготовки террористического акта не могли из-за строгой конспирации деятельности "Б.О."

II-ого этапа. Они считали членов террористической организации обычными уголовными преступниками, убийцами, не умели анализировать полученную информацию, принимать соответственные превентивные контрмеры [9].

Кстати, аналогично, в 1960-х годах при принятии в штат борющейся против Ирландской республиканской армии – "ИРА" – английская разведка МИ-6 отдавала предпочтение лицам, которые служили в армии. Именно из-за вышеназванных причин аналитики такую практику МИ-6 в последствии посчитали ошибкой. Со своей стороны, специалисты из английской разведки одним из недостатков Американской ЦРУ в 1980-е годы считали невнимание оперативных сотрудников к деятельности экспертов-аналитиков [10].

И сегодня именно этот недостаток остался у антитеррористических органов разных стран. Например, по мнению русских экспертов, их "спецслужбы выступают в роли "догоняющих", причём догнать террористов им не всегда удается". Они не уничтожают террор, а борются с последствиями. Иронически отмечают, что "для профилактики террористических актов антитеррористические органы собираются провести командно-штабные учения на реальных объектах", а факторы, вызывающие террор, психология террористов, анализ, долговременная перспектива и что, главное, результат, высчитанный во времени, их менее интересует [11].

Сегодня даже для простого человека ясно, что не сопротивление русских спецслужб в начале 1990-х годов, разным религиозным направлениям, особенно международным исламским ваххабитским организациям в религиозной пропаганде, было стратегической ошибкой. Создание для них в 1992–1994-х годах парниковых условий привело к распространению агитации и пропаганды этих организаций в невиданных масштабах в различных регионах России, особенно в Северном Кавказе.

Аналитические отделения Российских спецслужб, ослабленные распадом Советского Союза и возникновением на территории России и постсоветских стран горячих точек, не анализировали возможные результаты агитационной пропагандистской работы, религиозных международных исламских течений. Считалось, что члены религиозной исламской организации ваххабитов, в основном, заняты созданием духовных училищ, изучением арабского, бесплатным распространением Корана.

И, наверное, способствуя деятельности ваххабитов, они надеялись ослабить местные мусульманские, традиционные течения на Кавказе и перенести сепаративные настроения населения в религиозное противостояние. Разное по национальности, пёстрое мусуль-

манское население Кавказа действительно активно начало усваивать идеи ваххабизма. Представители традиционного ислама не могли противостоять ваххабскому течению ислама. Но результат оказался печальным для Российского государства. Такой необдуманной политикой Россия получила агрессивный ваххабизм в Чечне и Дагестане, который активно финансируется теми международными ваххабитскими организациями, которые используют в борьбе против России и всего западного мира террористические методы и способы.

Не явилась примерам для русских и ошибка, допущенная английскими спецслужбами в 1974–1975 годах. Тогда с целью профилактики террора ИРА, закомплектованный католиками, широко открылась дверь протестантам в местные подразделения полиции и армии. Полиция Ольстера и расположенная там армейская часть (полк) на 90 процентов была укомплектована протестантами [12]. Но в последствии, англичане из-за того, что не смогли применить хорошо проанализированные, правильные комплексные меры, в результате необдуманных действий получили усиленный террор от католиков ИРА.

Аналогичную стратегическую ошибку допустили Соединённые Штаты Америки, когда способствовали приходу к власти талибов в Афганистане. И сегодня необдуманная политика поддержки мусульманских организаций – то суннитов, то шиитов (цель оправдывает средства!?) привела к активизации террористической борьбы на Ближнем Востоке. Именно результатом активизации терроризма является, по нашему мнению, то, что в Ираке войска США из освободительных превратились в оккупационные. Хотя это не удивительно. Сегодня некоторые грузинские или иностранные представители высоких чинов силовых структур действия чеченских и палестинских камикадзе-шахэдов считают отдельными актами самопожертвования верующих фанатиков под влиянием Корана, а не действенной пропагандой исламских террористических организаций.

4. Ступени формирования классической террористической организации

Силу "Б.О." II этапа обусловило и то, что Азеф и Б.Савинков проанализировали опыт "Б.О." I этапа и смогли сформировать довольно дисциплинированную профессиональную террористическую организацию. По словам Савинкова, их террористическая организация подчинялась своим законам и была таким монолитным единым организмом, к которому стремятся все секретные организации [13]. В новом уставе, принятом "Б.О." II этапа в августе 1904 г., прямо объявили право организации подбирать объект нападения и самостоятельно вести террора, если партия откажется от него [14].

Стремление к самостоятельности отразилось и в организационном строе "Б.О." II этапа. По уставу, высшим руководительным органом стал выборный комитет. Члены комитета со своей стороны выбирали руководителя с правом члена-распорядителя. Выборной была и должность его заместителя. Вырос состав, который в период активности организации дошёл до 30 человек.

У "Б.О." были довольно большие денежные средства. В частности, партия передала ей только за один раз 100 тыс. франков из 1 млн франков, полученных от бывшего военного атташе Японии полковника Акаши [15].

Кроме иностранных спецслужб, в кассу "Б.О." входила часть суммы пожертвований, полученных от разных слоёв населения. Особенно возросли пожертвования после убийства "Б.О." министра внутренних дел Плева. Кстати, в тот период в Тбилиси между целым рядом партий были распределены состоятельные люди и был договор между собой "не беспокоить" лиц, плативших сумму другим партиям. Короче, вели обычное вымогательство – рекет.

Надо отметить, что сегодня такой принцип "обложения данью" используют палестинские радикальные исламские организации. Жившие не только на Ближнем Востоке, но и во всей Европе палестинские дельцы обложены данью разными палестинскими террористическими организациями, которые так же не касаются "дойных коров" друг друга.

Другие способы достать деньги – похищения людей, нападения на банки, казначейские предприятия, которые активно применяли левые террористы и современные палестинские террористические организации, большей частью использовались выделившейся из партии эсеров партией социал-революционеров максималистов. Эта партия, в отличие от эсеров, признавала и вела "массовый террор" против любой ветви правительства и любого представителя богатых и имущих слоёв.

После смерти Плева структура организации изменилась. Произошла её частичная децентрализация. Организация разделилась на террористические группы по 4–5 человек. Одна группа действовала в Петербурге, другая – в Киеве, третья – в Москве. Они независимо друг от друга готовили террористические акты над должностными лицами. Во главе групп стояли руководители-организаторы. Их систематически координировали Азеф и его заместитель Савинков, но при планировании одной из групп особо важного теракта они сами непосредственно участвовали в его подготовке.

Членов "Б.О." II этапа подбирали отличающимся от Гершуни методом. По словам Савинкова, кандидат в члены организации, в первую очередь, должен был быть готовым пожертвовать ради неё

собственной жизнью. Среди таких людей, которые жертвовали своей жизнью ради нужд революции, особенно психологические портреты женщин, которые описывает Савинков в своих воспоминаниях, дают возможность провести интересные параллели с шахэдами [16]. Любое сходство самоубийц, будь то по религиозной или социальной идее, не исчерпывается только параллелями. Сходства, Савинкова и Бен-Ладена, внешне не эмоциональные, носящего тех же внешних свойств лидера, а также использованные ими средства психологического воздействия при обработке рядовых террористов дают хороший материал для размышления [17].

Интересный штрих – руководители "Б.О." II этапа боевиков, в основном, выбирали из безынициативных, инертных людей. Хотя их не сразу приглашали в организацию. Сначала объясняли, что ждёт террориста во время осуществления террористического акта и после него [18]. Для иллюстрации этой формы переманивания террористов можно использовать отрывок из беседы активного члена грузинской социалист-федералистической партии Б.Габашвили с Савинковым. По словам Савинкова, 90% террористических актов – это смерть на месте или на виселице, нужно безоговорочно подчиняться партийной дисциплине. Соответственно, с приказом идти в любой город. Работать там два-три месяца лакеем, прислугой, кучером, наблюдать за указанным лицом высокой должности, изучить его привычки, время прихода-ухода. В назначенное время получите бомбу и должны будете, не задумываясь убить указанное лицо [19].

Руководители, известной мусульманской террористической организации "Хамаз" и сегодня, почти через сто лет после приведённых выше слов, требуют от своих боевиков то же самое: боец Аллаха должен строго соблюдать дисциплину, до конца подчиняться решениям руководителей, в любое время быть готовым пожертвовать жизнью ради дела организации [20].

Этим методом изображения деятельности и жизни террориста в тёмных тонах Азеф и Савинков выбирали самых преданных, смелых, фанатичных людей. Из боевиков II этапа никто не оказался предателем дела организации. Если не считать самого Азефа!? Боевики "Б.О." II этапа не только сознательно, без колебания жертвовали своей жизнью, но и, как гордился Савинков, не боялись смертельного приговора и даже в суде защищали интересы партии [21].

Действительно, никто, кроме фанатиков, не рискнул бы осуществлять нападения принятыми в вооружении боевикам "Б.О." II этапа вместо пистолетов самодельными бомбами, которые часто самовольно взрывались. Жертвами таких взрывов стали члены "Б.О." II этапа Швейцер, Покотилев и другие [22]. Правда, с использованием бомб возрастала вероятность смерти невинных людей, но это оружие

вместе с большой разрушительной силой выделялось страшным шумом и, по мнению классиков террора Савинкова и Азефа, было блестящим средством агитации и "революционизировании" населения.

Террористические акты имели и другую нагрузку. Физическим уничтожением приближённых к царю представителей высшего правительства эсеры символически уничтожали существующую систему. Для усиления символического значения терактов боевиков выбирали с определённой спецификой. Исходя из того, что "90% нападений заканчивалось смертью на месте или на виселице", определяли, кто на какой территории должен был участвовать в террористическом акте, например русский или еврей. В 1905 году члены организации еврейского происхождения специально были командированы из Петербурга в Киев для убийства местного губернатора. Это для того, чтобы указать, что в Киеве террористическое нападение произведено из-за согласия правительства на програмы евреев [23].

И сегодня для всех сил, ведущих организованный террор, символика – значительный компонент в структуре террористических актов. Теракт 11 сентября 2001 года для исламских фундаменталистов символически означал нападение исламского мира на западный мир. Такую же нагрузку имели в 1960–1980-х годах нападения, осуществлённые в Латинской Америке, Германии, Италии левыми террористами на государственные, иностранные учреждения, особенно американские посольства. Это и понятно, т.к. язык символики, действуя, подсознательно проникает глубже в психику масс и соответственно, представляет собой средство более сильного воздействия, чем словесная пояснительная работа. Тем более что средства массовой информации представляют собой собственность правящих слоёв.

Отличительной чертой членов "Б.О." II этапа от I этапа было и то, что часть его членов были просвещённые люди, бывшие студенты Московского, Петербургского университетов. Эта закономерность отмечается и у современных террористов. И в 1960–1980-тых годах большинство левых террористов, действующих в ряде стран Европы, были студенты [24]. Возраст боевиков всех трёх этапов "Б.О." и левых террористов был, в основном, одинаков, он колебался между 21–25 годами. Надо отметить, что в последнее время заметно повышение образования у современных исламских террористов. В частности, среди террористических ячеек обнаруженных и ликвидированных в последнее время в Пакистане были выпускники и студенты разных высших учебных заведений, в том числе и английских.

Члены "Б.О." II этапа были заинтересованы новыми изобретениями в науке и технике. Они были пионерами в применении этих достижений в террористических целях. Например, в 1907 году они

захотели взорвать летающим аппаратом типа самолёта царский дворец. Азеф даже вынудил ЦК эсеров выделить для его постройки 20000 рублей [25]. В 1906 году армянской партией "Дашнакцутюн" была проверена попытка взорвать в Стамбуле турецкого султана с помощью новинки техники того периода – автомобиля, который был заминирован. Предполагают, что это было запланировано Азефом. Сотрудничество "Б.О." II этапа с этой армянской террористической организацией подтверждается и другими источниками. По информации Савинкова, партия "Дашнакцутюн" уступила им часть завезённых в Россию бомб [26]. И вообще, революционные террористические организации активно сотрудничали друг с другом, обменивались опытом, методами и способами ведения террора.

Как выясняется из деятельности "ИРА", палестинские террористические организации и левые террористы, довольно активно сотрудничали между собой в 1970–1980-х годах. Надо отметить, что и сегодня современные мусульманские террористические организации разного направления активно сотрудничают друг с другом в Афганистане, Чечне, на Ближнем Востоке, в Ираке.

В отличие от "Б.О." I этапа, "Б.О." II этапа уделяли периоду подготовки террористического акта много времени. Фактически он представлял основу террористической деятельности организации [27]. Часть боевиков жили как "законсервированные" агенты. Они работали кучерами и мелкими торговцами, а параллельно наблюдали за объектами нападения [28]. Организация также имела лиц, выполняющих "чёрную работу". Они завозили из-за границы оружие, взрывчатку, снабжали террористов фальшивыми паспортами. Особую роль выполняли заготовители бомб. Их звали "техниками". Они (кстати, среди них и женщины) выполняли очень опасную работу. Надо отметить, что в "Б.О." II и III этапов было довольно много женщин.

Руководители групп "Б.О." II этапа анализировали добытую наблюдателями информацию. После того как было собрано достаточное количество информации по маршруту объекта нападения, группа расходилась. С целью спутать следы боевики ехали в разные города. В назначенный день возвращались обратно, брали у "техников" бомбы и занимали на улице указанные места. При виде объекта приближались к его коляске на три-четыре шага. После бросания бомбы с этого расстояния не было шансов спасения кого-либо – от осколков бомб часто сами боевики получали ранения и умирали.

Литература

1. Витюк В. В. Левый Терроризм на Западе: история и современность / В. В. Витюк, С. А. Эфирюков. – Москва : Свет. л., 1987. – С. 86.

2. Революционная Россия (газета социалистов-революционеров) 1901. – № 7.
3. Спиридович А. И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники. (1886–1916 г.) / А. И. Спиридович. – Петербург, 1918. – С. 115.
4. Ольшанский Д. В. Психология Терроризма / Д. В. Ольшанский. – Питер : Заря, 2001. – С. 136.
5. Спиридович А. И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники. (1886–1916 г.) / А. И. Спиридович. – Петербург, 1918. – С. 124.
6. Воспоминания Б. Савинкова. "Былое" №2 (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – С. 72.
7. Витюк В. В. Левый Терроризм на Западе: история и современность / В. В. Витюк, С. А. Эфиоров. – Москва : Свет, 1987. – С.108.
8. Чхеидзе З. Международный терроризм "Центр стратегических исследований и развития Грузии" / З. Чхеидзе // Бюлетень. – 2001. – № 56. – Тбилиси. – С. 2 (на груз. языке).
9. Воспоминания заведующего особого отдела департамента полиции Л. Ратаева // "Былое" (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – № 2. – С. 191–192.
10. Блоч Дж. Тайные операции Английской разведки (Ближний и Средний восток, Африка и Европа после 1945 года) / Дж. Блоч, П. Фитцджеральд. – Москва, 1987. – С. 8–22.
11. Ольшанский Д. В. Психология Терроризма. – Питер : Заря, 2001. – С. 4–5.
12. Блоч Дж. Тайные операции Английской разведки (Ближний и Средний восток, Африка и Европа после 1945 года) / Дж. Блоч, П. Фитцджеральд. – Москва, 1987. – С. 211.
13. "Былое" (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – № 3. – С. 69.
14. "Былое" (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – № 2. – С. 74.
15. "Былое" (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – № 3. – С. 75.
16. Ольшанский Д. В. Психология Терроризма / Д. В. Ольшанский. – Питер : Заря, 2001. – С. 69.
17. Жаккар Р. Именем Усамы бен-Ладена / Р. Жаккар. – Москва, 2002. – С. 28.
18. "Былое" (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – № 3. – С. 94.
19. Габашвили Р. Воспоминания / Р. Габашвили, В. Гогуадзе. – Тбилиси, 1992. – С. 35 (на груз. языке).
20. Ольшанский Д. В. Психология Терроризма / Д. В. Ольшанский. – Питер : Заря, 2001. – С. 124.

21. "Былое" (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – № 2. – С. 109.
22. "Былое" (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – № 2. – С. 97.
23. "Былое" (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – № 3. – С. 85.
24. Витюк В. В. Левый Терроризм на Западе: история и современность / В. В. Витюк, С. А. Эфириров. – Москва : Свет, 1987. – С. 178.
25. Спиридович А. И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники. (1886–1916 г.) / А. И. Спиридович. – Петербург, 1918. – С. 391.
26. "Былое" (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – № 3. – С. 74.
27. Николаевский Б. Н. История одного предателя (террористы и политическая полиция) / Б. Н. Николаевский. – Москва, 1991. – С. 196.
28. "Былое" (журнал освободительного движения). – Петербург, 1917. – С. 82.

УДК 392(477)"1917"

О.В.Онщенко

Вплив революційних перетворень 1917 р. на повсякденне життя українських жінок

У статті розглянуто визначальні аспекти повсякденного життя українського жіноцтва у часи революційних подій 1917 р. На основі джерел та літератури проаналізовано сфери побутового життя, проблему матеріального забезпечення родин, вплив революції на моральні устої поведінки жінок.

Ключові слова: повсякденність, побут, революція, українські жінки, матеріальне забезпечення, моральність, суспільство.

В статье рассмотрены определяющие аспекты повседневной жизни украинских женщин во времена революционных событий 1917 г. На основе источников и литературы проанализированы сферы бытовой жизни, проблема материального обеспечения семей, влияние революции на моральные устои поведения женщин.
Ключевые слова: повседневность, быт, революция, украинские женщины, материальное обеспечение, нравственность, общество.

The article discusses the defining aspects of everyday lives of Ukrainian women in times of revolutionary events in 1917. Based on literature sources areas of domestic life, the problem of financial security of

families, the impact of revolution on moral principles of conduct of women analyzed.

Key words: everyday life, household, revolution, ukrainian women, financial security, morality, society.

Соціальна історія – як галузь історичного дослідження, в центрі уваги якої перебувають соціальні групи, їх взаємовідносини та роль у суспільних, економічних, культурних процесах, – є досить молодою сферою дослідження українських науковців. У межах підвищення інтересу до соціальної історії виділився і досить новаторський напрям досліджень – історія повсякденності.

І якщо соціальну історію можна визначити як історію народу мінус політика, то історію повсякденності, на нашу думку, слід розглядати як історію людини у контексті її щоденного життя, у ставленні до побутових проблем, влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття, соціального походження, виховання, світогляду, духовності, звичок тощо.

На сьогодні українська історична наука знаходиться на початковому етапі вивчення повсякденності українського народу. І хоча поки що в Україні не створено фундаментальної, узагальнюючої праці, перші праці, присвячені даній проблематиці, вже почали з'являтися. Так, слід відзначити, що Інститут історії України НАНУ випустив декілька колективних монографій, започаткувавши тим самим цілу серію видань під спільною назвою "З історії повсякденного життя в Україні". Крім того, на базі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди щорічно проводиться Всеукраїнська наукова конференція "Історія повсякденності: теорія та практика".

Отже, вивчення повсякденного життя як сукупності факторів щодо забезпечення існування, світосприйняття та самоідентифікації людини є одним з найактуальніших напрямків розвитку сучасної української історичної науки.

Таким чином, використання в сучасній методології історії України такого актуального підходу, як історія повсякденності, допоможе відтворити більш цілісну картину нашого минулого.

Одним із найвизначніших періодів в історії України є період національно-визвольної боротьби українців за власну державність протягом 1917–1921 рр. Зокрема, 1917 р. став переломним для всіх мешканців України. Перша світова війна, а потім і революція включили такі стратегії та механізми поведінки, які стали закономірним наслідком деструктуризації суспільства. Проте поряд з негативними наслідками для українського соціуму відбувався і розвиток нової

соціальної ідентичності українських жінок. Подібність цих процесів можна простежити і в сучасних умовах економічної та політичної кризи, суспільної нестабільності. Ці паралелі роблять зазначену тему украї важливою та надзвичайно актуальною з позицій сьогодення.

Досліджуючи повсякденне життя українського жіноцтва у визначений період, слід відзначити специфіку джерельної бази. Для історії повсякденності, що має предметом дослідження не факти і події як такі, а їх сприйняття та відображення у свідомості людей, характерне використання дуже широкого кола джерел. Лише розглянувши джерела в комплексі, зіставивши та виділивши необхідні дані, провівши порівняльний аналіз інформації, ми маємо шанс отримати більш об'єктивну картину повсякденного життя населення.

Однак основною проблемою під час вивчення першоджерел та наукової літератури є те, що процес зміни стереотипів жіночої поведінки, вплив революції на статус та повсякденне життя жінок висвітлюються в них через поодинокі згадки. Матеріал про побут жінок часто знаходиться у несистематизованому вигляді у працях загального характеру. При цьому у роботах, присвячених безпосередньо жіночій проблематиці, саме період 1917 р. оминається або ж увага дослідників зосереджується лише на певному аспекті діяльності жінок.

Таким чином, основу даного дослідження склали першоджерела: опубліковані збірки документів [7], архівні фонди [11], матеріали тогочасної преси [13]. Цитати у роботі подаються зі збереженням мови оригіналу з метою якнайточніше передати зміст та інформативну насиченість документа. Аналіз повсякденного життя був би неможливим і неповним без звернення до джерел особового походження. Серед мемуарів можна виділити праці В.Андрієвського, С.Зерової, М.Лівницької, Т.Михайловської-Цимбал, Є.Бош [2].

Історіографічна база вивчення повсякденності зазначеного періоду, на жаль, не досить об'ємна. Проте особливо слід відзначити ґрунтовні праці О.Вільшанської щодо побутового життя населення України у часи Першої світової війни [6] та П.Щербініна про вплив військового фактору на повсякденне життя російських жінок протягом XVIII – поч. XX ст. [19].

Таким чином, поява даного дослідження обумовлена відсутністю у сучасній українській історіографії спеціальних праць, присвячених повсякденному життю українських жінок у часи революційних трансформацій 1917 р.

Мета даної наукової розвідки полягає у тому, щоб на основі наявної історіографічної та джерельної бази висвітлити розмаїття факторів, що складала повсякденне життя українських жінок у 1917 р.

Зміни умов існування людей на початку 1917 р. були спричинені світовою війною, проте революція викликала нову хвилю психологічних трансформацій серед усього населення і серед жінок зокрема. З розгортанням революційних подій, жінки, з одного боку, намагалися певним чином адаптуватися до нових специфічних соціально-політичних змін у суспільстві, а з іншого боку, мали виконувати свої традиційні соціальні ролі залишатися дружинами та матерями.

У своїх спогадах М.Лівицька, дружина А.Лівицького, відомого українського громадсько-політичного діяча, члена Центральної Ради, зазначала: "Я особисто не брала участі в революції 1917 року. Причиною цього були мої родинні обставини. Наші діти, Наталя і Микола, були в шкільному віці та вимагали моєї опіки... Під моїм доглядом були також хлопці сироти, якими опікувався Андрій. Я не мала права занедбувати всіх цих обов'язків родинного характеру" [14, с. 261].

У великих містах здобуття харчів та необхідних речей для існування ставало неабияким героїзмом. Здебільшого ці проблеми лягали на плечі жінок. С.Зерова, дружина відомого українського історика літератури, поета, перекладача М.Зерова, перебуваючи у Києві восени 1917 р., згадувала: "Вчитися через постійне безладдя в місті і в навчальних закладах було майже неможливо. Я стала на роботу, але й тут не було ще нічого сталого, одні інституції щезали, розформувалися, виникали нові, так само не дуже тривкі, і мені доводилося досить часто змінювати роботу... Ми, кияни, прокидаючись вранці, не завжди певно знали, яка влада в місті, чи будуть відчинені харчові магазини, чи можна купити що-небудь на базарі. Бували дуже тяжкі хвилини, ніхто не був певен завтрішнього дня, ніхто не їв досхочу, майбутнє видавалося неспокійним і непевним..." [12, с. 218].

Становище у Харкові яскраво відображено у спогадах одного солдата, який у березні 1917 р. потрапив до міста: "Проходимо головними улицями Харькова... У одной продовольственной лавки толпа женщин, чтобы получить фунт хлеба. Одна выходит из затылка с ребенком: "Третий день стою здесь и мерзну с ребенком, чтобы получить фунт хлеба, но получить не могу" [8, с. 22].

Про ситуацію в Одесі згадувала Т.Михайловська-Цимбал, донька військового, була зв'язковою-розвідницею у загоні українських повстанців: "Харчові продукти зникли, їх можна було здобути лишень на чорному ринку, і то здебільша в обмін за цінні речі й золото, й тому більшість населення голодувала. Натомість я ходила на безплатні обіди, що їх давали для голодуючої інтелігенції якісь протестантські церкви" [15, с. 70].

Дещо легше було у побутовому плані дружинам чиновників, яких брали на військову службу. Вони, за існуючим законом, залишали

своїм дружинам доручення на отримання свого жалування. Так, наприклад, Чернігівський губернський секретар Ф.Троцький уклав подібне доручення і завірив його у нотаріуса: "Уполномочиваю жену мою Марию Флегонтовну Троцкую, во все время состояния моего на действительной службе в армии, получают причитающееся мне жалование" [11, арк. 163].

Значно важче було солдаткам, дружинам рядових солдатів, які залишалися з дітьми без чоловіків і без роботи. Допомогу мешканкам міст та їхнім родинам надавали, в першу чергу, місцеві органи влади. Слід відзначити, що саме під час Першої світової війни дружини та діти військових вперше в історії російської держави почали отримувати офіційну державну допомогу.

Активно надавали допомогу жінкам і громадські та добровільні організації. Саме завдяки їм значна кількість солдаток безкоштовно отримувала сировину для опалення житла, продукти, одяг тощо [19, с. 284].

Але державні та місцеві резерви поступово закінчувалися, що змушувало жінок вдаватися до виступів, які нерідко закінчувалися погромами та безчинствами. Про події у Полтаві згадував В.Андрієвський, професор, діяч українського національно-визвольного руху: "Забракло хліба. Прийшло до кінця заготовлене попередниками паливо. Управа не могла дати собі ради з "салдатками", яким виплачувала пенсію за чоловіків. Трохи не щодня перед управою чинилися "бабські бунти" [3, с. 108].

Є.Бош, більшовичка, згадуючи про події у Києві зазначала: "Разозленные задержкой пособий жены запасных ворвались в зал во время заседания, стащили с трибуны "уважаемого" главу народа и, тормоша его и неистово ругаясь, требовали сию же минуту выдачи задержанных пособий..." [4, с. 36].

У Кременчузі солдатки також організували бунт, "требуя выдачи бесплатного хлеба, причем избили еврейку-торговку и арестовали депутата солдатского совета, обвиняя их в распродаже казенного продовольствия..." [5].

Цікавим було те, що органи міської влади в багатьох випадках, щоб приборкати розлючених жінок, ішли назустріч їхнім вимогам. Але при цьому спостерігалася певна невідповідність: разом з підвищенням норми пайків (з травня до серпня 1917 р. вони зросли з 6 руб. до 15–20 руб.), збільшувалась і кількість солдаток, що вимагали матеріальної підтримки [17].

За таких обставин у галузі забезпечення населення продовольством значно зріс рівень нелегального постачання господарськими товарами та харчами. Людей, які займалися такою роду діяльністю, називали мішечниками. Влітку 1917 р. серед мішечників переважали саме жінки – дрібні торговки з міст та залізничних станцій. Вони

скупували провізію, перш за все, для спекуляції. Їх називали "плакальницями", тому що вони, видаючи себе за солдатських вдів, ходили дворами та "вплакували" хліб та інші харчі, які потім перепродавали.

Проте вже восени 1917 р. торговки вже здебільшого стали споживачами і загальна кількість жінок серед міщечників почала скорочуватись. По-перше, після демобілізації, яка спричинила ріст рівня безробіття, нелегальною торгівлею почала займатися значна кількість чоловіків. По-друге, пересуватися країною стало значно важче у технічному та фізичному планах [10, с. 30].

Що стосується жінок із більш заможних прошарків суспільства, то війна та революція також суттєво вплинули на стиль їхнього життя. З розгортанням бойових дій на полях Першої світової війни патріотичні настрої серед заможних верств населення призвели до відмови від вишуканого способу життя, модного одягу, коштовностей тощо. Внаслідок таких обставин відбулося зниження цін на предмети розкоші [6, с. 67].

Однак ситуація змінилася вже на початку 1917 р. Власники модних салонів Києва взимку 1917 р. мали добрий заробіток: "На наряды тратились безумные деньги. Тратились преимущественно на мех, который, благодаря усиленному спросу на него, вздорожал в 4–6 раз... Наиболее падки к безумным тратам на наряды оказались дамы средней буржуазии, разбогатевшей во время войны, благодаря разным коммерческим комбинациям. Что же касается дам высшего света, то они, главным образом, только пополняли свои наряды" [16].

Підвищена емоційність часів революційних перетворень 1917 р. певним чином спровокувала зростання інтересу серед населення до різноманітних розваг. Користувався значною популярністю серед різних верств населення кінематограф. Кіно досить чуттєво реагувало на реалії революції, відбиваючи психологічну атмосферу у суспільстві. Загалом серед сюжетних стереотипів того часу можна виділити два типи жінок. Перший тип – жінка порядна, яка є об'єктом, їй відводиться пасивна роль. Другий тип – жінка активна. Її зображали порочною, без моральних цінностей, такою, що робить тільки зло. Протягом 1917 р. було випущено більше двохсот ігрових картин [1].

Загалом стихійність подій 1917 р. призвела до ескалації девіантної поведінки серед усього населення. Закономірним за таких обставин стало загальне падіння моральності. Неймовірно швидко у містах зростала кількість притонів, власники яких, прикриваючись вивісками мебльованих кімнат чи чайних, розповсюджували наркотики. Створені у березні 1917 р. загони міліції одразу розгорнули кампанію з боротьби з наркотиками. Завдяки їхній завзятості були виявлені міста продажу і вживання кокаїну, в яких досить часто було більше жінок, ніж чоловіків [18, с. 436].

Падіння моральності проявилось і в розвитку такого явища, як проституція. З одного боку, кількість дівчат, які змушені були заробляти собі на прожиття таким чином, невпинно збільшувалася. Це були здебільшого молоді сільські жінки, які приїздили до міста у пошуках кращої долі або для заробітку і які мали надію, заробивши таким чином грошей, повернутися додому чи краще облаштуватися у місті. Однак досить часто їхнє життя складалося трагічно [9].

Таким чином, підвищений рівень девіантної поведінки підривав моральні та психологічні основи суспільства, а влада й населення втратили контроль над ситуацією. Це призвело до того, що жінки ставали як активними, так і пасивними жертвами насильства.

Отже, виснажлива світова війна та революція змушували жінок і чоловіків, що мешкали на українських землях, змінювати звичний уклад життя, пристосовуватися до нових реалій буття. В цілому серед жіноцтва протягом 1917 р. спостерігався такий самий розкол, що і в усьому суспільстві. Поведінка жінок здебільшого визначалася психологією та світосприйняттям того прошарку, до якого вони належали. Жінки певного кола в цілому поділяли переконання властиві даній соціальній групі та керувалися ними у своїй повсякденній діяльності.

Література

1. Аксёнов В. 1917 год: социальные реалии и киносюжеты / В. Аксёнов // История страны / История кино. – М. : Знак, 2004. – С. 56–80 ; Усенко О. Жизненные идеалы и нормы поведения русских в "немом" игровом кино (1908–1919) / О. Усенко // История страны. – М. : Знак, 2004. – С. 33–55.

2. Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк : ЗДА, 1963. – Т. I. – Ч. 1–2 ; Бош Е. Год борьбы / Е. Бош. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 447 с. ; Михайловська-Цимбал Т. З військового гнізда (Спогади) / Т. Михайловська-Цимбал. – Буенос-Айрес, 1977. – 132 с. ; Лівіцька М. На грані двох епох / М. Лівіцька. – Нью-Йорк, 1972. – 356 с. ; Зерова С. Спогади про Миколу Зерова / С. Зерова // Слово. – 1973. – 36. 5. – С. 211–253.

3. Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью-Йорк : ЗДА, 1963. – Т. I. – Ч. 1–2. – 1963.

4. Бош Е. Год борьбы / Е. Бош. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 447 с.

5. Бунт солдаток // Киевская мысль. – 1917. – 10 мая.

6. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.

7. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. – М. : РОССПЭН, 1997. – 328 с. ; Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. – СПб., 1913. –

1226 с. ; Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. Издание 1885 года. С дополнениями по сводному продолжению 1912 года, с приложением мотивов и извлечений из решений кассационных департаментов Сената. – СПб., 1913. – 535 с.

8. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 гг. – М. : РОССПЭН, 1997. – 328 с.

9. Голосенко И. А. Социологические исследования проституции в России (история и современное состояние вопроса) / И. А. Голосенко, С. И. Голод. – СПб., 1998. – 123 с. ; Душа, тело и платья // Последние новости. – 1917. – 1 июля.

10. Давыдов А. Ю. Нелегальное снабжение российского населения и власть. 1917–1921 гг. : мешочники / А. Ю. Давыдов. – СПб. : Наука, 2002. – 341 с.

11. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-4179, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.

12. Зерова С. Спогади про Миколу Зерова / С. Зерова // Слово. – 1973. – 36. 5. – С. 211–253.

13. Киевская мысль. – 1917 // Последние новости. – 1917.

14. Лівницька М. На грані двох епох / М. Лівницька. – Нью-Йорк, 1972. – 356 с.

15. Михайловська-Цимбал Т. З військового гнізда (Спогади) / Т. Михайловська-Цимбал. – Буенос-Айрес, 1977. – 132 с.

16. Наши дамы // Последние новости. – 1917. – 13 января.

17. Пособия женам запасных // Последние новости. – 1917. – 22 августа.

18. Революция на Украине по мемуарам белых. – М. : Госиздат, 1930. – 436 с.

19. Щербинин П. П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX в. / П. П. Щербинин. – Тамбов : Юлис, 2004. – 508 с.

УДК 94(477):368

О.А.Мельничук

Соціальне страхування в більшовицькій доктрині суспільного розвитку: стратегічний напрям чи тактичний хід?

У статті аналізуються програмні основи більшовицької доктрини суспільного розвитку, які визначають місце інституту соціального страхування в системі соціального захисту населення.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна політика, соціальне страхування.

В статье анализируются программные основы большевизской доктрины общественного развития, которые определяют место института социального страхования в системе социальной защиты населения.

Ключевые слова: социальная защита, социальная политика, социальное страхование.

In article are analysed programme bases bolsheviks doctrines of the public development, which define the place of the institute of the social insurance in system of social protection of the population.

Key words: social protection, social policy, social insurance.

Невід'ємною складовою економічної боротьби промислових робітників Російської імперії за свої права на поч. ХХ ст. були вимоги щодо запровадження різних форм загальнодержавного соціального страхування, що виступали своєрідними гарантіями у разі настання соціальних ризиків. Такі положення одразу ж були підхоплені більшовицькою партією, яка вийшла на політичну арену, озброївшись класовою теорією диктатури пролетаріату. Головне своє завдання при цьому більшовики вбачали у перетворенні економічної боротьби на боротьбу політичну, боротьбу за повалення самодержавства. Зважаючи на це, вимоги щодо запровадження всіх можливих видів соціального страхування, метою яких було загострення протиріч між промисловцями та робітниками, були включені до основних програмних документів РСДРП.

Метою означеної статті є аналіз програмних засад більшовиків на предмет визначення місця соціального страхування в системі соціального захисту населення.

Досліджувана проблема не була об'єктом спеціального вивчення. В той же час окремі її аспекти знайшли висвітлення в працях науковців. Так, упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. теоретичні основи радянського соцстраху викладені у працях партійних функціонерів [2; 9; 11]. Зарубіжна історіографія представлена дослідженнями В.Джорджа, В.Медісона, Н.Меннінг [16; 17]. Серед українських та російських науковців, які розглядали проблему з нових концептуальних позицій, слід назвати В.Г.Шарпатога, С.В.Ашмаріну, А.В.Морозова тощо [15; 1; 12].

Праці більшовицьких теоретиків не вирізнялися глибокою розробкою питань соціального страхування. За їх переконаннями, соціальний захист населення майбутнього комуністичного суспільства мав базуватися на адресних соціальних допомогах для прибічників нового режиму шляхом зрівняльного їх розподілу. Тому метою щедрої роздачі соціальних обіцянок і критики царського законодавства у сфері соціального страхування робітників було формування власної соці-

альної опори у боротьбі за владу. На це прямо вказували меншовики, критикуючи своїх політичних опонентів за кон'юнктурність і відсутність власної доктрини соціального страхування.

Однак навіть у таких умовах В.Ленін, що був неперевершеним тактиком політичної боротьби, не міг не розуміти важливості страхових лозунгів у боротьбі за прихильність робітничого класу. Вже в процесі підготовки проекту першої програми РСДРП він вніс пропозицію про встановлення відповідальності підприємців за втрату робітниками працездатності не лише від нещасних випадків, але й унаслідок професійних захворювань, а також забезпечення пенсіями робітників похилого віку [8, т. 6, с. 207–208]. Ці пропозиції були закріплені у програмі партії як вимоги "державного страхування робітників на випадок старості і повної чи часткової втрати здатності до праці за рахунок спеціального фонду, утвореного шляхом запровадження особливого податку для капіталістів" [7, с. 73]. В резолюції V конференції РСДРП (3–9 січня 1909 р.) "Про думську соціал-демократичну фракцію" з метою виконання агітаційно-пропагандистських завдань пропонувалося внести в Державну думу самостійні проекти робітничого законодавства, в тому числі і страхування робітників [5, с. 14].

У той час як більшовицькі проекти залишалися лише на папері, третьою Державною Думою Росії в червні 1912 р. було прийнято пакет страхових законів, що передбачали запровадження державного соціального страхування робітників на випадок хвороби та від нещасних випадків на виробництві. Такий крок суттєво послабив політичні позиції більшовиків у боротьбі за робітничий клас. Саме тому головним завданням місцевих партійних осередків було нівелювання значення царського страхового законодавства в очах пролетаріату.

Поступки буржуазії у сфері соціального страхування були розцінені вождем більшовиків як ліберальний метод боротьби з робітничим рухом, метою якого було притуплення класової свідомості робітничого класу та ослаблення робітничого руху, а отже, і політичної боротьби за владу та світову революцію. З таких позицій "ревізіоністське вчення" про те, що робітничий клас повинен примиритися з капіталістичним ладом і перейти до виправлення його "недоліків" шляхом парламентських реформ, як це було у німецькій соціал-демократії та французькій соціалістичній партії, було піддане нищівній критиці. Затаврувавши реформістів як провідників буржуазного впливу на пролетаріат, як зрадників робітничого класу, В.Ленін зазначав: "Реформізм є буржуазним обманом робітників, які завжди залишаються найманими рабами, незважаючи на окремі покращення, – поки існує панування капіталу" [8, т. 20, с. 187]. Разом із тим лідер більшовиків розумів, що виступ проти реформ неминуче протиставляє їх

інтересам робітників, про що одразу заявили інші політичні партії. Тому, обґрунтовуючи стратегічну мету, вождь переконував, що реформи в революційній тактиці в умовах існування буржуазної влади повинні перетворюватися на зброю для руйнування цієї влади, в опорний пункт для подальшого розвитку революційного руху. Єдиною правильною тактикою в умовах, що склалися, було визнано не заперечення реформ, а використання їх для політичної організації робітничого класу в боротьбі за диктатуру пролетаріату, за повалення капіталістичного ладу. На випадок, якщо думський законопроект буде втілений у життя, лідер більшовиків пропонував використовувати нові утворені організаційні форми (лікарняні каси робітників) для ведення енергійної пропаганди більшовицьких ідей [8, т. 21, с. 149].

Саме тому в резолюції лютневої наради ЦК РСДРП з партійними працівниками (10–14 лютого 1913 р.) перед робітниками ставилося завдання оволодіти лікарняними касами робітників через вибори і перетворити їх на фабрично-заводські пролетарські осередки. Вся агітація в таких осередках повинна була проводитися через висвітлення становища в царській Росії, роз'яснення соціалістичних принципів і революційних вимог [14, ф. 276, оп. 1, спр. 431, арк. 14]. У резолюції наради ЦК РСДРП (5–14 жовтня 1913 р.) ставилося завдання при виборах уповноважених в страхові каси проводити лінію партії та домагатися обрання на всі відповідальні пости прибічників партії [8, т. 24, с. 180]. Фактично в роки Першої світової війни після закриття професійних спілок і робітничих товариств лікарняні каси залишалися єдиними легальними організаціями робітничого класу, які нерідко перетворювалися більшовиками на страйкові комітети для ведення політичної роботи в масах.

Із захопленням влади у жовтні 1917 р. позиція більшовиків щодо соціального страхування суттєво змінилася. У нових умовах, коли відпала потреба у використанні пропаганди соціального страхування для революціонування робітничих мас, більшовики відмовилися від багатьох своїх політичних гасел. Тепер головним завданням було не стільки проведення реформування соціального страхування на основі ленінської страхової програми, скільки бажання продемонструвати перед робітниками готовність здійснювати такі реформи.

Обґрунтовуючи свою майбутню стратегію, більшовики стверджували, що соціальне страхування за диктатури пролетаріату прямо протилежне системі соціального страхування за капіталізмом. На їх думку, соцстрах за диктатури пролетаріату покликаний був слугувати засобом для зміцнення цієї диктатури. Тому основним завданням, яке ставилося у сфері соціального страхування, була активізація сил пролетаріату в боротьбі за соціалізм, проголошення необхідності

підвищення продуктивності праці та сприяння виконанню планів соціалістичного будівництва [2, с. 45].

Декрети про соціальне страхування, про страхову раду, про страхування на випадок безробіття, про страхування на випадок хвороби та ін., видані більшовицьким урядом у листопаді–грудні 1917 р., повністю руйнували існуючу систему органів соціального страхування та проголошували запровадження окремих видів радянського соціального страхування для робітників за рахунок введення спеціального податку для підприємців [3, с. 63]. За змістом перші декрети радянської влади носили відкрито класовий характер і мали, перш за все, політичне значення. Не реалізовані на практиці, вони, з одного боку, повинні були переконати пролетаріат у готовності виконувати дані соціальні обіцянки, з іншого – активізувати міжнародний пролетаріат у боротьбі за світову революцію. Один із журналістів того часу, порівнюючи радянські страхові декрети 1917 р. із законодавством Тимчасового уряду, писав: "Радянські страхові декрети настільки кращі, наскільки намальований на вивісці крендель кращий від шматка справжнього житнього хліба" [4, с. 113]. Головним чином, перші декрети нової влади, не будучи економічно обґрунтованими, відзначалися декларативністю та ідеологічним нашаруванням. Однак це мало турбувало більшовиків, які вважали, що в умовах світової революції, що наближалася, повне запровадження комуністичних форм життя є питанням найближчого часу. Тому вказаний період розглядався, передовсім, як перехідний до безпосереднього запровадження комуністичного ладу. Відповідно до цього, всі старі форми соціального захисту визнавалися такими, що не відповідають потребам суспільства, перехідного до комуністичного. Природно, що в таких умовах застарілими вважалися не лише капіталістичні форми, але й перші страхові декрети, пристосовані для збереження капіталістичних відносин.

Зважаючи на це, нарком соціального забезпечення Б.Мілютин у статті "Комуна і соціальне страхування" говорив за необхідність детального перегляду і перевірки вимог робочої страхової програми, що вироблялася в умовах буржуазного суспільства. Він виступив за необхідність відмови від буржуазного поняття "страхування". "Страхувати – це відшкодовувати збитки за шкідливі наслідки, що можуть статися. Держава, що відбудовується на соціалістичних засадах, не може відноситися з такої комерційної точки зору до шкідливих наслідків, якими є хвороба, травматизм, смерть" [4, с. 43].

Оскільки радянська влада встановлювалася та утримувалася на багнетях Червоної армії, головним завданням соцстраху на даному етапі було матеріальне забезпечення робітників, червоноармійців і

членів їх сімей. Таким чином, на практиці соціальний захист більшовиків поступово втрачав функції соціального страхування робітничого класу і перетворювався на соціальне забезпечення трудящих. Соцстрах, що організовувався у цей період у межах Народного комісаріату соціального забезпечення, фактично розчинявся в останньому, вбачаючи своїм завданням номінальний захист тих верств населення, на яких трималася влада. В цьому не було нічого дивного, адже соціальне забезпечення було більш прийнятним для комуністичної доктрини з її зрівняльним принципом розподілу. Положенням від 31 жовтня 1918 р. соціальне страхування робітників і службовців офіційно поступалося соціальному забезпеченню "для всіх осіб, що не експлуатують чужої праці" [13, с. 3]. Згідно з Положенням, соціальному забезпеченню підлягали особи, джерелом існування яких була власна праця без експлуатації чужої. Такий порядок не лише не сприяв створенню ефективної системи соціального захисту, але й давав змогу одним верствам населення паразитувати за рахунок інших. Оскільки витрати на соціальне забезпечення покривалися за рахунок прямих асигнувань із державного бюджету (хоча формувалися за рахунок страхових внесків), усіма питаннями соціального забезпечення займалися не страхові каси, а підвідділи соціального забезпечення та охорони праці, створені при місцевих органах радянської влади.

Занепад економіки в умовах тривалої та виснажливої громадянської війни, розгортання масового повстанського руху по всій країні як реакція на запроваджену політику продрозкладки, втрата надії на переможну світову революцію та намагання втриматися при владі змусили більшовиків тимчасово відмовитися від упровадження комуністичних експериментів. В умовах проголошеної нової економічної політики лідери комуністів знову повертаються до соціального страхування як провідної форми соціального захисту робітників та службовців. Декретами РНК РСФРР від 15 листопада 1921 р. на території Російської федерації та РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. на території України повністю припиняло свою дію Положення про соціальне забезпечення трудящих від 31 жовтня 1918 р. і знову запроваджувалося соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею. Основним завданням соціального страхування в період непу було прагнення влади перенести фінансовий тягар соціальних виплат на підприємства недержавної форми власності та зберегти свій політичний вплив на пролетаріат в умовах ринкової економіки.

Тактичний характер прийнятого рішення отримав своє підтвердження вже наприкінці 1920-х рр. з відновленням військово-комуністичного штурму. Визначаючи чергові завдання у сфері страхування

робітників, один із партійних функціонерів того часу зазначав: "Період соціалістичного наступу, період соціалізму, в який вступила наша держава, докорінним чином змінює завдання соціального страхування, розширює його базу і змушує переглянути у світлі нових фактів всю систему соціального страхування, створену нами за роки непу та пристосовану до часткового збереження приватно-капіталістичних відносин. Соцстрах у період соціалістичного наступу повинен бути опорою робітничого класу і служити йому в боротьбі за соціалістичну перебудову суспільства" [10, с. 18].

Найзмістовнішим програмним документом більшовиків у сфері соціального страхування в даний період була Постанова ЦК ВКП(б) "Про соціальне страхування" від 28 вересня 1929 р., у якій змальовувалися досягнення радянського соціального страхування. Проте у постанові значне місце було відведене й аналізу існуючих недоліків та визначенню шляхів їх подолання. Найсуттєвішим недоліком визнавалося "нераціональне використання страхових коштів", що тлумачилося як "байдужість до інтересів індустріалізації країни та обслуговування індустріальних робітників". Засуджувалася "недостатня чіткість" страхового законодавства у встановленні переважного забезпечення пролетарських кадрів, у результаті чого "мала місце засміченість кола забезпечуваних дрібнобуржуазними елементами та вихідцями з буржуазних верств". Працівників страхас звинувачували у "проведенні дрібнобуржуазної зрівнялівки" та "розгляду питань соціального страхування у відриві від інтересів народного господарства та широкої робітничої громадськості" [5, с. 42].

Пропагуючи інтенсифікацію праці в умовах соціалістичного наступу, партійні та радянські органи своїми рішеннями встановлювали новий порядок забезпечення з урахуванням важливості виробництва, стажу роботи, членства у профспілці, ставлення до праці. Були встановлені переваги у наданні путівок у санаторії та будинки відпочинку для передових робітників, відмінений максимальний розмір допомоги з тимчасової непрацездатності для робітників та інженерно-технічних працівників. Зміни мали на меті зацікавити працівників, сприяти ударництву та соціалістичному змаганням на виробництві [6, с. 35].

По суті, в новий період комуністичного штурму соціальне страхування з його захисними функціями знову перетворювалося на соціальне забезпечення із системою адресних допомог. Проте якщо в період військового комунізму кошти соцстраху використовувалися переважно для надання допомоги робітникам і червоноармійцям, які зазнали соціальних ризиків, тобто потребували соціальної допомоги, то тепер фінансова система соціального страхування мала використо-

уватися не лише для матеріального забезпечення передових працівників (ударників, переможців соцзмагання тощо) провідних галузей промисловості, але й для їх культурно-побутового обслуговування. За рахунок страхових фондів проводилася робота з поліпшення умов праці, житлового будівництва, стимулювання праці робітників.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що соціальне страхування розглядалося більшовиками як буржуазна форма соціального захисту населення. Для майбутнього суспільства, збудованого на комуністичних принципах зрівняльного розподілу, більш придатним визнавалося соціальне забезпечення, реалізоване через систему адресних соціальних допомог. Однак як до захоплення влади, так і в окремі періоди радянського будівництва більшовики на деякий час були змушені відмовлятися від основоположних принципів і використовувати страхові лозунги для впливу на пролетаріат з метою збереження соціальної опори для майбутніх революційних перетворень.

Література

1. Ашмарина С. В. Социальное страхование в условиях новой экономической политики 20-х гг. XX века / С. В. Ашмарина // Рабочие в России: исторический опыт и современное положение : материалы IV научно-практической конференции, 3–5 ноября 2003 г. – Москва : Эдиториал, 2004. – С. 200–202.

2. Барит А. В. Социальное страхование при диктатуре пролетариата / А. В. Барит, Б. Т. Милютин. – М. : Профиздат, 1932. – 61 с.

3. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н. Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – 381 с.

4. Вишневецкий А. Развитие советского законодательства о социальном страховании / А. Вишневецкий. – М. : Вопросы страхования, 1923. – 238 с.

5. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании : сборник документов / [подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский]. – М. : Профиздат, 1940. – 112 с.

6. Государственное социальное страхование : [учебное пособие для слушателей школ профдвижения / под ред. Г. К. Москаленка]. – М. : Профиздат, 1953. – 224 с.

7. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971) : переклад з дев'ятого російського видання. – К. : Політвидав України, 1978.

Т. 1 : 1898–1917. – 1978. – 514 с.

8. Ленін В. І. Повне зібрання творів: переклад з п'ятого російського видання / В. І. Ленін. – К. : Політвидав України, 1972.

9. Любимов Б. Против извращения основ советского соцстраха / Б. Любимов. – М. : Профиздат, 1934. – 133 с.
10. Любимов Б. Против оппортунистических и буржуазных теорий // Вопросы страхования. – 1931. – № 36. – С. 18–20.
11. Любимов Б. Социальное страхование в прошлом и настоящем / Б. Любимов. – [3-е изд.]. – М. : Вопросы труда, 1925. – 128 с.
12. Морозов А. В. Социальное страхование в России: Исторический опыт 1903–1933 гг. / А. В. Морозов // Социальная политика и социология. – 2006. – № 2. – С. 88–102.
13. Положение о социальном обеспечении трудящихся : утверждено Совнаркомом 31 октября 1918 г. – Одесса : Издание Одесского Губтрудсозеда, 1920. – 48 с.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
15. Шарпаций В. Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.) / В. Г. Шарпаций. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 268 с.
16. George V. Socialism, Social Welfare and the Soviet Union / V. George, N. Manning. – London ; Boston and Henley : Routledge, 1980. – 349 p.
17. Madison B. O. Social welfare in Soviet Union / B. O. Madison. – Stanford : Stanford University Press, 1968. – 309 p.

УДК 94(477.63)"1928/1936"

Н.Р.Романець

Вплив репресій на соціальну поведінку українського селянства (1928–1936 рр.)

У статті досліджується вплив репресій на соціальну поведінку українського селянства у 1928–1936 рр.

Ключові слова: селянство, колгоспи, репресії, політика, колективізація.

В статье исследуется влияние репрессий на социальное поведение украинского крестьянства в 1928–1936 гг.

Ключевые слова: крестьянство, колхозы, репрессии, политика, коллективизация.

The article is devoted to investigation of the impact of the repressions on the social conduct of Ukrainian peasants in 1928–1936.

Key words: peasantry, collective farms, repression, policy, collectivization.

Соціалістичну перебудову аграрного сектора кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. цілком слушно називають "великим переломом" не лише через

назву відповідної сталінської статті, поява якої стала сигналом для здійснення форсованої колективізації та інших складових тогочасної політики "соціалістичного наступу". Головним чином подібне визначення характеризує ті воістину глибинні тектонічні зміни, які відбулися в українському селі внаслідок переходу до колективного способу господарювання. Суцільна колективізація зумовила соціальну трансформацію аграрного сектора: знищення класу заможного селянства, так званих "куркулів"; економічну, коли замість одноосібників основними сільгоспвиробниками стали колективні об'єднання, продукція яких вилучалася державою здебільшого "позаекономічним", по суті, примусовим шляхом. Але не менш значущими були зміни в соціокультурній сфері українського села. Останнім часом ця проблема привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, про що свідчить поява праць О.Стасюк [27], П.Соболя [25], В.Нолла [23]. Разом із тим, ураховуючи складність проблеми, далеко не всі її аспекти на сьогодні знайшли належне висвітлення. Тому метою даної наукової розвідки є дослідження впливу репресій на соціальну поведінку українського селянства за доби суцільної колективізації і в наступний – постголодоморний період.

Для того щоб зрозуміти логіку дій більшовицької влади стосовно селянства, соціалістичні перетворення на селі потрібно розглядати в контексті становлення сталінської тоталітарної держави. Утвердження нового типу правління передбачало зміну соціальної структури суспільства, формування нової людської спільноти, яка б складалася з індивідів, позбавлених будь-яких "соціальних прихильностей – до сім'ї, колег зі служби чи навіть просто до знайомих" [1, с. 373]. На погляд відомої дослідниці тоталітаризму Х.Арендт, "масова автономізація в радянському суспільстві була досягнута вмілим застосуванням чисток" [1, с. 372]. З метою руйнації всіх соціальних та родинних зв'язків чистки здійснювалися так, "щоб погрожувати однаковою долею звинуваченому і всім, хто має з ним найзвичайнісніє стосунки, від випадкових знайомих до найближчих друзів і родичів" [1, с. 372]. Саме цим пояснюється масове застосування репресій щодо селянства під час сталінської модернізації аграрного сектора.

Першою жертвою карально-репресивної політики властей стали селянські родини. Внаслідок здійснення розкуркулення велика кількість сімей була розлучена. Так, згідно з Постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. "Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації" чоловіків, зарахованих до першої категорії куркулів, за рішенням судових органів "ізолювали" в тюрмах та концтаборах, а їх родини виселяли до віддалених районів країни [36, 9].

Розриву родинних стосунків сприяла і практика "зречення від членів сім'ї", яку всіляко заохочувала влада. Якщо члени сім'ї куркуля, скажімо, відмовлялися від глави родини, після ретельного розгляду заяви їх могли залишити у селі.

Родинні стосунки руйнувалися і завдяки фабрикації органами ДПУ так званих "селянських справ". "Учасниками" цих численних міфічних контрреволюційних організацій, створених хворобливою уявою правоохоронців, ставали, як правило, близькі родичі, друзі чи просто знайомі. Про це, зокрема, свідчить справа "контрреволюційної куркульської організації", яка нібито діяла на території Павлоградського, Петропавлівського, Юр'ївського районів Дніпропетровщини у 1930 р. і готувала збройне повстання проти радянської влади. Як зазначалося у матеріалах слідства, "повстанці" збиралися розігнати комуни та радгоспи, знищити радянський і партійний актив. Для виконання цих завдань "контрреволюційна куркульська група" вела в селах анти-радянську агітацію, готувала випуск листівок і прокламацій, займалася збором зброї, вербувала до свого складу військових спеціалістів, розробила план повстання [21, с. 233].

Усіх членів організації, звісно, "своєчасно" викрили і заарештували 1 лютого 1930 р., висунувши обвинувачення за статтями 54–11 та 54–2 Карного кодексу УСРР – участь у контрреволюційній організації та підготовка збройного повстання проти радянської влади [21, с. 263]. З матеріалів справи видно, що слідство проводилося грубо, допити супроводжувалися побоями, а протоколи допитів примушували підписувати не читаючи. Завдяки фантазії та наполегливості слідчих ДПУ із звичайними речами відбувалися дивні метаморфози: посиденьки за чаркою перетворювалися на таємні наради, особи, які приїздили у гості до знайомих, ставали активними членами осередків організації. Підставою для фабрикації справи стали і родинні зв'язки селян. Серед членів контрреволюційної організації фігурують, приміром, брати Мельники Михайло і Микола, брати Голикови, батько і син Лимани та ін. І хоча фігуранти у цій справі намагалися оскаржити вирок і довести свою невинність, це їм не вдалося. Як свідчать документи, вирокі судової трійки були повністю реалізовані: із 53 осіб 21 засудили до розстрілу, решта отримали різні строки ув'язнення, і лише двох осіб звільнили з-під варті.

Руйнівний вплив на селянське суспільство мала і ганебна система доносів, які всіляко заохочувалися владою, у тому числі економічно. Вже під час хлібозаготівельної кризи 1927/28 р. чверть конфіскованого хліба відраховувалося на користь інформаторів, які повідомляли про його приховування. Аналогічно діяла влада і в умовах голодомору. 10 лютого 1933 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У

ухвалило постанову, яка рекомендувала голодуючим селянам рятувати своє життя наступним чином: виявляти прихований односельчанами хліб, за що їм мали відраховувати 10–15% вилученого зерна [13, арк. 14].

Поширенню доносів сприяла мережа інформаторів, сформована органами ДПУ. Адже зміст переважної більшості розмов селян між собою, особливо якщо вони мали "антирадянський характер", рано чи пізно ставав відомий чекістам, даючи привід для відповідної "проробки" чи арешту неблагонадійної людини. Та найогиднішим, мабуть, було те, що "смак" до доносів та підслуховування зі шкільної лави прищеплювався дітям, формуючи з них покоління нових "Павликів Морозових". Як бачимо з документів, для цього використовувалися комсомольські й піонерські осередки, установи освіти. Так, у Костромській сільраді Апостолівського району в березні 1932 р. учнів залучили до збору посівматеріалу. Спочатку вони пройшли селом з гаслом: "Забезпечити збір посівматеріалу на 100% і вдарити по куркулю та його агентурі", а після походу почали "подавати заяви й виступати на зборах, вказуючи у кого і де прихований хліб. Унаслідок цього 17 березня на підставі заяви піонера-колгоспника Василя Поповича у селянина Ониська Федоренка у свинарнику викрили яму, в якій знаходилося 18 пудів пшениці. Цього учня на зборах преміювали костюмом" [5, арк. 10].

Безумовно, використання дітей для доносів створювало певну напруженість у селянських родинах, вело до суперечок між ними та батьками. Наприклад, піонерку Оксану Фартушну, 11 років, з того ж Апостолівського району, яка проінформувала про захований хліб, побила спочатку мати, а потім і жертва доносу [5, арк. 10].

Одним із наслідків інтенсифікації репресивних акцій під час хлібозаготівель 1932/33 р. стало те, що фізичне, економічне, психологічне насильство перетворюється на повсякденне явище у житті селянського суспільства. Численні інформаційні повідомлення органів ДПУ, прокуратури, райпарткомів про порушення революційної законності доводять, що багато місцевих можновладців вважали рукоприкладство невід'ємним елементом будь-якої господарсько-політичної кампанії. Саме цим пояснюється негативна реакція окремих районних і сільських керівників на директиву-інструкцію ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка декларувала припинення масових каральних акцій проти селянства. Ці очільники вважали, що без застосування надзвичайних методів впливу на селян вони не зможуть забезпечити виконання державних посівних, збиральних, хлібозаготівельних планів. Так, голова Слобідської сільради Путивльського району Чернігівської області Ярешко заявив: "Тепер кампаній нам не можна виконувати,

нехай їх виконують ті, хто цю постанову підписав" [30, арк. 110]. Зазначимо, що використання самого терміна "порушення соціалістичної законності" свідчило, що у державі остаточно сформувалося поняття "абсолютної "презумпції невинуватості" верховної влади, "генеральної лінії" партії". Хоча, як справедливо зазначає історик А.Сахаров, "сама лінія керівництва якраз і штовхала місцеву владу на беззаконні дії" [24, с. 48].

Уявлення про масштаби "порушень революційної законності" дають матеріали розслідування комісії ЦКК КП(б)У, яка протягом 17–27 вересня 1933 р. проводила обстеження у 20 із 36 районів Чернігівської області, вивчаючи скарги селян, інформаційні повідомлення ДПУ, судово-слідчі справи, постанови місцевих органів влади. В результаті факти "відвертого адміністративного свавілля, яке межувало з політичним бандитизмом" – побиття і знущання над селянами, викривлення податкової і штрафної політики, масове привласнення і розкрадання незаконно конфіскованого майна – були зафіксовані у 12 із 20 районів області [30, с. 109].

Особливо масовим "фізичний вплив" на селян був під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. Тоді у буквальному розумінні кулаком численні заготівельники вибивали хліб з голодуючого українського села. Приміром, у селі Лозоватці Криворізького району уповноважені міськпарткому Пушкарьов та Котов за невиконання хлібозаготівель заперли в льоху селянку Гайську, протримали її до вечора, після чого побили. А перед звільненням суворо попередили, щоб нікому про це не розповідала [14, с. 67].

Навесні і влітку 1933 р. напівмертвих українських колгоспників стусанами вигоняли на роботу, а побиттям карали за прогули та невиконання трудовнів. У такий спосіб голови колгоспів і бригадири намагалися подолати "трудолий нігілізм" колгоспників, які не бажали задарма працювати на державу. Так, член сільради села Лісові Хутори Носівського району Чернігівської області Дорошенко сильно побив колгоспника Маслака за відмову виїхати на поле для підняття язбу [26, с. 515].

Показово, що фізичні методи впливу практикувалися не лише по щодо чоловіків, але й щодо жінок та дітей. Так, під час пропольовальних робіт у колгоспі "Червоний Жовтень" Кам'янсько-Дніпровського району Дніпропетровської області було зафіксовано 7 випадків побиття колгоспниць і дітей об'їждчиками полів. Голова правління колгоспу і секретар партосередку знали про фізичні методи виховання, але жодних заходів щодо їх припинення не вживали [20, с. 44].

Справи про застосування фізичних методів "виховання" колгоспників набували особливого розголосу лише у тих випадках, коли

жертва насильства була членом ЛКСМУ, партії, активістом, ударником. Тоді органи ДПУ і прокуратури розглядали їх, як "тероритичні акти, здійснені класовим ворогом з метою класової помсти" [17, с. 670]. Саме так кваліфікували побиття головою колгоспу ім. Сталіна Ворошилівської сільради Олександрійського району Лемішем колгоспниці М.Коваленко, яка від отриманих травм невдовзі померла [17, с. 668].

Щоб припинити рукоприкладство посадових осіб, Наркомат юстиції УСРР видав у жовтні 1934 р. директиву, яка зобов'язала органи прокуратури забезпечити розгляд вказаних справ у найкоротший термін, а самі справи взяти на особливий облік. Осіб, винних у нанесенні побоїв колгоспникам, незважаючи на їх посади, мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 98 КК УСРР.

Однак документи свідчать, що місцевих керівників було важко примусити відмовитися від фізичних методів впливу на селян. В окремих селах у постголодоморний період навіть спостерігалось зростання кількості випадків "побиття колгоспників і дітей головами колгоспів, сільрад і вчителів" [35, с. 90]. Так, якщо в 1935 р. у колгоспах району діяльності Вахновської МТС Липовецького району Вінницької області було зафіксовано 2 випадки побиття селян, то у 1936 р. – уже 19 випадків. Серед потерпілих нараховувалося 32 особи, у тому числі 14 дітей [35, с. 18]. Через це боротьба з фізичним насильством у 1933–1936 рр. набуває перманентного характеру, що доводять численні директиви органів юстиції республіки і спецповідомлення ДПУ–НКВД.

Неефективність боротьби з рукоприкладством місцевих очільників пояснюється тим, що покарання порушників нерідко мали формальний характер. Так, голову і бригадира артілі "Новий рух" Покровського району Дніпропетровської області за побиття колгоспників протягом серпня–вересня 1933 р. засудили до позбавлення волі на термін від 6 до 7 років. Але через декілька днів після винесення вироку їх відпустили з Запорізького БУПРу, і вони спокійно повернулися додому. Не дивно, що в колгоспі почалися розмови, що "боротьба з порушниками революційної законності – це несерйозна боротьба" [19, с. 110].

Траплялися й випадки, коли колгоспних і сільських керівників декілька разів притягували до кримінальної відповідальності за зловживання, а вони, незважаючи на це, залишалися на посаді і продовжували специфічно виконувати свої обов'язки. Так, уже згаданий голова колгоспу ім. Сталіна Леміш протягом 1932 р. тричі потрапляв на лаву підсудних за "викривлення класової лінії".

Аніліз численних судових вироків дозволяє зробити виновок, що "порушників революційної законності", як правило, засуджували до незначних термінів ув'язнення без обмеження у правах після відбуття покарання. Приміром, уповноваженого з хлібозаготівель у селі Троїцьке Нововасилівського району М.Демченка "за безпідставний арешт громадян, яких били, давили пальці" було засуджено лише до 1,5 року позбавлення волі [17, с. 201]. А бригадира артілі ім. Сталіна Солонянського району С.Малого за грубе поводження з колгоспниками і побиття селянина Пікінера засудили до 6 місяців примусової праці [16, с. 10]. Така "м'якість покарань" різко контрастує з практикою застосування закону від 7 серпня 1932 р.

Нерідко провину районних і колгоспних очільників пом'якшувало успішне виконання ними господарсько-політичних кампаній. Так, у Новомосковському районі у селах Новоселівка, Перещепино, Підпільне, Попасне, Іваново-Михайлівське місцеві керівники (секретар партосередку, голова колгоспу, члени правління) протягом тривалого часу "знущалися над колгоспниками, піддавали їх побиттю, яке у разі випадків призводило до смерті, здійснювали незаконні вилучення майна у колгоспників і колгоспів, систематично пиячили". Але Дніпропетровський обком КП(б)У обмежився тим, що звільнив з посади секретаря райкому Зайченко, відкликавши його у своє розпорядження, а голові райвиконкому Твердохлібу виніс сувору догану з попередженням, пояснивши це тим, що їх провину пом'якшує успішне виконання Новомосковським районом "важливих господарсько-політичних завдань партії і уряду (хлібозаготівель 1932 р. і весняної сівби 1933 р.)" [15, с. 634].

Свою роль у м'якості покарань перекрутників ревзаконності відіграла й позиція обласного й районного керівництва, яке ставилося до їх дій доволі поблажливо. Деякі партійні очільники кваліфікували рукоприкладство "як помилки, за які судити не потрібно, а достатньо обмежитися кріпкими вказівками" [12, с. 53]. У свою чергу, це впливало на позицію прокуратури, яка закривала справи про порушення революційної законності, посилаючись на те, "що злочин скоєно в надзвичайно складних умовах роботи осіб, що заподіяли його". Додатковим аргументом на користь припинення справи було й те, "що злочин не спричинився до будь-яких тяжких наслідків". Імовірно, малося на увазі, що після побиття і тортур ніхто з селян не загинув. І, нарешті, причиною закриття справи могла бути втрата нею актуальності "на сучасний момент", що, на погляд прокуратури, робило недоцільним переведення слідства [12, с. 57]. Замість притягнення до кримінальної відповідальності до перекрутників застосовували лише дисциплінарні заходи. Але, звільнивши з посади у сільраді чи колгоспі,

їх направляли на роботу до інших, де вони продовжували знущатися над селянами.

Тивале перебування у селян у стані стресу (репресії, голод) знижувало їх активно-вольові якості, здатність до опору агресивному соціальному середовищу, особливо діям влади. Масове застосування репресій в українському селі протягом 1930–1933 рр. призвело до того, що залякані селяни припинили скаржитися на місцевих можливо-владців тому, що вважали їх дії законними. Так, колгоспник Загорулько з Вершино-Кам'янської сільради Новопраського району Дніпропетровської області заявив працівнику ДПУ: "Я думав, що якщо це роблять комуністи, то існує така настанова партії та уряду" [18, с. 257]. Тому навіть у випадках тривалих і жорстоких знущань над селянами справи щодо місцевих керівників, як правило, порушували за зверненнями політвідділів МТС або уповноважених райпарткому чи обкому, а не самих скривджених.

Але масове застосування репресій призводило і до небажаних для влади наслідків: селяни переставали їх боятися. Як справедливо зазначає С. Кульчицький, у 1932–1933 рр. "селяни надавали перевагу депортації перед голодною смертю" [22]. Так, батрак Поляков Микита з села Сергіївка Павлоградського району на зборах заявив, "що страшно шкодує, що не куркуль. Тому що куркулів вислали. Вони тепер забезпечені їжею і взуттям та живуть, як люди. А з нас знущються, хліба не дають" [6, с. 24].

Застосування репресій зумовило процеси люмпенізації у селянському середовищі. Розкуркулені, виключені з колгоспу селяни поповнювали лави так званого "декласованого елементу". Особливо багато селян "вичистили" з колгоспів під час сумнозвісних заготівель 1932/33 р. Приміром, із колгоспу "Шлях Ілліча" села Сокологірне зони обслуговування Новогригорівської МТС Дніпропетровської області виключили 64 господарства із 204, у селі Болград – 60 господарств із 90 [17, с. 274]. У 1933 р. із 3098 колективних об'єднань Дніпропетровської області виключили 18719 господарств, у той час як добровільно вийшло 10064 [8, с. 101].

Такі особи, проживаючи у селі, перетворювалися на своєрідних ізгоїв – до колективних об'єднань їх не приймали, землі й сільгоспреманенту вони не мали. До того ж сільради відмовлялися надати їм довідки, які б дозволили залишити сільську місцевість та влаштуватися на роботу у місті. Навіть Й.Сталін на липневій (1934 р.) нараді з питань колективізації був змушений визнати, що "вигнати людину з колгоспу означало "прирікти її на голодне існування або штовхнути на злочин" [29, с. 187]. Як правило, розкуркулені і виключені з колгоспу перебували за рахунок тимчасових заробітків, наймаючись до своїх

односельців. При цьому вони залишалися у центрі уваги місцевої влади, яка пильнувала за кожним їх кроком, покладаючи на них провину за всі негаразди у колгоспі чи селі, використовуючи їх як "потенційних винуватців" під час проведення чергових репресивних акцій. Серед засуджених спецколегіями Верховного й обласних судів УСРР у 1935 р. куркулі і так званий "декласований елемент" становили найчисельнішу групу – 1232 засуджених із загальної кількості 3539 осіб. У 1936 р. їх чисельність зменшилася, але все ж таки залишалася значною – 568 засуджених із 4247 [34, с. 22].

Одним із наслідків застосування репресій під час суцільної колективізації і голодомору 1933 р. став перехід селян від відкритого супротиву владі у вигляді волинок, повстань до прихованого саботажу, який Дж.Скотт називає "зброєю слабких" [2, с. 106]. Основними його проявами були невиходи на роботу, крадіжки колгоспного майна, безгосподарність (поганий догляд за худобою, реманентом, технікою, неякісне виконання польових робіт). Ось як, приміром, описує початок трудового дня в колгоспі "Соцштурм" Софіївського району Дніпропетровської області газета "Зоря" за 27 квітня 1933 р.:

"Рано прокинувся бригадир Олійник Михайло і підтюпцем побіг від хати до хати. Постукав у двері, потарабанив у темну шибку:

– Любко! Оксано! На степ сьогодні.

У вікні з'явилася розпатлана голова Оксани Солянички:

– Кого чорти там попід вікнами серед ночі носять?

– Яка там ніч. Уже ранок. На степ, кажу, виходь.

– Проходь, проходь, далі загадуй. Не піду я в степ. Ти мене вдовольни спочатку, щоб я сита й напоєна була, а тоді кажи на степ.

Зі світанку до 12 годин дня бігав бригадир із хати в хату, та наслідки були ніяк не втішні. На бригадний двір о першій зійшлася не вся бригада Олійника Михайла. Так і в інших бригадах артілі" [28, с. 393]. Таким чином, поведінка колгоспників усе більше нагадувала поведінку кріпаків у поміщицьких маєтках.

У той же час за допомогою репресій владі не вдалося змінити приватновласницьку психологію українського селянина. Тому у постголодоморному селі починається процес "деколективізації", який був формою пристосування селян до нових колгоспних реалій. Саботуючи працю в колгоспах, селяни зосереджували всю увагу на присадибних ділянках, оскільки прибутки від них, особливо у приміських районах, у декілька разів перевищували те, що вони отримували за трудовні в колгоспах. Приміром, колгоспник артілі "Третій вирішальний" села Карпилівки Остерського району Чернігівської області Ф.Калинко у 1934 р. отримав за трудовні у колгоспі 15 ц зерна, 26,4 ц картоплі, 17,8 ц фуражу і 26 карбованців 40 копійок. А прибуток від присадибної

ділянки склав: 33 ц картоплі, 20 ц фуражу і 2250 карбованців [32, с. 69]. Тому у деяких сільрадах Мелітопольського району Дніпропетровської області садиби колгоспників досягали 1–1,5 га, у Верхньодніпровському – 2–2, 5 га [11, с. 20].

Змушені відробляти трудодні в колгоспах селяни навіть почали використовувати найману працю для обробки своїх присадибних ділянок. Так, на Дніпропетровщині у 1934 р. такі випадки були зафіксовані у Сталіндорфському і П'ятихатському районах, на Чернігівщині – у 1936 р. у Носівському і Путивльському. Показово, що керівники багатьох колективних об'єднань до використання праці батраків ставилися спокійно, вважаючи, що "без найманої сили колгоспник в колгоспі працювати не може" [10, с. 41]. Як заявив з цього приводу голова колгоспу ім. Сталіна Жигарь, "одне з двох: або колгоспники не будуть виходити на роботу і займатися власним господарством...: обробка городів, садів, догляд за худобою, або ...вони повинні наймати батрака для забезпечення його особистого господарства" [10, с. 41].

Реакцією влади на подібні дії колгоспників стало обмеження розмірів присадибних ділянок. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 травня 1935 р. визначила їх мінімальні й максимальні розміри для всіх областей України: від 0,30–0,60 гектарів у Київській та Вінницькій областях до 0,50–1 гектару у Дніпропетровській і Одеській. Але і після ухвалення цієї постанови колгоспники "збільшували свої індивідуальні посіви за рахунок оренди, купівлі землі і самовільного захоплення колгоспних ділянок (Ізюмський, Печенізький, Носівський райони)" [33, с. 27]. Тому під час обміру присадибних ділянок влітку 1939 р. виявилося, що 42% дворів колгоспників мало 350 тис. гектарів землі понад норму [3, с. 721].

Отже, масове застосування репресій у період колективізації і голодомору призвело до трансформації селянського суспільства: разом із сім'ями руйнувалися традиційні родинні зв'язки, завдяки "радянській системі виховання" деформувалася система моральних цінностей. Численні акції фізичного, ідеологічного та психологічного насильства породжували у селян настрої відчаю та розчарування, формували своєрідну заляканість. Важливим наслідком державного терору стало упокорення українського села: відмова селян від активних форм супротиву. Разом із тим зовнішня лояльність селянства до влади обернулася прихованим саботажем, що знайшло відображення у процесі своєрідної "деколективізації" у постголодоморний період. У зв'язку з цим можна погодитися з Л.Гриневич, яка вважає, що "масові репресії формували потенційну опозиційність" селянської спільноти сталінському режиму, "зокрема готовність при зручних обставинах (скажімо, у разі війни) виступити проти нього" [4, с. 541].

Література

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.

2. Віола Л. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола / Л. Віола // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005.

Вип. 31. – 2005. – С. 103–139.

3. Гриневич В. А. Українське "постголодоморне село" напередодні війни / В. А. Гриневич // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 720–735.

4. Гриневич Л. В. Морально-психологічний аспект державного терору / Л. В. Гриневич // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. : історичні нариси / НАН України ; Інститут історії України / [відп. ред. В. А. Смолій]. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 534–541.

5. Державний архів Дніпропетровської області (далі–ДАДО), ф. 19, оп. 1, спр. 109.

6. ДАДО, ф.19, оп. 1, спр. 270.

7. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1096.

8. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1107.

9. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1447.

10. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1469.

11. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1489.

12. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1494.

13. ДАДО, ф. 19, оп. 1, спр. 1865.

14. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 4.

15. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 9.

16. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 35.

17. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 36.

18. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 84.

19. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 85.

20. ДАДО, ф. 1520, оп. 3, спр. 86.

21. Державний архів управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області, фонд кримінальних справ, П–21 905, т. 5.

22. Кульчицкий С. Причини голода 1933 года в Украине (по страницам одной подзабытой книги) / С. Кульчицкий // Зеркало недели. – 2003. – 16 августа.

23. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства : усна історія української культури 1920–1930-х рр. / В. Нолл. – К. : Центр досліджень усної історії та культури "Родовід", 1999. – 559 с.

24. Сахаров А. Н. 1930: год "коренного перелома" и начала Большого террора / А. Н. Сахаров // Вопросы истории. – 2008. – № 9. – С. 40–69.

25. Соболь П. І. Голодомор 1932–1933 років: особливості соціальних патологій / П. І. Соболь // Голодомор 1932–1933 років як величезна

трагедія українського народу : матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 15 лист. 2002 р. – К. : МАУП, 2003. – С. 164–173.

26. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – 840 с.

Т. 3 : 1930–1934 гг. ; Кн. 2 : 1932–1934 гг.

27. Стасюк О. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду / О. Стасюк // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – С. 104–120.

28. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [за ред. О. Ю. Мицика. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2004.

Т. 2. – 2004. – 443 с.

29. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : документы и материалы : в 5 т. / [под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виоль]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002.

Т. 4 : 1934–1936. – 2002. – 1056 с.

30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6390.

31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6484.

32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6485.

33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6938.

34. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6996.

35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7065.

36. Ченцов В. Покарання за хліб: Репресії проти селянства Дніпропетровщини у 1928–1933 роках / В. Ченцов, Н. Романець // Борисфен. – 1998. – № 1. – С. 8–9

УДК 346.91"193"

К.В.Лобач

Органи судової влади у хлібозаготівельній кампанії з урожаю 1932 р.

У розрізі аналізу правових основ функціонування судової системи розкрито механізм партійно-державного контролю за діяльністю суду і прокуратури, дана характеристика діяльності репресивної системи із забезпечення виконання хлібозаготівельних планів з урожаю 1932 р.

Ключові слова: хлібозаготівлі, суд, прокуратура, репресії.

В статье на основе анализа правовых основ функционирования судебной системы рассмотрен механизм партийно-государственного контроля за деятельностью суда и прокуратуры, дана характеристика деятельности репрессивной системы по обеспечению выполнения хлебозаготовительных планов с урожая 1932 года.

Ключевые слова: хлебозаготовки, суд, прокуратура, репрессии.

Breakdown analysis of the legal foundations of the judicial system of the mechanism of party-state control over the court and prosecutor's office, the characteristic of the repressive system of Grain Collection for the plans from the 1932 harvest.

Key words: grain reserves, the court, prosecution, repression.

Хлібозаготівельна кампанія з урожаю 1932 р. мала низку особливостей. Насамперед вона проводилася у вже колективізованому селі. По-друге, вилучення хліба та всього продовольства здійснювалося у голодуючих селян і призвело до масової загибелі сільського населення, що дало підстави визначити дії влади як голодомор-геноцид. І насамкінець, це була остання хлібозаготівельна кампанія, реквізиційна за своїм характером.

Метою даної розвідки є аналіз діяльності органів судової влади із забезпечення виконання хлібозаготівельних планів з урожаю 1932 р. Для реалізації визначеної мети необхідно з'ясувати механізм партійно-державного керівництва діяльністю судів та органів прокуратури; проаналізувати нормативно-правову базу функціонування судової системи.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. "Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом" визначала для України план хлібозаготівель у обсязі 356 млн пудів, що порівняно з попереднім 1931 р. менше на 78 млн пудів, та для знесиленої голодом республіки він був непідйомним [1, с. 150]. Керівники республіки Г.Петровський та В.Чубар у листах до В.Молотова і Й.Сталіна, надісланих в один день, 10 червня 1932 р., висловлювали побоювання, що зменшення обсягів посівів, погіршення якості виконання сільськогосподарських робіт, голод, що охопив Україну, позначаться на врожаї і збиральній кампанії та можуть вплинути на виконання планів хлібозаготівлі. В.Чубар відкрито заявив про "необхідність внесення спеціальних коректив у плани хлібозаготівель, м'ясозаготівель й інші завдання в галузі сільського господарства [1, с. 204]. Однак стурбованість Г.Петровського Л.Каганович розцінив як "гниль" [1, с. 205]. Не менш дошкульною була і характеристика Сталіним В.Чубаря: "Грає святошу, що віддав себе в жертву "директиві

ЦК ВКП" [1, с. 206]. Тож до підготовки III Всеукраїнської партконференції, яка мала затвердити плани хлібозаготівель для республіки, у Кремлі готувалися завчасно. 1 липня у листі Кагановичу і Молотову Сталін наполягав, що на українську конференцію треба виїжджати їм обом як секретарю ЦК і голові РНК. Визначивши завдання – "Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів", він вимагав прийняття до виконання накресленого плану [2, с. 205]. Дискусії щодо його обсягів розгорнулися на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 6 липня під час обговорення проекту резолюції. Московські емісари звітували Сталіну: "Всі члени Політбюро, включаючи Скрипника, висловилися за зниження плану, посилаючись на недосів зернових 2,2 млн га і загибель озимих 0,8 млн га", однак "ми категорично відхилили перегляд плану, вимагаючи мобілізації партсил для боротьби з втратами, розбазарюванням хліба і на зміцнення колгоспів" [1, с. 231]. Наслідком такої "роботи" стало прийняття конференцією до безумовного виконання плану хлібозаготівель на 356 млн пуд. У Постанові "Про організацію хлібозаготівель у 1932 р." від 7 липня 1932 р. ЦК ВКП(б) закликав "парторганізації України особливу увагу звернути на боротьбу з опортуністичними настроями і вимагав мобілізації всіх сил для повного виконання планів хлібозаготівлі" [1, с. 239]. У її тексті як і в Резолюції III Всеукраїнської конференції КП(б)У "Про підсумки весняної посівної кампанії, хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів", немає жодної прямої вказівки щодо ролі органів юстиції та суду в реалізації хлібозаготівельних планів [3, с. 750–752]. Їх завдання визначали документи службового використання, що не підлягали опублікуванню.

У переліку таких документів – інструкція Верховного суду СРСР, прокуратури Верховного суду СРСР і ОДПУ від 16 вересня 1932 р. про механізм застосування репресій за Постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності", названої у народі "Законом про п'ять колосків". На відміну від самого закону інструкція мала гриф таємності та спрямовувала органи прокуратури і судів на застосування до "куркулів, що організують або беруть участь у розкраданні колгоспного майна і хліба, вищої міри покарання без послаблення. Стосовно одноосібників і колгоспників – позбавлення волі на 10-річний термін" [4, с. 478]. Судово-слідчі органи були зобов'язані закінчувати справи та виносити за ними вироки впродовж 15 днів з моменту розкриття злочину та виникнення справи. Максимальний термін розгляду справ, за якими проходила велика кількість обвинувачених, обмежувався одним місяцем [4, с. 479].

Знаний російський дослідник І.Зеленін у передмові до третього тому "Трагедии советской деревни" акцентує увагу на юридичній безграмотності закону, що проглядається не лише у відсутності диференціації міри покарання, але й в ігноруванні відомої правової норми "Закон зворотної сили не має" [4, с. 21]. Інструкція до закону допускала застосування встановлених репресивних заходів до його видання, "у випадку, коли злочини мають суспільно-політичне значення".

14 вересня Наркомюст (НКЮ) УСРР "цілком таємно" та "дуже терміново" всім облпрокурорам та головам облсудів надіслав розпорядження "Про соціально-класовий підхід при винесенні вироків за постановою від 7 серпня 1932 року". В ньому наголошувалося на обов'язковому врахуванні "соціального стану звинуваченого, характеру заподіяної шкоди, політичного змісту справи" [5, с. 520]. Наркомюст вимагав обов'язкового ствердження соцстану точними безсумнівними документами і докладного висвітлення соціального і майнового стану у вирокках. Таке розпорядження було викликане масовим заведенням справ у нарсудах, а особливо в облсудах. У документі відзначалося, що обласні прокурори і голови облсудів фактично стали на шлях механічного підходу до застосування закону, поширеною була практика неточного визначення соціально-майнового стану і перетворення в окремих випадках маломіцного середняка на заможного, а цього останнього – на куркуля. Як наслідок, лише за 37 днів із моменту прийняття закону в республіці у 250 справах було винесено вирокки про розстріл [5, с. 519].

Цей та ряд інших документів, про які йтиметься далі, є зразком потворного лицедійства влади. Дбаючи про збереження "політичного обличчя", вона засуджувала "іноді надмірне застосування судових репресій до середняків, бідняків, колгоспників і випадкових правопорушників трудящих, які не виконували своїх зобов'язань перед державою", та вимагала "забезпечити якнайшвидше й рішуче реагування на кожну заяву, скаргу робітників, колгоспників, бідняків та середняків-одноосібників і трудящих загалом про випадки перекручування політики партії та уряду, нечуйне, бюрократичне ставлення до трудящих, віддаючи винних у цьому до суду" як вказувалося в Постанові ВУЦВК та РНК УСРР від 28 червня 1932 р. на відзнаку десятирічного ювілею органів прокуратури [5, с. 479].

Водночас постанови ЦК КП(б)У та РНК, які не підлягали опублікуванню в пресі, та розпорядження Наркомюсту, видані для їх розвитку, вимагали застосування жорстких репресій. У таємному обіжнику НКЮ УСРР від 9 листопада 1932 р. "Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб" наголошувалося, що в ряді районів до злісних нездавців хліба вживається недостатньо репресій або вони не

вживаються зовсім. Органи юстиції не спромоглися досягнути помітного ефекту своєю роботою – констатовалося в документі. НКЮ звертав увагу органів юстиції, що до закінчення хлібозаготівель боротьба за хліб є їх основною роботою [5, с. 538]. Недостатня активність робітників юстиції окремих районів свідчить про недооцінку цієї важливої справи, про їх нездатність упоратися з покладеними на них політичними завданнями. Цьому треба покласти край – вимагалось в документі. Термін розгляду хлібозаготівельних справ обмежився трьома днями. Найменша тяганина в цих справах загрожувала репресіями аж до кримінальної відповідальності. Для розслідування та розв'язання справ у селах, що відстають у виконанні планів хлібозаготівель, організовувалися судово-слідчі бригади [5, с. 539]. Особливу увагу судові органи повинні були звертати на твердоздатників, застосовуючи суворі репресії до тих, хто злісно ухиляється виконувати зобов'язання з хліба.

Хлібозаготівельні справи мали розв'язувати безпосередньо на селі, найширше привертаючи до них увагу колгоспників, середняків та бідняків, зокрема через їх висвітлення у пресі [5, с. 540].

Аналіз державно-партійних директив та відомчих розпоряджень за лінією Наркомюсту дозволяє простежити коргування завдань, визначених для органів суду та прокуратури, відповідно до генеральної партійної лінії. Зокрема, із загостренням хлібозаготівельної кризи головним з них стає забезпечити за будь-яку ціну виконання хлібозаготівельних планів. Не зупиняючись у виключних випадках перед застосуванням репресій до партійно-господарського активу та незможних селян. Що ж до так званого, "куркульства", то на нього спрямовувалося головне вістря удару.

До кінця листопада Наркомюст розіслав на місця ще два документи-розпорядження для розвитку постанов РНК УСРР "Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі" від 11 листопада та "Про заходи до посилення хлібозаготівель" від 20 листопада, якими зобов'язав органи юстиції за будь-яку ціну забезпечити найефективніші репресії в хлібозаготівельних справах із тим, щоб вона дійсно здійснила перелом і рішуче усунула всі елементи, що зривають виконання плану [5, с. 551]. Репресії передбачали застосування штрафів до одноосібників, які не виконали плани хлібоздачі, але продавали хліб на ринку. Селян, які, окрім того, вели підривну роботу, позбавляли земельних наділів, у тому числі й садибної ділянки з виселенням цих господарств поза межі району. А найактивніших – поза межі області. До господарств, у яких виявлено закопаний хліб, "за навмисне псування хліба, що рівнозначно шкідництву", застосовували суворі судові репресії [5, с. 546].

У постанові Наркомюсту від 12 листопада вказувалося, що "застосовувати ці заходи до середняків, а надто бідняків можна лише у виключних випадках після ґрунтовної перевірки обставин справи" [5, с. 677]. Однак на практиці траплялося інакше. Санкціоновані владою заходи до посилення хлібозаготівель вимагали повернення "незаконно розданого хліба" з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Тим самим держава узаконювала масові обшуки у селян, тепер уже і у колгоспників, з негайною конфіскацією наявних запасів зернових. Задля придушення саботажу низового партійно-господарського активу села ставилася вимога притягати до суду як розкрадачів державного та громадського майна членів правлінь та працівників колгоспів, серед них: комірників, вагарів, рахівників, комірників, бригадирів, які начебто приховували хліб від обліку [5, с. 549]. Із загостренням кризи хлібозаготівель влада посилювала натиск на безпосередніх виконавців партійно-урядових директив. 14 грудня 1932 р. з'явилася Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "Про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі і в Західній області", яка зобов'язувала "рішуче викорінювати контрреволюційні елементи (куркулів, які зуміли проникнути в колгоспи, сільради, кооперацію, земоргани) шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий термін, не зупиняючись перед застосуванням до найбільш злісних з них вищої міри покарання". Керівники партії та уряду "найзлішими ворогами партії, робітничого класу та колгоспного селянства" вважали "саботажників хлібозаготівель з партбилетом у кишені, котрі організують обман держави, дворушництво і провал завдань партії і уряду, догоджаючи куркулям та іншим антирадянським елементам". ЦК і РНК зобов'язали застосовувати до таких суворі репресії, засудження на 5–10 років ув'язнення в концтабір, а за відомих умов – розстріл. Задля показовості в постанові було названо імена 15 керівників районної ланки, "заарештованих зрадників партії в Україні, як організаторів саботажу хлібозаготівель", з чіткою вказівкою – "передати до суду, давши їм від 5 до 10 років ув'язнення в концентраційних таборах" [1, с. 477].

"Хлібний фронт" боротьби поступово перетворювався на фронт громадянської війни. Органами ДПУ УСРР і міліцією у зв'язку з хлібозаготівлями впродовж серпня–листопада 1932 р. було притягнуто до відповідальності 21197 чоловік, з них 14230 осіб – за останній місяць [1, с. 462]. Сумне лідерство у цій справі тримали: Харківська область – 4879 особи, Київська – 4510, Дніпропетровська – 3233. За "саботаж хлібозаготівельної кампанії, крадіжки, розбазарювання і приховування хліба органами ДПУ були застосовані репресивні заходи до 1880 осіб, серед них: до голів колгоспів – 339, членів правлінь колгоспів – 749, бригадирів – 142, рахівників, завгоспів та інших працівників колгоспів –

601, голів сільрад – 35, секретарів партосередків та уповноважених райпарткомів – 14 чоловік" [1, с. 463].

Судово-слідча справа "Коломійця Миколи Степановича за прикривання кулацького елемента та викривлення класової лінії", що розглядалася Полтавським куцнарським судом, є типовою для даної категорії справ та ілюструє наведені статистичні матеріали. "Прорив у хлібозаготівлі за Кротенківською сільрадою трапився тому, що з самого початку кампанії сільрада пустила справи на самоплив, не натиснула на куркуля та заможну частину села, не притягла своєчасно до відповідальності куркульських саботажників та куркульський елемент у колгоспах. Сільрада не застосувала як слід зброю революційної законності до злісних нездавців контрактації, застосувала зовсім м'які репресивні заходи, штрафуючи по 150–200 крб. Постанови РНК УСРР та міської ради сільрада зовсім недооцінила чим знесилила ефективність застосування репресій у напрямку скорішого виконання хлібозаготівель", – доповідав у своєму звіті інструктор міському партії, котрий інспектував сільраду і пропонував: "Віддати голову сільради М.С.Коломійця до суду". Ініціативу про судове переслідування сільського голови підтримала президія міської ради м.Полтава, котра на своєму засіданні 15 грудня 1932 р. ухвалила: "За злочинну безвідповідальність, зрив хлібозаготівлі, правоопортуністичну практику, куркульський саботаж та потурання куркулеві М.С.Коломійця віддати до суду, доручивши прокуратурі протягом 3 днів закінчити слідство та забезпечити позачерговий розгляд справи судом у показовому порядку" [6, арк. 5].

26 грудня 1932 р. на засіданні куцнарського суду відбулося слухання справи М.С.Коломійця. Вирок суду – позбавлення волі у віддалених таборах на 10 років та обмеження у виборчих правах на 5 років. У касаційній скарзі засуджений, оскаржуючи вирок, вказував на неправомірність звинувачення за ст.97 КК, яка передбачає зловживання владою, тоді як жодного факту зловживання владою на судовому засіданні доведено не було і у вирок не наводиться. Касатор зауважував також, що за соціальним станом він бідняк, у минулому – червоний партизан, на громадській роботі з 1920 р., член КНС, на виборних посадах – з 1924 р., кандидат у члени КП(б)У, голова кооперації, а пізніше сільської ради [6, арк. 57]. Однак 11 січня 1933 р. касінстанція Харківського облсуду затвердила вирок нарсуду без змін [6, арк. 60].

У боротьбі за хліб представники влади на місцях часто не вважали за потрібне хоча б надавати вигляд законності своїм діям. Так, у листі на адресу начальника міліції від 21 листопада 1932 р. керівник Полтавського міського відділу ДПУ Миронов звертав увагу на те, що дільничний інспектор Мазуренко здійснює механічні арешти без

будь-яких на те підстав, у своїх допитах свідків обмежується лише допитами активу [7, арк. 4].

На початок грудня 1932 р. Наркомзем підготував довідку за відомостями окружних виконавчих комітетів про застосування низки репресивних заходів. За неповними даними, в Україні від початку заготівельної кампанії було оштрафовано близько 15,5 тис. одноосібних господарств. Окрім того, у Вінницькій області було притягнуто до суду 1663 господарства, засуджено – 960 господарств, у Дніпропетровській області – засуджено 716 господарств, у Донецькій – 121 господарство [1, с. 437–438].

Архівні матеріали судових справ розкривають механізм свавілля більшовицької влади. Так, житель Полтавського району А.Г.Передерій, 45 років, куркуль, позбавлений виборчих прав, склад сім'ї – 9 чоловік, у господарстві має: хату, 3 сараї, криті черепицею, комору, клуню, 2 корови, 1 коня, жатку, сівалку, землі 9,5 га, на допиті розповідав: "Я весь час виплачував усі податки, а в 1931 р., у січні місяці, мене дооподаткували на 300 крб та самообкладу 300 крб усього 600 крб, якого я зразу виплатити не міг, то за це описано моє господарство, після чого я згадані гроші виплатив і опис був знятий. Потім після цього приблизно через два тижні мені був доведений план: 50 пудів пшениці, 100 пудів жита, 30 пудів ячменю як штраффонд. Потім план м'ясозаготівлі: м'яса яловичини 25 пудів, свинини 6 пудів, курей 6 штук. Окрім того, прядива 20 кіп, насіння конопляного 25 кг, коров'яча шкіра 1 штука, свиняча шкіра 1 штука, кролячих шкірок 20 штук, пір'я 20 кг. З якого я виконав: пшениці до 60 пудів, жита до 60 пудів, ячменю 33 пуди, яловичого м'яса 25 кг, курей 6 штук, конопляного насіння 14 кг, кролів 9 штук, а решти не виконав. То до цього мене знову оподаткували експортним податком на суму 446 крб та самообкладку теж 446 крб, якого я зовсім не міг виконати, то за це моє господарство описали і продали з торгів. Після цього мені знов довели одноразовий податок 1402 крб, з яких я виконав 30 крб, а решти не виплатив, то за це було описано й продано одяг і всю хатню обстановку. Після цього мені доведено тракторне зобов'язання 46 крб, якого я виконав 24 крб. 50 коп., а решти не виконав. Останній раз в травні місяці було доведено 3 пуди свинячого м'яса, 4 пуди картоплі, 5 пудів пшениці, 5 пудів жита, якого я зовсім не виконав, оскільки немає чим виконати. За що мене і затримано" [8, арк. 10].

Простий арифметичний підрахунок показує, що за 5 місяців на господарство було накладено податків та штрафів на суму 2940 крб., не рахуючи натуральних платежів. Щоб зрозуміти, наскільки значною була ця сума, звернімося до описів майна, які знаходяться в цілому ряді судово-слідчих справ. Найвищу оціночну вартість мала хата під

залізом – 200–250 крб., вартість кобили чи коня становила 200 крб, сарай під соломою коштував 50 крб, ліжко – 5 крб, стіл – 3 крб, подушка – 1 крб, хомут – 1 крб. Отже, суми податків та платежів, нараховані селянам твердоздатчикам, були абсолютно нереальними. Нарахування здійснювалися довільно, методом продрозкладки без експертної оцінки якості землі та стану господарств. Судове переслідування твердоздатчиків та контрактантів мало на меті, по-перше – забезпечення виконання планів заготівлі хліба та іншої сільськогосподарської продукції; по-друге, прискорення та завершення колективізації і перетворення селян на пролетаризовану робочу силу; по-третє, шляхом розколу та розпалювання соціального антагонізму ліквідувати реальний та потенційний опір селянства і, насамкінець, завершити кампанію "ліквідації куркульства як класу".

Терміни провадження справи та винесення вироку часто були більш стислими, ніж рекомендовані 3 дні. В архівному фонді Полтавського куццнарсуду зберігається ціла низка справ, у яких акти, складені членами хлібкомісії сільради, протоколи допитів свідків, довідки сільради про майновий стан та обсяг виконаної контракції, постанови про притягнення до обвинувачення, про обрання запобіжних заходів, про віддання до суду, а іноді й протокол судового засідання датовані одним днем.

Інформації за п'ятиденки про виконання планів хлібоздачі нагадували зведення з військових фронтів. НКЮ УСРР, доповідаючи КЦ КП(б)У про боротьбу органів юстиції за хліб у січні 1933 р., наводив такі дані: у 182 районах за 4 п'ятиденку січня засуджено за нездачу хліба 1306 осіб, що складає у середньому на район понад 7 засуджених. Із усієї кількості засуджених твердоздатчиків – 375 чол. (30%), контрактантів – 936 осіб (70%) [9, с. 345].

Формально заготівлі з урожаю 1932 р. завершилися 5 лютого 1933 р., що й було зафіксовано Постановою ЦК ВКП(б) про припинення кампанії. Загалом у республіці було заготовлено 4171,4 тис. т проти 7047,1 тис. т з урожаю 1931 р. Селянський сектор дав 85,6% (колгоспи – 74,3%, одноосібники – 11,3%), а радгоспи – 14,4% [10, с. 322]. За останні три місяці хлібозаготівель, тобто в період масового застосування жорстких репресій, з українського села було викачано дві третини обсягу, заготовленого до зими. Як зауважує С.Кульчицький, це можна пояснити лише одним, у селян забрали геть усе [10, с. 323]. Однак маховик сталінських репресій лише розкручувався. 8 травня 1933 р. у директиві-інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "Про припинення масових виселень селян, упорядкування проведення арештів і розгрузку місць ув'язнення" влада мусила визнати: "Заарештовують голови колгоспів і члени правління колгоспів. Заарештовують

голови сільрад і секретарі осередків, Заарештовують районні й крайові уповноважені. Заарештовують всі, кому тільки не ліньки і хто, власне кажучи, не має ніякого права заарештовувати. Не дивно, що при такому розгулі практики арештів органи, що мають право заарештовувати, в тому числі й органи ОДПУ, і особливо міліція, втрачають почуття міри і подекуди здійснюють арешти без будь-яких на те підстав, діючи за правилом. Спочатку заарештувати, а потім розібратися" [4, с. 747]. У таємній директиві центральна влада вкотре звинувачувала стрілки на рядових працівників, "товаришів, які не зрозуміли нової обстановки і все ще продовжують жити в минулому". І націлювала, що в умовах неминучого загострення класової боротьби на селі "треба, щоб кожен наш удар був завчасно підготовлений політично, щоб кожен наш удар підкріплювався діями широких мас селянства" [4, с. 748]. Отже, про припинення репресій не йшлося, змінювалася лише тактика їх застосування.

Література

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / [упоряд. Р. Я. Пиріг] ; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія". 2007. – 1128 с.
2. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / [сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелеви и др.]. – М. : РОССПЭН, 2001. – 798 с.
3. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : у 2 т. – К. : Політвидав України, 1976.
Т. 1 : 1918 – 1941. – К. : Політвидав України, 1976. – 991 с.
4. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. / под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2001.
Т. 3 : Конец 1930–1933. – 2001. – 1008 с.
5. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – К. : Наук. думка, 1992. – 736 с.
6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 2020, оп. 1, спр. 130.
7. ДАПО, ф. 2020, оп. 1, спр. 255.
8. ДАПО, ф. 2020, оп. 1, спр. 49.
9. Голод 1932–1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів / [кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К. : Політвидав України, 1990. – 604 с.
10. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 424 с.

Соціальні аспекти діяльності споживчої кооперації Чернігівщини в 1935–1938 рр.

Аналізуються соціальні аспекти діяльності споживчої кооперації Чернігівщини та висвітлюються особливості політики ВКП(б) щодо кадрового потенціалу товариств та їх спілок у 1935–1938 рр. Ключові слова: постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б), Чернігівська обласна спілка споживчих товариств, кадровий потенціал, політичні репресії.

Анализируются социальные аспекты деятельности потребительской кооперации Черниговщины и освещаются особенности политики ВКП(б) относительно кадрового потенциала товариществ и их союзов в 1935–1938 гг.

Ключевые слова: постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б), Черниговский союз потребительских обществ, кадровый потенциал, политические репрессии.

Social aspects of the consumer' co-operatives activity on the territory of Chernigovshchyna are analyzed and political peculiarities of All-Union Communist Party Bolsheviks [VKP(b)] concerning personnel potential of the societies and their unions in the years of 1935–1938 are interpreted. Key words: decrees of the Council of People's Commissars (SNK) USSR and the Central Committee of All-Union Communist Party Bolsheviks, Chernigov consumers' co-operatives union, personnel potential, political repressions.

В історії українського народу 30-і роки ХХ ст. займають особливе місце. Трагічні події розкуркулення й примусової колективізації, політика ВКП(б) щодо організації голодомору, масові репресії під час "великого терору" 1936–1938 рр. не можна забути, вони продовжують привертати увагу вітчизняних дослідників.

Вивчення діяльності споживчої кооперації в зазначений період також має неабияку актуальність. Саме у др. пол. 30-х рр. унаслідок повного відлучення споживчої кооперації від обслуговування міського населення відбулися значні зміни у соціально-економічній політиці ВКП(б). Вище керівництво країни визначило місце діяльності кооперативних закладів виключно в сільській місцевості, примушуючи кооперацію брати безпосередню участь у реалізації дискримінаційної політики щодо забезпечення сільського населення промисловими

виробами і товарами повсякденного попиту. Зазначена реформа призвела до того, що споживча кооперація втратила значну частину членів товариств і матеріальних цінностей, які були в неї відібрані й використані для інших некооперативних цілей. У цей період відбувався політичний терор проти керівництва спілок та їх організацій, а застосування масовий репресій призвело до втрати значної кількості її кадрового потенціалу.

На жаль, у сучасних історичних дослідженнях щодо діяльності споживчої кооперації 30-х рр. ще не відбулося достатнього нагромадження знань, які б дозволили визначити роль і місце кооперативних організацій у реалізації соціально-економічної політики тогочасної більшовицької влади. Крім спільних праць істориків, економістів та практиків кооперації, зокрема колективної монографії "Історія кооперативного руху" [1] й "Історія споживчої кооперації України" [2], ці питання ніхто не розглядав. Водночас, в існуючих дослідженнях роль та місце системи споживчої кооперації в розвитку радянської торгівлі др. пол. 30-х рр. висвітлена без глибокого вивчення її участі у здійсненні соціальної політики ВКП(б), особливо на регіональному рівні під безпосереднім тиском влади.

Тому в даній розвідці пропонується проаналізувати соціальні аспекти діяльності споживчої кооперації та розглянути наслідки політики ВКП(б) щодо її кадрового потенціалу на Чернігівщині у 1935–1938 рр.

Слід зазначити, що в др. пол. 30-х рр. ХХ ст. унаслідок цілеспрямованої політики ЦК ВКП(б) відбулося утвердження державної торгівлі як провідної форми в економічному укладі СРСР. Із відновленням Наркомату внутрішньої торгівлі (1934) [3] роль та місце споживчої кооперації були значно ослаблені, й вона посіла другорядне значення в торговельному обслуговуванні населення країни. Загалом, зміна пріоритетів на розвиток державної форми в структурі радянської торгівлі швидко позначилося суттєвими соціально-економічними обмеженнями членів кооперативних товариств (зокрема у сфері товарного забезпечення) за залишковим принципом.

На наш погляд, дискримінаційною за змістом та грабіжницькою за суттю стала Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1935 р. "Про роботу споживчої кооперації на селі" [4]. Рішення центральних партійно-радянських органів відсторонило споживчу кооперацію від обслуговування міського населення, водночас передбачало передачу значної кількості магазинів, об'єктів виробництва та інших кооперативних закладів на баланс держторгівлі.

На жаль, точних даних про відторгнення кооперативного майна ми поки що не маємо, але масштаби цих втрат можуть вимірюватися тисячами кращих міських кооперативних закладів. Так, згідно з

Постановою РНК СРСР від 6 січня 1936 р. відомо, що на базі переданого майна в УСРР було утворено 26 державних торгових об'єднань (торгів), у тому числі один у Чернігівській області [5]. Це означало, що всі торговельні об'єкти, які були розташовані в містах області, передавалися на баланс утвореного торгу, а в користуванні споживчої кооперації залишалися лише адміністративні будівлі спілок та складські приміщення районних і міжрайонних торговельних баз. Доречно вказати, що лише в Чернігові до міського управління держторгу перейшло 164 крамниці, 109 ларьків і палаток, 58 розвозок і розносок [6].

Також у 1936 р. на баланс держторгів було передано майно місцевих комунальних базарів, які у 1932 р. згідно з Постановою РНК СРСР вилучилися з відання споживчої кооперації [7, с. 149].

Значно змінилася система забезпечення товарними ресурсами торговельних закладів споживчої кооперації. Тепер товарні фонди концентрувалися у відповідних органах Наркомату держторгу, які, в першу чергу, виділяли ресурси нормованих 6-ти груп товарів для задоволення потреб робітників та інших категорій міських жителів, а для сільської торгівлі так званий "дефіцит" не доходив. Принагідно зазначимо, що населення сільськогосподарських областей (Київської, Вінницької, Чернігівської та ін.) отримувало таких товарів у 2–3 рази менше від мешканців промислових регіонів, зокрема, Донбасу [8, арк. 50]. Внаслідок такої соціальної політики селяни не мали можливості вільно придбати вироби з вовни й бавовни, майже недоступними для них були дитяче і доросле шкіряне взуття, верхній одяг, галантерея та навіть калози. Про достатній асортимент фарби, цвяхів, відер, покривельного заліза та інших украї потрібних господарських товарів вони могли тільки мріяти. Щоб вирішити ці проблеми, хлібороби були змушені на не вигідних умовах здавати сільськогосподарську продукцію або йти у міста, де на базарах можна було щось продати та придбати для селянського двору. Про еквівалент сталінських "ножиць цін" може свідчити різниця між закупівельними цінами на сільськогосподарську продукцію та вартістю промислових товарів. Так, селянам, щоб купити пару чобіт, потрібно було здати близько 400 кг зерна, щоб придбати пальто, – близько 3,5 т збіжжя. Загалом, у 30-х рр. так званий ціновий "паритет" перевищував реальне співвідношення цін у 10–15 разів [7, с. 51].

Яскраву картину соціальної несправедливості щодо сільського населення характеризує таємна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про обмеження продажу борошна та печеного хліба, яка була запроваджена на території Вінницької, Київської, Харківської, Чернігівської та деяких інших аграрних областей [9, арк. 103]. Згідно з цією директивою, з 1 листопада 1936 р. заборонялося в роздрібній мережі сільських

магазинів продавати борошно вищого і першого ґатунків та хлібобулочні вироби з них. Також обмежувався відпуск житнього печеного хліба не більше однієї буханки в одні руки. Така ситуація спричинила утворення біля магазинів величезних черг, а навесні 1937 р. примусила селян постійно ходити до міст і там, якщо поталанить, купувати декілька буханок хліба в місцевих торговельних закладах. У крайньому випадку селянам доводилося купувати втридорога борошно на базарах. Так, державні заготівельні ціни за кілограм збіжжя складали лише 10–12 коп. [10, с. 49]. Водночас на базарах, наприклад у Чернігові, протягом лютого–квітня 1937 р. за 1 кг борошна потрібно було заплатити 1,56–1,75 крб, у Вінниці 1 кг коштував 1,50–1,62 крб, у Харкові – 1,90–2,00 крб. [10, арк. 52].

Катастрофічна ситуація з печеним хлібом для селян була добре відома керівництву країни, але всі прохання про збільшення фондів хлібопечення закінчувалися категоричною відмовою. Навпаки, керівники СРСР вимагали всіляко розгорнути державні хлібозаготівлі, при цьому дозволяли використовувати для власних потреб не більше 20% від додатково закупленого хліба [10, арк. 2]. В контексті цих вимог РНК УРСР і ЦК КП(б)У направили на адресу обкомів телеграму, де вказувалося на незадовільну роботу споживчої кооперації, яка "останні три місяці фактично занехала хлібозаготівлі та ніякої роботи не проводить". Більше того, П.Любченко і С.Косіор вимагали від секретарів райпарткомів та голів райвиконкомів самим узятися за цю роботу та примусити споживчу кооперацію активізувати хлібозаготівлі. "Врахуйте, – зазначалося у телеграмі, – додаткових хлібних фондів ... не буде" [11, арк. 16]. Зрозуміло, що під тиском партійно-радянських органів кооперація намагалася розгорнути свою роботу. Однак гіркий досвід голодомору 1932–1933 рр. та чутки про війну всіляко стримували селян від продажу хлібних запасів. Лише гарний урожай 1937 р. став підставою для того, щоб із 1 вересня ЦК ВКП(б) відмінило "лімітування продажу хліба в сільських магазинах" та вимагало "забезпечити безперебійну торгівлю хлібом як у місті, так і на селі". Для цього було виділено для торговельної мережі борошно всіх ґатунків [10, арк. 103].

Отже, запроваджені вищими партійно-радянським органами структурні зміни в діяльності споживчої кооперації примусили її сконцентрувати свої зусилля на обслуговуванні виключно сільського населення. Однак дискримінаційна соціальна політика щодо забезпечення селянства товарами повсякденного попиту та продукцією складного асортименту вкрай обмежувала можливості кооперативних закладів у задоволенні потреб сільських споживачів. Виявилось, що відміна карткової системи в 1935 р. стала для селян черговим міфом "про повний мішок з хлібом" у засіках держави. Багатостраждальне

селянство протягом 1936–1937 рр. продовжувало відчувати значні проблеми, зокрема, у забезпеченні хлібобулочними виробами. Обмеження й подекуди відсутність хліба в роздрібній мережі сільських магазинів спричинили в багатьох селах сільськогосподарських областей України масове недоїдання та локальний голод. Водночас, за дослідженнями О.Осокіної, партійно-радянська номенклатура, користуючись так званою політичною доцільністю (система "бронювання"), створила для себе мережу закритих розподільників, магазинів, їдалень і буфетів. При цьому, використовуючи товари загального фонду (в тому числі урізані фонди споживчої кооперації), номенклатурні діячі встановлювали для себе норми, вищі від регламентованих постановами РНК СРСР і фактично займалися самопостачанням за рахунок погіршення стану іншого населення [12].

Важливою складовою політики ВКП(б) щодо споживчої кооперації стала активізація соціальних чисток серед її кадрового потенціалу, які розгорнулися в процесі реалізації вищезгаданої Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1935 р. "Про роботу споживчої кооперації на селі".

Однією з вимог стала норма обов'язкових щоквартальних звітів виборних органів перед членами товариств та оприлюднення результатів діяльності в засобах масової інформації. При цьому керівництво ЦК ВКП(б) надавало таким заходам неабиякого значення і зобов'язувало партійні комітети всіх рівнів безпосередньо контролювати хід виконання цієї постанови.

Зазначимо, що підсумки проведення звітно-виборної кампанії 1936 р. у масштабах СРСР дали вражаючі результати. Голова правління Центроспілки І.Зеленський, виступаючи на III пленумі Московського комітету ВКП(б), констатував, що під час звітів виборних органів сільських споживчих товариств (ССТ), роботу понад третини правлень (35%) пайовики оцінили як незадовільну. Ще гіршим був рівень довіри до керівних та контролюючих органів райспоживспілок, унаслідок чого майже половина (45%) з них отримала негативну оцінку. Загалом, протягом звітно-виборної кампанії 1936 р. відбулося оновлення понад третини керівного складу ССТ та їх районних спілок, що, на думку головного кооператора країни, свідчило про ґрунтовну перевірку людей [13, с. 11]. Однак доповідач відкрив ще один негативний момент, який свідчив, що кадрові чистки попередніх років призвели до майже повного вилучення з системи працівників з дореволюційним стажем, а діючий персонал не володів професійними навиками товарознавства. "Продавців зі стажем більше 5-и років у нас усього 10%, – зазначав голова правління, – 85% продавців працюють 1–2 роки, тобто люди, які як слід товару не знають" [13, с. 12].

На підтвердження цієї тези може слугувати висновок професора Київського науково-дослідного інституту споживчої кооперації Є.Кельмана, який у дослідженні щодо причин негативних явищ у системі споживчої кооперації звернув увагу на інститут так званих висуванців, які направлялися на роботу згідно з "путівками" трудових колективів, комнезамів, профспілкових і партійних осередків. "Іноді висуванець зовсім не знає 4-х дій арифметики, – стверджував відомий науковець, – не може правильно розрахувати, не вміє як слід зважити й виміряти" [14, арк. 17]. Тому, на переконання Є.Кельмана, низька кваліфікація продавців у комплексі з такою ж професійною підготовкою працівників обліку призводила до величезних розтрат і зловживань, що знайшли масове поширення в системі споживчої кооперації в 30-х рр. ХХ ст.

Негативний стан рівня освіти персоналу кооперативних установ та організацій відзначав у згаданій промові І.Зеленський. Так, за даними Центроспілки, 85% керівного складу сільської споживчої кооперації були самоуки або ті, що закінчили сільську школу; серед них лише 0,5% мали вищу освіту, 4,8% – середню й 1,7% продовжували навчання в спеціальних освітніх закладах. Але найголовнішою бідою, на думку голови правління, стало те, що серед продавців ССТ лише 2,3% були членами партії, й тому нові вимоги щодо розгортання радянської торгівлі не знайшли підтримки серед сільських кооператорів [13, с. 12].

Зрозуміло, що провідним завданням парткомітетів на місцях стало максимальне залучення партійців до роботи у виборних органах кооперації. Так, у директиві ЦК КП(б)У від 25 січня 1936 р. чітко вказувалося провести протягом лютого–березня перевибори керуючих органів всіх ланок системи споживчої кооперації. У телеграмі секретаря С.Косіора підкреслювалося, що "ЦК КП(б)У зобов'язує обкоми і РПК ...використати якнайповніше перевибори ... для того, щоб створити міцні більшовицькі кадри в усіх ланках, ... стабілізувати провідний склад, покінчивши з плінністю ... і остаточно викорчувати наявні ще й досі великі хиби в роботі багатьох кооперативних організація" [15, арк. 61]. Без сумніву, що під завуальованим завданням "викорчувати великі хиби" партійний лідер мав на увазі проведення ефективної боротьби з розтратами, шахрайством та марнотратством, які заповнили всю систему радянської торгівлі, набули багатомільйонних розмірів, підривали авторитет влади та відчутно впливали на фінансовий стан кооперативних організацій. Крім того, за загальними гаслами розвитку кооперативної демократії та покращення роботи споживчої кооперації приховувалося намагання влади провести чергову чистку кооперативного апарату та "виявити" так званих "ворогів

народу", на яких можна було б списати всі провали в торговельному обслуговуванні населення.

Слід відзначити, що в контексті вищезазначених настанов партійно-радянське керівництво Чернігівської області рішуче взялося за наведення порядку в торгівлі. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що для досягнення цієї мети влада активно використовувала засоби масової інформації. На шпальтах місцевої преси, зокрема обласної газети "Більшовик", регулярно публікувалися редакційні статті, де широко висвітлювався стан справ у споживчій кооперації та роз'яснювалася позиція парткомітетів щодо звітно-виборної кампанії в споживчих товариствах та їх спілках. Так, у передовиці часопису від 27 січня 1936 р. "Радянську торгівлю – в центр господарських завдань" зазначалося, що за підсумками 1935 р. система облспоживспілки (ОСС) виконала план товарообігу на 103,2%, однак із 36 райспоживспілок (РСС) 8 (Ніжинська, Путивлівська, Глухівська, Коропська та ін.) ці завдання провалили. У зверненні редакції звучав однозначний заклик негайно розпочати до "оздоровлення цих райспоживспілок" та усунути існуючі недоліки, адже вони "... й надалі зривають зростання товарообороту" [16].

Невдовзі, 11–12 лютого, в Чернігові відбувалася нарада, на якій правління ОСС спільно з керівниками РСС визначилися, що звітно-виборна кампанія розпочинається з 15 лютого. Голова З.Рабінович наголошував на тому, що керівники споживчих товариств повинні звітувати на колгоспних зібраннях та зборах пайовиків, у торговельних закладах вивісити листівки зі звітами про свою діяльність, випустити стінні газети, прикрасити магазини тощо [17].

Підсилювала заклик до масової участі влади та громадськості у звітно-виборній кампанії наступна передовиця часопису "Більшовик" від 21 лютого. У статі "Перевибори керівних органів споживчої кооперації" висвітлювався розширений аналіз діяльності споживчої кооперації за 1934–1935 рр. у контексті виконання постанови Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) про роботу на селі. Так, за цей час було ліквідовано 346 дрібних ССТ, а решта – 694 товариства – було зміцнено. Фінансовий стан ОСС, яка у 1934 р. мала понад 2 млн крб збитків, значно покращився. Вже за підсумками 1935 р. кооператори набули понад 3 млн крб прибутків і значно збільшили товарообіг [18]. Але відзначалося, що на селі швидкої перебудови не відбулося. В багатьох магазинах тривалий час спостерігалася відсутність солі, сірників, мила, ниток і голок, тютюнових виробів і паперу для паління. Всі ці хиби відносилися на рахунок місцевого керівництва, яке було неспроможне організувати товарозабезпечення на належному рівні. Також наголошувалося на нездоровій кадровій політиці ОСС, що допускала

в деяких районах величезну плінність голів ССТ. Так, у Глухівській РСС за 3 квартали 1935 р. у 20 споживчих товариствах змінилося 60 голів правління. У Корюківці у 18 ССТ змінилося 34 голови, 36 продавців і 16 бухгалтерів, до того ж половину з цієї кількості замінили у IV кварталі [18]. Тому на вимогу обласного керівництва одним із головних завдань партійців, радянських та профспілкових організацій повинно було стати безпосереднє керівництво звітно-виборною кампанією та підбір на керівні посади "найкращих товаришів, перевірених на роботі" [18].

Важливим заходом щодо висвітлення ходу звітів і виборів стало влаштування радіоперекличок, у процесі яких викривалися недоліки в роботі райспоживспілок та окремих ССТ, називалися конкретні прізвища винуватців у поганому товарному забезпеченні сільського населення тощо. Так, в одній із радіопередач жорстко критикували голову Ніжинської РСС тов. Білоножку, якого звинувачували в недотриманні асортиментного мінімуму та відсутності солі, борошна, кондитерських виробів тощо. Не викликає сумніву, що резюме ведучого "Виходить, що не підготувалися до перевиборів" у пересічних слухачів викликало впевненість, що саме голова правління райспоживспілки винний у поганому забезпеченні населення району товарами першої необхідності [19].

Під гучними заголовками на кшталт "Відірвалися від пайщиків" преса "викривала" порушення з боку керівників окремих райспоживспілок. Зокрема, за період між з'їздами споживчої кооперації Бобровицького району змінилося 7 голів правління місцевої спілки, які сприяли розкраданню кооперативного майна та неналежно турбувалися про потреби пайовиків [20].

Конотопська РСС на чолі з тов. Теплицьким та головою ревізійної комісії тов. Лагутіним у 1935 р. допустили розтрат на суму близько 90 тис. крб й довели систему до збиткової діяльності (170 тис. крб). Тому з'їзд ухвалив постанову про притягнення винних до суду, котрі, як вказувалося в публікації, "незважаючи на неодноразові вказівки партії й уряду ... призвели райспоживспілку до розвалу" [21].

Отже, внаслідок заходів із цілеспрямованого висвітлення звітно-виборної кампанії в системі Чернігівської ОСС переважна більшість громадян була впевнена, що всі проблеми з товарним забезпеченням лежали в площині поганої роботи керівництва спілок та їх організацій. У свідомості звичайних пайовиків складалася думка, що держава й особисто Й.Сталін повсякденно піклуються про потреби громадян, а горе-керівники споживчої кооперації пиячать, розкрадають, приховують товари і тим шкодять подальшому покращенню їхнього життя.

Особливістю цієї кампанії стало наполегливе насадження думки, що тривіальне головогупство, недостатня кваліфікація або низький рівень морально-естетичного виховання керівного кадрового потенціалу споживчої кооперації є наслідком впливу ворожих державі політичних партій і блоків, що орудували в середовищі працівників радянської торгівлі. Вже у др. пол. 1936 р. під впливом загальнодержавної ідеологічної доктрини про необхідність виявлення і боротьби з так званими "ворогами народу" сформувалася чітка тенденція до розгортання такої роботи й серед кооперативних діячів різних щаблів ієрархічної структури управління, починаючи з Укоопспілки та обласного й районного рівня.

Зазначимо, що в процесі реалізації політики "великого терору" в системі торгівлі Чернігівщини відбулося декілька спланованих акцій НКВС, які органічно перепліталися з проведенням у масштабах СРСР гучних процесів проти так званих троцькістів, бухаринців, буржуазних націоналістів, учасників шпигунсько-диверсійних центрів та інших контрреволюційних організацій. Так, у др. пол. 1936 р. у розробку НКВС потрапила дирекція Чернігівторгу, яку очолював троцькіст Брауде. Саме він, за версією чекістів, під прикриттям завідувача облвноторгу Ситова та відповідальних осіб Тугушева й Ізраїліва зміг розставити троцькістські кадри в Прилуках (Ленц), Конотопі (Чепель) та інших важливих містах області, які всякими засобами дезорганізували роботу системи, провалювали план товарообігу [22].

Наступною гучною операцією каральних органів стало викриття "ворогів народу" в системі ОСС, що очолював З.Рабінович. Він і його команда систематично шкодили в організації торговельного обслуговування населення, зокрема створювали в одних районах лишки товарів, тоді як в інших районах цих товарів не вистачало. Вони зривали постачання трудящим товарів першої необхідності, таких як цукор, сіль, мило, сірники та ін., сприяли розтратам і розкраданню кооперативних і державних коштів [23].

Унаслідок цих операцій органів НКВС громадськість Чернігівщини дізналася, що "вороги народу", пробравшись у торговельні організації області, систематично створювали проблеми у забезпеченні населення товарами повсякденного попиту й тому в 1937 р. покупці змогли придбати товарів на 100 млн крб менше, ніж встановлено планом, до того ж, головним чином, товарів широкого вжитку [23].

Не краще склалася доля наступного голови правління ОСС Я.Бондаренка. Разом з групою керівників районних спілок він потрапив у поле зору НКВС у справі так званої антирадянської право-троцькістської організації в Україні, до складу якої входив і в травні 1938 р. був арештований новий голова президії Укоопспілки М.Макеєнко [24, арк. 3]. Унаслідок інтенсивного фізичного впливу на арештованого

чекістам вдалося вибити "зізнання", що він на початку 1938 р. у Чернігівській ОСС створив міцну право-троцькістську групу на чолі з Я.Бондаренком. До складу цієї групи входили відповідальні працівники апарату Й.Манойленко, Н.Афанащенко, Семашко та ціла низка керівників районних організацій, які активно проводили розвал сільської торговельної мережі [24, арк. 41]. Зрозуміло, що ця "злочинна група" була викрита й розгромлена.

Таким чином, у 1936–1938 рр. унаслідок проведення масового політичного терору проти працівників торгівлі Чернігівської області постраждала значна кількість керівного складу спілок та їх організацій. Вони були б безпідставно звинувачені у шкідництві та інших антирадянських злочинах, більшість з них втратили життя.

Отже, в 1935–1938 рр. більшовицька влада, намагаючись зняти соціальну напругу щодо забезпечення населення товарами першої необхідності, вдавалося до безпрецедентної акції, спрямованої на реорганізацію структури споживчої кооперації, обмеживши її діяльність виключно на селі. Водночас, намагаючись розвивати кооперативну демократію, партійно-радянська верхівка СРСР фактично влаштувала перманентний процес кадрових чисток, примушуючи проводити всенародні щоквартальні звіти кооперативного апарату. Внаслідок цих заходів в умовах розгортання ініційованої ВКП(б) всенародної боротьби з викритими "ворогами народу" значна кількість кооперативних діячів на всіх рівнях структури управління зазнала переслідувань і політичних репресій. Як наслідок владі вдалося переконати переважну частину громадян, що існуючі проблеми із забезпечення товарами першої необхідності створюють працівники торгівлі, розкрадаючи та приховуючи достатню кількість товарів, вироблених у країні. Насправді орієнтована на першочерговий розвиток військово-промислового комплексу соціалістична економіка не була спроможна вдосталь забезпечити населення необхідними продуктами харчування та товарами народного споживання. Задекларована політика поліпшення соціального стану торкнулася певною мірою лише партійно-радянської номенклатури та елітної частини робітничого класу, а українське селянство так і залишилося без обіцяних сталінських щедрот. На жаль, споживча кооперація, що працювала в тісному контакті з сільським населенням, стала заручницею дискримінаційної соціальної політики ВКП(б) і змушена була нести цей тягар, жертвуючи кооперативним майном та життям кращих кооператорів.

У наступних дослідженнях бачиться доцільним більш детально розглянути наслідки політичних репресій у системі споживчої кооперації Чернігівщини.

Література

1. Історія кооперативного руху / С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей та ін. – Л. : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 409 с.
2. Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін. – Л. : Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
3. Інформація // Советская торговля, 1934. – № 5. – С. 80.
4. Серйозний іспит : [ред. стаття] // Зоря. – Дніпропетровськ, 1935. – № 226.
5. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1936. – № 2. – С. 24–30.
6. Цифри й факти. Торговля // Більшовик. – Чернігів, 1936. – № 263.
7. Подолян В. В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років ХХ ст. / В. В. Подолян, В. П. Рекрут. – Вінниця : ПП Балюк, 2008. – 420 с.
8. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), РП. 136, оп. 9, спр. 257.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 1, оп. 2, спр. 7164.
10. Кагарлицкий П. Хлебозакупки 1935/1936 г. / Павел Кагарлицкий // Советская торговля. – 1936. – № 6.
11. ДАВіО, Р.П 136, оп. 9, спр. 256.
12. Осокина Е. А. Цена "большого скачка". Кризисы снабжения и потребления в годы первых пятилеток / Е. А. Осокина // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал : в 2 т. / под общ. ред. Ю. А. Афанасьева. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1997. Т. 1. – 1997. – С. 205–243.
13. Зеленский И. Е. Об исполнении решения СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 29 сентября 1935 г. "О работе потребительской кооперации в деревне" / И. Е. Зеленский // Советская торговля, 1936. – С. 3–15.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 290, спр. 835.
15. ДАВіО, РП. 136, оп. 9, спр. 160.
16. Радянську торгівлю – в центр господарських завдань : [ред. стаття] // Більшовик. – 1936. – № 21.
17. На нараді голів райспоживспілок : [ред. стаття] // Більшовик. – 1936. – № 36.
18. Перевибори керівних органів споживчої кооперації : [ред. стаття] // Більшовик. – 1936. – № 42.
19. Янов. Радіопереклик з питань перевиборів у споживчій кооперації / Янов // Більшовик. – 1936. – № 52.
20. Сегал. Відірвалися від пайщиків / Сегал // Більшовик. – 1936. – № 69.
21. Як керували в Конотопі // Більшовик. – 1936. – № 68.
22. Дивне замовчування // Більшовик. – 1937. – № 11.
23. Фридкін Л. Ліквідувати наслідки шкідництва в торгівлі / Леонід Фридкін // Більшовик. – 1938. – № 15.
24. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф.П–263, оп. 1, спр. 31765.

Травматизм у промисловості Донбасу в 30-ті рр. ХХ ст.

У статті автори з'ясовують випадки травматизму у промисловості Донбасу в 30-ті рр. ХХ ст. Дослідники надають кількісний аналіз нещасних випадків, визначають їх характер і особливості виникнення, а також пошук механізмів ефективної охорони праці. Автори дійшли висновку, що непосильні вимоги радянського керівництва в умовах індустріалізації та соціалістичних змагань були головними чинниками, що спричиняли травматизм, а також створювали незадовільні умови праці.

Ключові слова: робітники Донбасу, нещасні випадки, промисловий травматизм, індустріалізація.

В исследовании авторы рассматривают травматизм в промышленности Донбасса в 30-е гг. XX в., определяют частоту травматических случаев, их характер, причины, охрану труда, открывают новые неисследованные страницы истории Украины. Авторы пришли к выводу о том, что завышенные промышленные планы советского руководства в условиях индустриализации и социалистических соревнований, которые сопровождались неудовлетворительными условиями труда, стали основной причиной производственного травматизма в указанный период.

Ключевые слова: рабочие Донбасса, несчастные случаи, промышленный травматизм, индустриализация.

In research authors consider industrial traumatism on mines of Donbas in days of industrialization in Ukraine, define the basic features, character, the reasons, ways of decisions the power of the specified problems. Authors come to a conclusion that the terrible working conditions and super planned economic requirements of party management were primary factors which defined high indicators unfortunate accidents.

Key words: miners of Donbas, accidents, industrial traumatism, industrialization in Ukraine.

Промисловий травматизм є однією з найважливіших проблем сучасності для більшості країн світу. Впродовж усього ХХ ст. актуальність даного питання постійно зростає, при цьому звертається увага на підвищення показників травматизму, наслідком яких є тимчасова чи повна втрата працездатності, а іноді це призводить, на жаль, до летальних випадків. У виробничих умовах на робітників впливає багато різноманітних чинників, що створюють небезпечні ситуації, внаслідок яких відбуваються нещасні випадки та аварії. До небезпечних

галузей промисловості відносять металургійну, машинобудівну, хімічну тощо. Однак найнебезпечнішою в Україні і в світі залишається вугільна промисловість. Ефективність роботи підприємств значною мірою залежить від рівня безпеки праці на кожному робочому місці. Однак і сьогодні з екранів телебачення, з періодичної преси ми дізнаємося про нещасні випадки, жертвами яких є робітники вугільної промисловості. Тому зараз, як і в досліджуваний період, проблема промислового травматизму залишається актуальною, а історичний досвід може стати у нагоді для проведення певних змін у промислому комплексі.

Умови незалежності сприяли появі в українській історичній науці нових об'єктивних підходів у дослідженні історії України, відкриттю нових цікавих сторінок. Проблематика вивчення різних аспектів промислового травматизму розглядається у 20–30-х рр. ХХ ст. в узагальнюючих працях, присвячених промисловості. Серед дослідників треба відзначити А.Стугарьова і Я.Полесіна, С.В.Кульчицького, А.А.Гордона, О.В.Броваря [1]. Але у зазначений період тематика дослідження потребує подальшої розробки. В умовах форсованої індустріалізації, соціалістичних змагань, яскравих гасел наздогнати розвинені країни ставилися високі понаднормовані виробничі плани, які повинні були виконуватися. В історичних дослідженнях зустрічається багато інформації про яскраві результати у виробництві, але дуже рідко називається ціна цих здобутків. Радянська влада намагалася приховати стан промислового травматизму, підтвердженням цього є знайдені архівні звіти під грифом "Цілком таємно".

Джерельною базою дослідження є документи державного архіву Донецької області, опубліковані збірники документів, наукові праці та статті з періодичних видань. Значна частина з них вводиться до наукового обігу вперше. Метою цієї статті є висвітлення травматизму на підприємствах Донбасу в 30-ті рр. ХХ ст. та підготовка рекомендацій щодо шляхів вирішення зазначених проблем. Об'єктом дослідження виступають робітники промисловості Донбасу. Предметом зазначеної тематики є комплекс проблем, пов'язаних зі складною ситуацією в промисловому комплексі краю.

У Постанові ЦК ВКП(б) від 5 липня 1929 р. "Про посилення парткерівництвом роботи з охорони праці та техніки безпеки в промисловості й в транспорті" повідомлялося, що промисловий травматизм залишається все ще на високому рівні. Робота господарських органів у сфері охорони праці й техніки безпеки все ще недостатня (зокрема, на багатьох підприємствах не були організовані спеціальні бюро безпеки), і часто спостерігалася неухвалена ставлення, а у ряді випадків – і недбале ставлення до цих питань керівного адміністративно-технічного персоналу підприємств, профспілок [2]. Ставилися завдання домогтися дійсної відповідальності керівників господарських органів,

підприємств і цехів, а також спеціальних працівників, що відають технікою безпеки, за проведення заходів із безпеки і охорони праці відповідно до намічених планів, розподіл коштів на найбільш неблагополучні за станом безпеки і рівнем травматизму галузі промисловості. Наголошувалося на тому, що під час проведення соціалістичного змагання необхідно поряд із досягненнями у сфері виробництва забезпечити максимальні успіхи у справі охорони праці та боротьби з нещасними випадками [3].

Радянська історіографія в цілому намагалась оминати тематику промислового травматизму та аварій. Однак таку позицію можливо зустріти у монографіях, присвячених робітникам промисловості Донбасу. Так, наприклад, в одній із них зазначалося, що "технічна реконструкція промисловості, здійснювана на базі новітніх досягнень науки і техніки, механізація важких і трудомістких робіт є вирішальними факторами поліпшення умов праці робітників. Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу питанням охорони праці й техніки безпеки. Із перших кроків реконструкції проводяться заходи щодо полегшення умов праці робітників, тривають пошуки найбільш раціональних форм роботи, які знижують стомлюваність робітників. Велика робота з охорони праці, техніки безпеки і промислової санітарії ведеться на підприємствах, де цими питаннями відають профспілкові організації. Така турбота про робочу людину здійснюється вперше у світовій історії" [4].

Усього протягом 30-х рр. на охорону праці та техніку безпеки було асигновано близько 1 млрд крб. На підприємствах партійні та профспілкові організації намагалися залучити якомога більше фахівців задля створення більш безпечних умов праці. У діяльності комісій з охорони праці брало участь до 450 тис. активістів. Вони контролювали дотримання адміністративно-господарськими органами законів про працю і техніку безпеки, стежили за чистотою і порядком у цехах і на робочому місці, допомагали адміністрації організувати навчання робітничого персоналу правил безпечних методів праці.

У результаті широкого комплексу заходів різко знизилася кількість нещасних випадків на виробництві майже у всіх галузях промисловості. У найважливіших серед них – машинобудуванні, чорній металургії, кам'яновугільній і бавовняній – травматизм скоротився у 1930–1935 рр. у середньому на 30–40%. Зменшилася й кількість професійних захворювань: у хімічній промисловості, наприклад, за роки першої п'ятирічки – більш ніж утричі (на 1000 робітників), в металообробній – у 2 рази [5].

Здійснення індустріалізації супроводжувалося збільшенням чисельності робітників. Основна їх частина прибула на виробництво у 1926–1932 рр. переважно із села. Вони не мали досвіду і професійної підготовки, необхідної для роботи у промисловості. Становище ускладнювалося ще й тим, що на поч. 1930-х рр. досвідчену технічну

інтелігенцію майже повністю знищили. Її місце зайняли практики-висуванці, питома вага яких серед інженерно-технічних працівників становила 50–60%. Вони не навчалися в технікумах і вишах, але тривалий час працювали на виробництві. Отже, не дивно, що не тільки робітники, а навіть інженери й техніки часто мали лише приблизне уявлення про сучасне устаткування. Незадовільна технічна підготовка робітників була однією з головних причин численних аварій, перевитрат сировини і матеріалів та інших негативних явищ. За цих умов абсолютна більшість робітників отримувала спеціальність і набувала професійні знання безпосередньо на виробництві. Існували різноманітні форми підготовки, але основною і найбільш поширеною формою навчання з 1932 р. були гуртки з вивчення технічного мінімуму. Форсованими темпами здійснювалася підготовка кадрів у гірничопромислових і фабрично-заводських училищах [6]. Однак пропаганда техніки безпеки і охорони життя робочого, вміння керувати механізмами на шахтах не проводилася [7]. Але 30 червня 1932 р. постановою Ради праці й оборони на шахтах вводилось обов'язкове навчання за технічним мінімумом, яким передбачалося озброїти усіма необхідними для шахтаря знаннями із виробничої техніки безпеки. Вугільники мали допускатися до роботи в лаві тільки після іспиту з техніки безпеки, отримавши певне посвідчення. Робітники і службовці, які не склали іспит з правил техніки безпеки, згідно із законодавством, не допускалися до роботи у лаві. Обов'язкове навчання по техніці безпеки і виробничої санітарії поширювалося також на осіб адміністративно-технічного персоналу, які відповідали за стан охорони праці на шахті.

Індустріалізація у Донбасі проходила форсованими темпами. Встановлювалися високі темпи видобутку вугілля. Партійне керівництво безпечно працюю ставило на другий план. Донбас завжди був важливим промисловим регіоном, центром вугільної промисловості. На нього покладали значні надії у проведенні індустріалізації. Однак у Постанові Совнаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 8 квітня 1933 рр. "Про роботу вугільної промисловості Донбасу" підкреслювалося про невиконання державних планів у видобутку вугілля, і наголошувалося на підвищенні потужностей. Однак про високий травматизм та аварії на шахтах у документах не йшлося і увага на цьому не зосереджувалася [8].

Вивчаючи зазначену тематику, варто звернути увагу на доповідну записку "Про травматизм на промислових підприємствах Донбасу станом на 22 квітня 1933 р. у звітах Донецької обласної профспілки", у якій зазначалось, що стан техніки безпеки та охорони праці в промисловості Донбасу, зокрема в гірничій промисловості, незважаючи на неодноразові рішення директивних органів, продовжує залишатися абсолютно незадовільним [9]. Тільки за перші 4 місяці 1933 р. показники у вугільній промисловості регіону були надзвичайно великими як в абсолютній, так і у відносній кількості випадків за рахунок вибухів

СН₄, пожеж у лавах шахт, ураження струмом, удушення СО₂, і обвалів покрівлі. У цей період систематично виникали підземні пожежі, що спричиняли масові жертви. Серед причин цих пожеж називалася діяльність ворожих елементів, що обумовлювалося партійними мотивами, тобто ці події мали політичний характер [10].

Варто звернути уваги на зростання травматизму, головним чином, з летальними випадками у всіх галузях промисловості Донбасу станом на 22 квітня 1933 р. Показники за перший квартал 1933 р. були наступними: у гірничій промисловості – 179, металургії – 27 випадків; машинобудуванні – 7; коксохімічній – 13. Загальна кількість загиблих у промисловості Донбасу становила 226 осіб, тобто щомісяця гинуло 7 осіб [11]. Найбільш складною і трагічною ситуація була у вугільній промисловості, тому є доречним звернути увагу на кількісні показники нещасних випадків, що мали місце на трестах Донбасу протягом 1932–1933 р.

Таблиця 1

Кількісні показники травматизму за вугільними трестами Донбасу (1932–1933 рр.) [12]

Назва тресту	Характеристика нещасних випадків	Рік	Кількість випадків
Кадієввугілля	Всього нещасних випадків протягом I кварталу	1933	4852
		1932	4355
	Смертельних випадків протягом I кварталу	1933	24
		1932	21
	Важких випадків	1933	70
1932		80	
Артемвугілля	Всього нещасних випадків протягом I кварталу	1933	3148
		1932	2272
	Смертельних випадків протягом I кварталу	1933	26
		1932	18
Донбасантрацит	Всього нещасних випадків протягом I кварталу	1933	5791
	Смертельних випадків протягом I кварталу	1933	30
	Важких випадків	1933	140
Сталінвугілля	Всього випадків протягом двох місяців 1933 р.		5926
	З них смертельних		35
	Важких		111

Виходячи з даних таблиці, слід зазначити, що показники є досить вражаючими. Тільки за два місяці було зареєстровано у тресті Сталінвугілля 5926 випадків промислового травматизму, із них 35 летальних, 111 – із наслідком важких тілесних ушкоджень. Основними факторами, які спричинили травмування робітників, були обвали породи та вугілля, падіння шматків вугілля, травми під час підривних робіт або транспортування людей та вугілля, шкідлива дія струму, ушкодження механізмами. Подібний стан пояснюється, з одного боку, низьким професійним рівнем робітників, через що чинилися кожні 30 із 100 виробничих травм, а з іншого, відчувався гострий дефіцит спецодягу, якість якого не завжди відповідала умовам виробництва [13].

Аналізуючи причини такого великого зростання травматичних випадків, необхідно зазначити, що цілковито безпечних і нешкідливих умов праці не існує. Реальним виробничим умовам притаманна, як правило, наявність певної шкоди й небезпеки, наслідками яких є профзахворювання і травматизм [14]. Він не тільки завдає страждань конкретним людям, їх рідним і близьким, а й безпосередньо впливає на економіку країни, бо переростає у значні суспільні втрати, негативно позначається на рівні життя народу.

Однак головними причинами значного підвищення травматизму у досліджуваній період було невиконання вимог із заміни газобезпечного електрообладнання на підземних роботах, головним чином трансформаторів, рубильників, двигунів. Дуже великою була вірогідність виникнення пожежі, а якщо шахта була загазована – вибуху. Для прикладу можна навести одну-дві ілюстрації шахти ім. Крупської "Кадіїввугілля". Шахта була наповнена водою і мала велику концентрацію вибухонебезпечного газу, а використовувалася стара електропроводка, що іскрила. Інший приклад – шахта №38 "Кадіїввугілля". У ній підземні ходи були завалені породою, пересуватися доводилося під нахилом, було дуже брудно. У результаті гірники повинні були триматися за кабель, унаслідок чого дуже часто отримували значні травми. Обвали породи пояснювалися недостатньою кількістю промислової деревини, низьким рівнем кваліфікованості новоприбулих робітників, порушенням паспорту кріплення та недбалістю інженерно-технічних кадрів. Незадовільним було забезпечення касками, спеціальним взуттям та рукавицями. Стан електрообладнання мав бути в належному стані, тому що на шахті було багато вогнебезпечного обладнання. Відмічався також незадовільний стан лампового господарства шахт Донбасу. Використовувалися лампи, які не відповідали правилам техніки безпеки [15].

Основним чинником безпеки є правильне налагодження вентиляції. Однак стан провітрювання був незадовільним, у результаті чого виникали катастрофи. Дуже часто на підприємстві не було працівників, які повинні були слідкувати за рівнем загазованості, а іноді ці працівники були недостатньо кваліфікованими. Необхідно відзначити незадовільну роботу відділів праці, які самі не несли відповідальності за недотримання правил призначення на посаду. У разі нещасних випадків порушників техніки безпеки не притягували до відповідальності. Виключення були ситуації коли нещасні випадки мали катастрофічні наслідки зі значною кількістю людських жертв. Як приклад слід виділити такі шахти, як "Ніконор", "№4 Паркоммуны", "Щиглівка". Основною причиною негараздів у роботі було відсутність контролю за станом техніки безпеки [16].

Однак слід звернути увагу на те, що у вугільній промисловості на поч. 1930-х рр. діяла 121 гірничорятувальна станція, а контроль за технікою безпеки на виробництві покладався на профспілки та обласні відділи праці. Поступово удосконалювалася вентиляційна система, бензинові лампи замінялись акумуляторними. Певні зрушення відбулися в техніці безпеки. Так, на металургійних заводах після механізації операцій із завантаження доменних печей кількість смертельних травм зменшилася в 11 разів, інших нещасних випадків – у 6, професійних отруєнь – у 34 рази. У вугільній промисловості на поч. 1930-х рр. діяла 121 гірничорятувальна станція. Удосконалювалася вентиляційна система, бензинові лампи поступово замінялись акумуляторними. Кожні 9 із 10 шахт мали лазні (до революції вони діяли тільки на 13 вугільних підприємствах) тощо [17].

Але в цілому ситуація у вугільній промисловості залишалася складною. Тут кількість нещасних випадків збільшилася з 101 тис. у 1931 р. до 132 тис. у 1935 р. (з них смертельних – відповідно 609 і 803). У шахтах часто-густо не було навіть елементарного порядку. "В більшості шахт, – фіксував досить безрадісну картину журналіст Гершберг, – низькі, вузькі брудні і сірі штреки ... шахтарські лампочки скупю освітлюють скривлену колію, а люди спотикаються через дерев'яні стояки, які валяються на ґрунті". До цього треба додати недостатнє асигнування техніки безпеки, незадовільне забезпечення матеріалами і знаряддями праці. Мав місце хронічний дефіцит спецодягу, якість якого не завжди відповідала потребам виробництва. Аналогічні недоліки, до речі, були характерні і для інших галузей промисловості [18].

Таблиця 2

Кількісні показники травматизму на військових заводах [19]

Рік	Кількість випадків на 1000 осіб	Втрачено працездатних днів
1931	230,6	8942
1932	245,1	9895
1933	291,1	8394
1934	226,3	5805

Як свідчать дані табл. 2, кількісні показники травматизму були доволі значними, в результаті чого робітники отримували травми і тривалий час не могли працювати. Взагалі діяльність профспілок та відділів охорони праці дуже часто була неефективною. У документах знаходимо свідчення хабарництва інспекторів праці, які закривали очі на реальний стан техніки безпеки [20].

Однак в охороні праці були і позитивні риси. Значно розширилася мережа лікувальних установ. На поч. 1937 р. трудящих Донбасу обслуговували 274 лікарні, разраховані на 20 тис. койкомісць. За станом здоров'я робітників слідкувало близько 3 тис. лікарів. Були побудовані лікувальні корпуси в селищах Рутченково, Петрівка, Селідово, споруджено два корпуси робочої лікарні в Маріупольському районі, чотири корпуси Шахтинської міської лікарні, три корпуси Макіївської робочої лікарні з додатковими медичними установами. Медичну допомогу робітникам стали надавати безпосередньо на виробництві. На шахтах були організовані підземні пункти першої допомоги, на всіх великих заводах з'явилися медпункти, які проводили боротьбу з виробничим травматизмом. Член англійської робочої делегації, який перебував у Донбасі наприкінці 1936 р., зазначав: "Вперше у житті, хоча я пов'язаний з вугільною промисловістю 37 років, я бачив під землею лікаря, оснащеного всім необхідним, щоб надати допомогу гірнику. Подібних речей ми не знаємо в Англії" [21]. Однак ми повинні розуміти, що це був показовий захід, і не завжди підприємства мали кваліфікованих медиків.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу можна зробити висновок про те, що у промисловості Донбасу на поч. 30-х рр. XX ст. усі зусилля робітників були зосереджені на реалізації непосильних планів партійного керівництва, крім того, додавалися низка кваліфікація робітників і важкі умови праці. Промисловці Донбасу повинні були задовольнити потреби військового комплексу, виконати та перевиконати плани, провести індустріалізацію швидкими темпами. Тому безпека праці відходила на другий план, відбувалось нехтували

правилами техніки безпеки. Крім того, варто відзначити брак фінансування. Мала місце і злочинна недбалість та корупція. Результатом цього стало значне підвищення промислового травматизму в зазначений період. Однак досвід історії свідчить про те, що потрібно було матеріально підкріплювати безпечну працю та відчуття працівників, що на першому місці знаходиться їхнє життя, а на другому – високі показники виробництва.

Література

1. Стугарёв А. С. Безопасность труда в угольных шахтах / А. С. Стугарёв, Я. Л. Полесин. – М. : Государственное научно-техническое издательство литературы по горному делу. 1959. – 124 с. ; Бровар О. В. Вугільна промисловість Донбасу у 40–60-х рр. ХХ ст.: проблеми соціального розвитку : [монографія] / О. В. Бровар. – Донецьк : Юго-Восток, 2009. – 365 с. ; Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. – М. : Госполитиздат, 1955. – 231 с. ; Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937) / С. В. Кульчицкий. – К. : Наук. думка, 1979. – 255 с.
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1929–1940. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1967.
Т. 2. – 1967. – С. 297.
3. Там само. – С. 301.
4. Рабочий класс – ведущая сила в строительстве социалистического общества 1921–1937 гг. / [ред. кол. : А. М. Сиволобов и др.]. – М. : Наука, 1984. – С. 244.
5. Там само. – С. 251.
6. Троян М. П. Індустріалізація України / М. П. Троян // Нові сторінки історії Донбасу : [зб. статей]. – Кн. 15/16 – Донецьк, 2008. – С. 65.
7. Там само. – С. 66.
8. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1929–1940. – М. : Изд. политич. лит-ры, 1967.
Т. 2. – С. 352.
9. ДАДО, ф. 920, оп. 1, спр. 4, арк. 6.
10. ДАДО, ф. 920, оп. 1, спр. 29, арк. 12.
11. ДАДО, ф. 920, оп. 1, спр. 41, арк. 22.
12. ДАДО, ф. 920, оп. 1, спр. 10, арк. 15.
13. ДАДО, ф. 956, оп. 1, спр. 1, арк. 12.
14. ДАДО, ф. 920, оп. 1, спр. 14, арк. 43.
15. ДАДО, ф. 920, оп. 1, спр. 3, арк. 33.
16. ДАДО, ф. 920, оп. 1, спр. 7, арк. 17.
17. ДАДО, ф. 920, оп. 1, спр. 2, арк. 14.
18. Троян М. П. Індустріалізація України / М. П. Троян // Нові сторінки історії Донбасу : [зб. статей]. – Кн. 15/16 – Донецьк, 2008. – С. 67.

19. ДАДО, ф. 956, оп. 1, спр. 14, арк. 27.

20. ДАДО, ф. 956, оп. 1, спр. 7, арк. 4.

21. Рабочий класс – ведущая сила в строительстве социалистического общества 1921–1937 гг. / [ред. кол. : А. М. Сиволобов и др.]. – М. : Наука, 1984. – С. 272.

УДК 94(479.22)

Т.Е.Ахалмосулишвили

Эвакуированная военная промышленность из Украины в Грузию в 1941–1945 гг.

У статті звертається увага на суднобудівельний завод, евакуйований із Севастополя, в Батумі і Поті. У період Другої світової війни це був єдиний завод, який обслуговував флотилії Чорного й Азовського морів. З його допомогою флот Чорного моря забезпечував військову готовність для того, щоб покласти край німецьким фашистам господарювати у водах Чорного моря. Слід відзначити, що завод брав також спецзамовлення. В роки війни він випускав снаряди 50-міліметрового калібру.

У статті також показаний процес поновлення авіаційних заводів, евакуйованих із Севастополя і Таганрога, на базі збудованого в Тбілісі авіаційного заводу. Конкретно досліджено серійне виробництво літаків-винищувачів типу "Лагв-3" та "Як", а також виготовлення стволів автомату за планом спецзамовлень тощо.

Військова промисловість Грузії в роки Другої світової війни була створена на базі евакуйованих із України виробничих сил.

Ключові слова: Друга світова війна, евакуація, авіаційна промисловість, Україна, Грузія.

В статье обращается внимание на судостроительный завод, эвакуированный из Севастополя в Батуми и Потти. В период Второй мировой войны это был единственный завод, который обслуживал флотилии Черного и Азовского морей. С его помощью флот Черного моря обеспечивал военную готовность для того, чтобы пресечь попытку немецких фашистов господствовать в водах Черного моря. Надо отметить, что завод принимал также спецзаказы. В годы войны он выпускал снаряды 50 миллиметрового калибра.

В статье также показан процесс восстановления авиационных заводов, эвакуированных из Севастополя и Таганрога на базе построенного в Тбилиси авиационного завода. Конкретно, исследовано серийное производство самолетов-истребителей

типа "Лагв-3" и "Як", а также производство стволов автомата по плану спецзаказов и т.д.

Военная промышленность Грузии в годы Второй мировой войны была создана на базе эвакуированных из Украины производительных сил.

Ключевые слова: Вторая мировая война, эвакуация, авиационная промышленность, Украина, Грузия.

The article deals with the ship-constructing factory in Batumi and Poti evacuated from Sevastopol. It considered to be the only factory serving the whole Black sea and Azovi sea areas during World War II. With the help of this factory the Black sea navy provided the military preparation to reject German Fascists' attempt to rule on the Black sea areas. It is worth mentioning that the factory also provided special orders. During the war period it produced 50-mm-calibre shells.

The article also outlines the reconstruction process of aviation factory on the basis of launching aviation plants on Tbilisi evacuated from Sevastopol and Taganriga. The article gives the detailed information regarding Aviation factory 31 producing "LAGG-3" and "Iak" type jet fighters, as well as producing gun barrels by special order.

Thus the military industry of Georgia during World War II was mostly based on the military equipment evacuated from the Ukraina.

Key words: the Second World War., evacuation, aircraft industry, Ukrain, Georgia.

В течение своей многовековой истории Грузия постоянно находилась под давлением разных агрессивных сил и открытого военного противостояния. Поэтому она была вынуждена проводить военные действия для сохранения своего суверенитета.

В настоящее время в нашей стране идет процесс формирования современных, соответствующих стандартам НАТО Вооруженных сил. Происходит их активное обеспечение военной техникой, боеприпасами, вооружением и амуницией. Для успешного решения этих проблем в будущем огромное значение имеет тот богатый опыт, который получила Грузия в годы Второй мировой войны во время эвакуации некоторых производительных сил и создания на их базе военной промышленности. В Великой Отечественной войне временные военные успехи фашистской Германии заставили эвакуировать из прифронтовых районов промышленные предприятия, готовую продукцию, сырье, разные организации и учреждения в районы Юга. Главная задача заключалась в том, чтобы спасти от уничтожения экономику страны. После сохранения целостности экономики и перевода ее на военный лад было бы возможно обеспечение красной армии боевым оружием и продовольствием.

Для осуществления эвакуации нужно было создать специальный государственный орган. С этой целью в 24 июня 1941 года был создан эвакуационный совет. Это был основной, организующий, центральный орган, который разрабатывал план эвакуации и одновременно руководил всем процессом эвакуации. Эвакуационный совет в своей работе опирался на указания госкомсоветов и Государственного комитета обороны. Эвакуационный совет, в основном, был комплектован работниками советов народных комиссариатов РСФСР и Советского Союза. Их общая численность была в пределах 80–85 человек [1, с. 9–11].

В областях прифронтовой линии и отдельных больших городах для осуществления эвакуации был создан местный совет эвакуации и другие специальные местные комитеты и комиссии эвакуации.

В Грузии, например, существовала комиссия [2, с. 150] распределения эвакуированных грузов, которая принимала, описывала и отправляла (через Баку) в глубокие районы тыла разного вида грузы, сырье, оборудование, а некоторые предприятия оборудовала в самой Грузии.

Эвакуированные производительные силы, в основном, были сконцентрированы в Приволжье, Казахстане, на Урале и в других республиках средней Азии, хотя этот процесс с середины 1942 года коснулся и Грузии.

Для эвакуированных промышленных предприятий было нужно подобрать такие районы тыла, где существовали подходящая материально-техническая база и сырье. Нужно отметить, что "Грузия, с ведущими отраслями промышленности в предвоенные годы, несмотря на сопутствующие отрицательные явления административно-приказной системы в управлении экономикой, представляла довольно развитую промышленную республику, которая сыграла большую роль в годы Второй мировой войны. За этот период советское государство осуществило преференциальную политику по отношению ко всей тяжелой промышленности, а особенно по отношению к тем ее отраслям, которые были самыми ведущими в деле обороны и хозяйственной стойкости страны во время войны" [3, с. 8].

Эвакуированные фабрики, заводы, организации, предприятия и население поступали в Грузию, главным образом, из РСФСР и Украины. Прием эвакуированных производительных сил осуществлялся при помощи железнодорожных и морских транспортных средств. Из портовых городов, расположенных на северном побережье Черного моря, были отправлены в большом количестве эвакуированное население и груз. Только из Ставрополя было эвакуировано 36,7 тыс. т ценного оборудования и 10 т нефтепродуктов.

А из Крыма в порты Грузии было эвакуировано больше 100 тыс. человек, 71886 т заводского оборудования, 10725 т фабричной продукции, 10000 т рогатого скота и 2517000 т мелкого скота.

В декабре 1941 года из Севастополя в Поти был эвакуирован филиал №201 судоремонтного завода, который был расположен на базе судоремонтных мастерских Поти. Вторая часть Севастопольского судоремонтного завода была эвакуирована из Туапсе в Батуми в августе 1942 года. К заводу присоединили местный машиностроительный завод, склады порта и другие сооружения общей площадью 10975 кв. м [4, с. 213].

Восстановление эвакуированного из Севастополя в Поти и Батуми завода за короткий промежуток времени на подходящей материально-технической базе имело огромное значение. Во-первых, завод был спасен от уничтожения. Во-вторых, Севастопольский судостроительный завод в то время был единственным огромным предприятием, которое должно было обслужить флоты Черного и Каспийского морей [5, с. 26].

В филиалах судостроительного завода Поти и Батуми происходил ремонт многих военных и транспортных судов. Этим Черноморский флот всегда сохранял боевую готовность и не разрешал немецким фашистам господствовать на побережье Черного моря и вести боевые действия за завоевание Кавказа.

По решению Военного совета Черноморского флота из Севастополя в Поти был перенесен артиллерийский завод [6, с. 178]. Эвакуация этого завода была вызвана тем, что Поти стал основной опорной базой. А флоту, в первую очередь, необходимо вооружение. Именно этот эвакуированный завод должен был вооружить корабли Черноморского флота и ремонтировать их оружие.

Как видим, в Поти и Батуми приняли и пустили в эксплуатацию судостроительный и артиллерийский заводы, которые обеспечивали боеготовность флотов Черного и Азовского морей.

Когда говорим о выпуске военной продукции предприятиями, эвакуированными из Украины в Грузию, обязательно должны назвать авиационные заводы Симферополя и Таганрога.

Еще до начала Второй мировой войны в Тбилиси началось строительство авиационного завода. В июле 1941 года на базе этого предприятия был восстановлен Симферопольский самолетостроительный завод. В октябре этого же года из Таганрога в Тбилиси был эвакуирован 31-й авиационный завод им. М.Димитрова [7, с. 156]. По сравнению с Тбилисским заводом, Авиационный завод им. Димитрова обладал большими возможностями и авторитетом. Поэтому объединенному авиационному заводу дали название "Авиационный завод им. Димитрова". Этот завод выпускал самолеты типа "Лавг-3",

конструкторами которого являлись Лавочкин, Горбунов и Гудков. Это был "одноместный истребитель деревянной конструкции, скорость которого составлял 570 км/час. Он был сооружен орудием 20-миллиметрового калибра и пулеметом 12,7-миллиметрового калибра". В конструкции самолета "Лагв-3" широко использовали материал из древесины, пропитанный фенолом. Двигатель истребителя имел мощность 1500 лошадиных сил [8, с. 165–166]. Среди успехов, достигнутых Тбилиским 31-м заводом им. Г.Димитрова в годы Великой Отечественной войны, нужно особенно отметить техническое совершенствование боевого истребителя "Лагв-3". Известно, что еще с 1940 года самолет типа "Лагв-3" вместе с "Як" и "Миг" являлись главными в авиационном вооружении. Во время войны особенно быстро происходил процесс технического усовершенствования, рост быстроты маневрирования самолетов. Сначала самолеты типа "Лагв-3" вместе с другими не уступали вражеской авиации. Но потом военные операции показали, что трехтонный самолет типа "Лагв-3" имел двигатель с недостаточной мощностью. Поэтому конструкторы стали использовать звездные двигатели (АШ-82 с 1700 лошадиными силами, а потом АШ-82 с 1850 лошадиными силами). Дальнейшее развитие самолетов происходило не за счет усиления установок, а за счет уменьшения веса конструкций, усовершенствования формы самолета, уменьшения расходов и улучшения герметизации силовой установки. После этого максимальная скорость самолета достигла 650 км/ч, уменьшилось время поднятия в воздух.

По плану, составленному Народным комиссариатом авиационной промышленности СССР, Авиационный завод №31 им. Г.Димитрова ежедневно должен был выпускать несколько самолетов. Выполнять этот план было трудно из-за многих причин, среди которых, в первую очередь, нужно назвать нехватку квалифицированной рабочей силы. Известно, что самолет – очень сложная машина, для его построения работают люди разных профессий: столяры, сварщики, слесари и т.д.

После комплектования квалифицированной рабочей силой Тбилисский авиационный завод достиг заметных успехов в выполнении производственных планов. Несмотря на целый ряд трудностей, что было связано с продолжением строительства некоторых предприятий и вспомогательных сооружений, коллектив Тбилисского авиационного завода не только успешно осуществлял выпуск боевых машин, но начинал производить самолеты с новейшими техническими данными.

По Указу Комитета государственной безопасности СССР 12 ноября 1943 года Тбилисский авиационный завод с 1944 года должен был начинать выпуск новых машин "Як-3". В связи с этим в первом квартале 1944 года выпуск самолетов несколько уменьшился,

но потом завод увеличил производство самолетов новой марки. После усвоения боевых самолетов нового типа Тбилисский авиационный завод им. Г.Димитрова за годы Второй мировой войны выполнил много специальных заданий Комитета государственной безопасности. Так, например, в первом квартале 1943 года авиационный завод выпустил 200 тыс. стволов автомата. С 1944 года заводу дали еще больше заданий: в первом квартале 1944 года он должен был выпустить 12700 стволов автомата, во втором квартале – 15 тыс., в третьем – 17500. Надо отметить, что стволы автоматов, изготовленные на авиационном заводе, оказались качественнее стволов, изготовленных на других предприятиях. Восстановление работы Авиационного завода им. М. Димитрова имело огромное значение и потому, что это был первый завод авиационной промышленности не только в Грузии, а во всем Закавказье. Он вместе с выпуском боевых истребителей успешно справлялся и со спецзаказами.

Таким образом, как видно из рассмотренных материалов, в годы Второй мировой войны Грузия в значительном количестве изготавливала военные самолеты, орудия, автоматы, пулеметы, гильзы, мины, взрывные устройства и т.д. Вместе с тем происходило обслуживание базированных в припортовых городах Грузии флотов Черного и Каспийского морей, ремонт военных судов, строительство новых кораблей и крейсеров и т.д. Все это происходило в предприятиях, которые были эвакуированы из Украины в Грузию и восстановлены на базах соответствующих предприятий. А это дает возможность сделать вывод, что военная промышленность Грузии была создана на базе эвакуированных из Украины производительных сил.

Литература

1. Эшелоны идут на Восток. – Москва, 1962. – С. 9–11.
2. Центральный архив новейшей истории Грузии (далее ЦАНИГ), ф. 600, оп. 1, д. № 6502, с. 150.
3. Асатиани В. Переход народной промышленности Грузии на военный лад в период Великой Отечественной войны (1941–1945) / В. Асатиани. – Тб. : Лега, 2002. – С. 8.
4. ЦАНИГ, ф. 600, оп. 1, д. № 6502, с. 213.
5. Купатадзе Э. Прием и распределение эвакуированных промышленных предприятий, учреждений и населения в Грузии в период Великой Отечественной войны / Э. Купатадзе. – Тб., 1978. – С. 26.
6. Архив президента Грузии, ф. 38, оп. 4, д. № 62, с. 178.
7. Архив президента Грузии, ф. 17, оп. 3, д. № 273, с. 156.
8. Яковлев А. Цель жизни / А. Яковлев. – Тб., 1969, с. 165–166.

Вплив інформаційної політики держав на соціальні конфлікти (на прикладі Другої світової війни)

У статті розглядаються соціальний конфлікт як явище, передумови та причини його виникнення, наслідки; аналізується вплив інформаційної політики держав та ЗМІ на виникнення і розвиток соціальних конфліктів під час воєн.

Ключові слова: соціальний конфлікт, інформаційна політика, засоби масової інформації, соціальна інформація, інформаційно-психологічний вплив, інформаційна війна.

В статье рассматривается социальный конфликт как явление, предпосылки и причины его возникновения, последствия; анализируется влияние информационной политики государств и СМИ на возникновение и развитие социальных конфликтов во время воєн.

Ключевые слова: социальный конфликт, информационная политика, средства массовой информации, социальная информация, информационно психологическое влияние, информационная война

A social conflict as phenomenon, pre-conditions and reasons of his origin, consequences is examined in the article; influence of informative policy of the states and MASS-MEDIA is analysed on an origin and development of social conflicts.

Key words: social conflict, informative policy, mass medias, social information, psychological influence, informative war, is informative

У сучасному світовому процесі, де відбуваються глобальні суспільні трансформації, виникла необхідність осмислити глибокі зміни, що відбулися в суспільно-політичному житті нашої держави протягом ХХ і ХХІ століть. Вони пов'язані з прагненням нашого суспільства збудувати демократичну державу із соціальними гарантіями для громадян. Ці процеси супроводяться безліччю соціальних конфліктів, викликають суперечливі наслідки. Різниця в прибутках і рівні життя, неефективність системи управління також стали постійним джерелом соціальних конфліктів.

Важливу роль у зародженні соціального конфлікту відіграє інформаційна політика влади та інформаційний простір створений засобами масової інформації (далі – ЗМІ). Крім того, часто за сприяння політичних сил ЗМІ трансформує соціальний конфлікт у політичний. Прикладів такого перетворення можна навести безліч.

Вивчення впливу інформаційної політики держави і влади на соціальний конфлікт – актуальна наукова і практична проблема. Соціальний конфлікт відіграє значну (якщо не провідну) роль у системі суспільно-політичних відносин.

Проблема впливу інформаційної політики на виникнення і розвиток соціального конфлікту розглядалася сучасними вченими, відомими істориками, політологами, соціологами та психологами, серед яких П.Лайнбарджер, Д.А.Волкогонов, В.Г.Крисько, І.М.Панарін, Г.Г.Почепцов, О.Гогун.

Досліджуючи психологічні війни та інформаційний простір, який формували ЗМІ, вони не залишили поза увагою й питання впливу інформації на суспільство в цілому та кожну людину зокрема.

Так, у своїх загальних працях П.Лайнбарджер ("Психологическая война") [1], В.Г.Волкогонов ("Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания") [2], В.Г.Крисько ("Секреты психологической войны") [3], присвячених теорії й практиці психологічного впливу на свідомість людини та суспільства загалом, вони розглядають вплив інформаційної політики держави та ЗМІ на суспільні відносини та соціально-економічну і політичну ситуацію в країнах Європи протягом ХХ ст. Цінним для нас є те, що в них автори показують рівень, характер пропаганди Німеччини серед населення окупованих територій у роки Другої світової війни, у тому числі й серед військовослужбовців Радянської армії. Вони ґрунтовно ознайомлюють нас із методами ведення інформаційно-психологічної війни, механізмами і прийомами, які застосовували нацисти проти свого населення та населення східних окупованих територій.

І.М.Панарін, Г.Г.Почепцов уперше роблять спробу цілісного висвітлення методів, механізмів і прийомів інформаційної боротьби, які були застосовані Англією, США, Німеччиною і Радянським Союзом у Першій та Другій світових війнах. Особливу увагу вчені приділили механізмам впливу на суспільну думку, ролі засобів масової інформації у військовому протистоянні між Німеччиною та СРСР. Частково було досліджено систему впливу засобів масової інформації на поведінку населення окупованих територій. У своїх дослідженнях науковці досить вдало показали технології і методи, які використовувалися СРСР і німецькою окупаційною адміністрацією для загострення соціальної напруженості в українському суспільстві в період окупації [4; 5].

Найближче до проблеми, яку ми розглядаємо, підійшов відомий російський учений О.Гогун. У своїх працях він розкриває суперечності, що виникали в стосунках між партизанами і місцевим населенням, окупаційною владою та селянами, представниками Радянської влади

та населенням окупованих територій. Він практично показав причини виникнення не лише політичних, а й соціальних конфліктів [6].

Поряд із дослідженням уже зазначеної проблеми упродовж багатьох десятиліть відбувається вивчення такого явища, як "соціальний конфлікт": його природи, передумов, причин та наслідків. Але переважна більшість зарубіжних і вітчизняних учених вивчає проблему соціального конфлікту в системі розвитку соціально-економічних та політичних відносин у мирний час.

Відомий російський політолог А.В.Манойло у своєму дослідженні досить широко розкриває етапи вивчення соціального конфлікту європейськими вченими А.Смітом, К.Марксом, Ф.Енгельсом, Г.Спенсером, М.Вебером, американськими дослідниками Л.Козером, Р.Дарендорфом, К.Боулдінгом. Він доводить, що конфлікт розглядається дослідниками як незмінна частина цілісності соціальних взаємин людей, не як патологія і слабкість поведінки, а як етап розвитку суспільних відносин. У цьому сенсі конфлікт не протиставляється порядку, а, навпаки, сприяє його налагодженню [7].

Таким чином, мета нашого дослідження – виявити нові історично-політологічні парадигми, засновані на аналізі впливу інформаційної політики та ЗМІ на процес виникнення і розвитку соціального конфлікту у воєнний час.

Щоб розкрити зазначену проблему, необхідно згадати, що ж таке "соціальний конфлікт", які передумови, причини його виникнення та наслідки. Відповідно до визначення у філософській енциклопедії, "соціальний конфлікт" – один із видів соціальних відносин; стан протистояння, боротьби між окремими індивідами чи групами людей, що пронизують усі галузі суспільних відносин і сфери людської діяльності. Причинами зіткнень можуть бути найрізноманітніші проблеми: матеріальні ресурси, життєві установки, статусно-рольові відмінності та ін. Конфлікти охоплюють більшість сфер життєдіяльності людей, усю сукупність соціальних відносин та взаємодії. Конфлікт, по суті, стає одним із видів соціальної взаємодії, а суб'єктами і учасниками тут виступають окремі індивіди, соціальні групи, організації і структури [8].

Соціальних конфліктів неможливо об'єктивно уникнути в будь-якій соціальній структурі. Вони закономірно стають необхідною умовою суспільного розвитку. Процес функціонування спільноти складається з конфліктів та консенсусів, протиріччя та згоди. Структура суспільства з її жорсткою диференціацією соціальних верств, груп та окремих індивідів складає невичерпне джерело конфліктів. І чим складніша соціальна структура, чим більше розмежований соціум, чим більше в ньому рівень свободи, плюралізму, тим частіше не збігаються інтереси, а іноді спостерігається наявність інтересів, що заперечують один

одного, цілей і тим паче більше джерел потенційних конфліктів. Проте одночасно у складній соціальній системі створюються і механізми вирішення конфлікту. Таким чином, проблема, яка постає перед більшістю суспільств, полягає в недопущенні чи мінімізації негативних наслідків конфлікту.

Не розглядаючи детально функції та наслідки конфліктів, повернемося до зазначеної вище теми впливу інформаційної політики на виникнення і розвиток соціальних конфліктів. Неоднозначну роль у цьому відіграє, перш за все, соціальна інформація. До неї належить будь-яка інформація, що циркулює в суспільстві, яка забезпечує виконання ним функцій соціальної системи. При цьому для суспільства можна виділити певну інформацію, що буде мати для його членів найбільше значення. Така інформація стає соціально значущою. *Соціально значуща інформація* – це інформація, що включає відомості про стан економічної сфери; про події суспільного життя всередині країни і за кордоном, що цікавлять значну кількість людей; про діяльність політичних партій і рухів, лідерів суспільства і держави; про ринок праці і капіталу та ін.

На думку А.В.Манойло, *соціально-психологічна інформація* – це відображена в суб'єктивному просторі свідомості соціально значуща тема, що стала соціально-психологічним феноменом, який об'єднує. Соціально-психологічна інформація має свій власний інформаційний простір, сформований із специфічних інформаційних полів, який узгоджується з іншими просторами і полями (соціальними і психологічними) [9].

Одним із найважливіших компонентів системи соціальних інформаційно-психологічних стосунків сучасного суспільства є інформаційно-психологічний конфлікт – основна форма взаємодії суб'єктів соціальної діяльності, що дозволяє своєчасно виявляти й усувати суперечності, що виникають у цих стосунках. Інформаційно-психологічна війна – найбільш яскравий приклад гострого інформаційно-психологічного конфлікту, що характеризується високим ступенем інтенсивності, агресивності і соціальної небезпеки. Дослідження суті інформаційно-психологічної війни неможливе без розгляду цього явища на початковому, базовому рівнях наукового пізнання – у контексті положень соціальної конфліктології. Незважаючи на різноманітність форм і методів ведення інформаційно-психологічної війни, що розробляються і використовуються учасниками інформаційного протистояння в даний час, інформаційно-психологічна війна, як і раніше, залишається одним із різновидів соціального конфлікту, закономірності виникнення, розвитку і згасання якого визначаються психологією людських відносин,

що практично не змінилася, якщо вірити антропологам, з моменту появи людини розумної.

Інформаційно-психологічні конфлікти виділяються з усього розмаїття конфліктів і конфліктних ситуацій насамперед новими можливостями усунення або загострення суперечностей, що стали причиною виникнення соціального конфлікту. Велика кількість різних засобів, методів і способів інформаційно-психологічного впливу визначає високу тактичну гнучкість поведінки суб'єктів соціальних стосунків сучасного інформаційного суспільства в конфліктних ситуаціях.

Суспільне життя людей – це складна взаємодія явищ природно-біологічного, соціального і культурно-символічного характеру, де кожна відносно самостійна система здатна зберігати свою цілісність і стійкість тільки за умови збереження і підтримки загальної динамічної рівноваги. Найважливішим аспектом безпеки соціальної системи або якого-небудь її компонента є проблема виживання, тобто збереження структурно-функціональної цілісності. Особливо актуальною ця проблема стає в період воєн та збройних конфліктів, коли населення тієї чи іншої країни знаходиться в центрі підвищеної уваги з боку обох противників.

Відомий англійський учений Н.Коупленд вважає, що "соціальний конфлікт є способом адекватного пристосування соціальних норм до обставин, що змінилися. Суспільства з гнучкою структурою отримують з конфліктних ситуацій певну користь, оскільки конфлікти, сприяючи виникненню і зміні соціальних норм, забезпечують існування цих суспільств в нових умовах. Подібний механізм, що коректує, навряд чи можливий у жорстких системах: придушуючи конфлікт, вони блокують специфічний попереджувальний сигнал чим посилюють небезпеку соціальної катастрофи" [10, с. 69].

В інформаційному суспільстві управління соціальними системами реалізується за допомогою комплексних організаційних технологій інформаційно-психологічної дії. У соціальних системах функції управління здійснюються за допомогою надання інформаційно-психологічного впливу на об'єкт управління [11, с. 31]. Технології інформаційно-психологічного впливу в масових інформаційних процесах базуються на використанні можливостей ЗМІ для впливу на масову та індивідуальну свідомість аудиторії. Технології впливу на суспільну свідомість через органи ЗМІ – комплекси методів, прийомів, що використовуються в ЗМІ для надання інформаційно-психологічного впливу на особу, групу людей і населення країни в цілому. Ці технології можуть застосовуватися і як засіб зміцнення психологічної стабільності суспільства, і як зброя для її руйнування залежно від цільових установок ініціатора інформаційно-психологічного впливу і від потенціалу,

бажання об'єкта впливу прийняти ці установки або захищати себе від зовнішнього інформаційного "тиску" [12, с. 44].

Технології інформаційно-психологічного впливу в ЗМІ застосовуються державою для роботи "потрібного" інформаційного впливу на суспільну свідомість усередині країни. Державна інформаційна політика в інформаційно-психологічній сфері реалізує свої функції державного управління системою соціально-політичних відносин суспільства через установлені міри, процедури і технології інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну і масову свідомість громадян, окремих соціальних груп, соціальних систем і всього суспільства.

Порядок застосування технологій і процедур інформаційно-психологічного впливу, що використовуються системою органів державної інформаційної політики як інструмент державного соціального управління, чітко регламентується державним законодавством кожної країни. Технології легко модифікуються з урахуванням вимог, що змінюються, і умов реалізації державної інформаційної політики. Предметом державної інформаційної політики стає система соціально-політичних відносин суспільства в інформаційно-психологічній сфері.

Як уже зазначалося вище, конфлікт є одною з найбільш поширених форм взаємодії окремих громадян, соціальних груп, громадських організацій та інших соціальних суб'єктів у суспільстві, що знаходяться на будь-якій стадії розвитку. Причинами виникнення конфліктів, як правило, є відмінності в точках зору щодо вирішення тих чи інших питань, що стосуються інтересів соціальних суб'єктів, або безпосередня реалізація окремими суб'єктами суспільної діяльності своїх прав і свобод, що прямо або побічно обмежують права і свободи інших суб'єктів. Правові взаємини соціальних суб'єктів дозволяють позначити і виділити суперечності, що виникають у процесі реалізації ними власних прав і свобод, які потім або усуваються (повністю чи частково) у результаті спільної діяльності всіх учасників конфлікту з пошуку можливих в цій ситуації компромісних рішень, або стають основними для зміни характеру взаємин суб'єктів у напрямі розширення конфлікту, а також створюють умови для залучення до нього інших соціальних суб'єктів, що раніше в ньому не брали участі.

У будь-якому суспільстві конфлікти виникають найчастіше і мають найвищу інтенсивність у тій сфері соціальної діяльності, яка є визначальним чинником у формуванні структури суспільних стосунків. В інформаційному суспільстві конфлікти виникають у сфері інформаційно-психологічних стосунків і можуть набувати характеру прямої агресії, зокрема збройної, яку зведено називати інформаційною війною.

Об'єктом нашої уваги є соціально-політичне середовище, яке сформувалося під час Другої світової війни на окупованих територіях

України. Початок війни та досить швидка окупація українських земель німецькою армією стали благодатним ґрунтом не лише для військових і політичних конфліктів, але й для розвитку соціальних конфліктів, що виникали з різних причин. Так, наприклад, одним із важливих моментів у розвитку такої ситуації стала сформована ще до війни недовіра певної частини селян до Радянської влади та її методів управління колективними господарствами. Серед українського населення сформувалися дві протилежні точки зору щодо того, кому довіряти і кому допомагати. Та частина, що пережила втрату землі, репресії та майже рабську працю, чекала від нової окупаційної влади встановлення справедливості (за власним уявленням), інша, оголосивши перших зрадниками і ворогами народу, закликала виступати проти нової влади і допомогти більшовицькій владі здолати ворога. Наявність соціального конфлікту очевидна. Німецька окупаційна влада і більшовицькі пропагандисти наразі виступають як непрямі учасники конфлікту, які за допомогою засобів масової інформації впливають на поведінку кожної зі сторін. Вони використовують ситуацію розгубленості значної частини місцевого населення, боротьбу кожного учасника за власне уявлення про майбутній мир і добробут. У такій ситуації Німеччина та СРСР, сформувавши інформаційно-політичні органи, розпочали активну інформаційну війну.

Основними цілями психологічного впливу німецької військової адміністрації на цивільне населення в прифронтовій зоні та на окупованих територіях були: залякування населення противника; активізація та посилення настроїв щодо поразки; створення позитивного образу німецької армії; підрив авторитету державного і воєнно-політичного керівництва СРСР; посилення незадоволення цивільного населення становищем у країні; спонукання населення до лояльного ставлення до військовослужбовців Вермахту тощо.

Усі види методів інформаційно-психологічного впливу, що застосовувалися СРСР, не менш активно впливали на свідомість населення. Так, наприклад, конверсійна пропаганда впливала на ціннісні орієнтири людей з метою змінити їх установки, ставлення, думки і погляди щодо політики країни. Упродовж 1941–1945 рр. радянське військове і політичне керівництво намагалося переконати населення Німеччини та бійців німецької армії в тому, що війна з боку німецької армії є несправедливою й агресивною, що Радянський Союз зі свого боку ніякої агресії щодо населення Німеччини не проявляє.

З метою підтримання патріотичних настроїв серед партизанів Політичним управлінням Червоної армії було дано розпорядження старанно приховувати справжнє становище в Радянському Союзі. Ніхто не повинен знати про голод у тилу СРСР, про примусову мобілізацію

жінок і підлітків, про скруту, втрати та терор. Саме з цих причин партизанів, які випадково опинилися на радянській території в результаті приходу Червоної армії, одразу ж забирали до армії і в особливих загонах відправляли на передову. Застосовували всі можливі заходи, щоб вони були ізольовані від інших червоноармійців. Такі заходи передбачені були у зв'язку з тим, що партизани, які пробули в німецькому тилу тривалий час і були ознайомлені з літературою противника, дізналися про справжні справи в СРСР з критики Й.Сталіна і більшовизму. Радянське керівництво бачило небезпеку в тому, що, побачивши справжнє становище в Радянському Союзі, терор, який там процвітає, вони згадають про все, що чули, перебуваючи на окупованих німецькою армією територіях, і почнуть аналізувати ситуацію. Лише незначну частину партизанів – партійних робітників і співробітників НКВД, які були спеціально відправлені до німецького тилу з метою підпільної роботи, відсилали в інші окуповані райони для пропагандистської роботи [13, с. 420].

Радянський уряд приділяв величезну увагу інформаційно-ідеологічній обробці населення, зокрема окупованих територій. Робив ставку на ідеологічне протистояння та вихід з нього переможцем. Підтвердженням цього є створення Головного політичного управління РККА, яке було наділене особливими повноваженнями [14, с. 324].

Про активну інформаційно-ідеологічну діяльність радянської влади свідчить діяльність партизанських з'єднань. З наказу Наркома оборони від 5 вересня 1942 р. "Про завдання партизанського руху" та зі звіту Українського штабу партизанського руху бачимо, що партизанські загони Федорова, Сабурова, Ковпака, Мельника та інших партизанських керівників видавали і розповсюджували серед населення окупованих областей України газети і листівки. Тільки загін Сабурова поширив більше 102 найменувань газет, листівок і бюлетенів загальним тиражем 156183 примірники. Для посилення друкованої пропаганди безпосередньо в загони було доставлено 56 портативних типографій, більше 350 бібліотечок та пересувні кінотеатри [15, арк. 23].

У конфлікті і німецька окупаційна влада, і радянські пропагандисти використовували емоційний настрій населення, який мав сприяти формуванню прихильності до нової влади. Тому особовий склад рот пропаганди та військ СС будував свої дії, ураховуючи передусім морально-психологічний стан місцевого населення.

Працівники практично всіх підрозділів пропаганди з успіхом використовували знання психології та політики, уміло спрямовуючи поведінку людей у потрібне русло. Успіх нацистської інформаційної політики був забезпечений також використанням найсучасніших мате-

ріалів і засобів поширення інформації. Німецьке керівництво дбало про те, щоб антирадянська пропаганда заповонила весь простір окупованих областей і стала на заваді поширення антинацистської пропаганди.

Третім учасником даного конфлікту виступила Організація українських націоналістів (ОУН). Плекаючи ненависть народу до ворога та використовуючи його непримиренність до будь-яких загарбників, редакції систематично подавали матеріали про звірства та жорстокість німецьких військ. Тільки у вересні 1942 р. було створено 296 таких передач. Також систематично передавали матеріали, які демонстрували рабовласницьку сутність "нового порядку", який запровадили німці. Для більшої переконливості матеріали з цієї теми ілюстрували прикладами заходів окупаційної адміністрації. Таких контрпропагандистських джерел було передано 355, а передач – 499.

Не менш важливу роль відігравали матеріали, які впливали на зміцнення впевненості населення окупованих областей у перемозі Радянської армії над гітлерівськими військами. З цього приводу передавали новини щодо втрат німецьких військ, героїзм радянських воїнів та зростаючу міць Червоної армії, про збільшення виробництва військової промисловості СРСР – усього більше ніж 1300 найменувань матеріалів і радіопередач [16, с. 405].

На думку Ж.М.Ковби, лінія поведінки основної маси населення формувалася незалежно від політичної орієнтації, етнічності, зон окупації. Основним був інстинкт самозбереження: вижити, зберегти родину, близьких. Солідарність із політичними силами, звужуючи шанси на виживання, диктувала ситуативність поведінки: вичікування, відверта лояльність, опір. Становище на фронті, поразки німецької армії, успіхи союзників суттєво впливали на вибір: колаборація чи опір. Ситуативну поведінку зумовлювала й пропаганда, пам'ять про сталінські репресії, реалії жорстокого окупаційного режиму, криза віри як у класові, так і в релігійні ідеали, а також індивідуальні людські якості, міжособистісні контакти [17, с. 52].

У результаті підігрівання конфлікту серед населення окупованих територій сформувалася складна соціально-політична обстановка, українське суспільство розколося на три частини – одна боролася за вигнання гітлерівців з українських земель, інша плекала надію на створення власної держави і використовувала всі можливі методи для здійснення цієї мети, третя пристосовувалася до умов існування – ставала колаборантами.

Не менш важливим у цей період стає конфлікт інтересів українських селян і єврейського населення. Значна частина селян прагне змінити своє становище на краще: отримати землю і вільно працю-

вати на ній, а єврейське населення намагається врятувати своє життя і життя своїх родин. Конфлікт полягає в тому, що в складних умовах переслідування гітлерівською владою і тотального винищення цілого народу єврейське населення намагалося знайти підтримку в місцевих українських селян. Але часто залишалося один на один зі своєю проблемою. Чому виникла така ситуація? Чому в цьому вбачаємо соціальний конфлікт?

На нашу думку, підвалинами цього конфлікту стала не лише політика гітлерівської Німеччини стосовно єврейського населення, а й політика Радянського Союзу, яка нібито й не пропагувала антисемітизм, але у той же час заплющувала очі на зростаючі антагоністичні настрої в суспільстві.

Як саме проявлявся антисемітизм у нацистській пропаганді 1933–1945 рр. у Німеччині, гарно описує німецький філолог В.Клемперер. Він зазначає, що слово "єврей" у німецькій мові зустрічається частіше, ніж будь-яке інше слово. Воно поєднується з більшовицькою, англійською та американською ідеями облаштування світу [18, с. 226–227].

На окупованих територіях Радянського Союзу антисемітизм проявлявся з подвійною силою. Німецьке окупаційне керівництво намагалося переконати місцеве населення в тому, що винними в усіх проблемах, які існували в СРСР до війни, є євреї та більшовики. Переслідуючи єврейське населення і втілюючи ідею антисемітизму, гітлерівська інформаційна політика задекларувала одним із своїх завдань на окупованих територіях "визволення від більшовизму". Пропаганда такого характеру в перший період війни була досить ефективною, вона, як правило, була спрямована на розкриття цілком реальних злочинів, здійснених за радянської системи. Щоб підтвердити цю інформацію, улітку 1941 р. німецькі війська відкривали для загального огляду тюрми, у яких члени НКВС убивали в'язнів, навесні 1943 р. у Вінниці та в інших містах Правобережної України демонстрували представникам від місцевого населення масові поховання вбитих радянськими військами людей.

Але не менш важливим аспектом нацистської інформаційної політики на окупованих територіях був також ідеологічний штамп "жидобільшовизм". Саме таким чином німецька окупаційна влада ототожнювала євреїв і більшовиків, намагаючись знищити їх одним махом.

Радянське керівництво намагалося обходити це болюче питання, його основним завданням було відвоювати захоплений німецько-фашистською армією життєвий простір за будь-яку ціну, тому в період війни на єврейське питання не робили політичного акценту.

До війни радянське керівництво, на думку історика Г.Костирченко, ніякої антисемітської політики не проводило: єврейська культура і націоналізм утискалися разом з усіма іншими національними культурами і рухами, а відсоток євреїв серед репресованих у політичних процесах 1937–1938 рр. був не вищим, ніж серед інших національностей [19, с. 232–234].

Однак необхідно зазначити, що ставлення радянського керівництва, зокрема самого Й.Сталіна, до активності єврейських політичних та суспільних організацій під час війни було неоднозначним. З початком війни, коли інформаційно-пропагандистська діяльність радянського керівництва активізувалася на території СРСР, утворився Єврейський антифашистський (ЄАК) комітет під головуванням народного артиста СРСР С.Міхоелса. До керівного складу ЄАК входили: С.О.Лозовський, І.Г.Ерінбург, Д.Р.Бергельсон, Я.Г.Крейзер, П.Л.Капіца, Л.С.Штерн та ін.

Як і інші антифашистські комітети, ця організація перебувала в Куйбишеві і вела активну пропаганду проти фашизму взагалі й гітлерівської Німеччини зокрема. Незважаючи на активну діяльність ЄАК, радянське керівництво намагалось не помічати його, крім того, уникати висвітлення в пресі прикладів героїзму євреїв, що воювали в Червоній армії. Зразком може слугувати публікація в журналі "Більшовик" №2 за 1943 р., у якій наводилися дані військовослужбовців за національностями, нагороджених орденами і медалями. Перераховуючи нагороджених, вказували скільки росіян, українців та ін. У кінці цього абзацу читаємо: "Серед нагороджених також є якути, євреї, бійці всіх національностей СРСР". Кількість нагороджених євреїв також не вказувалася, хоча до жовтня 1942 р. серед нагороджених було 5163 єврея, у той час як нагороджених росіян, яких було набагато більше, нараховувалось 11525 [20, с. 237–239].

18 липня 1941 р. до Радянського інформбюро з листом звернулися єврейські письменники. У ньому зазначалося, що з незрозумілих причин припинила своє існування єврейська преса Мінська, Ковни, Вільнюса, Львова, Білостока та інших міст. У зв'язку з цим вони звертаються до Радінформбюро з пропозицією організувати єврейську газету. Далі зазначають, що в Москві достатньо літературних кадрів для обслуговування такої газети і є необхідна поліграфічна база. Відповідь на цей лист була однозначна: "Поки недоцільно" [21, с. 291–292].

Ці факти підтверджують, що сталінське керівництво дуже обережно ставилося до проявів активності єврейської інтелігенції, яка намагалась розповідати про героїзм свого народу в боротьбі з гітлерівськими загарбниками та висвітлювати його життя.

Про українсько-єврейські відносини на початку війни та окупації свідчить конфлікт на Галичині в 1941 р. Цей конфлікт був викликаний складним комплексом економічних та політичних факторів: жорсткою конкуренцією українських та єврейських підприємців, у якій досить часто представники обох сторін поводитися не надто чесно, політичною відстороненістю галицького єврейства від українсько-польської боротьби, а пізніше – співробітництвом єврейського політикуму (не рядових євреїв) з польською владою. Ці причини в поєднанні з потоком антисемітської пропаганди з боку польських та українських праворадикальних політичних кіл, що в 30-х рр. перебували під відчутним впливом нацизму, спровокували трагедію галицького єврейства на початку війни [22, с. 16]. На іншій території, окупованій німецькою армією, ставлення до єврейського населення різне. Були представники місцевого населення, яких німецька адміністрація залучала до переслідування євреїв. Домінуючими мотивами цих дій були матеріальні та особистісні чинники, що ще раз підтверджує саме соціальний характер конфлікту.

Непоодинокі випадки, коли українці, жертвуючи власним життям, рятували і переховували єврейських жінок і дітей.

Незважаючи на те, що місцеве населення не залишилося мовчазним свідком безчинств, які здійснювали окупанти, і брало участь у порятунку представників єврейського населення, соціальна напруга все ж таки існувала. Саме тому німецька окупаційна влада розгорнула антиєврейську кампанію, налаштовуючи місцеве населення проти євреїв, щоб вони не лише виявляли і видавали євреїв, а й брали безпосередню участь у заходах, спрямованих проти них. Для цього гітлерівські пропагандисти проводили величезну агітаційно-пропагандистську роботу. Окупаційна адміністрація використовувала всі доступні їй засоби масової інформації.

Так, у Києві було організовано спеціальну друкарню, де випускали газети та листівки з публікаціями антисемітського змісту. В одній із газет у статті "Єврейський Київ" від жовтня 1942 р. наводяться дані про кількісний склад євреїв у Києві і про те, що до війни вони посідали чільне місце в управлінській і торговельній ієрархії міста. У статті "Війна і жида" фашисти вдаються до зовсім безглузлого, з нашого погляду, звинувачення: євреї обвинувачувались у тому, що розпалили війну проти Німеччини. Зі змісту цієї статті виходить, що не Гітлер зі своїми прибічниками розв'язав Другу світову війну, а народ, який у ній найбільше постраждав [23, с. 135, 139].

Необхідно зазначити, що нацистська антисемітська пропаганда впродовж 1941–1944 рр. мала значний вплив не лише на території Західної України, а й у центральній та східній її частинах. Про це

говорить повідомлення Народного комісаріату безпеки (НКДБ) України на ім'я М.Хрущова від 13 листопада 1943 р.: "У ході звільнення території України органами НКДБ УРСР майже в усіх містах фіксувалися випадки різких антисемітських проявів з боку місцевого населення. Останнім часом у ряді населених пунктів УРСР нашими органами відмічено зростання антисемітських проявів, які в окремих випадках мають тенденції до відкритих виступів погромного характеру. Аналізуючи причини, які породжували антисемітизм і його широке розповсюдження сьогодні, необхідно сказати, що в основі цього, у першу чергу, лежать сліди німецької фашистської інформаційної політики, яку вони вели по відношенню до єврейського населення в період окупації" [24, с. 514, 515].

Часто соціальні конфлікти супроводжуються жорстокою боротьбою, хоча під час Великої Вітчизняної та Другої світової воєн вони розгорталися по-різному. У даній ситуації в усіх виникло осмислення суті конфлікту, своїх та чужих інтересів, ціни конфлікту, яку всі розуміли, та його наслідків для сторін, що протистояли одна одній. Так, у другій половині 1942 рр. ми вже можемо спостерігати, що, незважаючи на жорстоку інформаційну, економічну і політичну війну сторін протистояння, населення окупованих територій України почало консолідуватись у боротьбі проти німецької армії та окупаційної влади.

Унаслідок іншого конфлікту відбувається зміцнення українсько-єврейських відносин. На основі великої кількості документальних джерел, фактів та свідчень, що були досліджені протягом останніх 70 років, можемо стверджувати: чим жорсткішою ставала політика гітлерівців щодо єврейського населення, тим більше допомагали їм місцеві жителі, ризикуючи власним життям і життям своїх родин.

Таким чином, аналіз впливу інформаційної політики та ЗМІ на процес виникнення і розвитку соціального конфлікту в період воєн (Другої світової та Великої Вітчизняної) показав, що інформаційна політика будь-якої держави здатна розвивати, регулювати і використовувати соціальні конфлікти з певною метою.

Ця тема є надзвичайно дискусійною і потребує подальшого її дослідження, а також вивчення методів, технологій і засобів, якими користується держава, утілюючи власну інформаційну політику, втручаючись у ті чи інші соціальні конфлікти.

Література

1. Лайнбарджер П. Психологическая война / П. Лайнбарджер. – М., 1962. – 350 с.

2. Волкогонов Д. А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания / Д. А. Волкогонов. – М. : Воениздат, 1983. – 288 с.

3. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько / [под общ. ред. А. Е. Тараса]. – Минск : Харвест, 1999. – 448 с.

4. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика / И. Н. Панарин. – М. : Поколение, 2006. – 560 с.

5. Почепцов Г. Г. Информация & дезинформация / Г. Г. Почепцов. – М. : Эльга, 2001. – 458 с. ; Почепцов Г. Г. Психологические войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2000. – 258 с.

6. Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы / А. Гогун. – М. : Эксмо ; Яуза, 2004. – 416 с.

7. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях : [монография] [Электронный ресурс] / А. В. Манойло. – М. : МИФИ, 2003. – 388 с.

<http://www.evartist.narod.ru/text24/0022.htm>. – Назва з екрану.

8. Новая философская энциклопедия : в 4 т. [Электронный ресурс] / [под ред. В. С. Стёпина]. – М. : Мысль, 2001.

http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy. – Назва з екрану.

9. Манойло А. В. Там само.

10. Психология и солдат / Н. Коупленд. – М., 1992.

11. Гареев М. А. Война и современное международное противоборство / М. А. Гареев // НВО. – 1998. – 9 января.

12. Дацук С. Виртуальный анализ масс-медиа [Электронный ресурс] / С. Дацук // Русский Журнал. – 1998. – 3 февраля.

<http://www.russ.ru/journal/media/98-02-03/datsuk.htm>. – Назва з екрану.

13. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз : у 2 кн. / І. Г. Білас. – К. : Либідь ; Військо України, 1994.

Кн. 2. – 1994. – 685 с.

14. Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті "Україна" та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.) : [монографія] / О. О. Салата. – Донецьк : Норд-Прес, 2010. – 361 с.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4620, оп. 3, спр. 100, 124 арк.

16. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: "коммуникация убеждения" и мобилизационные механизмы / Авторы-составители А. Я. Лившин, И. Б. Орлов. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2007. – 806 с.

17. Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3–26.

18. Клемперер В. LTI: Язык Третьего Рейха: Записная книжка филолога А.Б.Григорьева / В. Клемперер ; пер. с нем. А. Б. Григорьева. – М. : Прогресс-Традиция, 1998. – 381 с.

19. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. В. Костырченко. – М. : Международные отношения, 2003. – 784 с.

20. Там само.

21. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: "коммуникация убеждения" и мобилизационные механизмы / [авторы-составители : А. Я. Лившин, И. Б. Орлов]. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2007. – 806 с.

22. Петелицкий С. До Освенциму за Україну / С. Петелицкий ; [пер. з англ. О. Тереха]. – Ванкувер ; Торонто ; К. : Суспільна служба України, 2000. – 120 с.

23. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах / С. Л. Авербух (сост. и авт. коммент.). – К. : Украинский центр изучения Холокоста, 2005. – 224 с.

24. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – 526 с.

УДК 94(477)"1941/1944"

О.М.Гончаренко

Конфлікт як основа сутності стосунків між українським суспільством та окупаційною адміністрацією Райхскомісаріату "Україна": постановка проблеми (1941–1944)

У статті розглядається проблема перманентної конфліктної ситуації, яка існувала у стосунках між місцевим суспільством та німецькою адміністрацією у період гітлерівської окупації України.

Ключові слова: конфлікт, окупація, цивільна адміністрація, Райхскомісаріат "Україна".

В статье рассматривается проблема перманентной конфликтной ситуации, существующей между местным обществом и немецкой администрацией в период гитлеровской оккупации Украины.

Ключевые слова: конфликт, оккупация, гражданская администрация, Рейхскомиссариат "Украина".

In the article opened the problem of permanent conflicts situation, had been between Ukrainian and occupants.

Key words: conflict, occupation, Reichskommissariat "Ukraine".

Події, пов'язані з Другою світовою війною та періодом гітлерівської окупації України, стали тим часом, коли вирішувалася доля існування нашого народу. Опинившись у центрі світового глобального конфлікту, український народ упродовж більш ніж двох років виконував роль об'єкта нещадної колоніальної експлуатації зі сторони Третього Райху, котра передбачала ліквідацію будь-яких ознак державності, різку зміну усталених форм соціального життя, нищення окремих етнічних категорій населення, використання ресурсів окупованої країни для потреб ведення війни та підготовку "життєвого простору" для німецького народу.

Актуальність теми дослідження зумовлюється масштабністю тих соціальних, етнічних, ментальних, демографічних наслідків, масового психолого-травматичного синдрому, які з'явилися у результаті діяльності гітлерівського окупаційного апарату влади та усе ще продовжують впливати на особливості розвитку сучасного українського соціуму.

Окупація країни позбавила український народ надії на творення власних державницьких структур. Натомість на місці колишньої УРСР постали чотири окупаційні зони: Райхскомісаріат "Україна" (далі – РКУ), дистрикт "Галичина" як складова частина Генерал-губернаторства, зона відповідальності військової адміністрації та Трансністрія – складова частина Румунії. Найбільшою окупаційною зоною став РКУ, який управлявся німецькою цивільною адміністрацією. Саме на теренах цього найбільшого за розмірами та чисельністю населення адміністративного формування окупаційний режим досяг своїх найбрутальніших меж.

Модель облаштування захоплених Третім Райхом земель обумовлювалась ідеологією нацизму, в основі якого перебувала ідея расистського антисемітизму. Серед вищого політичного керівництва Третього Райху існували різні точки зору щодо особливостей реалізації "українського питання". Проте доля українських земель та місцевого населення була однозначною, їх чекали масова німецька колонізація (причому – здійснювана вже в роки війни), тотальна фізична ліквідація расових і політичних ворогів та деінтелектуалізація. У поєднанні з іншими засобами вони мали перетворити Україну на "життєвий простір" для німецького народу.

Незважаючи на величезну кількість наукових публікацій з проблем гітлерівського окупаційного режиму на теренах РКУ, усе ще недостатньо вивченим залишається комплекс проблем, пов'язаних із

функціонуванням німецьких та місцевих владних інституцій, органів поліційної охорони, взаємостосунками між владою та місцевим суспільством. Невирішеність деяких теоретичних питань перешкоджає неупередженому висвітленню конкретно-історичних подій та їх кваліфікованій інтерпретації. Радянська історична наука у питаннях вивчення подій Другої світової війни базувалася на марксистсько-ленінській методології наукового пізнання, створивши героїко-канонічну концепцію воєнного минулого [1–3]. Майже всі зарубіжні дослідники використовували тезу О. Далліна щодо "втрачених можливостей", яких зазнала гітлерівська окупаційна адміністрація на теренах РКУ [4]. Фактично ця ж ідея, незважаючи на розширення проблемно-тематичної ніші досліджень окупаційного минулого країни, продовжує активно використовуватися і в сучасній історіографії.

Визначенню глибинних, сутнісних характеристик окупаційного режиму здатні допомогти спеціальні методи досліджень, які застосовуються у конфліктології. До них належать методи: факторного аналізу, структурно-функціональний, аксіологічний (ціннісний) та порівняльно-правовий. На основі поєднання елементів соціополітичної та соціопсихологічної концепцій в інтерпретації конфлікту створюється потенційна можливість більш глибокого розуміння та пояснення явищ і процесів, що відбувалися на окупованій території України. Користуючись уже визначеним науковим інструментарієм, категорію конфлікту необхідно розглядати як результат та безпосереднє вираження процесу зіткнення протилежних чи несумісних інтересів, дій та поглядів соціальних груп, спільнот, суспільства та влади у цілому. Конфлікт є найбільш гострим засобом та крайньою формою вираження і розв'язання суперечностей, що виникають у процесі взаємодії і, як правило, полягають у протидії між суб'єктами, що супроводжується негативними явищами психічного характеру. У природі будь-якого соціально-політичного конфлікту вирішальну роль відіграють протиріччя антагоністичного характеру.

Ураховуючи принципи діалектики соціальної взаємодії, виділимо ту обставину, що визначальну роль у походженні конфліктів відіграють об'єктивні чинники, які, як відомо, не залежать від волі людини. Діалектично поєднавши суб'єктивний і об'єктивний чинники, ми зможемо зрозуміти фундамент, на основі якого виникло явище конфлікту у роки окупації України.

Друга світова війна була породжена антагонізмами, які повною мірою проявилися у роки встановленого в Україні гітлерівського окупаційного режиму. Глобальний військово-політичний конфлікт, боротьба двох світів, представлених різними ідеологічними доктринами, спричинили ті процеси, що відбувалися на окупованих територіях.

Війна завжди викликає горе, біль та страждання для значної кількості людей. Різка ломка усталеного, звичного стилю життя, нестача найнеобхіднішого, перебування в екстремальному стані, побачені картини наслідків дій німецької авіації не могли не викликати психоемоційну протидію. До цього додалися й психоемоційні наслідки військової мобілізації, відсутність відомостей про рідних, які знаходилися на фронтах війни, або, навпаки, отримані повідомлення про їх смерть чи каліцтво. Люди на власні очі побачили колони відступаючих радянських бійців, а невдовзі – такі ж колони військовополонених. Навіть ті хто зумів вирватися з їх числа, також зазнали психічного шоку від побаченого й пережитого. Тому є усі підстави стверджувати про наявність психогенного шоку, якого зазнало населення України вже в перші дні війни. У свою чергу психологічний фактор впливав на появу й розвиток конфлікту між українським суспільством і німецькою окупаційною владою. Окупація України викликала соціальну кризу генетичного характеру, тобто вона була закладена у момент її створення.

Практичні кроки окупаційної влади у реалізації визначених завдань здійснювалися з перших днів війни. Так, акції із знищення євреїв проводилися відразу після захоплення населених пунктів країни. Ніхто і не збирався приховувати трагічного майбутнього цього народу від решти населення. Разом з євреями гинули й українці та представники інших національностей. Тому психологічний шок від побаченого та почутого впливав і на решту населення. Крім того, ступінь інтеграції євреїв до місцевого соціуму, особливо у містах, був доволі значним. Соціальні зв'язки між людьми розривалися гітлерівцями, так би мовити, "по-живому".

Не слід забувати і про те, що в окупованій країні залишилося немало носіїв комуністичної ідеології та молоді, яка була вихована за радянського режиму, значна частина якої сповідувала комуністичні цінності і не могла змиритися з новою соціальною роллю. Комуністичне підпілля, незважаючи на його майже повний розгром у перші місяці окупації, усе ж зуміло відродитися та організувати протидію гітлерівцям. Аналогічні тенденції відбувалися і в партизанському русі. Немало колишніх комуністів стало зрадниками. Так само чимало комсомольців "подалися" в поліцію. Але, безперечно, були люди, які організували підпілля, йшли в партизанські загони і боролися з ворогом.

Протидіючі сторони використовували усі можливі засоби для боротьби. Жорстокість одних породжувала жорстокість інших. Жертвою ж постійно ставало місцеве населення. Власне, його доля не цікавила жодного з них. Жорстокість окупантів грала на користь

Москві, оскільки жертви німецьких "відплатних акцій" зрозуміли своє сьогоднішнє та майбутнє. Гострота конфліктної ситуації напряму залежить від рівня ірраціональності сторін конфлікту. Саме жорстокість, зверхність представників "раси панів" викликала протидію спочатку на психоемоційному рівні, а потім і у більш глобальній площині.

У природі конфлікту між українським суспільством і німецькою владою присутня ідея боротьби між Добром і Злом. "Німець", "Третій Райх" та окупаційна адміністрація стали абсолютним Злом, визволення від якого чекала більшість народу. Саме на цій основі здійснювався процес радикалізації суспільної свідомості, а соціальні сили інтегрувалися навколо нового центру тяжіння і консолідації, представлені антинімецькою ідеєю.

Розвиток конфлікту полягав також у поляризації сторін на суб'єкти, що протистояли один одному, намагаючись досягти визначеної мети за рахунок одна одної. Німецька сторона намагалася застосувати "український ресурс" для продовження війни, а українське суспільство – звільнитися від німецької влади. Жодного компромісу між цими сторонами бути не могло. Соціальна демагогія та маневрування німецької влади не пропонували українському суспільству чогось вартісного, що могло б вплинути на його ставлення до режиму.

На рівні культури насильницькими методами утверджувалася нова система цінностей, стара ж активно чинила опір. Ідеї расизму, антисемітизму та антикомунізму активно проникали в тіло культури. Чи не тому українська культура у цілому поверталася до зразків і фрагментів XIX – поч. XX ст.?

Конфлікт охопив і соціальну стратифікацію суспільства. В країні почали формуватися нові соціальні групи населення, але старі сприймали їх досить болюче. Привілейоване становище отримали етнічні німці. Певні пільги від німецької адміністрації отримали колишні репресовані та розкуркулені радянською владою. Це ж стосується й осіб, які виявили свою готовність до участі у функціонуванні владних інституцій, поліції тощо. Між цими соціальними групами і суспільством здійснювалася боротьба, котра обумовлювалася протилежними інтересами, за домінування або підвищення їх соціального статусу у системі, де ці статуси розташовувались у певній ієрархії. Разом з тим незважаючи на існування попиту на вищий статус навіть для привілейованих груп він був закритий. Навіть фольксдойче, порівняно з громадянами Третього Райху, суттєво програвали у наданих їм правах та соціальних преференціях.

Соціально-політичний конфлікт між суспільством і німецькою владою здійснювався як за горизонталлю (в межах самих соціальних структур), так і за вертикаллю (тобто між структурами, які перебували

у певній ієрархічній залежності одна від одної). Цей стан найбільш характерний для протиріч між Рейхсміністерством східних окупованих територій і керівництвом РКУ.

Динаміка і лінія конфліктної ситуації між суспільством і владою передбачала латентну (приховану) та відкриту конфлікту фазу. Перехід від латентної фази до відкритої напряду залежав від соціальної політики окупаційної адміністрації, певних змін у змісті конфлікту. Латентна фаза конфлікту найбільш проявилася у перший період окупації, коли частина місцевої людності "з хлібом і сіллю" зустрічала німецьких вояків. Саме ці обставини стали причиною появи ідей щодо позитивного ставлення місцевого населення до факту окупації. Проте сутність цих фактів не в "радості", а, скоріше, у "самозахисті", намаганні якимось чином "задобрити" німців, усунути можливість застосування військовими репресій та розстрілів.

Рушійними силами конфлікту виступали потреби, інтереси, мотиви, цінності та моральні норми. Уже на етапі латентної фази конфлікту існували усі названі вище його елементи, оскільки для окупаційної адміністрації і суспільства вони мали діаметрально протилежний характер. Місцеве населення було позбавлене найелементарнішого, суттєво обмежене у своїх правах, а нестача значущих для нормальної життєдіяльності людей матеріальних і духовних благ стала нормою окупаційної дійсності.

Знаючи мотивацію конфліктуючих сторін, можна зрозуміти сенс їх протистояння у різних сферах життєдіяльності суспільства і влади. Мотиви у конфлікті – це спонукання до вступу в конфлікт. Вони безпосередньо пов'язані із задоволенням певних потреб та становлять сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, які викликають конфліктну активність суб'єкта.

Базовим рушієм активності людей у конфлікті є їх потреби. Утворюється цей стан через нестачу у суб'єкта таких об'єктів, як матеріальні ресурси, недоступність влади та духовних цінностей, необхідних для їх нормального існування та розвитку. Суспільство та влада мали обмежені можливості для забезпечення потреб у безпеці. Гинули мирні мешканці, але так само й гітлерівці не мали впевненості у збереженні власного життя.

Можна стверджувати, що в окупованій Україні була наявною криза потреб та конфлікт інтересів, цінностей і моральних норм. Конфліктна ситуація проявлялася у відповідній поведінці людей та влади, їх вчинках. До того ж динамічно здійснювалася консолідація позицій ворогуючих сторін, яка ледь не з перших днів окупації характеризувалася відносною стійкістю з домінуючими у ній антинімецькими

чинниками. У зв'язку з цим у суспільстві і у владі зростала відповідна деструктивна морально-психологічна атмосфера.

Під впливом зовнішніх змін змінювалися і суб'єкти конфлікту. Для окупаційної адміністрації цими чинниками були зміни на фронтах війни, дедалі зростаючий рух опору. Масштабна конфліктна ситуація свідчить про перебіг в суспільстві соціально дезорганізуючих процесів, котрі забезпечували відносну стабільність суспільства та влади. Дезорганізація мала незворотний характер, оскільки відхилення від норми та негативні дії обох суб'єктів конфлікту перевищували допустиму межу, серйозно погрожуючи встановленому ходу соціальних та управлінських процесів. Неадекватний рівень домагань німецьких керівників лише посилював внутрішню основу елементів конфлікту.

Отже, виникнення та розвиток конфлікту між окупаційною владою і українським суспільством обумовлювалося дією об'єктивних, організаційно-управлінських, соціально-психологічних та особистісних причин.

Наступною причиною конфлікту був спосіб життя, ментальність та достатньо стійкі стереотипи у світосприйнятті представників німецької окупаційної адміністрації та місцевого населення. Досить швидко для місцевого населення образ будь-якого німця, незалежно від особистого досвіду спілкування, мав глибоко демонізований характер. Для багатьох німців місцеве населення представляло категорію "унтерменшів". На тлі загального зубожіння та напівголодного існування місцевого суспільства німецька адміністрація вела інший спосіб життя, не відмовляючи собі ні в чому. Краща їжа, житло, одяг, пересування на автомобільному транспорті, відпочинок і дозвілля – усі ці можливості існували виключно для німців.

Ще одна із сторін глобального конфлікту мала організаційно-управлінський характер і залежала від створених органів влади, організацій та установ. Невідповідність структури окупаційних організацій вимогам діяльності, якою вони займалися, призводила до появи структурно-організаційних причин розвитку конфлікту. Німецький окупаційний апарат влади був переобтяжений службовими завданнями, виконати які за незначної кількості німецьких управлінців було вкрай важко. Паралелізм та дублювання службових компетенцій органів влади усіх рівнів були явищами, притаманними саме тогочасній німецькій управлінській системі. До цього додалися й інші негативні явища управлінської дійсності, зокрема дедалі зростаючий конфлікт між А.Розенбергом і Е.Кохом. Останній не виконував вказівок і розпоряджень свого номінального керівника, яким для нього був райхсміністр східних окупованих територій, що у цілому призвело до появи явищ деструктивного рівня, які найбільш рельєфно відобразилися у практиці функціонування окупаційних органів влади. Ефектив-

на ж робота управлінських органів неможлива без нормального налагодження зв'язків з вищими за своїм службовим статусом установами. Конфлікт між Е.Кохом та А.Розенбергом охопив увесь німецький управлінський персонал, окремі генеральні комісари дослухалися до вказівок райхсміністра, інші, навпаки, не наслідувалися чинити перешкод райхскомісару.

Поява функціонально-організаційних причин конфлікту була викликана також і неоптимальністю функціональних зв'язків німецьких органів влади із зовнішнім світом та між структурними елементами системи окупаційних установ. Своєрідна "боротьба інтересів", яка точилася між німецькими і місцевими (українськими) органами управління, призводила до втрати почуття реальності німецькими чиновниками, мінімізації рівня службової самостійності керівників районних та міських управ, численних заборон щодо створення тих структурних підрозділів, які могли навести лад в управлінській практиці голів управ, зокрема правових відділів. До того ж німецькі управлінці були схиблені на застосуванні жорстких санкцій щодо самоправних, на їхню думку, дій керівників місцевих органів влади. Рідко керівник органу місцевого управління або поліцейного формування міг відпрацювати на своїй посаді увесь термін окупації. Час від часу у цих органах влаштувалися "чистки" персоналу, результатом яких ставали морально-психологічні життєві драми людей, різко зменшувались якісні показники у їх роботі.

Особистісно-функціональні причини конфліктів пов'язуються з неповною відповідністю працівника посаді, яку він обіймав. Це явище в управлінській практиці райхскомісаріату мало масовий характер. Як відомо, в окупаційному апараті влади, зокрема в органах місцевого управління, перебувало на службі чимало представників місцевого населення, які не володіли достатнім рівнем управлінських компетенцій. Зазвичай ці посади обіймали особи, які мали певний рівень освіти, колишні вчителі, викладачі, інженери тощо. Особи, залучені до роботи окупаційних органів влади, навчалися управлінським якостям "на ходу", часто-густо здійснюючи помилки, котрі впливали на життя місцевого населення, стан комунальної інфраструктури тощо. Навчання ж основам управління для них ніхто не організовував. Щодо винних застосовувалися жорсткі покарання, але жоден з німецьких окупаційних адміністраторів не збирався організовувати елементарну систему навчання для місцевих управлінців.

Противоріччя між суб'єктами конфлікту проявлялося у їх наступальних і оборонних (самозахисних) діях і реакціях. Наступальні дії німецької сторони полягали у позбавленні українського суспільства

найелементарнішого, примусовому захопленні об'єктів власності та інших матеріальних і духовних благ.

Динаміка протистояння суспільства проявлялася у формах відступу, здачі певних позицій, самозахисті, відмові від боротьби та, навпаки, конкретних насильницьких діях, акціях самопожертви.

Обидві сторони конфлікту застосовували такий спосіб впливу на противника, як погрози. Часто вони звучали як ультиматум. Щоб пересвідчитися у цьому, достатньо переглянути листівки партизанських та підпільних груп. Факти розміщення у публічних та людних місцях радянської та комуністичної символіки також мало характер погрози. Проте найбільше погроз звучало з боку окупаційних органів влади. Характерно, що ці погрози швидко реалізовувалися. У цьому випадку оперативність німецьких служб було досить швидкою.

Першим елементом механізму розвитку конфлікту ставав інцидент. Його у формі фізичного впливу застосовували обидві сторони. Інцидент засвідчував відкриті практичні дії проти суперника і надавав цим діям легітимного характеру. Після цього конфлікт починав розростатися, і починалася фаза ескалації, яка полягала у тому, що наступні руйнівні сили проти суперника діяли більш інтенсивно, ніж попередні. У цей же час здійснювалося укрупнення суб'єктів, що протистояли один одному.

Конфлікт між німецькою окупаційною владою і українським суспільством міг закінчитися лише припиненням конфлікту шляхом його симетричного розв'язання, тобто виграшем лише однієї сторони. Зазначимо, що жодні "українські" проекти А.Розенберга, навіть у разі їх прийняття, не змогли б припинити ескалований глобальний конфлікт, що розгортався на окупованих територіях. Динаміка україно-німецького конфлікту має вигляд трансформування правових та інших нормативних настанов поведінки, якими керувалися учасники конфлікту на різних етапах його розвитку. При цьому суб'єктами конфлікту застосовувалися різні стратегії поведінки: від відкритого суперництва із цинічними методами боротьби до стратегії пристосування і співробітництва частини населення з окупантами. Застосовувалась і стратегія уникання, за якої суб'єкт перебував у ситуації конфлікту, але з різних причин не чинив жодних активних дій проти противника. Але в даній ситуації компроміс був неможливий.

Обидва суб'єкти конфлікту застосовували таку тактику впливу, як захоплення і утримання об'єкта конфлікту. У застосуванні даної тактики переважали силові репресивно-каральні засоби. Вона поєднувалася з тактикою фізичного насильства та блокування противника силою. Однією з масових тактик стало психологічне насильство. Образа євреїв, українців, котра звучала на шпальтах окупаційної

періодики, здійснювалася пропагандистськими відомствами Третього Райху та РКУ. Застосовувалися також грубі жести, обман та дискримінації, вказівки, накази, погрози, компрометація та шантаж.

Обидва суб'єкти конфлікту широко застосовували демонстраційні дії. Окупаційною адміністрацією для залякування населення, застережень від здійснення певних дій застосовувалися публічні страти, у тому числі й повішення. Аналогічні дії проводились і учасниками партизанського руху. Хоч у цих діях радянських партизанів переважали чинники відновлення справедливості, відплати за вчинення певних дій, але елементи залякування людей також були присутніми.

У практиці окупаційної адміністрації застосовувалася також тактика санкціонування, тобто впливу на населення за допомогою покарань, накладення різних заборон тощо. Динаміка конфліктної ситуації передбачала фіксацію позиції, тобто логіку та фактичний матеріал для аргументації своєї позиції. Ця тактика широко застосувалась обома суб'єктами конфлікту.

Отже, стосунки між адміністрацією Райхскомісаріату "Україна" та місцевим суспільством базувалися на основі конфлікту, який охопив усі без виключення сторони підкупаційного життя.

Література

1. Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза / И. Минц. – [2-е изд., испр.]. – М., 1947. – 72 с.
2. Анисимов И. В. Великая Отечественная война Советского Союза, 1941–1945 / И. В. Анисимов, Г. В. Кузьмин. – М., 1952. – 190 с.
3. Деборин Г. А. Итоги и уроки Великой Отечественной войны / Г. А. Деборин, Б. С. Тельпуховский. – М. : Мысль, 1970. – 342 с.
4. Dallin A. The German Rule in Russia 1941–1945 / A. Dallin. – New York, 1957 ; Redelis V. Partisanenkrieg / V. Redelis. – Heidelberg, 1958 ; Н.-Л. Von Gotterg. Das Wesen des sowjetischen Partisanenkampfes / Н.-Л. Von Gotterg // Wehrkunde. – 1958. – № 12.

УДК 94(477.6)"1939/1945"

П.М.Чернега

До питання внеску українського народу в перемогу країн антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні

Розглядається бойовий і трудовий подвиг українського народу в роки Другої світової війни. Здійснено аналіз внеску продуктивних сил України у створення воєнно-промислового комплексу СРСР.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянська війна, український народ, воєнно-промисловий комплекс.

Разматривается боевой и трудовой подвиг украинского народа в годы Второй мировой войны. Осуществлен анализ вклада производительных сил Украины в создание военно-промышленного комплекса СССР.

Ключевые слова: Вторая мировая война, германо-советская война. Украинский народ, военно-промышленный комплекс.

The article deals with the battle and labour heroic deeds of the Ukrainian people during the Second World War. There has been made the analyses of the contribution of Ukraine's productive forces to the creation of the USSR's military-industrial complex.

Key words: the Second World War, German-Soviet War, the Ukrainian people, the military-industrial complex.

Минуло 66 років від капітуляції нацистської Німеччини в Другій світовій війні. Розв'язана Гітлером найбільша трагедія людства стала можливою за дивної політики вмиротворення провідними країнами Європи головного агресора і співпраці сталінського режиму з німецьким нацизмом з метою поділу Європи і наступним здійсненням СРСР світової пролетарської революції.

У війну було втягнуто 61 країну, а число безпосередніх її учасників сягнуло 110 млн

За переможними парадами, міфологізацією і героїзацією, показами низькопробних, нерідко недостовірних і заідеологізованих фільмів виробництва СРСР і РФ про війну влада і громадськість забули про десятки мільйонів жертв в Україні та інших республіках, про горе і страждання родин загиблих, про величезну і непомірну ціну перемоги народів радянської імперії. За підрахунками російських істориків, людські втрати СРСР становили 44–50 млн, разом з демографічними (10 млн осіб). Більше половини з них – військові. Лише у бойових діях 1942 р. Червона армія втратила понад 6 млн солдатів і офіцерів. Від 5,9 до 6,3 млн радянських воїнів потрапили в полон до ворога за роки війни. Близько 4 млн з них загинули. Російський історик В.І.Козлов у статті "О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941–1945" (История СССР. – 1989. – № 2) стверджує, що на фронті загинуло 26–27 млн солдатів і офіцерів, а інші жертви – це мирні жителі. Відомі дослідники проблем війни Ю.Геллер, В.Король, О.Яковлев вважають, що втрати Червоної армії сягали 25–30 млн воїнів [13, с. 364–366; 30]. За даними американської статистики, воєнні втрати 13 союзників СРСР становлять 940707 людей [14, с. 626–627].

Збройні сили Німеччини на радянсько-німецькому фронті втратили, за різними підрахунками, від 1,2 млн до 1,9 млн солдатів і офіцерів, а їх союзники – 580 тис. Загальні втрати Німеччини становили понад 6 млн людей. У радянському полоні перебували 2,4 млн німецьких, 640 тис. японських, 513 тис. угорських і 187 тис. румунських воїнів [14, с. 627].

Найбільше втрат у війні зазнали український, білоруський і невеликі за чисельністю народи РФ. Український народ приніс на вівтар Перемоги величезні жертви. Втрати України у війні становили 40–44% від загальних втрат СРСР. У 1945 р. залишилося лише 27,4 млн чоловік із 41,7 млн, що проживали у 1941 р. у республіці. Людські втрати УРСР за період з 1 січня 1941 до 1 січня 1945 р. становили 13 млн 584 тис. [23, с. 17]. Близько 7 млн українців загинули на фронтах війни [2, с. 205]. Фашистські загарбники знищили понад 5,5 млн цивільного населення та військовополонених, вивезли з України до Німеччини понад 2,3 млн молодих людей для роботи в господарстві рейху. За роки війни сталінський режим також знищив і репресував понад 1,5 млн українців. Лише населення Західної України зменшилося з 9,4 до 5,9 млн осіб. У 1939 р. українське населення західних областей УРСР становило 7,95 млн, а у 1970 р. – 7, 82 млн людей, що свідчить про репресії сталінського режиму аж до початку 60-х рр. XX ст. [4, с. 154; 5, с. 70–76, 101–102].

Росіян на фронтах війни загинуло від 3 до 4 млн і 1,780 тис. мирних жителів. Загальні втрати населення Польщі, Японії, Югославії, Франції, Італії, Румунії, Греції, Угорщини, Великої Британії, Чехо-Словаччини, Австрії, США, Голандії, Фінляндії, Бельгії, Канади, Болгарії і Австралії становили 13,404 млн осіб [14, с. 626–627]. Це майже стільки жертв, як і в українського народу.

В історіографії Другої світової війни, особливо російській і зарубіжній, майже не висвітлено роль України, внесок її народу у перемогу над ворогом. Натомість продовжується пропаганда і міфологізація вирішальної ролі російського народу у розгромі вермахту, забуваючи про вагомий внесок інших народів СРСР і країн антигітлерівської коаліції. На тлі загальноновизнаних об'єктивних даних світової наукової спільноти про війну особливо негативний резонанс викликала заява прем'єр-міністр РФ В.Путіна про те, що "Росія перемогла б у Великій Вітчизняній війні, навіть якби Україна не входила до складу Радянського Союзу", і що "найбільших втрат ... зазнала саме РРФСР – понад 70%..., це означає, що війну виграно ... за рахунок ресурсів людських й індустріальних ресурсів Російської Федерації. Це історичний факт, це все в документах є" [День. – 2010. – 17–18 декабря; Україна молода. – 2011. – 12 січня].

Насправді документи і статистичні матеріали заперечують цю безпідставну й блюзнірську заяву лідера РФ. У 30-х рр. продуктивні сили України стали основною базою воєнно-промислового комплексу Радянського Союзу. Питома вага промислової продукції УРСР у загальносоюзному виробництві становила: 60% видобутку вугілля, 67,6% залізної і 35% марганцевої руд, 64,7% чавуну, 48,8% сталі, 74,5% коксу, 49,7% прокату, 58,8% сталейних труб, 43% електроенергії. Сільське господарство давало понад 20% хліба, 75,5% цукру, 20% м'яса і 15% масла. До війни вугілля Донбасу споживали 60% металургійних заводів, 70% підприємств основної хімії, 60% залізничного транспорту і майже половина електростанцій СРСР.

Машинобудування республіки було основним виробником паровозів, дизельних двигунів і турбін для електростанцій і кораблів воєнно-морського флоту. Сучасні бойові кораблі будували на верфях Запоріжжя, Керчі, Києва, Миколаєва, Одеси і Херсона. Харківський завод ім. Комінтерна випустив протягом 1940–1945 рр. 21410 кращих у світі танків Т-34 з 46127, що виробили 6 танкових заводів СРСР за цей період [1; 27, с. 83–84; 29, с. 16; 25, с. 163–164].

Авіаційні підприємства Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва і Харкова виробляли бойові літаки, двигуни, різні агрегати й деталі до них.

Напередодні війни республіка була провідним центром гірничого, металургійного, хімічного, тракторного і сільськогосподарського машинобудування. У 1940 р. машинобудівники виробили 671 магістральний паровоз (73,4% загальносоюзного випуску), 16 тис. т гірничого і металургійного устаткування (67,5%), близько 31 тис. тракторних плугів і сівалок (понад 51%), 10,4 тис. тракторів (33%) і 671 залізнодорожний вагон (33,3%) тощо [9, с. 29, 35; 19, с. 89].

Воєнне виробництво мало велику потребу в продукції хімічної промисловості, значні виробничі потужності якої знаходилися до війни в Україні. Колективи 137 підприємств у 1940 р. виробляли 1012 тис. т мінеральних добрив (у СРСР – 3290 тис. т), понад 925 тис. т сірчаної кислоти, кальцинованої й каустичної соди (1587 тис. т), 1,6 тис. т хімічного волокна і ниток (11 тис. т). Хімічні заводи Донбасу і Придніпров'я виробляли близько 70% аміаку, міцної азотної і сірчаної кислоти, сулеми, формаліну та інших речовин для виробництва порошу, тротилу тощо [9, с. 44; 19, с. 112; 20, с. 186–189].

У 1938 р. з 219 підприємств Наркомату оборони СРСР в Україні знаходилося 26 воєнних і 94 машинобудівних заводи [25, с. 40, 69–98].

На сході Радянського Союзу воєнна промисловість перебувала лише на стадії становлення. Металургійні заводи Уралу виплавляли, головним чином, рядовий метал. Високоякісний метал, у тому числі броню, труби, алюміній і цинк, а також рідкісні метали виробляли

лише підприємства України, працівники яких мали високу кваліфікацію і володіли новітніми технологіями.

На території України було зосереджено близько половини усіх радянських воєнних шкіл та училищ, а також базувалася значна частина військових підрозділів Червоної армії.

За умов жорстокого сталінського терору і геноциду жив український народ в очікуванні війни. Етнічні українські землі напередодні війни перебували у складі чотирьох держав. Понад 7 млн українців проживали у Польщі, у складі якої перебували Галичина і Західна Волинь. Понад 373 тис. українців, доведених до відчаю жорстокою політикою польського уряду – пацифікацію ("вмиротворення"), вимушені були емігрувати із Західної України.

У Закарпатті, що належало Чехословаччині, проживало понад 700 тис. українців. Північна Буковина входила до складу Румунії, в межах якої проживали 790 тис. українців. Після воз'єднання у складі УРСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії населення республіки становило 41657 тис. жителів, а її територія розширилася до 565 тис. кв. км.

Понад 10 млн українців проживали в Російській Федерації, куди їх завела трагічна доля, що переслідувала наш народ протягом століть.

Українці були втягнуті у вир війни ще на поч. 1939 р. Сейм Карпатської України 15 березня 1939 р. проголосив державну незалежність, і цього ж дня війська Угорщини – союзниці Німеччини – перейшли кордон нової держави і придушили національно-визвольну боротьбу українців. Загинуло понад 5 тис. українських патріотів [5, с. 70–76].

Розв'язавши Другу світову війну, ні Гітлер, ні Сталін не мислив про перемогу без використання могутніх продуктивних сил і стратегічно важливого положення України.

З перших днів війни тисячі українців, котрі перебували в Польських збройних силах, брали участь у запеклих боях з фашистськими загарбниками, а після нападу СРСР 17 вересня 1939 р. на Польщу вимушені були воювати з воїнами – українцями Червоної армії.

У процесі радянізації Західної України сталінським режимом протягом 1939–1940 рр. було репресовано й депортовано у північно-східні регіони СРСР понад 1173 тис. осіб, що становило 10% населення краю. Більшість з них становили українці й поляки [4, с. 154].

У роки німецько-радянської війни територія України перетворилася на місце гігантського двобою між Червоною армією і німецькими військами. Підрозділи Збройних сил СРСР, що чинили опір ворогу на українській землі, переважно були сформовані з українців за міліцейсько-територіальною системою формування, що діяла до

війни. Протягом червня–листопада 1941 р. Червона армія втратила близько 5 млн воїнів. У полон потрапили 3,8 млн солдатів і офіцерів серед яких 1,5 млн, становили українці. До кінця року Збройні сили СРСР втратять 67% стрілецької зброї, 91% танків і самохідних артилерійських установок, 90% гармат і мінометів, 90% бойових літаків. Втрати німців будуть становити 245 тис. вбитих і поранених, 12 тис. пропадуть безвісті. Сталін же 6 листопада 1941 р. на засіданні Московської ради депутатів трудящих заявить, що Червона армія втратила 350 тис. воїнів вбитими, 378 тис. зникли безвісті і 1020 тис. поранені. Ворог, за його словами, втратив 4,5 млн солдатів і офіцерів, що не відповідало дійсності [7].

Оперативне поповнення лав діючої армії в перші місяці війни проводилося переважно за рахунок населення України. В результаті мобілізаційних заходів бійців і командирів з винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення з республіки до армії і флоту в цей період було направлено близько 3185 тис. осіб [16, с. 57]. Після трагічних поразок на фронтах війни у 1941–1942 рр., захоплення в полон мільйонів радянських воїнів і повної окупації України кількість українців у Червоній армії значно зменшилась і була на початку 1943 р. 11–12% другою за чисельністю після росіян національною групу [1, с. 57].

Кількість воїнів-українців у діючій армії знову зросла з початком визволення України від німецьких загарбників. На початок 1944 р. у військах 1-го Українського фронту налічувалося 200 тис. українців, 2-го – 66352, 3-го – 140882 (росіян, у т.ч. і уродженців України, тут було майже 300 тис.) [8, с. 60].

Призовників, не навчених військовій справі, відразу ж кидали в бій, не рідко без зброї, де більшість з них гинула. У другій половині 1944 р. мобілізація населення України до Збройних сил зростає. В загально-військових арміях 1-го Українського фронту мешканці республіки становили від 60 до 80%. А в окремих арміях 2-го і 3-го Українських фронтів, що билися вже за межами України, відсоток воїнів-українців перевищував 50. Українці переважали в піхотних частинах і серед рядового складу, а там, де вимагалася спеціальна підготовка, і серед командуючого складу вони ледь не стали найчисельнішою національною групою [8, с. 61]. Як зазначають дослідники, упродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали близько 4,5 млн мешканців республіки.

Протягом 1942–1945 рр. сталінський режим здійснював в Україні достроковий призов до Збройних сил 16–17-річних юнаків. На березень 1945 р. за чотирма військовими округами України їх було мобілізовано понад 265 тисяч. На сьогодні вважається, що кількість українців, котрі пройшли війну у складі Збройних сил СРСР, не менше 7 млн осіб [17,

с. 88]. Це значно перевищує цифру 4,5 млн, що часто наводилася в дослідженнях радянських істориків. Але і ці дані не є остаточними.

З 22 червня 1941 р. до 2 вересня 1945 р. сталінський режим мобілізував у Червону армію близько 34,5 млн громадян на додачу до тих 5,5 млн, які перебували в її лавах до початку війни Німеччини з СРСР. І це без мобілізації на війну з Фінляндією і Польщею у 1938–1940 рр., без військ НКВС і НКДБ. У Збройні сили Німеччини було мобілізовано понад 16 млн людей.

За мужність і хоробрість, виявлені в боротьбі з ворогом, 2,5 млн жителів України були нагороджені орденами і медалями, понад 2 тис. з них удостоєні звання Героя Радянського Союзу, в тому числі 32 – двічі, один – тричі.

Чимало мешканців України брали участь у русі Опору: партизанських загонах, підпільних організаціях, саботажних акціях. Радянська історіографія подає надзвичайно перебільшені дані про кількість партизанів і завдані ними втрати окупантам. Зарубіжні історики стверджують, що партизанським рухом було охоплено близько 50 тис. людей. На нашу думку, заслуговують на увагу матеріали і висновки відомого дослідника цієї проблеми А.Чайковського, який стверджує, що у вересні 1944 р. на окупованій території України діяло 227 партизанських загонів чисельністю 70370 бійців, а протягом 1941–1945 рр. цією формою боротьби було охоплено близько 180 тис. осіб, включаючи тих, які боролися на території країн Центральної і Південно-Східної Європи [28, с. 111, 245]. Переважну більшість особового складу партизанських загонів склали мешканці України. Партизани завдавали ударів по комунікаціях, гарнізонах і важливих стратегічних об'єктах, порушували нормальне постачання ворожих військ, нерідко відволікали на себе чималі сили противника.

Значний внесок у боротьбу з німецькими загарбниками, а також із сталінським режимом за відродження незалежної соборної української держави внесли ОУН–УПА. Після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові незалежної Української держави німецьке керівництво розпочало проти націоналістів репресії, тому що не бажало відновлення Української держави. З початку 1942 р. ОУН та створена нею УПА перейшли до збройної боротьби проти фашистських окупантів. Своїми діями вони завдали втрат ворогу у живій силі і техніці. За даними німецьких і радянських силових структур, чисельність загонів УПА оцінюється від 80 до 280 тис. бійців. Окремі українські джерела називають цифру від 400 тис. до 2 млн осіб [12, док. 24, 25, с. 71, 79, 167]. Згідно з інформацією наркома внутрішніх справ УРСР В.Рясного загальна кількість учасників ОУН–УПА становила понад 288 тис. [3].

Якою б не була чисельність загонів ОУН–УПА, беззаперечним є історичне явище у формі українського національно-визвольного руху, який спирався на найширші верстви населення і був спрямований проти радянського та німецького окупаційних режимів, польських збройних формувань за відродження самостійної, соборної української держави.

Українці брали активну участь у лавах борців європейського руху Опору. Військовополонені, а також вивезені на каторжні роботи до Німеччини українці за першої можливості втікали до партизанських загонів, ішли в підпільні організації, де спільно з місцевими патріотами нищили німецькі гарнізони, пускали під укіс військові ешелони, знищували особовий склад військових підрозділів.

За активну участь у боротьбі з фашизмом сотні наших співвітчизників відзначені високими урядовими нагородами європейських країн, деякі з них стали їх національними героями.

Наявність численної діаспори в зарубіжних країнах була причиною того, що українці складали певну частину збройних формувань держав, втягнутих в орбіту Другої світової війни. Як свідчать різні джерела, протягом війни від 35 до 150 тис. українців служили в армії Канади. На багатьох континентах тисячі етнічних українців зі зброєю в руках відстоювали національні інтереси США. П'ять тисяч українців воювали на різних фронтах Західної Європи у складі французького "Іноземного легіону". А в русі Опору у Франції боротьбу з німецькими окупантами вели українські курені ім. Т.Шевченка, І.Богуна та підрозділ під командуванням поручика Круковського.

Колишні громадяни Польщі – українці за походженням вступали до польської армії, що формувалася на території СРСР. У збройних формуваннях Чехословаччини, які також були створені в СРСР, воювали 11 тис. закарпатських українців. У складі армій антифашистського табору українці внесли значний вклад у розгром німецьких загарбників та їх союзників.

Україна, з огляду на її геополітичне та стратегічне положення, стала епіцентром європейського театру воєнних дій. На її землях з 22 червня 1941 р. і до визволення 28 жовтня 1944 р. Червоною армією було проведено 29 з усіх 76 стратегічних і фронтових наступальних та оборонних операцій. Забезпечення їх лягло важким тягарем на плечі місцевого населення, призвело до великих втрат цивільного населення, руйнувань міст, сіл і господарства.

Український південний напрям був основним, і саме там вирішувалася доля народів Європи. У 1941–1945 рр. на українському театрі воєнних дій були зосереджені від 57,1 до 76,7% загальної кількості дивізій ворога, причому 60,5% з них було розгромлено саме на цьому

фронти, тоді як на інших фронтах зазнали поразки 176 дивізій вермахта [6, с. 567]. Американський журналіст Едгар Сноу, відвідавши Україну наприкінці 1944 р. написав статтю "Почему побеждает Советский Союз", де зазначив, що "вся ця титанічна боротьба з фашизмом була не "славою Росії", а запеклою війною України, яка коштувала їй життя понад 10 млн людей... Жодна інша країна Європи не зазнала такого руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей" [26, с. 6–7].

Значним був внесок України у створення воєнно-промислового комплексу у східних регіонах СРСР. До кінця 1941 р. з республіки в глибокий тил було вивезено понад 550 великих підприємств, 1,934,3 тис. робітників, спеціалістів, працівників сільського господарства, партійних і радянських органів та членів їх сімей [19, с. 15]. Протягом 1941–1945 рр. там було збудовано 3,5 тис. великих заводів і фабрик, що працювали для фронту.

Виробничі потужності УРСР не лише справили вирішальний вплив на розширення індустріального виробництва в тилкових районах РРФСР, Казахській, Киргизській РСР і республіках Середньої Азії, а й стали базовою основою для створення нових важливих промислових галузей і районів, радикально прискорили роботу з формування і підготовки національних кадрів. Належна кваліфікація і значний досвід роботи робітничих й інженерно-технічних кадрів, господарських керівників республіки забезпечили пошук і створення нових джерел постачання промисловості сировини, палива й електроенергії, радикальну перебудову системи міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків. За участі продуктивних сил України відбулися великі позитивні зрушення у розподілі праці, розміщенні, структурі й пропорціях промислового виробництва у східних районах СРСР. Промисловість наблизилася до джерел сировини і палива, що було важливою передумовою її ефективної роботи. Якщо Урал, Сибір і Поволжя, що займали майже половину території і де проживало 23% населення держави, виробляли до війни менше 1/6 усієї промислової продукції, то за 1941–1945 рр. її обсяги збільшилися на Уралі в 3,6 рази, у Сибіру – в 2,8, на Поволжі – у 3,4 рази. У першій половині 1945 р. у східних районах виробляли воєнної продукції у 5,6 разів більше, ніж за відповідний період 1941 р. Питома вага робітників, інженерно-технічних працівників і службовців у промисловості Уралу й Поволжя у 1943 р. зросла на 65% порівняно з 1940 р., у Західному Сибіру – 71%, Казахстані й Середній Азії – 54%.

Аналіз документів і матеріалів центральних і обласних архівів України й Російської Федерації дозволив нам переконливо довести, що евакуйовані в тил виробничі потужності республіки були одним з

вирішальних чинників створення в СРСР могутнього воєнно-промислового комплексу. Більше половини всіх потужностей, введених у дію в східних районах Радянського Союзу, становило наймодерніше на той час обладнання, евакуйоване з України.

З початком визволення України наш народ докладав неймовірних зусиль, щоб підняти з попелу і згарищ заводи й фабрики, сільське господарство. Долаючи неймовірні труднощі, на вересень 1945 р. було відбудовано 95 заводів машинобудівної та оборонної промисловості. До кінця року відновили роботу 3 тис. великих промислових підприємств. У народному господарстві республіки було зайнято близько 4 млн трудящих, які своєю працею наближали перемогу над ворогом.

Значно посилив міцність діючої армії у боротьбі з фашистськими загарбниками рух українського та інших народів СРСР на допомогу фронту. Форми такої допомоги були різноманітними, а сама вона носила як добровільний, так і організований, примусовий характер.

Протягом війни населення України за умов голоду, холоду, великих руйнувань і нестач здало добровільно, а також у примусовому порядку на виробництво техніки і озброєння тільки грошима 859 млн крб. і передплатило державної позики та грошово-речової лотереї на суму понад 6128 млн крб. А в цей період понад 1 млн дітей сиріт і напівсиріт, десятки тисяч інвалідів зазнавали великих поневірянь і злиднів, голодували; епідемії хвороб забирали тисячі людських життів.

За безпосередньої участі українського населення в республіці була організована робота 262 госпіталів, а для їх обслуговування було залучено 57 тис. медичних працівників і допоміжного персоналу. Мешканці України допомагали в забезпеченні їх обладнанням, продуктами харчування тощо.

У відповідь 22 червня 1944 р. Наркомат внутрішніх справ і Наркомат оборони СРСР видали наказ про виселення "в окремі краї Союзу РСР всіх українців, що мешкали під владою німецьких окупантів...", але "після того як буде зібраний урожай і зданий державі для потреб Червоної армії" [10; 11]. За різних обставин цей злочинний наказ не був повністю виконаний.

Великий внесок українського народу в перемогу над ворогом, небувалі жертви й мучеництво справедливо дістали міжнародне визнання. У 1945 р. Україна стала членом – засновником ООН.

Возз'єднання всіх українських земель, як і вступ України до ООН, стали важливим кроком на шляху втілення в життя споконвічної мрії українського народу про відродження своєї незалежної соборної держави.

Титанічна боротьба українського народу за виживання в роки війни засвідчила його невмируще прагнення до волі й силу національного характеру. Національні кривди та неволення, як писав наш геній І.Франко, не скоро відйдуть у сферу історичних споминів. Сьогодні нашим завданням залишається об'єктивне і правдиве вивчення історії нашого народу, донесення її до кожного громадянина, що сприятиме формуванню його національної та політичної свідомості як найголовнішого чинника збереження української нації і держави.

Література

1. Артемьев А. П. Братский боевой Союз народов СССР в Великой Отечественной войне / А. П. Артемьев. – М., 1975.
2. Безсмерття. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000.
3. Білас І. Протистояння. Акції репресивного апарату тоталітарного режиму проти національно-визвольного руху українського народу / І. Білас // Літературна Україна. – 1992. – 29 жовтня.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : у 2 кн. Кн. 1. – К., 1994.
5. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939). Соціально-економічний і політичний розвиток / М. Вегеш. – Ужгород, 1993.
6. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М., 1970.
7. Война. Народ. Победа 1945–1990 // Известия. – 1990. – 9 мая.
8. Гриневич В. А. Українці в складі Червоної армії. Кількісний аспект питання / В. А. Гриневич // Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність. – К., 1995.
9. Досягнення Радянської України за 40 років : [зб. ст.]. – К., 1957.
10. Криворотько А. "Джентльменська" угода головорізів / А. Криворотько // Українське слово. – 1999. – 18 лютого.
11. Літературна Україна. – 1992. – 27 лютого.
12. Літопис УПА. – Торонто, 1983.
Т. 7. – Кн. 2 : УПА в світлі німецьких документів. Торонто. – 1983.
13. Історія України: док. матеріали : [посібник / укл., комент. В. Ю. Короля]. – К., 2002.
14. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993.
15. Король В. Ю. Ціна Перемоги: міфи і реальність / В. Ю. Король // Слов'янські військові дослідження. – 1996. – № 2.
16. Муковський І. Український геополітичний фактор в часи другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко // Трибуна. – 1999. – № 5–6.
17. Муковський І. Т. Військова мобілізація в Україні (друга половина 1941 р. – перша половина 1942 р.) / І. Т. Муковський // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність : матеріали міжнарод. наук. конференції, 27–28 жовтня 1994 р. – К., 1995.

18. Муковський І. Т. До питання про вклад українського народу в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками / І. Т. Муковський // Друга світова війна і Україна. – К., 1996.

19. Народне господарство України РСР у 1966 році : стат. щорічник. – К., 1967.

20. Народне господарство Української РСР у 1986 році : ювіл. стат. щорічник Держкомстату УРСР. – К., 1987.

21. Народное хозяйство СССР. 1922–1982 : Юбил. стат. ежегодник ЦСУ СССР. – М., 1982.

22. Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белорусии в 1939–1941 гг. / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2.

23. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Укр. іст. журнал. – 1990. – № 2.

24. Радянська Україна. – 1989. – 16 листопада.

25. Симонов Н. С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управления / Н. С. Симонов. – М., 1996.

26. Сноу Едгар. Почему побеждает Советский Союз / Едгар Сноу // Ровесник. – 1983. – № 5.

27. Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны / Я. Е. Чадаев. – М., 1985.

28. Чайковський А. С. Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковський. – К., 1994.

29. Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / П. М. Чернега. – К., 1987.

30. Яковлев А. Войну надо очистить от вранья / А. Яковлев // Аргументы и факты. – 2005. – № 8.

УДК 94(477):358.11"1945/2003"

В.П.Ругаль

**Василь Степанович Петров – герой, не вшанований
за життя та забутий після смерті (громадська та військова
діяльність В.С.Петрова у повоєнний період (1945–2003 рр.))**

У статті розглядається повоєнний період життя двічі Героя Радянського Союзу генерал-полковника Василя Степановича Петрова – уродженця с.Дмитрівка Приазовського району Запорізької області.

Ключові слова: В.С.Петров, Герой Радянського Союзу, артилерійський полк, Прикарпатський військовий округ, артилерійські та ракетні війська, заступник командувача.

В статье рассматривается послевоенный период жизни дважды Героя Советского Союза генерал-полковника Василия Степановича Петрова – уроженца с.Дмитровка Приазовского района Запорожской области

Ключевые слова: В.С.Петров, Герой Советского Союза, артиллерийский полк, Прикарпатский военный округ, артиллерийские и ракетные войска, заместитель командующего.

The article reviews the period of the postwar life and military activities of the twice Hero of the Soviet Union Vasily Petrov, native of the village Dmytrivka, Azov district, Zaporozhye region.

Key words: Vasily Petrov, Hero of the Soviet Union, an artillery regiment, Precarpathian Military District, artillery and missile forces, the deputy of commander.

Історія кожної держави має свої героїчні сторінки, написані людьми, які не шкодували найдорожчого – життя, здоров'я – задля своєї країни. Українська історія також не виняток. Маємо багато визначних постатей, які зробили вагомий внесок у політичний, економічний, військовий та культурний розвиток держави. Про деяких написано багато в літературі, але про багатьох ми знаємо зовсім мало, а з часом забуваємо про них.

Наукова розвідка розкриває життєпис однієї з постатей вітчизняної історії, яка не пошкодувала свого здоров'я задля майбутнього країни, – Василя Степановича Петрова – визначного військового діяча, двічі Героя Радянського Союзу, який пройшов тяжкими шляхами Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., брав участь у розбудові війська незалежної України. У пропонованій статті розглянемо повоєнний період життя та військової діяльності В.С.Петрова.

У наукових дослідженнях і мемуарній літературі, що висвітлює військову історію повоєнних часів, приділяють мало уваги дослідженню життєвого шляху В.С.Петрова. У радянській історіографії життю та діяльності легендарного артилериста присвячена невелика брошура [27], статті в енциклопедичних виданнях [7, с. 257; 10, с. 156–157], окремі нотатки в довідково-статистичних працях [5, с. 363]. Дещо краща ситуація склалась у сучасній українській історичній науці, але публікації обмежуються лише статтями у періодичних виданнях [8; 9; 11; 13; 24; 28]. На сьогодні одним з основних джерел дослідження є спогади рідних, друзів і однополчан [1; 2]. Матеріали про військову діяльність В.Петрова в період служби в ракетних військах (70-ті рр.

XX ст. – поч. 2000-х рр.) зберігаються в Галузевому державному архіві Міністерства оборони України під грифом "Тасмно".

Довгий, складний, звивистий і тернистий шлях пройшов Василь Петров у своєму житті: нужденні дитячі роки, голодомор, курсантські будні, вогненний вир Великої Вітчизняної війни.

У роки війни втратив обидві руки, проте не втратив сенс життя. Повернувся на фронт, очолював артилерійський полк, дійшов до Перемоги. Двічі удостоєний звання Герой Радянського Союзу.

По завершенні війни для В.Петрова, як згадує його однополчанин В.О.Рябцев, розпочався новий подвиг – життя [2]. Дійсно, прожите ним життя – це подвиг. Хоча б на мить уявіть себе в ситуації, в якій опинився Василь Степанович, і Ви зрозумієте, в чому полягає його героїзм. Крім того, Василь Петров не просто жив, а ще й намагався принести користь суспільству.

В.С.Петрову неодноразово пропонували перейти на партійну або господарську роботу, та він відмовлявся, бо не уявляв себе без армії [8]. Вилікувавшись після останнього поранення, до 1947 р. залишався командиром своєї частини – 248-го гвардійського винищувально-протитанкового Львівського артилерійського полку 11-ї окремої гвардійської винищувально-протитанкової Проскурівської артилерійської бригади Центральної групи військ [6, арк. 4]. У лютому 1946 р. Василю Степановичу було присвоєно військове звання "підполковник". Полк дислокувався спочатку в Чехії, потім в Австрії. Й.В.Сталін видав наказ, згідно з яким Василя Степановича Петрова залишили в армії пожиттєво [20] але про це рішення герой дізнався лише у 1982 р. від свого однофамільця, головнокомандувача сухопутних військ, заступника міністра оборони СРСР генерала армії Василя Івановича Петрова [9].

В.Петров довго не міг змиритися зі своїм станом. Так, у перші повоєнні роки він постійно наражався на небезпеку, дуже часто міг, пересуваючись на автомобілі вулицями Праги, змушувати водія рухатися дуже швидко. Влітку 1945 р., перебуваючи в Москві, Василь Степанович мав конфлікт із місцевою міліцією, ледь не дійшло до стрілянини, на щастя, все завершилося добре [24].

Після розформування в 1947 р. 248-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку Василь Степанович продовжив службу, але з цього часу він вже більше не обіймав посаду командира – до кінця життя був заступником [3], а для військового це була трагедією.

Не залишали В.С.Петрова у скрутній ситуації його бойові товариші й командири – Герой Радянського Союзу генерал-майор артилерії І.В.Купін, генерал-майор артилерії О.В.Чапаєв та інші, які постійно підтримували зв'язок [11; 17; 18; 19]. Василь Петров продовжив

службу у Прикарпатському військовому окрузі у частині свого товариша й фронтового командира генерал-майора І.В.Купіна, до 1948 р. – заступник командира 10-го винищувально-протитанкового артилерійського полку [6, арк. 4], до 1961 р. – заступник командира 238-го окремого винищувально-протитанкового артилерійського полку, який базувався поблизу м.Турка Львівської області. Саме тут В.С.Петров знайшов товариша, який підтримував з ним зв'язок до останніх його днів, а після смерті намагається увіковічити ім'я Героя – Василя Олександровича Рябцева, який був політпрацівником.

Підполковника В.О.Рябцева, направляючи на службу до 238-го окремого винищувально-протитанкового артилерійського полку Прикарпатського військового округу, попередили, що заступник полку не любить політпрацівників і йому потрібно бути обережним, але виявилося, що Василь Петров не цінував тих офіцерів, які багато говорять та нічого не роблять [2].

Упродовж квітня–липня 1961 р. В.Петров – полковник, заступник командира 238-го армійського артилерійського полку 38-ї армії.

Василь Степанович не змирився з тим, що його вважали інвалідом, і всім намагався довести, що він повноцінний громадянин. Навчався на історичному факультеті Львівського державного університету, який закінчив у 1954 р. [26, с. 42]. Дипломна робота В.Петрова була присвячена діяльності відомого німецького канцлера Отто Бісмарка.

По закінченні навчання в університеті почав писати кандидатську дисертацію. Захист відбувся 25 червня 1959 р. у військовій артилерійській командній академії в Ленінграді (нині Санкт-Петербург) [26, с. 10]. Готуючись до захисту, Василь Степанович тривалий час перебував у місті на Неві, бувало, що йому ні за що було попиту чаю [1]. Під час захисту дисертації Василь Степанович як приклад наведення й утримання дисципліни привів діяльність Бісмарка. Відразу ж йому зробили зауваження, чому він приводить саме цю історичну постать. На це В.Петров відповів, що "залізний" канцлер цінував порядок. Так хіба це погано? [1]. Захист дисертації пройшов успішно, і вже в листопаді 1959 р. Василь Степанович Петров отримав диплом кандидата військових наук [12].

В.С.Петров довгий час після війни не наважувався відвідати своїх рідних, які мешкали в с.Дмитріївка Приазовського району Запорізької області. Соромився син приїхати в батьківську хату через те, що він каліка. Навіть в автобіографіях він писав, що народився в м.Тамбов у сім'ї залізничників [29, арк. 2], а на численні запити рідних до Міністерства оборони надходила відповідь, що його було зараховано пропалим безвісти в 1943 р. [25]. Рідні не вірили, що він загинув. Племінниця

батька героя Ганна, яка гадала на квасолі, неодноразово заявляла, що Василь Степанович живий і повернеться додому [1].

Лише в 1954 р. на численні запити Василь Степанович відповів, що він однофамілець їх Василя, 1921 року народження, уродженець м. Тамбов, згоден провідати сім'ю українського тезки. Так він готував рідню до зустрічі, яка відбулася в серпні цього ж року [14]. Василь Степанович одягнув плащ, із під якого не було видно, що він не має рук. Батько відразу й не впізнав свого сина Василя.

Назустріч прийшли сусіди, розпочали протягувати йому руки для привітання, а у відповідь Василь Степанович ігнорував, як вони думали. І вже дехто образився. Лише коли сусідка тітка Мотря підійшла й обняла Василя Петрова, всі дізналися, що в нього немає рук [1].

Після зустрічі з рідними Василь Степанович щороку приїжджав на Батьківщину під час відпустки. Зупинявся на березі моря, де розбивали намети, в яких розміщалося його обслуґа. Для В.Петрова місцева влада повинна була виділяти продукти для харчування, але й тут відчувалася несправедливість. Як згадує його сестра Зінаїда, йому спеціально відбирали помідори, які були трішки зіпсовані, хоча Василь Петров завжди намагався якимось віддячити, привозив горілку та інші продукти [1].

Протягом 1961–1964 рр. полковник (з 1962 р. – генерал-майор) В.С.Петров – заступник командира 35-ї гвардійської ракетної бригади. Саме під час служби в бригаді у Василя Степановича досить часто траплялися непорозуміння з партійним керівництвом. Постійно виникали зауваження через те, що він не ходить на партійні засідання, партійні внески сплачує ад'ютант за його партійним квитком. За ці та інші порушення його навіть викликали до Центрального комітету Компартії у Москву. Під час розмови із співробітником ЦК КПРС В.Петров пояснив ситуацію, і конфлікт було вичерпане [2]. Але, командування не могло змиритись із тим, що Василь Петров залишається членом партії, і на партійному засіданні бригади знову порушили питання виключення з партії. Але під час голосування командира бригади полковнику С.В.Буцєвицькому доповіли, що Василю Степановичу присвоєно генеральське звання. На цьому засіданні було завершено, і герой залишився членом партії [9].

З 1964 р. генерал-майор В.Петров – заступник командира Ракетних військ і артилерії Прикарпатського військового округу [6, арк. 4].

У 1965 р. В.Петрову знову запропонували піти у відставку, але пролунало категоричне "Ні". Тоді міністр оборони СРСР, двічі Герой Радянського Союзу маршал Радянського Союзу Р.Я.Малиновський порадив Василю Степановичу почати писати мемуари [2]. В.Петров так і зробив. Вони побачили світ у двох книгах під назвою "Минуле з

нами" відповідно у 1977 та 1979 роках [21; 22]. На жаль, остання – третя – книга так і не була видана. Для написання спогадів він переїхав до Києва, де в приміщенні видавництва політичної літератури на вулиці Десятинній було виділено кабінет, в який він щодня приїжджав, як на службу [2].

Про написання мемуарів В.С.Петров говорив: "Спогади – не репортаж із поля бою. Справа ця важка і копітка, бо вона – сповідь перед собою, перед співслужбовцями, перед усіма тими, хто бився на війні, хто ніс у тилу тягар війни..." [13].

Із сімейним життям у генерала В.Петрова не складалось. Офіційно він був одружений один раз, від цього шлюбу народився син – Вячеслав, який пішов стопами свого батька (сьогодні – полковник Української армії). У Василя Петрова є ще син, також офіцер Українських Збройних сил, і донька, але із їх матерями він не був одружений [1].

Після розпаду Радянського Союзу двічі Герой Радянського Союзу В.С.Петров залишився на Батьківщині, брав участь у розбудові незалежної української армії, обіймав посаду заступника командувача ракетних військ і артилерії Прикарпатського військового округу, а з 1998 р. – заступника командувача ракетних військ і артилерії Головного командування сухопутних військ Збройних сил України [6, арк. 4].

Указом президента України Л.Кравчука №83/94 від 11 березня 1994 р. генерала зарахували довічно в лави Української армії [6, арк. 5].

Згідно з наказом міністра оборони України №27 від 5 березня 1992 р. була створена група для забезпечення службової діяльності генерал-лейтенанта В.С.Петрова, яка підпорядковувалася безпосередньо йому. Особовий склад групи в 1992 р. формувався зі складу 489-го окремого радіорелейного батальйону зв'язку, а з 1992 до 2002 рр. – з 37-ї окремої бригади зв'язку [6, арк. 1–2].

На паперах все було написано гарно, а в дійсності до В.С.Петрова ставилися не як до Героя. Так, у 1995 р. його "попрохали" залишити свій робочий кабінет на вулиці Десятинній. Василь Степанович навіть не встиг забрати свої особисті речі [3].

Як згадували його рідні, в останні роки свого життя у Василя Степановича погіршився зір, але він цього не показував, ходив на подвір'ї за вивченим маршрутом [1; 16]. Василю Степановичу потрібна була підтримка не лише рідних. Це ніби й розуміло керівництво держави. Так, 16 липня 1999 р. до 60-річчя військової служби Василя Петрова Верховна Рада України прийняла Постанову "Про заходи підтримки двічі Героя Радянського Союзу Петрова В.С.". У другому пункті постанови говорилося: "Кабінету Міністрів України врахувати наслідки поранення і критичний стан здоров'я генерала Петрова В.С., забезпечити подальше поліпшення його соціально-побутового, медичного, транспортного і патронажного обслуговування, створити умови для плідотної роботи та використання його професійного і

бойового досвіду у справі розбудови Збройних сил України" [23]. І лише через три роки Кабінет Міністрів України прийняв відповідне розпорядження "Про здійснення заходів державної підтримки двічі Героя Радянського Союзу Петрова В.С." [6, арк. 6–7]. На жаль, всі постанови так і залишилися на папері. Василь Степанович доживав віку на самоті та без людської підтримки.

15 квітня 2003 р. на 81-му році життя двічі Герой Радянського Союзу генерал-полковник Української армії В.С.Петров помер. Прощання з ним відбувалося у приміщенні Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.", поховано його на Байковому кладовищі. Після смерті героя групу із забезпечення було розформовано [5, арк. 3].

Під час поминального обіду, який відбувався у Центральному будинку офіцерів міста Києва у присутності родичів, посадовці різних рівнів обіцяли вшанувати пам'ять двічі Героя Радянського Союзу В.С.Петрова, побудувавши музей, відкривши пам'ятник на батьківщині, тощо [1]. На жаль, у дійсності все обмежилось лише невеликою меморіальною дошкою на батьківському будинку, де завдяки сестрі Олександрі Степанівні діяв музей.

Нині вшанування пам'яті В.Петрова обмежилось указом президента України В.Ф.Януковича від 22 липня 2010 року про присвоєння 55-ій окремії артилерійській бригаді звання двічі Героя Радянського Союзу генерал-полковника Василя Петрова, решта постанов так і лишилися на папері. Музей на батьківщині героя закритий.

У реаліях бурхливого сьогодення про життя та діяльність двічі Героя Радянського Союзу Василя Степановича Петрова можна почути лише в Меморіальному комплексі "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.". В експозиції музею знаходиться його особисті речі.

Життя та діяльність Василя Степановича Петрова, який пройшов тернистий життєвий шлях, – важлива й сумна сторінка історії незалежної Української держави. На прикладі Василя Степановича сьогодні потрібно виховувати почуття патріотизму, відданості, любові своїй справі, своїй Вітчизні. Та, на жаль, на сьогодні в школах, вищих навчальних закладах про В.С.Петрова майже не згадують.

Література

1. Аудіозапис розмови з З.С.Петровою – сестрою двічі Героя Радянського Союзу В.С.Петрова // Особистий архів автора.
2. Аудіозапис розмови з полковником В.О. Рябцевим // Особистий архів автора.
3. Биографическая справка // Особистий архів полковника В.О.Рябцева.

4. Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. : справочно-статистические материалы / [ред. А. П. Белобородова]. – М. : Воениздат, 1963. – 623 с.
5. Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України), ф. 3989, оп. 28707, спр. 1.
6. ГДА МО України, ф. 3989, оп. 28708, спр. 1.
7. Герои Советского Союза : [краткий биографический словарь] : в 2 т. / [пред. ред. коллегии И. Н. Шкадов]. – М. : Воениздат, 1988.
Т. 2 : Любюв – Ящук. – 1988. – 863 с.
8. Горишняк В. Потеряв на фронте обе руки, офицер Василий Петров не мог отдать честь / В. Горишняк // Факты, 2003. – 23 апреля.
9. Горишняк В. Василий Петров: лишь 40 лет спустя я узнал о решении Сталина оставить меня пожизненно в армии... / В. Горишняк, Я. Нагойный // Факты. – 2002. – 24 июля.
10. Дважды Герои Советского Союза : [альбом] / В. С. Вуколов. – М. : Воениздат, 1973. – 248 с.
11. Документальный фильм "Генерал Петров", режиссер А. Слюсаренко [Электронный ресурс] – 20,44 Min. – К. : Украинская студия документальных фильмов – Систем. вимоги: Pentium-266; 32 Mb RAM ; CD-ROM Windows 98/2000/NT/XP.
12. Копія диплома кандидата військових наук В.С.Петрова // Особистий архів полковника В.О.Рябцева.
13. Лемеха С. Минули завжди з нами / С. Лемеха // Народна армія. – 2002. – 22 червня.
14. Лисниченко И. Зачем мне сердце, если у меня нет рук и не будет ног? / И. Лисниченко // Факты. – 2004. – 15 апреля.
15. Лисниченко И. Распоров тяжелый китель дважды Героя Советского Союза генерала Петрова, вместо зашитых в нем драгоценностей вор обнаружил свинцовые вставки для протезов / И. Лисниченко // Факты. – 2003. – 26 сентября.
16. Лисниченко И. "Сколько племянница ни гадала нашему отцу, получившему на сына две похоронки, всегда говорила: "Дядя Степан, заплюете мені очі, якщо ваш Вася не прийде з війни живим!" / И. Лисниченко // Факты. – 2004. – 17 апреля.
17. Лист Героя Радянського Союзу генерал-майора І.В.Купіна до двічі Героя Радянського Союзу В.С.Петрова // Особистий архів полковника В.О.Рябцева.
18. Лист гвардії старшини запасу, ветерана 40-ї армії А.Д.Сазонова до двічі Героя Радянського Союзу В.С.Петрова // Особистий архів полковника В.О.Рябцева.
19. Лист кінорежисера, ветерана 40-ї армії А.О.Слісаренка до двічі Героя Радянського Союзу В.С.Петрова // Особистий архів полковника В.О.Рябцева.

20. Одиноць М. Пожитенно в строю / М. Одиноць, И. Шатуновский // Правда – 1977. – 31 марта.
21. Петров В. С. Прошлое с нами / В. С. Петров. – К. : Политиздат, 1977. Кн. 1. – 1977. – 384 с.
22. Петров В. С. Прошлое с нами / В. С. Петров. – К. : Политиздат Украины, 1979. Кн. 2. – 1979. – 495 с.
23. Постанова Верховної Ради України "Про заходи державної підтримки двічі Героя Радянського Союзу Петрова В.С." // Народна Армія. – 1999. – 28 серпня.
24. Романовский С. Бог войны в одежде штатской? / С. Романовский // Собеседник. – 1991. – № 9.
25. Список офицерского состава артиллерии, разыскиваемого родственниками продолжительное время и не имеющего перемещения по службе в течении года и более [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.obd-memorial.ru>. – Назва з екрану.
26. Сумское артиллерийское в сердце навсегда: исторический очерк / [И. В. Науменко, Б. Ф. Коковин, А. И. Конончук, А. В. Панченко та ін.] – Суми, 2011. – 250 с.
27. Чудов И. С. Дважды Герой Советского Союза Василий Степанович Петров / И. С. Чудов. – М. : Центральный музей СА, 1960. – 12 с.
28. Хмелева С. Нет на свете такой силы, которая могла бы одолеть силу Духа / С. Хмелев, В. Рябцев // Киевский вестник. – 2005. – 7 апреля.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві, ф. 166, оп. 3, спр. 25.

УДК 070(477.51)(09)

Г.В.Самойленко, О.Г.Самойленко

Періодика Чернігівщини: сторінки історії

У статті вперше подається огляд періодичної преси Чернігівщини за ХІХ–ХХІ ст.

Ключові слова: періодика, газети, журнали, збірники, Чернігівщина, ХІХ–ХХІ ст.

В статье впервые представлен обзор периодики Черниговщины XIX–XXI веков.

Ключевые слова: периодика, газеты, журналы, сборники, Черниговщина, XIX–XXI век.

The article is dedicated to first analysis of the newspapers collections of the XIX–XXI century.

Key words: newspapers, collections, Chernigiv region, XIX–XXI century, authors, creativity.

Важливе місце в історії Чернігівщини посідають періодичні видання, до яких відносимо газети, журнали, альманахи, збірники та інші видання, які виходили постійно чи лише в певний історичний час.

Найдавнішим періодичним виданням нашого Поліського краю була газета "Черниговские губернские ведомости", яка вийшла у суботу 8 січня 1838 р. (за старим стилем) і продовжувала своє творче життя до 1918 року [1].

Заснування цього офіційного видання було пов'язане з метою "облегчения канцелярий в производстве дел сокращением переписки и доставления как присутственным местам, так и частным лицам средств получить сведения, относящиеся к исполнению и соображению". Газета складалася з двох частин: перша – "часть официальная", друга – "Прибавления к "Черниговским губернским ведомостям". Відповідав за випуск газети сам губернатор. У 1838–1839 рр. це був М.І.Жуков, 1839–1847 рр. – В.О.Шереметьєв, 1841–1855 рр. – П.І.Гессе, 1855–1857 рр. – Ф.М.Анненський, 1857–1861 рр. – К.П.Шабельський, 1861–1870 рр. – С.П.Голіцин. Губернатори призначали і головних редакторів. Ними були у різний час М.Білозерський, О.Шишацький-Ілліч, Г.Паливода, О.Маркович та ін., цензором призначалися викладачі Чернігівської чоловічої гімназії, зокрема Ф.Петропавловський.

Перші номери були збіднені інформацією. Так, у першому номері в розділі офіційної частини "Постановления губернского начальства" писали про ціни, встановлені в Чернігові на одяг для арештантів, а в розділі "Объявления и извещения" – про призначення на посади чиновників, про позбавлення дворянського звання, про крадіжки, бродяжництво тощо. У частині другій – "Прибавления..." – були подані ціни на "разные потребности" відомості про фабрики, заводи, ферми, про відкриття ярмарки у м.Почеп. Газета спочатку виходила на 4-х сторінках. З кожним роком "Черниговские губернские ведомости" збагачувалися інформаційним і регіональним матеріалом. У офіційній частині друкували укази, розпорядження царя та урядових установ, міністерств, а також губернатора, тобто центральних і місцевих властей, у неофіційній матеріали спочатку розміщувалися на одній сторінці, а потім їх кількість збільшилася. Саме ця частина була найбільш популярною, бо тут друкувалися літературні твори, фольклорні та етнографічні матеріали, статті з історії, географії, народної освіти, сільського господарства та інших проблем життя губернії.

О.Ханзенко, який захопився селянськими проблемами, пов'язаними з відміною кріпацтва і результатами її після 1861 р., на сторінках газети опублікував декілька статей, а також історією межових закладів.

Також у газеті публікувалися матеріали зі статистики та культурного життя. Так, наприклад, у газетах 1859 р. були опубліковані відомості про кількість ремісників у Чернігові, про відкриття у місті телеграфної станції, а у 1894 р. – про кількість заводів і фабрик та робітників на них, про роботу електростанції у місті, 1895 р. – про закладання першого каменю на площі Б.Хмельницького у Ніжині у будівництво приміщення ремісничого училища імені колезького радника, уродження міста Андрія Кушакевича, який залишив значні кошти на його облаштування. У 1896 р. сповіщалося про встановлення електродвигуна у друкарні губернського правління, на якому того ж дня було видруковано свіжий номер "Черниговских губернских ведомостей". У 1897 р. опубліковані відомості про Всеросійський перепис населення 27 січня, згідно з яким встановлено, що в губернії проживало 3 млн 322 тис. людей, з них у містах – 207 тис., решта у селах. Найбільшими містами в Чернігівській губернії були: Ніжин – 32 тис. чол., Чернігів – 27, Конотоп – 18, Борзна – 12, Новгород-Сіверський – 9, Сосниця – 7, Остер і Козелець – по 5 тис., Городня – 4 тис. чоловік. У 1900 р. друкувалися матеріали про урочисте відкриття пам'ятника О.Пушкіну у зв'язку зі 100-літтям від дня народження поета.

Яскравим періодом у житті газети ХІХ ст. були 50-ті рр., коли редактором неофіційної часини був Олександр Шишацький-Ілліч. Газета цього періоду вирізняється як тематичною різноманітністю матеріалів, так і участю в газеті як авторів публікацій багатьох відомих діячів України. У цей час у ній були опубліковані різноманітні матеріали історичного та краєзнавчого спрямування. Так, у 1851 р. перший ректор Київського університету Св. Володимира Михайло Максимович опублікував "Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного", а у 1852 р. з'явилася праця Миколи Марковича, автора 5-томної "Історії України" – "Історичний та статистичний опис Чернігова". У 1855 р. юний Григорій Милорадович, у майбутньому генерал-майор, предводитель дворянства Чернігівської губернії, перший голова Чернігівської архівної комісії, опублікував нарис "Містечко Любеч", а пізніше з'явилися його історико-статистичний опис села Боровичі, матеріали до родоводу Милорадовича. Він сприяв публікації уривків із "Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку", праці О.Ф.Шафонського "Чернігівського намісництва топографічний опис". У 1886 р. він публікує "Любецький синодик". Чимало публікацій здійснив Олександр Лазаревський. Він надрукував статті "Василь Золотаренко, полковник

Ніжинський", "Ніжинські полковники", "Кролевецькі сотники", перші дві частини "Генерального следствия о местностях" Чернігівського полку (1832), а також підготував до видання матеріали Гетьманської канцелярії XVII–XVIII ст., Малоросійської колегії, правлїн Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва тощо. У 1872 та 1878 рр. відомий учений-археолог Дмитро Самоквасов опублікував великі статті про археологічні розкопки курганів, які він вів на території Болдиної гори у Чернігові.

У 50–60-х рр. XIX ст. у "Черниговских губернских ведомостях" було опубліковано чимало фольклорних, етнографічних та літературних матеріалів. Цьому сприяв їх редактор Олександр Шишацький-Ілліч, бо сам збирав їх і писав ліричні твори та поеми. Так, у 1854 р. він надрукував у газеті нарис "Местечко Олишевка (Козелецького уезда Черниговской губернии) в историческом и этнографическом отношении". Найбільшою цінністю нарису є не лише архівні та офіційні матеріали про село, свідчення жителів про різноманітні заняття селян і козаків, а народні перекази, історичні пісні, зокрема "Згвалтовали лиху чутку" про свавілля татар, "Не вспів та Нечай козак щуки-риби з'їсти" про мужню боротьбу з польськими загарбниками і смерть народного месника козака Данила Нечая та інші фольклорні матеріали, які були записані автором з уст односільчан.

О.Шишацький-Ілліч надрукував у газеті і свої оригінальні твори: вірші та оповідання "Лубок" (1852), "Шкідливий цап" (1853), поеми "Олеся", "Юлиця, або Галя простоволоса" та інші. На жаль, 8 лютого 1859 р. 31-річний редактор пішов із життя.

У 1853 р. на сторінках газети з'явилися 25 байок Леоніда Глібова, студента Юридичного ліцею кн. Безбородька в Ніжині, публікації яких сприяв проф. М.Тулов. Поет продовжував тут друкувати і пізніше не лише байки, а й ліричні твори "Скажіть мені, добрі люди...", "Журба (Стоїть гора високая)", які стали народними піснями, статті і рецензії на театральні вистави тощо. Літературні матеріали друкували українською мовою.

Чимало фольклорного матеріалу опублікував у газеті Опанас Маркович, обіймаючи посаду коректора, Степан Ніс, лікар і народний цілитель, збирач народної творчості. У рубриці "Памятники украинской народной словесности" подає обробки козацьких сюжетів "Про городянку та бублики" (1860. – № 28), "Семилітка" (1860. – № 35) письменник Митрофан Александрович із села Калита Остерського повіту. Тут він друкує і свою визначну працю – дорожні нотатки "Из Канева в Чигирин и обратно" (1860. – № 30–34).

У 1859 р. після смерті О.Шишацького-Ілліча редактором газети був призначений Г.Паливода, який продовжив зміцнювати традиції

попередників і друкував матеріали з фольклору, етнографії, українські художні твори. Тут були опубліковані байки та інші твори Л.Глібова, фольклорні матеріали Петра Єфименка "Украинские пословицы и поговорки", легенду "Про вовків і вовчого Бога Полісуна" (1859. – № 38). О.Тищинський надрукував у зв'язку з цим статтю "Об украинских пословицах и поговорках" (1859. – № 29), оповідання "Рассказы про Полисуна" (1859. – № 38), 34 прислів'я і приказки.

У газеті з'явилися й інші публікації відомого громадського і культурного діяча України і Чернігова Олександра Тищинського, який підтримував зв'язки з О.Шишацьким-Іллічем, знаходячись за межами міста.

У 50-х рр. XIX ст. покращується поліграфічне видання газети. Її передплата за рік у 1855 р. становила: на сірому папері 3 руб. 25 коп., на білому папері – 4 руб. сріблом. У 1896 р., коли газета виходила щодня, річна передплата коштувала 6 руб. 20 коп., її свіжі номери можна було придбати і вроздріб безпосередньо у друкарні та в чернігівських книгарнях Якубовича і Данюшевського.

У 80–90-х рр. XIX ст. збільшується у газеті інформація про культурне життя у місті та губернії. Так, у кінці січня 1897 р. сповіщалося про встановлення у Чернігові у міському театрі апарату Люм'єра "Синематограф", за допомогою якого демонструвалися перші кінострічки.

Газета сповіщала про гастролі трупи М.Кропивницького, які відбувалися з 16 жовтня до 4 грудня 1894 р. і трупи М.Садовського, у 19 виставах якого з 16 листопада 1896 р. до 3 січня 1897 р. виступала Марія Заньковецька. Про ці гастролі писав відомий театральний критик М.П.Ямпольський у циклі статей "Театр".

З відгуками на театральні вистави та концерти також виступав активний культурний діяч Чернігова художник Іван Рашевський. Він писав і про свою участь у художніх виставах у Києві та Санкт-Петербурзі, про те, що у 1897 р. він намалював на замовлення чернігівських візників ікону святителя Феодосія, яку вони вручили кафедральному собору.

У 1895 р. до жителів губернії з проханням надсилати йому записи народних пісень звернувся композитор Микола Лисенко. Він сам також цим займався і від знаменитої місцевої співачки Меланії Загорської-Ходот записав 27 пісень.

У 1906 р. було призупинено видання "Прибавления к "Черниговским губернским ведомостям", а тому на четвертій сторінці першої частини друкували і деякі неофіційні матеріали.

Паралельно з "Черниговскими губернскими ведомостями" з 1861 до 1863 р. виходила газета "Черниговский листок", редактором і видавцем якої був Л.Глібов. Програму своєї газети поет опублікував у

"Черниговских губернских ведомостях" та петербурзькому журналі "Основа", редакторами якого були В.Білозерський та П.Куліш. Газета "Черниговский листок" була двомовною, матеріали в ній друкувались українською та російською мовами.

Як свідчить її офіційна програма, у газеті матеріали повинні були друкувати за відділами: у першому – літературному – передбачалася публікація невеличких оповідань, віршів, подорожніх записів, нарисів із народного побуту, анекдотів, сценок, гуморесок, заміток тощо; у другому – матеріали, пов'язані з новинками, повідомленнями, чутками. Але це не був офіційний матеріал, як в інших періодичних виданнях. Редактор газети Л.Глібов планував тут подавати фейлети, замітки з міських новин, повідомлення про театральні новини.

У третьому розділі передбачалася публікація невеличких статей, пов'язаних з висвітленням питань, що стосувалися сільського господарства, домоведення, промисловості, торгівлі, популярної медицини, народної освіти тощо. В газеті планувалося розміщати короткі замітки про книги, які б зацікавили читачів, та різні оголошення.

Публікуючи цю програму, Л.Глібов чітко визначив мету свого видання, яка полягала не лише в тому, щоб жителі Чернігова мали ще один друкований періодичний орган, а щоб інформувати їх про громадське та культурне життя, побут, традиції, залучати до читання літературних творів і наукових праць, ознайомлювати з фольклорними матеріалами, з театральними постановками та різнохарактерними подіями, що відбувалися в місті.

Л.Глібов сам був редактором, коректором, фінансистом і розповсюджувачем газети. За час її існування вийшов 61 номер: у 1861 р. – 11, 1862 р. – 36 та 1863 р. – 14. Перший номер був опублікований 12 липня 1861 р., а останній – 6 серпня 1863 р. Розповсюджувалося видання не лише у Чернігові, чимало передплатників було по всій Чернігівщині, в Казані, Сибіру, Херсоні, Петербурзі та інших містах, в Криму, на Кавказі, в Польщі.

Кореспондентами газети виступили 38 громадських та культурних діячів, які закінчували Київський, Харківський, Московський, Петербурзький університети або ж духовні навчальні заклади, брали участь у громадському чи студентському русі, були членами таємних організацій і товариств (Кирило-Мефодіївського братства, товариства "Земля і воля" тощо). Це були люди, які проявляли інтерес до україномовних матеріалів: П.Куліш, О.Кониський (Переходовець), Номис (М.Симонов), О.Лазаревський, П.Єфименко, Ф.(Х.)Жир'яков, Г.Кузьменко, М.Білокопитий (Вербицький), І.Лашнюков, О.Маркович, О.Тишинський, М.Александрович, І.Андрущенко, П.Зелений, В.Білозерський, С.Ніс,

П.Чубинський, Г.Милорадович, М.Костомаров, А.Ландау, К.Шейковський та інші [2].

Після закриття в жовтні 1862 р. у Петербурзі часопису "Основа" П.Куліша "Черниговский листок" був єдиним виданням, де можна було ще друкувати матеріали українською мовою. В газеті з'явилися історичні, фольклорні, публіцистичні та літературні матеріали. Кореспонденції дописувачів стосувалися різних питань життя повітових міст Чернігівщини та інших регіонів.

На жаль, у зв'язку зі справою народовольця І.Андрущенка і обвинуваченням місцевої влади, зокрема губернатора С.Голіцина, Л.Глібова у причетності до цієї справи газету "Черниговский листок" закрили, а байкаря вислали у Ніжин під нагляд поліції. Газета існувала недовго, але посіла значне місце в періодиці 60-х рр. XIX ст., коли україномовних видань майже не було. І хоча це була двомовна російсько-українська газета, публікації в ній матеріалів українською мовою піднімали її як національне періодичне видання.

У 1870 р. чернігівського губернатора С.П.Голіцина змінив О.О.Панчулідзев. Це дало змогу представникам Чернігівської Громади О.Тищинському та М.Константиновичу у жовтні 1872 р. клопотатися про поновлення у Чернігові глібовського видання "Черниговский листок". Програма газети передбачала такі рубрики: 1. Розпорядження уряду і губернського начальства; 2. Передові статті; 3. Губернський відділ; 5. Внутрішні відносини; 6. Закордонні відомості; 7. Довідковий відділ; 8. Оголошення; 9. Фейлетон. Кожний відділ конкретизовувався відповідним матеріалом, який мав тут публікуватися. Передбачали розміщувати замітки про громадське життя в містах і повітах, невеликі оповідання, сцени у мирових суддів, господарські і громадські відомості, статті з місцевої історії, археології, статистики, етнографії, бібліографічні, критичні і літературні замітки [3].

Як бачимо, на відміну від глібовської ця газета носила політичний характер. Засновники планували (а до них слід додати і самого Л.Глібова) висвітлювати ті процеси в регіоні, які відбувалися після реформи 1861 р. В газеті розраховували показати хід селянських і межових справ у губернії, народну освіту і санітарний стан губернії, давати повідомлення про пригоди як у містах, так і повітах, друкувати кореспонденції з різних регіонів.

Ці наміри представників прогресивної інтелігенції не мали успіху. Із III жандармського відділення прийшло розпорядження про те, що "надвірний радник Микола Константинович і колезький секретар Олександр Тищинський є такими особами, яким не можна дозволити видання і редагування будь-яких журналів і газет" [4]. Крім цього, 7 листопада 1872 р. губернатор отримав від міністра внутрішніх справ

таємний лист з рекомендацією небажаності перебування О.Тищинського на посаді редактора "Особых прибавлений к "Черниговским губернским ведомостям".

Не вдалося домогтися і видання "Провінційної газети" Олександр Холмському та "Собеседника" Івану Лагоді. Обидва видання мав редагувати Л.Глібов.

Незважаючи на таку невдачу з виданням нових газет, губернатор О.Панчулідзев усе ж домогся того, що 3 липня 1875 р. знову почало виходити "Особое прибавление к "Черниговским губернским ведомостям". Але 19 грудня 1875 р. він залишив свою губернську посаду в Чернігові. На його місце 2 січня 1876 р. прибув М.П.Дараган, який призначив редактором "Особых прибавлений..." викладача історії Чернігівської семінарії і її бібліотекаря Михайла Лілеєва. Саме він почав домагатися нового видання в місті "Черниговской газеты". 15 січня 1877 р. до Головного управління у справах друку були направлені його прохання та необхідні документи. Після всіх перевірок і узгоджень 14 травня 1877 р. М.І.Лілеєв отримав дозвіл на видання газети.

У новій газеті редактор планував друкувати офіційний матеріал та статті, що стосувалися столичного і місцевого життя, а також театральні замітки, невеличкі оповідання та нариси з місцевого побутового характеру, опису народних звичаїв тощо.

У зв'язку з тим, що М.Лілеєву у серпні 1878 р. запропонували працювати у Ніжинському історико-філологічному інституті, він мало звертав уваги на газету, і нею, в основному, керував Л.Глібов, публікуючи тут чимало літературного матеріалу, в тому числі і свої твори.

М.Лілеєв настільки захопився переходом до інституту, що не оформив права на подальше видання "Черниговской газеты", і вона припинила своє існування з 1 січня 1879 р.

У 1861–1911 рр. у губернському місті двічі на місяць виходили "Черниговские епархиальные ведомости (известия)", а у 1879–1881 та 1887–1890-х рр. – щотижня. Неофіційна частина журналу видавалася під назвою "Прибавление к "Черниговским епархиальным известиям" (виходили з 1861 р. – двічі на місяць, у 1878–1882 рр. – 4 рази на місяць). Засновником цього видання був архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Філарет (Гумилевський), відомий не лише як церковний, а й громадсько-культурний діяч. Його багатотомна праця "Историко-статистическое описание Черниговской епархии" не втратила свого значення і нині, бо в ній описані храми та монастирі Чернігівщини, історія їх виникнення та функціонування.

У журналі висвітлювалися церковне життя парафій Чернігівщини, життя святих і великомучеників, загальноцерковні питання, святкування

900-ліття існування Чернігівської єпархії, робота надзвичайного з'їзду духовенства, життя і діяння архієпископів Лазаря Барановича, Георгія Кониського, Іоанна Максимовича, Михайла Десницького, Феодосія Углицького, Філарета Гумилевського, доля Чернігівської єпархії в минулому церковно-історичному житті, а також літературна творчість представників церкви, писали про князів Чернігівщини, віднесених до ліку святих, чудотворні ікон. Писали також про старообрядців і місіонерські міри повернення у православ'я стародубських і чернігівських розкольників часу Катерини, друкувалися статті з історії, археології, етнографії, культури Чернігівщини.

Авторами статей були священники та викладачі духовних закладів Г.Барадулін, Л.Белоусович, П.Добровольський, М.Доброгаєв, М.Лілеєв, А.Лиховицький, І.Платонов, П.Синявський, Д.Скворцов, М.Славін, Т.Стефановський, А.Страдомський та інші [5].

У 1912 р. почав виходити журнал "Вера и жизнь", який замінив "Черниговские епархиальные известия", проіснувавши до 1916 р. Крім статей про християнську віру, парафіяльне життя, тут друкувалися трактати і замітки, критичні матеріали, пов'язані з історією західно-європейської громадсько-політичної думки епохи середньовіччя і Нового часу. У публіцистичних статтях розкривалися антиклерикальні настрої у Франції, Німеччині, політичні теорії, пов'язані з соціалізмом, ішлося про роль праці в житті людини.

У 1914–1918 рр. виходив "Черниговский церковно-общественный вестник".

Щоденно протягом 1906–1917 рр. у Чернігові замість неофіційної частини "Черниговских губернских ведомостей" виходила газета "Черниговское слово", яка у 1906–1915 рр. мала додаток "Телеграммы Черниговского слова".

У "Черниговском слове" друкувалися різні оперативні матеріали про місцеві події, а також публікації загальнодержавного і міжнародного інформаційного значення. Приділяла газета увагу культурному життю міста. Так, у 1906 р. вона була заповнена статтями історико-краєзнавчого характеру у зв'язку з проведенням у серпні 1906 р. у Чернігові 14 Археологічного з'їзду.

У 1904–1914 рр. друкував у газеті театральні статті, критичні замітки відомий пізніше драматург Іван Кочерга, підписуючи їх криптонімом "И.А.К". 24 жовтня 1909 р. була опублікована його стаття "М.Заньковецька" з підзаголовком "Гастроли артистки в трупе Рудикова".

На поч. ХХ ст. у Чернігові виходило чимало різних періодичних видань, зокрема "Черниговский вестник" (1913), "Черниговская земская неделя" (1913–1917), "Черниговская земская газета" (1917–1919) та ін.

У кін. XIX – на поч. XX ст., крім газет, з'явилися різні періодичні журнали. У 1907–1909 рр. виходить двічі на тиждень політичний, літературний, гумористичний і сатиричний журнал "Волна". Три його номери у 1907 р. вийшли під назвою "Черниговский летучий юмористический и сатирический листок".

Крім газет і журналів, виходили також різноманітні збірники. Так, з 1869 до 1915 р. функціонував щомісячник "Земский сборник Черниговской губернии". Згідно з вимогами Міністерства внутрішніх справ у ньому повинні були друкувати земський офіційний службовий матеріал, хоча земці намагалися зробити збірник органом земської суспільної думки. "Земский сборник..." почав виходити саме як офіційне видання, яке редагував і друкував у земській друкарні Л.Глібов.

Усі матеріали проходили подвійну цензуру – з боку цензорів і губернатора. Так, останній заборонив друкувати уривки з Рум'янцева опису Лівобережної України 1765–1769 рр. про систему землеволодіння в Чернігівській губернії, які подав до збірника співробітник статистичного відділу при Чернігівській губернській управі Є.Филимонов. Така ж доля спіткала статтю О.Шликевича "Лучше ли жились в Малороссии за сто лет назад?" Спостерігалися труднощі як у виданні, так і у розповсюдженні збірника.

Лише з 1877 р. у збірнику з'явилися матеріали історико-краєзнавчого характеру. Цьому сприяли працівники статистичного відділу, зокрема П.Червінський, В.Варзар, О.Шликевич, О.Русов та ін., які почали досліджувати проблеми, пов'язані з землеробством та розвитком промисловості порівняно з історичними документами. З'явилися статті "Общий обзор местопроживания казаков в Черниговской губернии" та "Народное образование в Черниговской губернии". Але у 1877 р. статистичний відділ закрили. Поновили його у 1881 р.

У 1885 р. була прийнята нова програма "Земского сборника...", яка передбачала друкування у ньому "монографій, матеріалів і відомостей з археології, історії, етнографії". Значну роль у пошуків роботі збірника відіграли Борис Грінченко та його дружина Марія Загірня. Б.Грінченко надрукував тут у 1895–1898 рр. "Этнографические материалы, собранные в Черниговском и соседних с ней губерниях", "Из уст народа. Этнографические материалы" (1901), "Литература украинского фольклора 1771–1900", а також праці О.Малинки, О.Білозерського, А.Червінського, М.Могилевського [6].

У збірнику були надруковані за редакцією відомого історика М.Василенка "Генеральное следствие о местностях" Ніжинського і Чернігівського полків, а також "Экстракт из указов и постановлений... собранных в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 года". Друкувалися у збірнику архівні та історико-краєз-

навчі матеріали, а також статті про українських письменників, які були пов'язані з Чернігівщиною.

Таким чином, "Земский сборник Черниговской губернии" перетворився із офіційно-службового на науково-краєзнавче видання, яке сприяло дослідженню історії, культури та етнографії Поліського краю. На жаль, на поч. ХХ ст. збірник втратив своє значення, бо 1912 р. земські збори Чернігівської губернії вирішили видавати щотижневик "Черниговская земская неделя". У 1914 р. збірник припинив своє існування, залишивши пам'ять про себе, адже до матеріалів, надрукованих у ньому, і нині звертаються дослідники краю [7].

У 1898–1919 рр. виходили "Труды Черниговской губернской архивной комиссии" (12 випусків), які склалися з двох відділів: офіційного, де подавалися матеріали про роботу комісії (протоколи засідань, річні звіти, програми фольклорних, етнографічних матеріалів тощо), та неофіційного, призначеного для публікацій статей з історії та етнографії Чернігівщини та сусідніх з нею територій ХVI–ХІХ ст., бібліографічних покажчиків (у 9–12 випусках вони становили $\frac{3}{4}$ обсягу).

Члени архівної комісії на своїх засіданнях обговорювали різні поточні питання, наукові доповіді, повідомлення, реферати, які потім друкували в "Трудах...". У зв'язку з тим, що штат Архівної комісії складався усього з 3-х чоловік (керівник справ, охоронець музею і архіву та сторож), то до роботи залучали науковців, любителів історії та культури, які складали громадську комісію, до якої входило 60–200 чоловік під керівництвом губернатора. Заступника обирали із членів громадської комісії. Членами архівної комісії були М.Коцюбинський, А.Верзилов, І.Шраг, О.Русов, П.Добровольський, О.Лазаревський та ін. Засідання були прилюдними, на них виголошувалися доповіді про життя і творчість Г.Сковороди, І.Котляревського, Т.Шевченка, П.Куліша, Г.Успенського.

З поч. 1900-х рр. члени архівної комісії почали більше цікавитися місцевою історією та культурою. На засіданнях розглядали реферати і повідомлення. "До історії літературних і громадських течій Малоросії", "Про місцеву старовину", "Про участь у відкритті пам'ятника І.Котляревському в Полтаві" та ін.

Протягом 1896-1901 рр. відбулося 12 засідань архівної комісії і видано три випуски "Трудов". З 1903 до 1918 р. вийшло 9 випусків, де з'явилося чимало наукових праць.

У кінці ХІ – на початку ХХ ст. практикували випускати "Календари Черниговской губернии". Вони виходили у 1886–1910 рр. Це були кваліфіковано підготовлені довідкові видання, у чотирьох розділах яких друкувалися матеріали зі статистики, історії, народної творчості, етнографії, підготовлені працівниками статистичного комітету [8].

У 1891 та 1892 р. виходили "Календари Черниговской епархии", які за структурою та матеріалом нагадували попередні. Правда, один із чотирьох розділів повністю присвячувався історії церкви. Історико-краєзнавче спрямування носив і "Черниговский историко-археологический календар", який виходив у 1906 р.

Відомий учений, доктор медичних наук Євген Володимирович Святловський, який все своє життя присвятив санітарній справі, заснував у Чернігові видання "Земский врач", яке здійснювалося протягом 1888–1891 рр. Це було досить кваліфіковане видання, спрямоване на допомогу медичним працівникам. В ньому піднімалися і суспільно-громадські питання, пов'язані з медициною. Матеріали не обмежувалися регіоном, а розкривали медичні проблеми всієї Російської імперії.

З 1908 р. до 1915 рр. у Чернігові виходив двічі на місяць журнал "Селянин", у якому подавалася різноманітна інформація для сільського населення. Це було дешеве на той час видання, яке коштувало півтора карбованця на рік.

Названі вище періодичні видання, що виходили у XIX – на поч. XX ст., у переважній більшості носили офіційний характер і друкувалися російською мовою. І все ж можна стверджувати, що вони сприяли розвитку культури у Чернігові, бо давали можливість публікувати деякі матеріали українською мовою, пробуджували інтерес читачів до своєї історії культури, змушували задуматися над тим, хто вони є насправді, яка їх історична доля.

На поч. XX ст. газети видавали також у повітових містах. Так, у Ніжині постійно виходили газети "Нежинская летопись" (1906), "Нежинская речь" (1906), "Нежинский листок" (1907), "Нежинская копейка" (1913–1914), "Нежинец" (1914–1916) та ін., а також журнал "Нежинская пчела" (1914–1916) [9].

У 20-х рр. у Чернігові виходили газети "Голос труда" (1917–1918), "Известия Черниговского губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов" (1919–1925), "Красное знамя" (1921–1925), "Червоний стяг" (1925–1932), "Большовик" (1932–1943), а також молодіжні – "Юношеская мысль" (1921–1933), "Молодий комунар" (1933–1941).

У період громадянської війни газета змінила назву. Так, під час німецької окупації у 1918 р. губерньська влада з Чернігова переїхала до Почепа (нині Брянська обл.), тому газета називалась "Известия Черниговского губернского и Почепского уездного исполкома Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов". У 1919 р. губвиконком переїхав до Чернігова, і газета поновила свою попередню назву.

У цей складний час ситуація змінювалася. Коли денікінці захопили Київ, радянський уряд переїхав до Чернігова, і газета виходила під назвою "Известия Совета рабоче-крестьянской обороны Украины и губернского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Черниговщины". В статтях лунали заклики боротися проти денікінців, організувати партизанські загони.

Після громадянської війни газета виходила під своєю попередньою назвою "Известия Черниговского губернского исполнительного комитета Советов рабочих, селянских и красноармейских депутатов". У 1921 р. вона отримала назву "Красное знамя". Її редактором був Микола Семенюк, який згодом закінчив Московський університет і став відомим перекладачем іноземної літератури. Відповідальним секретарем працював Василь Локоть. Свої матеріали він підписував псевдонімом А.Зорич. Почав друкуватися в Чернігівських газетах з 1919 р. У роки сталінізму у 1937 р. він був незаконно репресований. Прославився він як фейлетоніст, нарисист пізніше у центральних московських газетах "Правда" та "Известия".

У зв'язку з українізацією в країні газету перейменували у 1925 на "Червоний стяг". Газета функціонувала під цією назвою до 1932 р. У ній з'явилися вірші, нариси відомих уже в Україні письменників, які були родом з Чернігівщини – Василя Еллана (Блакитного), Павла Тичини, Дмитра Петровського, Зіновія Давидова.

У зв'язку з утворенням у 1932 р. Чернігівської області газету перейменували, і з цього часу вона почала називатися "Більшовик". Редактором був призначений Іван Федорович Сазонов, заступником – Олександр Георгієвич Бутко, відповідальним секретарем – Борис Новицький. Окремими відділами в газеті завідували Сергій Шаталов, Михайло Хазан, Олекса Десняк. При газеті згуртувалось об'єднання письменників області, яке очолив Олекса Десняк. До нього увійшли Михайло Хазан, Пилип Рудь, Борис Левін, Карпо Валовень, Василь Нефелін, Андрій Михайлюк, Олекса Юценко, Абрам Кацнельсон та інші.

У березні 1937 р. редакцію газети відвідав О.Довженко, який знімав на Чернігівщині свій фільм "Щорс".

У роки Великої Вітчизняної війни газета стала партизанською. 21 лютого 1943 р. на Брянщині вийшов перший номер "Більшовика". У важких умовах вийшло всього 16 номерів газети. Тут Степан Шуплик друкував свої публіцистичні та сатиричні вірші, які увійшли у його збірники "Пісні Лісограда" та "Пісні партизана діда Степана".

Серед бійців-партизанів був і колишній завідувач відділу листів у газеті Григорій Васильович Балицький, який очолив загін, мужньо боровся з фашистами. Йому присвоїли звання Герой Радянського Союзу.

Смертю хоробрих загинули на фронті працівники газети і її кореспонденти: Петро Артеменко, Лев Брайлівський, Лев Водоп'янов, Йосип Гальперін, Олекса Десняк, Микола Журавський, Марк Зумський, Григорій Левін, Павло Лупонос, Василь Новиков, Григорій Новик, Олександр Нікітченко, Михайло Островський, Самуїл Ратнер, Пилип Рудь, Степан Сова, Федір Таран, Арон Трояновський, Михайло Хазан, Григорій Шпекторов.

21 вересня 1943 р. радянськими військами був звільнений від фашистів Чернігів, а 7 листопада до Дня Жовтневої революції вийшов перший номер обласної газети під назвою "Деснянська правда". Перші її три номери підписав в.о.відповідального редактора С.Старженецький, який ще до війни працював у газеті, а з четвертого номера – Михайло Черевко, який був призначений на посаду відповідального редактора і працював на ній до 1946 р.

У матеріалах газети за 1943 р. сповіщалося про події на фронтах війни, про пленум обкому партії, що відбувся 15 і 16 листопада, на якому з доповіддю виступив перший секретар обкому партії М.Кузнецов "Про невідкладні заходи з відновлення господарства в районах, визволених від гітлерівської окупації, про відновлення навчання у школах Чернігова, зокрема у школі №6 імені М.Гоголя".

До газети приходили листи з фронту, у яких кореспонденти сповіщали про бойові дії, мужність і героїзм солдат.

У 1946–1960 рр. редактором газети був Євген Якович Писаревський, який був взірцем високого професіоналізму і відданості газеті, вмілим вихователем молоді. Співробітниками газети були Петро Приход, Сергій Старженецький, Григорій Шумацький, Василь Мірошниченко, Аркадій Полоцький, Михайло Брезкун, Степан Шуплик, Олександр Ігнатів, Ілля Оліферовський, Григорій Дерев'яно, Борис Левін, Ніна Тесельська, Тетяна Баскіна, Зіновій Іржавський, Володимир Ходінов, Олександр Бутько, Герман Дорохін, фотокореспондент Зіновій Кругерський. Це справжні ентузіасти, патріоти газети, які у складних умовах добували необхідний матеріал.

У газеті публікувалися як офіційні матеріали і документи про життя у воєнний і у повоєнний час країни та Чернігівщини, про відбудову в області, відновлення заводів і фабрик, колгоспів і радгоспів, шкіл, лікарень і будинків культури. На сторінках газети висвітлювався процес відбудови Чернігова, який майже весь був зруйнований у перші дні війни під час його бомбардування фашистами. Розповідалося і про відновлення Південно-Західної залізниці, пасажирського вокзалу, меблевої та музичної фабрик. Як свідчить найстаріший працівник газети Т.Баскіна, колишня завідувач відділу інформації, "то був особливий час високих душевних злетів, кращих сподівань,

осяяних світлом великої Перемоги. Таким почуттям і "дихали" сторінки "Деснянки", як ласкаво нарекли її читачі. Бо ж такими почуттями були сповнені серця самих деснянців – учорашніх фронтовиків, що повернулися до редакції, тих, хто трудився в тилу, пережив страхіття фашистської окупації, молоді, що тільки-но починала шлях у журналістику" [10].

Газета подавала не лише позитивні матеріали. У своїх статтях вона вказувала і на недоліки в житті міста чи окремих населених пунктів. Матеріали для газети добували часто у складних умовах, коли треба було добиратися до того чи іншого села на попутних машинах у різні пори року і за різних погодних умов. Кореспондент газети В.Нємченко згадував: "У відрядження я їздити любив завжди. Адже там, на місцях, відкриваєш щось нове, знайомишся з цікавими людьми... Працюючи у відділі промисловості, побував на далеких бурових, де добуваються нафта, газ, а також біціофіт. В Ічні вже тоді почали споруджувати водолікарню... Разом з тим освоював столицю Придесення – Чернігів. Часто бував на таких підприємствах, як "Хімволокно", комвольно-суконний комбінат, на заводі "Жовтневий молот", на фабриках... "Деснянка" з номера в номер повідомляла про їхні трудові здобутки" [11].

У 1967 р. за значні успіхи у висвітленні життя області газета була нагороджена орденом "Знак Пошани". Головним редактором у цей час був Феодосій Лукич Сендзюк, талановитий журналіст і організатор видавничої справи, який турбувався про побут і творчий ріст працівників газети, організовував так звані "середки", на яких відбувалися зустрічі з письменниками, діячами культури. У 1976 р. газета удостоїлася Почесної грамоти Президії Верховної Ради УРСР, а тодішньому редакторові Івану Іллічу Музиченку, який очолював газетярський колектив з 1976 до 1990 р., а також його заступникам, найстарішим журналістам газети Іллі Ананійовичу Оліферовському та Михайлу Дмитровичу Брезкуну присвоєно звання "Заслужений працівник культури УРСР".

У 60–80-х рр. у газеті працювали Микола Ліхачов, відповідальний секретар, талановитий лідер, і його наступник Григорій Янушкевич, заступник редактора Василь Мірошніченко, Борис Коваленко, Андрій Фомічов, Петро Кошель, Володимир Бібчук, Валерій Інютін, Віталій Леус, Аркадій Полоцький, Василь Мошура, Володимир Назаренко, Лариса Махіна. "Деснянка" – то поезія і яскраві матеріали Кузьми Журби, Петра Пулінця, Любові Довбенко, які, на превеликий жаль, так рано пішли з життя, Віктора Мухи, Петра Куценка, Миколи Будлянського, Петра Громогого. Це публіцистика Олександра Каранди, "Чернігівська старовина" Володимира Сапона, житейські історії Євдокії

Тютюнник і Зої Назарової, душевні публікації Валентини Будко, Лідії Кузьменко, Олени Куксової, Ніни Волох, Ніни Тесельської, Олени Каранди, Алли Зіневич, Елли Мухи.

Надовго запам'яталися матеріали з газетних розділів "Лелека", "Недільна сторінка", "Рідне місто моє", які вела старійшина "Деснянки" Тетяна Баскіна, що віддала 60 років свого життя улюбленому виданню.

У 90-х рр., коли Україна встала на шлях незалежності, газета відображала всі процеси життя. 30 листопада 1991 р. був опублікований матеріал про Акт проголошення незалежності, а потім – про участь жителів Чернігівщини у Всеукраїнському референдумі і перших президентських виборах.

У 1993 р. відбулося злиття редакції та видавництва "Десна" і створення редакційно-видавничого комплексу "Деснянська правда". Рішенням Обласної ради народних депутатів головним редактором був призначений Володимир Павлович Борисенко. Як відзначають самі журналісти, ця реорганізація виявилася оправданою, оперативніше стали вирішуватися виробничі та творчі питання. З'явилися диктофони та інші технічні засоби, зміцнювалася і виробнича база. Позбавилися зарегламентованості і працівники газети та журналісти. Володимир Борисенко турбувався, щоб газета була змістовною і цікавою для читачів.

Газета ХХ ст. не може обійтися без світлин. Збагачували її фотоматеріали Валентина Школьного, Валерія Інютіна, Григорія Бібіка, Володимира Ятченка, Миколи Тищенка, малюнки художників Ігоря Ткачова, Миколи Небилиці.

Крім публіцистичного та нарисового матеріалу, в газеті з'явилося чимало літературного матеріалу, бо працівники газети були не лише журналістами, а й поетами, прозаїками. На сторінках "Деснянки" часто друкувалися вірші Кузьми Журби, Станіслава Реп'яха, Дмитра Куровського, Петра Пулінця, прозові твори Любові Довбенко, а пізніше Петра Куценка, Володимира Сапона, Миколи Будлянського. У 1998 р. колектив редакції відзначив 160-річчя газети. Головного редактора нагородили орденом "За заслуги" III ступеня, а трьом завідуючим відділами – Миколі Будлянському, Олександрю Каранді та Володимирю Сапону присвоїли звання заслужений журналіст України.

Нині в газеті "Деснянська правда" працюють найдосвідченіші журналісти Чернігова, вона і тепер є "головною газетою області", а її засновниками є обласна рада, облдержадміністрація та первинна організація журналістів редакції. Головний редактор – Леонід Ісаченко.

Перегортаючи газетні сторінки за майже 175-річний її період існування, не лише бачимо яскраву, творчу журналістську роботу, а

разом з публікаціями пізнаємо багату історію краю, довідуємося про численних його представників: героїв і простих трударів. У газеті відбиті віхи культурного життя не лише Чернігова, а й регіонів, бо тривалий час це було єдине міжрегіональне періодичне видання.

У пореволюційний час та в роки громадянської війни не було спеціальних молодіжних газет. Практикували випускати листівки, які мали різний зміст залежно від ситуації, яка складалася у той час на Чернігівщині. Крім цього, готували окремі молодіжні сторінки на кшталт "Страничка красной молодежи", які друкувалися на сторінках газет "Знамя советов" та "Красное знамя" у 1920–1922 рр.

Після організації в Чернігові комсомолу на засіданні пленуму губкому було вирішено видавати двотижневу газету "Юношеская мысль", перший номер якої вийшов 7 червня 1921 р. Таким чином, у молоді з'явилася своя газета, з сторінок якої можна було не лише довідатися про комсомольське життя в країні, області, а й поділитися думками про наболіле, про шляхи вирішення актуальних проблем. На жаль, примірники газети тих часів не збереглися, тому важко визначити, до якого часу вона виходила. Протягом 20-х рр. періодично друкувалися з'являлися також газети "Искусство" (1920), "На голод" (1921), "Пролетарий Черниговщины" (1921), "Искры искусства" (1924), "Селянська газета" (1921–1925), "Червоний стяг" (1921–1925), "Робітничий шлях" (1926–1927).

У періодичному літописі зазначено також газету "Молодий неза- лежник", друкований орган сільської молоді. №2 від 10 грудня 1922 р. та останній, від 17 червня 1923 р., які збереглися у Книжковій палаті, засвідчили час її існування. Вона виходила як додаток до газети "Селянське життя". Існують деякі відомості про газету губкому ЛКСМ України "Большевистские резервы" як додаток до газети "Красное знамя", що друкувалася у 1921–1924 рр. У 1921–1925 рр. виходила газета "Молодий більшовик", часопис селянської молоді Правобережжя України та Чернігівщини, який виходив двічі на тиждень і був органом як Київського округу ЛКСМУ, так і Білоцерківського, Бердичівського, Уманського, Черкаського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Конотопського, Ніжинського, Коростенського, Волинського, Шепетівського, Вінницького, Проскурівського, Кам'янецького, Могилівського, Тульчинського округів.

З 1 січня 1933 р. і до 6 серпня 1941 р. виходила газета "Молодий комунар" як орган Чернігівського обкому і МК ЛКСМ України. За цей час було випущено 1638 номерів газети. Її редакторами були Іван Куліковський, П.Бакуров. У молодіжній газеті було багато матеріалу про життя комсомольців у різних містах та селах Чернігівщини, про трудові подвиги молоді, зокрема в колгоспах, на підприємствах, про

бойову підготовку червоноармійців і захист батьківщини, про шкільні та студентські будні тощо. Широко висвітлювалися вибори до Верховної Ради УРСР у 1938 р. і 1939 р. та обрання заступником голови Верховної Ради УРСР дитячого лікаря з Ніжина Поліни Григорівни Радченко писали про передовиків виробництва і їх нагородження. У редакції газети у цей час працювали І.Курач, К.Безверхий, А.Грищенко, С.Щербаков, В.Вербинський.

Значне місце на сторінках газети посідали літературні матеріали. У цей час можна було зустріти в газеті твори тих, хто мав уже досвід роботи, і молодих авторів, студентів, учителів та сільської молоді: Олекса Десняк, Михайло Хазан, Пилип Рудь, Іван Курач, Петро Артеменко, Борис Левін, Андрій Бурлака, Іван Цинковський, Василь Бережний, Володимир Котов, Олекса Ющенко, Григорій Кривченко, Михайло Кокта, Микола Ігнатенко, Андрій Куськало, Федір Береза, Іван Москаленко, Іван Гончаренко, Микола Шамота, Олександр Шкура, Йосип Дудка та інші. Усе це була талановита молодь, яка згодом зміцнила свій літературний талантизм, збагатила власний поетичний почерк. Переважна їх більшість пізніше посіла помітне місце у творчому житті України. В газеті часто з'являлася "Літературна сторінка" [12].

У 20–30-х рр. ХХ ст. у районах виходили свої газети: "Нове село" – у Ніжині, "Правда Прилуччини" – у Прилуках, "Прапор комуні" – у Бахмачі, "Соціалістична Срібнянщина" – у Срібному, "Шлях колгоспника" – у Новгороді-Сіверському, "Червоний прапор" – у Чернігові, "Червона Носівщина" – у Носівці, "Соціалістичний наступ" – у Варві, "За більшовицькі темпи" – в Ічні, "За більшовицькі кадри" – у Холмах, "Колгоспник Дмитрівщини" – у Дмитрівці, "Комунар" – у Городні, "Прапор Леніна" – у Яблунівці, "Соціалістичне село" – у Малій Дівиці, "Ударник ланів" – у Комарівці та ін., де друкувалися матеріали як загальнодержавної інформації, так і місцевої. У багатьох із них також друкувалися літературні твори як на спеціальній "Літературній сторінці", так і серед інших матеріалів.

У повоєнний час молодіжна періодика не виходила, і лише з 1961 р. до 27 березня 1963 р. почали видавати газету "Комсомолец Чернігівщини", а з 1 січня 1967 р. почала виходити газета "Комсомольський гарт", яка нині називається "Гарт". Тривалий час її очолює відомий поет в Україні і чудовий журналіст, організатор видавничої справи Дмитро Іванов.

Нині у кожному районі Чернігівщини та в деяких містах виходять газети та журнали. Серед них обласні газети: "Деснянська правда", "Гарт", "Чернігівські відомості", у Ніжині – "Ніжинський вісник", "Вісті", у Прилуках – "Прилуччина в новинах, подіях, коментарях" та "Град Прилуки", у Бахмачі – "Голос Присеймів'я", у Бобровиці – "Наше

життя", у Борзні – "Вісті Борзнянщини", у Варві – "Слово Варвинщини", у Городні – "Новини Городнянщини", в Ічні – "Трудова слава", у Козельці – "Новини Придесення", у Коропі – "Нові горизонти", у Корюківці – "Маяк", у Куликівці – "Поліська правда", у Мені – "Наше слово", у Носівці – "Носівські вісті", у Новгороді-Сіверському – "Сіверський край", у Ріпках – "Життя Полісся", у Семенівці – "Жизнь Семеновщины", у Сосниці – "Вісті Сосниччини", у Срібному – "Срібнянщина", у Талалаївці – "Трибуна хлібороба", у Щорсі – "Промінь", у Чернігівському районі "Наш край". Крім районних газет, виходять також періодичні видання різних партій, об'єднань та організацій, підприємств, навчальних закладів, багатотиражки, які займаються висвітленням різних суспільно-політичних, громадських та культурних питань у регіонах.

У кін. ХХ – на поч. ХХІ ст. з'явилися журнали та наукові збірники у Чернігові – "Літературний Чернігів" (з 1993 р., гол. ред. – М.Ткач), "Сіверянський літопис" (з 1994 р., гол. ред. – С.Павленко), у Ніжині – "Література та культура Полісся" (з 1990 р., засновник і гол. ред. Г.Самойленко), "Ніжинська старовина" (з 2005 р., упорядники – С.Зозуля та О.Мороз), у навчальних закладах виходять "Наукові записки" та інші видання місцевого та професійного значення. Періодика збагатилася за два століття не лише кількісно, але й технічно. Свобода слова в незалежній Україні дала можливість журналістам розкривати найскладніші проблеми сучасності.

Література

1. Указатель статей по истории, археологи и этнографии, помещенных в "Черниговских губернских ведомостях" за 1838–1906 гг. // Труды губернской архивной комиссии. – 1908. – Вып. 7. – 2-й отд. – С. 1–142.
2. Самойленко Г. В. Леонід Глібов у колі сучасників / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2011. – 127 с.
3. Сиваченко М. Дослідження і матеріали / М. Сиваченко, О. Деко. – К., 1969. – С. 137–138 (документ № 2).
4. Там само (документ № 5). – С. 41.
5. Указатель статей, помещенных в "Черниговских епархиальных известиях" (1861–1905) / [состав. К. Карпинский] // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1905. – Вып. 6. – С. 162–209.
6. Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в "Земском сборнике Черниговской губернии" за 1869–1905 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1905. – Вып. 6. – С. 213–250.
7. К истории издания "Земского сборника" // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1903. – Вып. 1. – С. 213–250 ; Гапієн-

ко А. Історико-краєзнавчі матеріали в "Земском сборнике Черниговской губернии" / А. Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 97–101 ; Дудко В. По сторінках "Земского сборника..." / В. Дудко // Вітчизна. – 1986. – № 5. – С. 180–182.

8. Руденко В. З історії чернігівської преси / В. Руденко // Чернігівські відомості. – 2007. – 24 січня. – № 4 (828).

9. Самойленко Г. В. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1995.

Ч. 1 : Література. – 1995. – 100 с.

10. "Деснянській правді" – 165 : спецвипуск // Деснянська правда. – 2003. – 31 січня. – С. 9 ; Журналісти Чернігівщини. – Чернігів, 1996. – 200 с.

11. Немченко В. Погляд крізь роки / В. Немченко // Деснянська правда. – 2003. – 30 січня. – С. 3.

12. Самойленко Г. В. Літературне життя Чернігівщини ХІІ–ХХ ст. / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2010. – 329 с.

УДК 94(477)"1950/1960"(045)

В.Ф.Лисак

Медичне обслуговування сільського населення України у 1950–1960-х рр.

Розглянута проблема медичного обслуговування сільського населення України у 1950–1960-х рр. У результаті аналізу документів про стан сільських медичних закладів, ступень захворювань селян автор дійшов висновку, що медичне обслуговування селян було доволі низької якості. Хоча певні позитивні зрушення мали місце в питанні боротьби з інфекційними захворюваннями, все ж таки поганий стан сільських лікарень, нестача медичного персоналу, незабезпеченість медичних закладів транспортом і інструментами, значна відстань лікарень від населених пунктів не дозволяли селянам у їх буденному житті отримати кваліфіковану та своєчасну медичну допомогу.

Ключові слова: медичне обслуговування, сільське населення, медичні заклади, медичний персонал, захворювання.

Рассмотрена проблема медицинского обслуживания населения Украины в 1950–1960-х гг. В результате анализа документов о состоянии сельских медицинских учреждений, степени заболеваемости крестьян автор пришел к выводу, что медицинское обслуживание крестьян было низкого качества. Хотя некоторые позитивные изменения имели место в вопросе борьбы с инфекционными заболеваниями, тем не менее плохое оснащение

сельских больниц, нехватка медицинского персонала, транспорта и инструментов, большие расстояния между сельскими больницами и населенными пунктами не позволяли крестьянам в их повседневной жизни получать квалифицированную и своевременную медицинскую помощь.

Ключевые слова: медицинское обслуживание, сельское население, медицинские учреждения, медицинский персонал, заболевания.

A problem of medical service of rural population of Ukraine in 1950–1960 is considered. Having analyzed the documents of medical institutions' status and degree of peasants' diseases, the author has made a conclusion, that medical service of peasants had a quite low quality. Though certain positive changes had place in issue of infectious diseases control, poor status of rural hospitals, lack of medical staff, transport and instruments, significant distance from localities to hospitals didn't give a possibility to peasants in their everyday life to get qualified and timely medical assistance.

Key words: medical service, rural population, medical institutions, medical staff, disease.

Якість та рівень життя громадян України у 1950–1960-х рр. напряму залежали від роботи закладів соціально-побутової сфери. При цьому якщо у містах вона була більш-менш налагодженою, то у сільській місцевості залишалося безліч проблем, які в цілому дуже повільно вирішувалися, а подекуди перетворювалися на хронічні недоліки, з якими сільська громада не могла впоратися самотужки.

Українське село 1950–1960-х рр. переживало черговий етап перетворень, було розпочато та запроваджено декілька прогресивних, на думку їх ініціаторів, реформ, до того ж, дійсно, в селах України відбувалися зрушення. У тому разі це стосувалося медичного обслуговування сільських мешканців. З погляду на це актуальним є вивчення становища соціально-побутової інфраструктури українського села, від якого залежали якість та рівень повсякденної практики українського селянства.

Фізичне здоров'я людини має велике значення для якісного розвитку країни. Це впливає на результативність праці кожного індивіда, від чого залежить матеріальне становище родини, можливості вдосконалення побуту, відпочинку та, врешті, здорове морально-психологічне становище. Поряд з тим фізичне здоров'я окремої людини впливає на ефективність розвитку всього суспільства.

Метою статті є вивчення проблеми медичного обслуговування сільських мешканців України у 1950–1960-х рр. у контексті повсякденного життя. Автор вважає доцільним охарактеризувати загальний стан здоров'я селян, становище сільських медичних закладів, забезпе-

чення медичним інструментом та узагальнити якість і рівень надання медичних послуг населенню сіл.

Історіографічну базу статті складають праці таких авторів, як В.М.Даниленко, В.Баран та ін. [1; 2]. У них проаналізовано умови існування села і селянства у 1950–1960-х рр. Вагоме значення для розуміння проблеми охорони здоров'я та змін, що відбувалися у цьому питанні, мають праці І.М.Романюка, І.В.Рибака [10; 11]. Попри величезну роль зазначених праць у вивченні життєдіяльності села і сільської спільноти проблема медичного обслуговування сільських мешканців у 1950–1960-х рр. у контексті повсякденного буття не стала предметом окремого дослідження.

Джерельну базу статті складають документи Міністерства охорони здоров'я, відділу медичної статистики, які включають річні звіти облздороввідділів про діяльність сільських дільничних лікарень, звіти про хід виконання Постанови ЦККП України "Про заходи покращення медичного обслуговування сільських громадян", довідки про обстеження роботи обласних лікарень, матеріали облздороввідділів областей України, сесії обласної Ради депутатів трудящих Харківської області "Про стан і завдання охорони здоров'я Харківської області", матеріали перевірки медичного обслуговування населення сіл, матеріали Міністерства держконтролю УРСР про хід будівництва лікарень та інших лікувальних закладів.

В умовах тяжких повоєнних десятиліть медичне обслуговування сільських мешканців України напряду залежало від щільності мережі медичних закладів на селі, наявності кваліфікованих кадрів, а також оснащеності медичними приладами, інструментами та ліками. Сільське населення потребувало ефективної медичної допомоги. Профілактичні огляди селян давали на той час невішну статистику. У 1958 р. було обстежено 1,2 млн членів сільськогосподарської артілі і 1,6 млн школярів [13, арк. 10]. У комісії з професійного огляду входили хірурги, терапевти, стоматологи та гінекологи. Огляди проводилися двічі на рік. У зимовий період завершувалися в січні для оздоровлення хворих до початку посівної кампанії. Професійні огляди працівників ферм, яких класифікували як працівників харчової сфери, проходили комплексно в центральних районних лікарнях з лабораторними аналізами [4, арк. 3].

Кількість хворих за деякими захворюваннями наприкінці 1958 р. була значно більшою у східних та південних областях. Розповсюдженою хворобою був активний туберкульоз легенів. Найбільший показник хворих на цю хворобу був зареєстрований серед мешканців сіл Хмельницької, Одеської, Рівненської, Тернопільської областей [13, арк. 12]. Сільське населення страждало і на гіпертонічні, шлунково-

кишкові хвороби, гастрити. При цьому вони мали високі показники, особливо у Вінницькій, Рівненській та Тернопільській областях. Від хвороб шлунково-кишкового тракту страждали і діти до 2-х років. Серед загальної кількості гастритів дітей до 14 років 25,5% припадало на дітей до 2-х років життя [13, арк. 23]. Причинами розповсюдженості кишкових захворювань серед малих дітей медики вважали ранній термін завершення годування грудьми (4–6 місяців), що було пов'язано з великим фізичним навантаженням на жінку, необхідністю працювати у колективному господарстві і далека відстань до місця роботи [5, арк. 40]. Жінкам доводилося віддавати дітей до дитячих ясел, які часто були створені на швидкуруч, приміщення були погано обладнані, подекуди знаходилися в аварійному стані. 1954 р. у сільській місцевості Харківської області 50% дитячих ясел були джерелом дизентерії [5, арк. 36]. Найбільш високі показники захворювань на гастрит дітей до 14 років були в Одеській і Закарпатській областях [13, арк. 23]. Діти до 14 років потерпали від таких захворювань, як гостра дизентерія, хронічна дифтерія, скарлатина, кір, коклюш. У 1958 р. найбільший показник хвороби на скарлатину та кір був зареєстрований у Вінницькій області [13, арк. 21].

Статистика давала висновки, що протягом 1958 р. кількість хворих на селі зросла. Під час профілактичних оглядів було виявлено менше здорових людей наприкінці року, ніж на його початку. Якщо на поч. 1958 р. було виявлено серед обстежених 91 тис., то наприкінці року – тільки 81 тис. здорових людей [13, арк. 13].

Розповсюдженими були ангіна, грип, хвороба Боткіна, нефрити та інші захворювання нирок і сечових органів, хвороби жіночих статевих органів. Захворюваннями рота та зубів страждали 1,1 млн дітей в сільській місцевості. Про якість медичного обслуговування сільських громадян свідчить статистика вилікованих та померлих. Усього за 1958 р. на стаціонарному лікуванні перебувало 238,5 тис. осіб, з яких 1,5% померли. Від механічних травм з порушенням кісток померло у 1958 р. 2,6% від загальної кількості травмованих, які знаходилися на стаціонарному лікуванні [13, арк. 24]. В цілому сільський травматизм був доволі розповсюдженим явищем. Причиною цього було порушення правил техніки безпеки. У 1964 р. 42% травм у районах Харківської області було отримано внаслідок поганих умов праці та порушення техніки безпеки. До того ж механізаторів часто допускали до роботи в нетверезому стані [6, арк. 29].

Збільшення смертності спостерігалось у жовтні та листопаді 1958 р., що збіглося з максимальною кількістю захворювань на грип. Звіти стверджують, що саме в сільській місцевості була найбільш

висока питома вага померлих, що напряму пов'язано з недостатнім медичним обслуговуванням селян [15, арк. 279].

У структурі захворювань сільського населення у 1957 р. на другому місці перебували хвороби нервової системи, що складало 7,1%, хвороби очей – 4,2%. Такий доволі стислий аналіз показує, що сільським мешканцям України вкрай необхідна була кваліфікована медична допомога [15, арк. 286].

Протягом 1951–1969 рр. у сільській місцевості було створено 44,4 тис. ліжко-місць. При цьому більшість з них було побудовано на кошти колгоспів – 32,4 тис., тобто 72,9%. У перші повоєнні десятиліття введення в дію лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів проходило дуже повільно. Протягом п'ятої п'ятирічки (1951–1955) колгоспи ввели в дію 0,4 тис. ліжко-місць. Надалі цей процес поживався, і в 1961–1965 рр. до послуг сільського населення було надано 14,1 тис. ліжко-місць [9, 412].

Зазначимо, що будівництво сільських медичних закладів проходило з великими труднощами. Не вистачало будівельних матеріалів, робочих рук, матеріальних коштів. Це впливало і на якість введених у дію лікарень, аптек, фельдшерсько-акушерських пунктів. Комісія Міністерства держконтролю УРСР викривала багато недоліків у будівництві і роботі сільських лікарень. У с. Велика Костниця Ямпільського району Вінницької області перевірка 1955 р. засвідчила, що будівництво одноповерхової туберкульозної лікарні було розпочато у 1951 р. Однак через низьку якість виконаних робіт і нестачу будівельних матеріалів будівництво лікарні було зупинено. На той час туберкульозна лікарня на 23 ліжка працювала у непристосованому приміщенні, що не дозволяло проводити якісне медичне обслуговування населення сіл. На одного хворого припадало 3,8 м² корисної площі за норми 7,5 м². Хворі перебували в тісноті [12, арк. 6–13].

Подібна ситуація була характерна для будівництва лікарень у райцентрах Іваничи, Цумани, Заболотье і Ратно Волинської області. За крайньої потреби на селі медичних закладів існувала практика введення в дію корпусів лікарні без водопостачання і каналізації. В с. Ратно приміщення пральні експлуатувалося частково як пральня і як пологове відділення на 12 ліжок. Неякісно виконані будівельні роботи викликали осипання штукатурки, в приміщеннях було сиро. В інфекційному корпусі на 10 ліжок знаходилося 46 хворих, стіни у приміщенні вкривала пліснява. Комісія зробила висновок, що лікувальні корпуси, введені в дію, не відповідають санітарно-гігієнічним нормам [12, арк. 14–21].

У Житомирській області в с. Словечко лікарня була здана в експлуатацію без водопостачання та каналізації. Така ж ситуація була

в лікарні райцентру Потіївка. Воду в лікарню підвозили транспортом. Відсутність водопостачання і каналізації негативно впливала на можливості правильної експлуатації лікувальних приміщень, хворі не мали можливості користуватися санвузлами, ванними кімнатами [12, арк. 22–31].

У с.Розважев Київської області будівництво лікарні було розпочате у 1949 р. У 1955 р. працювало пологове відділення на 15 ліжок. Оскільки катастрофічно не вистачало місця, адміністрація лікарні прийняла рішення розмістити в цьому відділенні всіх, хто мав потребу стаціонарного лікування. Порушення норм будівництва викликало необхідність додаткових робіт, що вело до зайвих матеріальних витрат [12, арк. 32–36].

Нестача ліжок у лікувальних закладах сільської місцевості призвела до того, що використовувалися старі, тісні, необладнані приміщення. У 1954 р. 86,1% збільшення ліжок-місць у сільській місцевості перебували у вже діючих лікувальних приміщеннях і навіть дитячих яслах і тільки 13,9% – у нових побудованих лікарнях. Це призводило до скупченості хворих, створювало несприятливі умови для підтримки чистоти у приміщеннях і порушувало гігієнічні норми [12, арк. 37].

У с.Леско-Радьковська Харківської області дільнична лікарня на 15 ліжок-місць розташовувалася в центрі села. Вона включала будинок стаціонару (старий, дерев'яний, із залізною покрівлею). Таким самим було приміщення амбулаторії. Будинок кухні-пральні був новим, з цегли, вкритий толем. На території лікарні знаходився дерев'яний обмащений глиною сарай із солом'яною покрівлею [7, арк. 4]. Вода в колодязі була непридатною для споживання. Районні лікарні були занадто перевантажені, оскільки обслуговували декілька районів. У лікарнях було незатишно. Це відбивалося на результативності лікування. Під час наради медичних працівників Харківської області було зроблено акцент на захворюванні туберкульозом у сільській місцевості. Через недостатню кількість лікувальних приміщень у 1953 р. було госпіталізовано тільки 25% хворих на туберкульоз. Туберкульозні відділення перебували у спеціально відведених для них хатах. А між тим показники захворювань на туберкульоз не тільки не зменшилися, а навіть зросли [5, арк. 15]. Більш-менш надійними і добротними були лікарні, побудовані ще земствами. Вони добре збереглися. Одною з таких була Горохівська дільнична лікарня у Харківській області [7, арк. 4]. Фельдшерсько-акушерські пункти також знаходилися у жахливому стані. Дерев'яні, вкриті очеретом будинки і сараї, обмащені глиною [7, арк. 5] такий вкрай непривабливий вигляд протягом 1950-х рр. мали більшість медичних закладів у сільській місцевості.

На сер. 1960-х рр. сільські медичні заклади навіть районного значення не відповідали елементарним правилам санітарії та гігієни. Наприклад, 1964 р. у Харківській області центральна лікарня одного з районів була забезпечена місце-ліжками тільки на 50%. У палатах була значна скупченість, повітря сире й затхле, з-під підлоги дув вітер. Воду санітарки носили вручну, дітей купали рідко. Хворі були розміщені у коридорах, в палатах холодно, в їдальні стіни вкриті грибок і мокрі. У поліклініці було 9 профілактичних кабінетів, які розташовувалися у 6 кімнатах. Реєстратура розміщувалася на веранді, документація і амбулаторні картки – на підлозі і на підвіконні. Невпорядкованість документації і тривалий пошук карток спричинювали великі черги хворих людей [8, арк. 1,2].

Як бачимо, у сільських лікарнях не вистачало ліжко-місць. Наприклад, у районних лікарнях було тільки 2–3 ліжка для хворих із неврологією, захворюваннями очей, отолорингічних хворих [15, арк. 286]. З 27 районних лікарень Черкаської області у 1957 р. тільки 7 мали неврологічні відділення з 4 ліжко-місцями [15, арк. 287]. Така ж ситуація була у Чернігівській, Житомирській, Сумській, Станіславській та інших областях.

Цю характеристику необхідно доповнити дуже важливим компонентом – оснащеність медичними інструментами та діагностичними приладами, без чого загалом не можливе надання медичної допомоги. 1954 р. у більшості сільських лікарень була застаріла медична техніка: не було ламп для операційної, рентгенівської апаратури, автоклавів [5, арк. 6]. Стерилізація медичних інструментів, як правило, відбувалася в районних лікарнях [5, арк. 37]. Для проведення обстеження потрібні були рентгенівські пересувки та флюорографічні установки. Для їх якісної роботи не вистачало механіків, оскільки в умовах малої напруги потрібно було зробити так, щоб знімок був якісним. Не вистачало навіть пеніциліну та спирту. На поч. 1950-х рр. лише 65,6% районних лікарень мали рентгенівські апарати, а сільські дільничні лікарні – лише 24%. Навіть 1965 р. тільки 87,3% сільських дільничних лікарень було обладнано клініко-діагностичними, 61,1% – фізико-терапевтичними лабораторіями, 45,6% – рентгенівськими кабінетами, 2,8% – електрокардіографами [11, с. 201].

Катастрофічно не вистачало зубопротезних кабінетів. У 1957 р. у 1440 дільничних лікарнях працювали такі кабінети, що складало на той час 64%, тобто 36% (824 лікарні) не були забезпечені такими видами медичного обслуговування сільського населення. Найгірше здійснювалася медична зубна допомога в селах Хмельницької області, де тільки 44% дільничних лікарень мали зубопротезні кабінети, в Луганській області – 30% [15, арк. 291].

Питома вага амбулаторних прийомів на фельдшерсько-акушерських пунктах складала у сільській Україні у 1958 р. 53,7% серед усіх амбулаторних прийомів у сільських медичних закладах, а серед обслуговування на дому – 88,1% [15, арк. 292].

Наступною проблемою був транспорт, точніше, його відсутність. Одна дільнична лікарня обслуговувала 3,9 колгоспів, 3,4 сільради, 13,5 населених пунктів, а один фельдшерсько-акушерський пункт – 1,9 сіл (дані на поч. 1960-х рр.) [10, с. 193]. В умовах віддаленості населених пунктів відвідування хворих лікарями без транспорту ускладнювалося. Наприклад, у Харківській області на одного лікаря припадало в сільській місцевості у чотири рази більше населення, ніж у м.Харкові, – 400 осіб на одного лікаря [6, арк. 15]. За інструкцією, транспорт – звичайні коні – розраховувався із кількості ліжок, чим менше ліжок, тим більше урізувалися права мати транспорт [5, арк. 73]. Для того щоб відвідати хворого, лікар витрачав 3 години, оскільки йшов пішки. До того ж часто хворих госпіталізували на велику відстань до районних і навіть міських лікарень. Возили кіньми, а за їх відсутності – волами [5, арк. 6]. Багато залежало від голів колгоспів. Наприклад, у с.Бригадировка Харківської області у 1959 р. фельдшер і акушер не могли протягом 6 годин отримати транспорт, унаслідок чого жінка-породілля загинула. Керівники господарств не завжди вчасно надавали допомогу медичним працівникам транспортом [4, арк. 23]. Лише близько 50% сільських лікарень України були забезпечені транспортом [11, с. 201].

Це значно збільшувало час на доставку тяжких хворих у стаціонари. Наприклад, у 1958 р. доставка гострих хірургічних хворих після 24 годин від початку захворювання становила 15,8% за всіма областями в середньому, а в окремих – значно більше. У Луганській області майже половина гострих хірургічних хворих була доставлена в стаціонар після 24 годин початку хвороби – 49,3%, у Сталінській – 32,2%, Волинській – 45,7%, Львівській – 32,1%, Одеській – 30,2%, Кримській – 29,9% [15, арк. 295].

Хворі селяни мали їздити до лікарень за 15–20 км через погану забезпеченість ліками та медичними інструментами, а також нестачу кваліфікованих кадрів медичного персоналу в сільській місцевості [5, арк. 5]. Наприклад, у сільській місцевості Харківської області у 1964 р. було затверджено 2545 лікарських посад, а працювало тільки 1519 фізичних осіб. Багато хто працював за сумісництвом, охоплюючи 1,5 а то й 2 ставки. Навіть у такий спосіб 500 лікарських посад не було заміщено. Були лікарські дільниці без постійних лікарів [4, арк. 23]. Така ж ситуація була характерною для середнього медичного персоналу. Не вистачало 150 фельдшерів, і 190 акушерів [4, арк. 24]. Із

загальної кількості фельдшерсько-акушерських пунктів 18 не функціонувало, оскільки був відсутній медичний персонал.

Така ситуація характерна і для інших областей України. В середньому у сільській місцевості України забезпеченість лікарями на 10000 осіб складала 2,5% [6, арк. 15]. На сер. 1960-х рр. у сільській місцевості забезпеченість лікарями становила 50% [11, с. 203]. У районних лікарнях не було невропатологів, окулістів, отоларингологів [8, арк. 3]. Лікарі виїжджали з сіл через невлаштованість, відсутність житла, а також незадовільні умови роботи. Багатьох, хто залишався працювати на селі, зтягували буденність і рутина [5, арк. 143]. Вони були далекі від новітніх досягнень медичної науки, працювали із старим обладнанням, багато часу витрачали на відвідування хворих. До того ж удома було своє господарство.

Значна частка хворих у сільських медичних закладах обслуговувалася на амбулаторному прийомі і на дому середнім медичним персоналом. Із загальної кількості прийнятих на амбулаторному прийомі в сільських районних і дільничних лікарнях у 1955 р. було прийнято 10,7% фельдшерами, у 1956 р. – 11,1%, у 1957 р. – 11,7%. Тобто кількість хворих, прийнятих фельдшерами, зростала. У деяких областях вона була навіть більшою за середньостатистичні показники по всій сільській Україні: у Херсонській області – 24,3%, у Дніпропетровській – 22,5%, у Дрогобицькій – 21%, Запорізькій – 18,1%, Житомирській – 17,6%. 1958 р. в Україні нараховувалося 183 дільничних лікарні і 62 дільничних амбулаторії без лікарів [15, арк. 290].

Узимку прийом на фельдшерсько-акушерському пункті розпочинався о 9 годині ранку і тривав до 12 години. Потім проводилися профілактичні роботи, щеплення, патронажі, огляд населення, школи, подвірні огляди. Навесні розклад роботи лікарняної дільниці підпорядковувався новому графіку сільськогосподарських робіт. Прийом розпочинався о 6 годині ранку і тривав до 9 години, а в другій половині дня з 18 до 21 години. Як бачимо, робочий день медперсоналу був доволі напруженим і тяжким, враховуючи велику відстань між колгоспами, населеними пунктами та погану забезпеченість транспортом. Багато хто не витримував такого навантаження і незручностей і виїжджав із села [5, арк. 9].

На селі якість медичного обслуговування, як і вирішення більшості інших проблем, залежала від здібностей, ініціативності, відданості своїй справі. З метою зменшення дитячої смертності в селах деякі лікарі створювали відповідні психологічні умови, які сприяли кращому нагляду за малими дітьми. В с.Свірж Бобрського району Львівської області у 1958 р. дільничний лікар кожного разу виїжджав до дитини, яка захворіла, і примушував матір госпіталізувати хвору дитину. Крім

того, лікар фотографував дітей, робив стенд і вивішував фото дитини, за якою мати погано доглядала. Колгоспниці дуже побоювалися цього стенду [14, арк. 8–9].

Таким чином, медичне обслуговування сільських мешканців України у 1950–1960-х рр. було досить низької якості. Хвора людина, не маючи достатньо сил та енергії особисто займатися вирішенням проблем із своїм лікуванням, змушена була під час лікування перебувати у фактично антисанітарних умовах, витратити зайвий час на поїздки до районних лікарень, де знову ж таки отримання якісної допомоги було дуже проблематичним. Звісно, серед усього цього нагромадження проблем та негативу все ж таки були деякі позитивні зрушення – це щеплення населення і подолання поширення найбільш страшних інфекцій та хвороб. Однак населення сіл перебувало у значно гірших умовах щодо отримання якісного медичного обслуговування, ніж міські мешканці. Лист хворої жінки з Полтавської області, яка працювала секретарем сільської ради, є дуже гарним підтвердженням цього: "Заробіток 280 крб. З такою хворобою (туберкульоз) знаходжуся більше в холодному, ніж у теплом приміщенні. Допомоги нет. Батька розстріляли німці. Мати померла. Багато разів зверталася про надання путівки до санаторію. Їздила в Гадяцький санаторій – відмовили, у Харкові в інституті – відмовили, в Полтавському тубдиспансері – вигнали, повернулася додому з температурою 39 і потрапила у Кременчуцький тубдиспансер. Ніяк не можу погодитися з тим, що я повинна померти і ніхто мені не допоможе в такому випадку, невже я не заслужила, щоб на мене звернули увагу і допомогли мені у лікуванні. Мені ж лише 26 років" [3, арк. 406].

Література

1. Андросук О. В. Історія українського селянства : нариси : у 2 т. / О. В. Андросук, В. К. Баран, О. М. Веселова та ін. ; НАН України ; Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2006. – 652 с.
2. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
3. Державний архів Полтавської області, ф. 25, оп. 1, спр. 142, 502 арк.
4. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. р. 5121, оп. 4, спр. 342, 52 арк.
5. ДАХО, ф. р. 5125, оп. 2, спр. 391, 145 арк.
6. ДАХО, ф. р. 5125, оп. 2, спр. 1231, 59 арк.
7. ДАХО, ф. р. 5125, оп. 2, спр. 505, 54 арк.
8. ДАХО, ф. р. 5125, оп. 4, спр. 343, 115 арк.
9. Народне господарство Української РСР в 1969 році : статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1970. – 611 с.

10. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.

11. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. М. Романюк. – Вінниця : Книга – Вега, 2005. – 256 с.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 539, оп. 1, спр. 2191, 118 арк.

13. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 15, спр. 6238, 37 арк.

14. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 15, спр. 7056, 109 арк.

15. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 15, спр. 5801, 334 арк.

УДК 94(477)"1985/1988":178.1-053.6+351.766

Ю.В.Латиш

Боротьба з пияцтвом та алкоголізмом серед неповнолітніх в УРСР у роки Перебудови

У статті розглядаються алкогольна ситуація в УРСР, боротьба з підлітковим пияцтвом та алкоголізмом під час горбачовської антиалкогольної кампанії.

Ключові слова: Перебудова, антиалкогольна кампанія, алкоголь, пияцтво, алкоголізм, неповнолітні, підлітки.

В статье рассматриваются алкогольная ситуация в УССР, борьба с подростковым пьянством и алкоголизмом во времена горбачевской антиалкогольной кампании.

*Ключевые слова: Перестройка, антиалкогольная кампания, алкоголь, пьянство, алкоголизм, несовершеннолетние, подростки.
The article deals with the alcohol situation in the Ukraine, the fight against teenage drinking and alcoholism during the Gorbachev anti-alcohol campaign.*

Key words: Perestroika, anti-alcohol campaign, alcohol, drunkenness, alcoholism, minors, teenagers.

Першим кроком горбачовської Перебудови стала антиалкогольна кампанія. Алкогольна ситуація в країні справді була загрозливою і потребувала державного втручання. Особливе занепокоєння викликало поширення пияцтва серед підростаючого покоління.

Аналогічну ситуацію спостерігаємо сьогодні. Україна входить у п'ятірку країн світу за обсягами споживання алкоголю [6, с. 17]. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у 2008 р. наша країна стала абсолютним лідером серед країн Європи за кількістю

підлітків 11–15 років, які регулярно вживають алкоголь [3]. Цим зумовлена актуальність обраної теми.

Метою цієї статті є всебічний аналіз заходів, спрямованих проти підліткового пияцтва, здійснюваних під час Перебудови, оцінка їх ефективності та надання практичних рекомендацій щодо можливості використання радянського досвіду в сучасній Україні.

В історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені підлітковій алкоголізації в УРСР та боротьбі з цим явищем. Перебіг антиалкогольної кампанії 1985–1988 рр. висвітлювався у працях істориків О.Бойка, Д.Ванюкова, В.Литвина, Р.Медведева, А.Ніколаєва, В.Согріна, західних дослідників С.Вайта, М.Маккі, Т.Рейтан, Б.Сегала, В.Тремла, публіцистів О.Нікішина, В.Ніколаєва, І.Шумейка, у спогадах українських та союзних державних і партійних керівників М.Горбачова, Б.Єльцина, Є. Лігачова, В. Масола, Я. Погребняка, М.Рижкова, О.Смолянникова та ін.

На поч. 1980-х рр. у Радянському Союзі підросло нове покоління, для якого основні символи і цінності радянської свідомості (революція, індустріалізація, Велика Вітчизняна війна, повоєнна відбудова) були подіями далекого минулого. В умовах всезростаючого матеріального добробуту, послаблення ідеологічного контролю гору брали споживацькі, обивательські настрої. Двомислення радянської людини формувалось у підлітковому віці. Електрозварник С.Астахов писав до журналу "Тверезість та культура": "Школа, комсомол, збори, голосування, твори на патріотичні теми – це одне життя, двір, бійки, сидіння в під'їздах, пісні під гітару – життя інше. Причому воно якраз і було справжнім" [1, с. 13].

У підлітковому віці суттєво змінюються ціннісні орієнтації. Провідним типом діяльності стає спілкування. На перше місце серед життєвих проблем виходять пов'язані з місцем підлітка серед подібних до себе, з його престижем в компанії. В умовах розмивання комуністичної свідомості підлітки цікавилися, перш за все, розвагами, на перший план виходили такі "прості" радощі, як алкоголь. Найчастіше неповнолітні починали вживати спиртне під тиском оточення, іноді навіть усупереч власному бажанню.

Проведене анкетування серед учнів 9–10-х класів Ворошиловградської області засвідчило, що понад 60% з них вживають спиртне час від часу, а кожен п'ятий – систематично. 70% опитаних вважали неможливим дружнє спілкування і розваги без алкоголю [8, арк. 86].

У 1984 р. 27 тис. неповнолітніх було притягнуто до адміністративної відповідальності за пияцтво та дрібне хуліганство. Третина з тих, хто скоїв злочин, жили в молодіжних гуртожитках, 11,4% ніде не навчались і не працювали [11, арк. 4]. Майже 25% групових і 22,5%

повторних злочинів було скоєно підлітками на ґрунті пияцтва [11, арк. 45].

У першому півріччі 1985 р. кожен третій засуджений неповнолітній вчинив злочин у нетверезому стані [9, арк. 20]. П'яними було вчинено левову частину таких злочинів, як: умисне вбивство, завдання тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування, хуліганство. На обліку в міліції за систематичне вживання алкоголю перебувало до 2 тис. школярів, близько 3,5 тис. учнів ПТУ, 2,5 тис. працюючих підлітків [9, арк. 82].

Протягом весни–літа 1985 р. було прийнято нове антиалкогольне законодавство. До 21 року підвищувався вік, з якого дозволялася купівля алкогольних напоїв. Було посилено адміністративну та кримінальну відповідальність батьків та інших осіб за втягнення неповнолітніх у пияцтво [7, с. 641–642]. Під час розгляду справ про скоєння злочину неповнолітнім у стані алкогольного сп'яніння органи слідства і суди були зобов'язані встановлювати дорослих, які втягували у пияцтво, продавали спиртне [9, арк. 18].

Серед основних напрямків роботи з боротьби з пияцтвом неповнолітніх слід назвати такі:

- виявлення підлітків, схильних до вживання спиртного, і організація з ними індивідуальної виховної роботи силами інженерно-педагогічних працівників, передовиків виробництва і комсомольських активістів, які особистим прикладом були зразком боротьби за тверезе життя;

- активізація антиалкогольного виховання на уроках, у процесі виробничого навчання і виробничої практики, створення атмосфери нетерпимості до пияцтва;

- систематичні рейди з метою перевірки стану громадського порядку, організації вільного часу й дозвілля в гуртожитках, недопущення випадків потрапляння туди спиртного;

- оприлюднення кожного факту виявленого порушення, широке його обговорення в молодіжних колективах, підвищення ролі учнівського самоврядування;

- залучення схильних до вживання спиртного підлітків до занять художньою самодіяльністю, фізкультурно-спортивною роботою в гуртках, секціях, клубах за інтересами [11, арк. 82–83], до участі в будівельних загонах, таборах праці і відпочинку;

- координація зусиль батьків, учителів, медиків та працівників правоохоронних органів з організації впливу на "важких" підлітків;

- посилення контролю за підлітками, що перебували за обліку в органах внутрішніх справ (хоча у 1985 р. понад 85% підлітків, що вчинили злочин, на обліку не перебували) [14, арк. 7].

Реалізація цих заходів на практиці зустрічала чимало труднощів. Часто виникала плутанина через те, що не існувало єдиного координаційного органу з боротьби з підлітковим пияцтвом. За даними Всесоюзного інституту вивчення причин і розробки заходів попередження злочинності, формально кожним "важким" підлітком займалися 15 осіб. У кожному районі нараховувалося до 20 установ і організацій, які мали безпосереднє відношення до неповнолітніх правопорушників (громадські вихователі і наставники, комсомольські організації, комісії та інспекції у справах неповнолітніх, комісії з боротьби з пияцтвом, ради профілактики, добровільні товариства) [14, арк. 63].

Робота цих органів не завжди була добре організована. Так, при виконкомі Кіровоградської міськради комісії у справах неповнолітніх не існувало до березня 1985 р., а після її створення через відсутність звільненого секретаря протягом року не було проведено жодного засідання [10, арк. 53]. В інспекціях у справах неповнолітніх спостерігалася велика плінність кадрів. Станом на 1987 р. в УРСР діяла 831 комісія у справах неповнолітніх при виконкомх рад (10725 членів) та 692 інспекції у справах неповнолітніх (2964 інспектори) [18, арк. 82].

29 грудня 1986 р. на спільному засіданні Комісії при Раді Міністрів УРСР у справах неповнолітніх та з боротьби з пияцтвом було констатовано, що через недобросовісне ставлення до виконання службових обов'язків співробітників інспекції у справах неповнолітніх, відсутність контролю з боку керівників органів внутрішніх справ значна частина підлітків, затриманих за вживання спиртних напоїв, не ставиться на облік, їх поведінка не контролюється. Зокрема, в Донецькій області з 1,4 тис. підлітків, що перебували на обліку, лише 33,4% перебували під контролем співробітників інспекції [14, арк. 42]. Працівниками міліції м.Макіївка за вживання спиртних напоїв затримувались учні школи №24 Мінаєв, Кравченко і Ляшенко, яких не було взято на облік. Відчувши безкарність, ці підлітки в період з березня до вересня 1986 р. скоїли сім квартирних крадіжок [14, арк. 43].

Часто замість профілактичних і виховних заходів перевага надавалася адміністративно-каральним. У 1987 р. комісії у справах неповнолітніх різко збільшили кількість підлітків, направлених до спецПТУ, внаслідок чого усі спеціальні училища були повністю укомплектовані, тому наступного року навіть злісним правопорушникам не видавалися "путівки". В спецПТУ не існувало належних умов для перевиховання неповнолітніх правопорушників, панували бездушність і тюремні закони, школу яких проходили тут підлітки замість виправлення. Натомість рідко застосовувався такий дієвий метод, як обмеження п'яниць у праві самостійно розпоряджатися зарплатою або стипендією.

Лише 22 квітня 1987 р. Комісія у справах неповнолітніх при Раді Міністрів УРСР ухвалила "направити основну увагу на конкретизацію профілактичних заходів, що проводяться, підвищення рівня й ефективності індивідуальної роботи з підлітками-правопорушниками, викорінення пияцтва, наркоманії, проституції серед неповнолітніх дівчат..." [16, арк. 5]

Формалізм спостерігався і в роботі громадських вихователів. Наприклад, у м. Вознесенськ Миколаївської області підлітку Приходьку був призначений вихователем слюсар шкірзаводу О. Афанасьєв, який навіть не знав, що має таке доручення. А в м. Ніжин з 22 підлітків, засуджених умовно, лише 8 мали громадських вихователів [10, арк. 49]. До того ж серед громадських вихователів і наставників лише одиниці мали хист до роботи з "важкими" підлітками.

Органи внутрішніх справ, які найчастіше виступали в ролі основної ударної сили антиалкогольної кампанії, теж допускали формалізм. Зокрема, мати неповнолітнього А. Герасименка (Дніпропетровська область) повідомила в міліцію, що коли вона на роботі, на її квартирі збираються учні залізничного технікуму, як вона підозрює, для вживання наркотиків. Коли факти підтвердилися, замість допомоги її оштрафували, а сина звільнили з роботи [14, арк. 21].

Малопродуктивною виявилась і робота з антиалкогольного виховання підлітків у навчальних закладах. Незважаючи на те, що доповнення антиалкогольного змісту були введені до шкільних програм з біології, хімії, суспільствознавства, основ держави і права та історії, антиалкогольне виховання підлітків стикалося з низкою проблем, якот: непідготовленість викладачів, відсутність наукової методики, особиста позиція викладачів щодо вживання спиртного [4, с. 117].

Антиалкогольну пропаганду серед підлітків слід було вести з використанням мотивів, притаманних підлітковому віку. Як зазначав директор НДІ фізіології дітей та підлітків АПН СРСР Д. Колесов, "говорячи про шкідливість пияцтва для організму, не лякати дитину "печінкою алкоголіка" через 15–20 років, а показати реальну небезпеку послаблення пам'яті, сили, спритності, що неминуче вже сьогодні приведе їх до відставання в навчанні і спорті. Тобто поставити питання про шкідливість алкоголю з точки зору реальних цінностей підлітка, його місця в ієрархії таких, як він" [5, с. 15].

Траплялися випадки, коли окремі керівники, майстри професійного навчання, викладачі і вихователі пиячили разом зі своїми вихованцями. Так, народним судом Ленінського району Керчі було засуджено вихователя СПТУ-7 Хана, який продавав учням вино [9, арк. 89]. Усього за 1984–1985 рр. понад 70 майстрів і викладачів було покарано за порушення антиалкогольного законодавства. Найбільше

таких фактів було зафіксовано у Вінницькій, Волинській, Київській, Миколаївській областях та м.Київ [9, арк. 90].

Адміністрація шкіл та ПТУ не завжди забезпечувала тісний зв'язок навчання і виховання, позакласна робота часто велася формально, без урахування індивідуальних особливостей підлітка, не завжди вивчались характери учнів, їх схильності, інтереси, рідко відвідувались сім'ї. Відмічались випадки, коли учні шкіл, інтернатів, ПТУ, технікумів самовільно залишали навчання, бомжували, а адміністрація закладів приховувала такі випадки. Рятуючи "честь мундира", адміністрація приховувала й факти розпиття спиртного учнями, не інформувала інспекцію у справах неповнолітніх. У ході перевірок було виявлено 2,5 тис. фактів приховувань правопорушень, скоєних неповнолітніми, з боку адміністрації навчальних закладів, підприємств та установ [19, арк. 23].

Так, учень ПТУ-3 м.Чернігів Туренок, який уже був засуджений із відстрочкою покарання, пропускав заняття, вживав спиртне, вимагав гроші в однокурсників. Ці факти розглядались на групових зборах і Раді профілактики училища, але в інспекцію у справах неповнолітніх про це не повідомлялось. Коли у квітні 1985 р. проти цього учня було порушено кримінальну справу, адміністрація училища надала позитивну характеристику, через що його не було взято під варту. Скориставшись цим, Туренок пішов з дому і переховувався від слідства [11, арк. 92–93].

Систематично пиячив учень Золотоніського СПТУ-40 Семеренко. Але це нікого не хвилювало. Як наслідок він організував злочинну групу, яка в навчальний час скоїла десять крадіжок [9, арк. 88]. Адміністрація Полтавського училища № 4 не вживала заходів до учня Кучинського, який систематично пиячив і пропускав заняття. Відчувши безкарність, він вчинив злочин і був засуджений. Усього в 1984/1985 навчальному році в цьому училищі учні пропустили 2,5 тис. годин навчання [9, арк. 88].

У березні 1985 р. учень СПТУ-82 Дніпропетровська Саврадей з нагоди дня народження вжив понад літр горілки, після чого забрався до будинку 70-річної бабусі, яку зґвалтував, а потім з особливою жорстокістю вбив. У Кримській області учні Євпаторійських ПТУ №19 і 46 Пилипенко і Данилишин після вживання спиртного з нагоди проводів до Радянської Армії скоїли групове зґвалтування неповнолітньої [9, арк. 88].

Педагогічні колективи, як правило, намагалися позбутись "важких" підлітків, не обтяжуючи себе їх перевихованням. Голова комісії у справах неповнолітніх при Донецькому облвиконкомі Р. Соболева констатувала, що "склалась порочна практика: після 8 класу усі невстигаючі

учні йдуть в ПТУ. Вчителі з нетерпінням чекають закінчення восьмого класу, щоб негайно позбутися всіх нерадивих учнів. Виникла унікальна система, коли одне відомство – школа – передає свій брак іншому відомству і не несе за нього відповідальності" [14, арк. 59]. З одного боку, це давало можливість організувати нормальний навчальний процес у старших класах, адже більшість тих, хто становив, за висловом Р.Соболевої, "брак", заважали навчатися своїм однокласникам, тероризували вчителів. З іншого, "важкі" підлітки концентрувалися в ПТУ, де контроль за ними був слабкий, а отже, зростав ризик втягування у злочинне життя. Питома вага учнів ПТУ серед неповнолітніх злочинців складала щороку в середньому 28–30%, а в Донецькій, Ворошиловградській, Черкаській областях та м.Києві – 37–42%. Кожен п'ятий з них на момент скоєння злочину перебував у стані алкогольного сп'яніння [11, арк. 80].

Попри вживані заходи, у 1985 р. в училищах Донецької, Кримської, Миколаївської, Сумської, Закарпатської, Івано-Франківської областей зросла кількість учнів, що здійснили правопорушення і були притягнені до адміністративної відповідальності за пияцтво. У Полтавській, Запорізькій, Одеській та інших областях зросла кількість підлітків, які потрапили до медвितверезника [11, арк. 81]. Занепокоєння викликав і стан боротьби з пияцтвом серед неповнолітніх на Чернігівщині. У першому півріччі 1985 р. в обласному центрі було затримано 97 підлітків напідпитку. У м.Ніжин до витверезника потрапило 20 учнів СПТУ-20 [11, арк. 90].

Адміністрація підприємств, особливо після переведення на госпрозрахунок і самофінансування, відмовлялася приймати "важких" підлітків на роботу. Не бажали приймати їх до свого складу й бригади.

У молодіжних гуртожитках не завжди було встановлено належний контроль за поведінкою учнів та молодих робітників. Часто вони перетворювалися на осередки пияцтва, наркоманії, розпусти. Через відсутність належної пропускної системи до гуртожитку Чернівецького СПТУ-5 у березні 1985 р. пройшов громадянин Майданський, який розпивав спиртне разом з учнем Дирдою, а потім вони понад дві години знущалися над учнем-іноземцем, вимагаючи гроші [9, арк. 89]. Подібні факти мали місце і в гуртожитках Полтавської області, Донецька, Києва.

Перед радянськими підлітками гостро стояла проблема дозвілля. Більшу частину часу вони перебували поза контролем дорослих. Батьки, як правило, були постійно на роботі (а часто й бабусі, дідусі). Комсомол мало займався організацією відпочинку і дозвілля неповнолітніх. А такої розваги, як комп'ютер, радянські діти не знали. Найчастіше центром життя підлітка був двір. Групи підлітків використо-

ували чердаки та підвали для розпиття спиртного, вживання наркотичних і токсичних речовин. Тут народжувались і злочинні задуми.

Перевірка Прокуратури УРСР на початку 1985 р. встановила, що, незважаючи на деяку активізацію виховних і фізкультурних моментів, роботи з дітьми та підлітками за місцем проживання, вимоги законодавства з цих питань виконуються неналежним чином [10, арк. 8]. Було поставлено завдання забрати дитину з вулиці, організувати її дозвілля.

Упродовж 1985–1987 рр. розширилася на 2,4 тис. місць мережа стадіонів, лижних баз, тирів, плавальних басейнів, спортивних залів, інших спортивних споруд. Було створено близько 4 тис. міських, районних, сільських і селищних культурно-спортивних комплексів, 22,5 тис. любительських об'єднань і клубів за інтересами, 1100 пунктів прокату спортивного інвентарю, 280 "Центрів здоров'я", 300 молодіжних оборонно-спортивних таборів [17, арк. 57].

Активізував антиалкогольну роботу й комсомол. Проводилися комсомольські збори з питань пияцтва та алкоголізму (у 1985 р. у них узяли участь 4,7 млн осіб), створювались оперативні комсомольські загони (у 1986 р. діяло 7,3 тис. таких загонів, до яких входило 164,3 тис. юнаків та дівчат), які разом з органами внутрішніх справ проводили заходи з виявлення молоді та підлітків, схильних до вживання спиртного [13, арк. 17]. Але, попри це, спостерігалось зростання кількості молоді, неповнолітніх, у тому числі й членів ВЛКСМ, які порушували антиалкогольне законодавство.

Недостатньою була робота з батьками-п'яницями. Основною формою впливу було обговорення їх поведінки на робітничих зборах і в товариських судах. До позбавлення батьківських прав справа доходила рідко, а цей процес ішов повільно. Широкого резонансу набула трагедія у м.Комунарськ (сучасний Алчевськ) Ворошиловградської області, де двоє учнів 5-го і 3-го класів, що виховувались батьками-алкоголіками, здійснили вбивство з особливою жорстокістю 9-річного хлопчика. Погрожуючи кухонним ножом, жертву змусили роздягтись і зі зв'язаними руками увійти в крижаний струмок, після чого повалили його у сніг та закопали [2]. Існуючий закон не давав можливості засудити малолітніх злочинців та їх батьків.

Вживалися заходи для поліпшення наркологічної допомоги неповнолітнім. На виконання Постанови ЦК КПРС "Про стан боротьби зі злочинністю в країні і додаткові заходи з попередження правопорушень" від 2 квітня 1988 р. планувалося проведення двічі на рік комплексних медоглядів учнів ПТУ і середніх класів загальноосвітніх шкіл з метою раннього виявлення неповнолітніх, що зловживають спиртними напоями, схильні до вживання наркотичних і токсичних

речовин. Було створено 42 підліткові наркокабінети [17, арк. 56]. Дозвіл на відрахування зі шкіл та ПТУ тепер надавався лише у "виняткових випадках" [19, арк. 13]. Планувалося навіть створити ЛТП для примусового лікування неповнолітніх.

Однак, попри всі вживані заходи, спостерігалася стійка тенденція росту пияцтва серед неповнолітніх. У 1985 р. кожен п'ятий неповнолітній на момент скоєння злочину перебував у нетверезому стані. Понад 31 тис. підлітків було притягнуто до адміністративної відповідальності за пияцтво і дрібне хуліганство, близько 40 тис. доставлено в органи міліції за розпиття спиртних напоїв, 1,4 тис. – за вживання наркотиків [14, арк. 5–6].

У 1986 р. на 32,6% зменшилася частка неповнолітніх серед засуджених, які скоїли злочин у нетверезому стані [15, арк. 107], однак їх загальна кількість суттєво не скоротилася. За п'ять місяців 1986 р. кількість неповнолітніх, щодо яких органами міліції було застосовано заходи впливу за пияцтво, зросла на 8%, у той час як загальна кількість таких осіб скоротилася на 21,6% [12, арк. 97].

У 1987 р. кількість неповнолітніх, затриманих за розпиття спиртного та появу в нетверезому вигляді у громадських місцях, в УРСР склала 26199 осіб, що було більше на 21,6%, ніж у 1986 р. [17, арк. 65] Якщо загальна кількість осіб, притягнених до адміністративної відповідальності за порушення антиалкогольного законодавства, за роки антиалкогольної кампанії зменшилася на 40,4%, то кількість неповнолітніх зросла на 63% (детальніше див. табл. 1).

Таблиця 1

Дані про кількість осіб, притягнених до відповідальності за появу в нетверезому вигляді та розпиття спиртних напоїв у громадських місцях [17, арк. 157]

	1985	1986	1987	1988
Усього, осіб	802976	558732	550833	478467
Неповнолітніх, осіб	8951	10121	13544	14591

У роки Перебудови через обмеженість доступу до спиртного серед підлітків стрімко поширювалася наркоманія. З 1985 до 1987 р. кількість неповнолітніх споживачів наркотиків в Україні зросла на 67,6% [19, арк. 22]. Поширилися також випадки вживання токсичних речовин, побутової хімії, але відповідальності за це та примусового лікування законодавство не передбачало.

Таким чином, антиалкогольна кампанія не мала позитивного впливу на поширення пияцтва та алкоголізму серед неповнолітніх. Методи її

проведення (адміністративні-каральні заходи, галаслива пропаганда банальних догм) не були ефективними для підлітків, не відповідали їхнім цінностям. У той час як загалом в УРСР вдалося досягти значного скорочення споживання спиртного, поліпшити демографічну та криміногенну ситуацію, в середовищі неповнолітніх, навпаки, спостерігалось стійке зростання алкоголізації, поширювались наркоманія і токсикоманії.

Попри величезну небезпеку, що становить "зелений змії" для сучасного українського суспільства, особливо для підростаючого покоління, запровадження методів антиалкогольної кампанії вважаємо недоцільним, адже, як правило, такі заходи дають зворотний результат. На наш погляд, необхідно формувати культуру споживання алкоголю, суворо дотримуватися заборони на продаж спиртного неповнолітнім, заборонити зовнішню рекламу алкоголю й тютюну, сприяти формуванню нетерпимого ставлення суспільства до випадків зловживання спиртним.

Література

1. Астахов С. Не сглаживая острые углы / С. Астахов // Трезвость и культура. – 1987. – № 7. – С. 12–14.
2. Жарких А. У Орлового пруда / А. Жарких // Правда Украины. – 1987. – 13 мая.
3. Забродская И. 24 миллиона украинцев употребляют алкоголь [Електронний ресурс] / Ирина Забродская. – Режим доступу: <http://utro.ua/articles/2008/11/13/99333.shtml>. – Назва з екрану.
4. Заиграев Г. Г. Борьба с алкоголизмом: проблемы, пути решения / Григорий Григорьевич Заиграев. – М., 1986. – 157 с.
5. Колесов Д. В. Воспитать трезвенника / Д. В. Колесов // Трезвость и культура. – 1987. – № 3. – С. 14–15.
6. Куришко О. Самые пьющие / Ольга Куришко // Weekly.ua. – 2011. – № 8. – С. 17.
7. Указ Президії Верховної Ради УРСР "Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму, викорененню самогоноваріння" // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1985. – № 12. – С. 640–646.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 2, оп. 14, спр. 8457. Листування з республіканськими і обласними організаціями про роботу Комісії з боротьби з пияцтвом при Раді Міністрів УРСР. 18 липня – 9 грудня 1985 р., 162 арк.
9. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 14, спр. 8458. Листування з республіканськими і обласними організаціями про роботу Комісії з боротьби з пияцтвом при Раді Міністрів УРСР. (Програма семінару, рукописи виступів тощо). 5 листопада 1985 р., 182 арк.

10. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 14, спр. 8460. Листування з республіканськими і обласними організаціями про роботу Комісії в справах неповнолітніх при Раді Міністрів УРСР. 27 грудня 1984 р. – 26 грудня 1985 р., 53 арк.

11. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 14, спр. 8461. Протоколи засідань Комісії в справах неповнолітніх при Раді Міністрів УРСР. 2 квітня – 25 грудня 1985 р., 116 арк.

12. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 15, спр. 469. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу Комісії з боротьби з пияцтвом при Раді Міністрів УРСР. 21 березня – 8 грудня 1986 р., 100 арк.

13. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 15, спр. 471. Листування з республіканськими і обласними організаціями про роботу Комісії в справах неповнолітніх при Раді Міністрів УРСР. 6 січня – 11 жовтня 1986 р., 149 арк.

14. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 15, спр. 472. Протоколи засідань Комісії в справах неповнолітніх при Раді Міністрів УРСР № 2, 3 та документи до них. – 28 березня – 30 грудня 1986 р., 66 арк.

15. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 15, спр. 907. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу Комісії в справах неповнолітніх при Раді Міністрів УРСР. 12 січня – 17 листопада 1987 р., 160 арк.

16. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 15, спр. 908. Протоколи засідань Комісії в справах неповнолітніх при Раді Міністрів УРСР. 30 квітня – 7 грудня 1987 р., 37 арк.

17. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 15, спр. 1307. Листування з союзними і обласними організаціями про роботу Комісії з боротьби з пияцтвом при Раді Міністрів УРСР. 8 січня 1988 р. 1 лютого 1989 р., 245 арк.

18. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 15, спр. 1309. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу Комісії в справах неповнолітніх при Раді Міністрів УРСР. 11 січня – 26 грудня 1988 р., 133 арк.

19. ЦДАВОВУ, ф. 2, оп. 15, спр. 1310. Протоколи № 7–8 засідань Комісії в справах неповнолітніх при Раді Міністрів УРСР та матеріали до них. 15 лютого – 30 грудня 1988 р., 60 арк.

УДК 94(477)"18":[008:7.078:902]

І.Б.Войтенко

Внесок родини Ханенків у розвиток археологічної та історичної науки в Україні

Проаналізовано багатогранну діяльність Богдана Івановича та Варвари Ніколівни Ханенків. Розкрито найвагоміший період життя подружжя з 1884/1885 до 1917 р., до якого відносяться їхні найвагоміші здобутки на ниві археологічної, історичної та суспільної діяльності.

Ключові слова: культура, М.Біляшівський, музей, В.Хвойка, Товариство старожитностей і мистецтв.

Проанализирована многогранная деятельность Богдана Ивановича и Варвары Николаивны Ханенков. Раскрыт важный период жизни супружеской четы с 1884/1885 до 1917 года, к которому относятся их самые весомые достижения на ниве археологической, исторической и общественной деятельности.

Ключевые слова: культура, М.Билиашивский, музей, В.Хвойка, Общество старины и искусства.

Analyzed by a multi-faceted activities Bogdan Ivanovich and Barbara Nikolivny Khanenko. Revealed an important period of his life married couple with 1884/1885 to 1917, which includes their most tangible achievement in the field of archaeological, historical, and social activities.

Key words: culture, M.Bilyashivsky, museum, V.Hvoyka, Society of antiques and art.

Богдан Іванович та Варвара Ніколівна Ханенки були високоосвіченими людьми і поціновувачами світового мистецтва. До "київського" періоду у житті подружжя з 1884/1885 до 1917 р. відносяться їхні найвагоміші здобутки на ниві археологічної, історичної та суспільної діяльності. Ханенко водночас цікавився предметами древності та археологічними знахідками. Богдан Іванович був ще й істориком, археологом, і великим знавцем української старовини. Отже, впродовж усього свого життя докладав чималі зусилля до створення багатьох колекцій та брав участь в організації численних виставок.

Зокрема, на кошти Ханенка та за його участю проводилися розкопки на території Київської області, результатом яких стало видання шести випусків "Старожитностей Придніпров'я", які також профінансував меценат. Завдяки його активній діяльності та фінансовій підтримці було здійснено будівництво павільйону для вітчизняних художників у Венеції, а в Києві стала можливою організація та відкриття першого загальнодоступного музею (нині це Національний художній музей України). На поч. ХХ ст. родина Ханенків володіла найбільшим на ті часи археологічним зібранням та колекцією художніх творів світового мистецтва, які згодом склали основу для кількох музейних експозицій. З тих часів збереглося понад півтори тисячі раритетних експонатів, які й нині знаходяться в різних музеях Києва, насамперед, у Київському музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

Та головне в цій історії те, що сама колекція, яка вочевидь є значущою та цінною, не викликала б такого захоплення, якби існувала сама по собі. Це розуміли і збирачі, а тому вирішили створити спеціальне помешкання для свого "дитяти", яке б стало ніби розкішними шатами для дорогоцінної коштовності. Але до здійснення цієї мрії пройшов не один десяток років.

Уперше ідея створення музею народилася невдовзі після того, як Богдан Іванович пішов у відставку і подружжя оселилося в Києві. Сталося це 1881 року. Відтоді Ханенко цілком занурився в господарські справи, вирішивши створити у своїх маєтках зразкове господарство. Разом з цим він бере активну участь у діловому житті міста і невдовзі починає користуватися неабияким авторитетом у фінансових та промислових колах. Його обирають головою Південноросійського товариства заохочення землеробства, членом правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків, членом Київського біржового комітету, членом Ради з'їздів представників торгівлі і промисловості в Петербурзі, членами рад кількох київських банків та інших комерційних установ. А з 1896 р. Б.Ханенко очолює управління справами Товариства заводів братів Терещенків. Водночас Богдан Іванович бере безпосередню участь в усіх благодійних справах свого тестя. За пропозицією Ніколи Артемовича Ханенко замінив його на посту голови Товариства розповсюдження комерційної освіти, очолив Дамський комітет при жіночій торговій школі ім. П.Терещенка, став заступником голови Київського відділення попечительства глухонімих, жертвував великі кошти лікарні для різноробочих та іншим богоугодним закладам. Утім, головними для Б.Ханенка були колекціонування і зібрання шедеврів мистецтва та невтомна діяльність зі створення загальнодоступного музею.

Богдан Ханенко брав участь у засіданні усіх комітетів для розробки питання про створення в Києві першого міського музею, склав проект уставу майбутнього музею та піклувався про необхідні кошти на його будівництво. Так, у 1897 р. було створене Київське товариство з охорони пам'яток старовини та мистецтва, яке взяло на себе турботи з організації майбутнього музею. Засновниками його вважаються В.В.Хвойка та М.Ф.Біляшівський [21]. У статусі Товариства (затвердженому Міністерством внутрішніх справ 8 лютого 1897 р.) зазначалося: "Цель общества – собиране памятников страны и искусства как в интересах науки, так и в видах развития эстетического вкуса и художественного образования. Средством осуществления поставленной Обществом цели является оздания музея с коллекциями: археологической, исторической, художественной и художественно-промышленной" [8]. Головою товариства обрали графіню М.М.Мусіну-Пушкіну, яка очолювала Київське товариство заохочення художників, а віце-головою – Богдана Ханенка. Але фактично управління знаходилось у руках Богдана Івановича. Врешті, через 4 роки його й було обрано головою Товариства. До першого його складу увійшли також В.В.Тарновський, В.П.Кочубей, Л.І.Бродський, В.І.Ніколаєв, Г.П.Шлейфер та ін. [8 с. 45], а також видатний археолог Вікентій Хвойка (19 вересня 1897 р. він був прийнятий туди з окладом 600 крб. на рік [21, с. 17–24], який брав активну участь у будівництві приміщення музею, розробив навіть проєкт будинку, але було обрано інший [22]. Слід відмітити, що Товариство відразу взялося за збір експонатів, і до нього почали надходити перші колекції.

Відкриття музею було заплановане на 1899 р., а в 1897 р. В.В.Хвойка започаткував інвентарну книгу, до якої заносив нові музейні надходження до самої своєї смерті (2.11.1914 р., останній запис датовано 05.06.1914 р.) [21, с. 10]. Того ж 1897 р. було відкрито першу виставку Товариства і видано її каталог ("Указатель выставки Киевского общества древностей и искусств", 1897). Г.М.Шовкопляс зазначає, що серед експонатів цієї виставки були і твори, передані Ханенком [23, с. 53]. Таким чином, уже тоді завдяки зусиллям Товариства почала формуватися колекція майбутнього музею.

У серпні 1899 р. у Києві мав бути проведений XI Всеросійський археологічний з'їзд, з нагоди якого планувалося відкрити археологічну виставку у приміщенні музею (в разі завершення будівництва). Правління Товариства старожитностей і мистецтв обрало до попереднього комітету з'їзду Б.І.Ханенка, В.М.Ніколаєва та Г.П.Шлейфера, і на засіданні правління Товариства 1 квітня 1899 р. було прийнято рішення про відкриття виставки у новозбудованому приміщенні – на першому поверсі майбутнього музею [23, с. 54].

XI Археологічний з'їзд відбувся у Києві 1–20 серпня 1899 р. [21, с. 10]. На виставці, присвяченій з'їзду, була представлена велика колекція В.В.Хвойки (2017 одиниць), на закупівлю якої Нікола Артемович Терещенко пожертвував 5 тис. крб [6, с. 368; 4, с. 148; 15, с. 295]. Учасники з'їзду мали змогу ознайомитись з археологічними колекціями – від палеоліту до киево-руської доби; Богдан Ханенко організував екскурсію на місця археологічних досліджень.

На з'їзді було наголошено на великому значенні новоутвореного музею для "всіх тих, хто займається розробкою археологічних проблем" [22, с. 54], а графиня П.С.Уварова у своїй заключній доповіді винесла подяку Б.І.Ханенку та В.В.Хвойці; у резолюції з'їзду зазначено, що новий музей відкрито саме їх зусиллями [19, т. 2, с. 175, 176, 411; 23, с. 54, прим. 9; 2.82, с. 10, прим. 18 на с. 20].

Необхідно відзначити, що Богдан Ханенко був організатором і "спонсором" не тільки будівництва, а й перших кроків на шляху формування археологічної та історичної колекцій музею. Богдан Іванович склав програму музею та розробив положення про музей. Програма, зокрема, передбачала існування постійної експозиції та організацію тимчасових виставок [6, с. 370]. На заклик Ханенка сприяти формуванню колекції майбутнього музею відгукнувся ряд колекціонерів. Зокрема, як вже вказувалося, свою велику колекцію, придбану для музею Н.А.Терещенком, передав В.В.Хвойка. Зібрання В.В.Хвойки стало основою археологічного відділу (який сформувався першим) та відповідної експозиції музею [21, с. 10]. Виконав обіцянку і граф Бобринський, надіславши 650 експонатів (Н.Крутенко зазначає, що це були пам'ятки античного мистецтва з Херсонесу) [21, с. 370; 12, с. 68]. Твори живопису передали до музею Терещенки, привіз колекцію старожитностей з Качанівки В.Тарновський.

У звіті за 30 грудня 1904 р. – день відкриття і освячення музею – зазначено, що "от В.Н. и Б.И.Ханенко – собрание древностей Приднепровья, заключающее коллекции каменного и бронзового веков, греко-скифской эпохи, великого переселения народов, эпохи славянской (в том числе коллекция крестов и образков первых времен христианства в России). Кроме того, пожертвование В.Н. и Б.И.Ханенко включает коллекцию древностей из греческих колоний Черноморского побережья и коллекцию египетских древностей. Все собрание состоит из 3000 номеров и оценивается в 71 тыс. руб." [13, с. 26; 20, с. 34]. Це зібрання старожитностей (особливо матеріали з Подніпров'я) дослідники називають унікальним і найбільшим на той час [1, с. 37]. За В.Ковалинським, на 1904 р. музейне зібрання старожитностей оцінювалося приблизно у 134 тис. крб, більше половини з яких складав дар

подружжя Ханенків – археологічна колекція з 3145 предметів різних епох [6, с. 370].

Пізніше сформувалися художньо-промисловий та історико-побутовий відділи музею. Г.М.Шовкопляс зазначає, що відкриття нового художньо-промислового відділу відбулося завдяки тому, що "Ханенки передали свої цінні колекції, серед яких були ікони – "Розп'яття з портретом Л.Свічки" та ін. [20, с. 34].

Крім того, Г.М.Шовкопляс наводить наступний фрагмент листа до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 4 листопада 1908 р. (зараз зберігається у Центральному державному історичному архіві, ф. 442, оп. 638, спр. 456, с. 5), де зазначалося, що після відкриття музею "Киевское общество древностей и искусств под несменным председательством Б.И.Ханенко посвятило сосредотачиванию в нем различных коллекций. Благодаря неустанным трудам и материальной поддержке Ханенко в настоящее время Киевский музей обладает обширными коллекциями частью пожертвованными Б.И.Ханенко по различным отраслям исторической науки, этнографии и художественной промышленности. Таких коллекций лично Ханенко было пожертвовано, в общей сложности, на сумму до 100 тыс. рублей" [23, с. 54–55, прим. 11]. До 1909 р. музей перебував у віданні правління Товариства старожитностей і мистецтв, утримувався, головним чином, на пожертвування. Товариство кілька разів зверталось до міністра імператорського двору взяти музей на державну субсидію, і лише у 1909 р. він перейшов, нарешті, до відомства Міністерства торгівлі та промисловості, вперше отримавши річну субсидію – 6 тис. крб. З 1910 р. керівництво справами музею, згідно з прийнятим статутом, було покладено на Комітет музею, головою якого було обрано Б.Ханенка (залишався він водночас і головою правління Товариства). До Комітету входили представники Товариства і міністерства. Директор музею М.Біляшівський складав щорічні звіти про роботу музею перед Комітетом. З 1909 до 1915 рр. друкувалися щорічні його звіти [13], де зазначалися нові надбання музею, серед них – щорічні надходження від одного чи й обох Ханенків. Так, до відкриття музею подружжя подарувало велике зібрання археологічних старожитностей із Середнього Придніпров'я, що була найбільшою на той час. І далі вони продовжували поповнювати експозиції музею, даруючи йому експонати. Завдяки пожертвуванням різних осіб, у т.ч. Ханенків, стало можливим відкриття у музеї відділу "Стародавній Київ". Подружжя брало участь у виставках, які влаштовувались у музеї, цікавилися художніми промислами. В одному із звітів читаємо про відкриття в музеї нового художньо-промислового відділу завдяки тому, що Ханенки передали свої цінні колекції.

4 листопада 1911 р. музей відвідав Микола II у супроводі дочок Ольги й Тетяни, князя Андрія Володимировича і супроводу. У вестибюлі хлібом-сіллю його зустрів голова правління і комітету Б.Ханенко. Під час огляду експозиції відділу археології пояснення цареві давали Б.Ханенко, О.Бобринський, М.Біляшівський і В.Хвойка, а дочкам – В.Ханенко. Високі гості уважно оглянули також історичний та етнографічний відділи, виставку старовинного шитва і тканин, килимів, виробів із срібла тощо. Тут пояснення цареві давали Б.Ханенко і М.Біляшівський, а великим князям – В.Ханенко і Д.Щербаківський [13, с. 5–6]. Цар звернув особливу увагу на різьблений бивень з Кирилівської стоянки, деякі речі скіфської епохи і слов'янської доби, на запрестольний хрест X ст. з Києва, на церковне шитво, на деякі зразки народної художньої творчості. Б.Ханенкові й на думку не спадало подарувати ці речі цареві, як ще з часів Петра I часто робилося в Росії. Ханенки фінансували археологічні розкопки, матеріали з яких переходили до музею. Б.Ханенко був чи не єдиним, хто жодної з придбаних колекцій не віддав до Росії. Про це свого часу згадував і М.Біляшівський. І сьогодні чудові коштовності скіфського часу, відомих пам'яток слов'ян та епохи Київської Русі милують наше око [22, с. 12–35], а деякі з них мандрують світом на виставках, що організовує НМІУ та його філіал – Музей історичних коштовностей. До його альбомів "Древности Приднепровья" (Т. 1–6. – К., 1899–1907) та "Древности русские. Кресты и образки" (Вып. 1–2. – К., 1899–1900) і сьогодні звертаються як наші, так і зарубіжні дослідники. Археологічні матеріали з їхніх колекцій і донині вивчаються, використовуються в сучасних наукових виданнях. Каталог його чудової колекції енкалпціонів сьогодні готує Інститут археології Російської Академії наук за участю наших співробітників. У Національному художньому музеї України зберігається другий заповіт Б.І.Ханенка, в якому він просив душеприкажчиків Варвару та Михайла Ханенків перевести у державні відсоткові папери капітал в сумі 100 тис. крб. Він писав: "Весь этот капитал завещаю Киевскому художественно-промышленному и научному музею (бывшему имени имп. Николая II) для удовлетворения его нужд из процентов из означенного капитала, который должен храниться неприкосновенным в Государственном Банке" (Науковий архів НХМУ, оп. 1, од. зб. 1). У 1914 р. до Державної думи було внесено проект статуту музею, який мав стати державною установою. Війна унеможливила його здійснення. На щорічному зібранні 1915 р. Ханенка знову було обрано головою Комітету музею. Як відомо, в 1916 р. він хворів. Робота Товариства послабилася. За відсутності необхідного кворуму членів Комітету часом не відбувалися і засідання.

26 травня 1917 р. Богдан Іванович пішов із життя. 28 серпня 1918 р. загальне зібрання Товариства під головуванням М.Біляшівського постановило вважати Товариство ліквідованим, зібраний ним капітал передати у відання Комітету музею. Згідно з Декретом від 23 червня 1919 р. Київський художньо-промисловий і науковий музей отримав назву "1-й Державний музей".

Київський художньо-промисловий і науковий музей – перший публічний музей міста, результат наполегливих зусиль і стількох років праці Богдана Івановича Ханенка – продовжив своє існування під назвою "Перший державний музей" після Декрету Раднаркому УСРР від 23 червня 1919 р. (про цей документ ще йтиме мова нижче у зв'язку з історією Музею імені Ханенків). Подальша історія цього музею потребує окремого викладу і не входить до кола питань, означених у даній роботі. Однак надалі автор ще звертатиметься до ряду фактів з його історії. Зокрема, це стосується деяких аспектів формування археологічного зібрання.

Значний інтерес становить те, що у 30-ті рр. з його єдиного стовбура вирости і відокремились дві гілки: сучасний Національний музей історії України і Національний художній музей України. Обидва у цьому році готуються відзначити 100-річчя з дня свого заснування. Колекції Ханенків були основою для створення у 1964 р. Музею історичних коштовностей та Державного музею українського народно-декоративного мистецтва. Деякі з їхніх матеріалів зберігаються у Київському музеї російського мистецтва, Державному музеї-заповіднику "Києво-Печерська лавра", Полтавському краєзнавчому, Одеському археологічному музеях. У 1925 р. НМІУ (на той час Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г.Шевченка) передав до музею Ханенків колекції речей східного мистецтва XIV–XV ст., а звітди передали виробу античного періоду. У некролозі на смерть Богдана Івановича газета "Киевлянин" писала: "Да будет вечной память этого человека ... так много оставившего живущим" (Киевлянин. – 1917 – 1 квітня). Давно вже на часі увічнення пам'яті наших чудових подвижників – Варвари і Богдана Ханенків.

Уже згадувалося, що Богдан та Варвара Ханенки передали до музею значні археологічні колекції. Фінансування археологічних досліджень було, очевидно, одним зі шляхів колекціонування старожитностей. Богдан Іванович і Варвара Ніколівна багато спілкувалися у цій справі з В.В.Хвойкою.

Уже згадувалося про роль В.В.Хвойки у заснуванні та роботі Київського товариства старожитностей і мистецтв і Художньо-промислового та наукового музею. Вікентій В'ячеславович майже до самої смерті залишався головним хранителем музею, і саме його

колекція стала основою найповнішого відділу – археологічного, який нараховував близько 20 тис. предметів [15, с. 296]. У працях ряду дослідників згадується (щоправда, часом без посилань на джерело), що відомі меценати – Терещенки або Ханенки – фінансували розкопки В.В.Хвойки чи виділяли кошти на закупівлю зібраних ним речей, найчастіше для власних колекцій, але також і для громадських [6, с. 368; 4, с. 148; 15, с.295]. О.О.Якубенко пише, що у фондах Національного музею історії України (далі – НМІУ) зберігається група трипільських статуєток, знайдених В.В.Хвойкою у різних місцях – біля с.Верем'я, в урочищі Таборище, біля с.Халеп'я та ін., що надійшли до музею як "пожертвование Н.А.Терещенко (Е.М.Терещенко) из коллекции, приобретенной от В.В.Хвойка (из раскопок В.В.Хвойки)" [24, с. 145].

Фінансову допомогу В.В.Хвойці неодноразово надавала родина Ханенків. Зокрема, Л.Членова, згадуючи про роль Б.І.Ханенка у збереженні та популяризації старожитностей України, пише, що "за його підтримки провадив свої археологічні розкопки, що так збагатили Історичну науку, В.Хвойка" [20, с. 31]. Неодноразово згадує про це і Г.М.Шовкопляс: "Принадібно слід зазначити, що родини Терещенків та Ханенків надавали В.В.Хвойці кошти для проведення розкопок" [21, с. 10]; "Ханенки фінансували археологічні розкопки, матеріали з яких переходили до музею" [Художньо-промислового та наукового – прим., автора] [22, с. 57]. У статті, присвяченій 150-річчю з дня народження В.В.Хвойки, Г.М.Шовкопляс наводить відомості про деякі роботи В.В.Хвойки у Києві, кошти для яких надавав Б.І.Ханенко. Це стосується початку дослідження пам'яток давньоруської доби на Старокиївській горі у садибі лікаря В.М.Петровського по вул. Володимирській, 2, де 1907 р., "оглядаючи схили гори, В.Хвойка побачив у її розрізі давню кладку, що дало поштовх проведенню розкопок. Гроші надав Б.І.Ханенко" [21, с. 13, прим. 29 на с. 20]. Після оприлюднення результатів розкопок на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові та визнання значення дослідження цієї ділянки (її порівнювали з римським Форумом, а Старокиївську гору назвали "руським Капітолієм"), Археологічна комісія, до цього байдужа до розкопок, усунула В.В.Хвойка від продовження робіт, запевнивши обурену київську громадськість, що у дослідженнях візьмуть участь інші місцеві вчені (чого, однак, не сталося); В.В.Хвойка зміг завершити роботи попереднього року лише у 1908 р., знову ж на кошти Б.І.Ханенка [21, с. 14–15].

У фондах НМІУ зберігається колекція матеріалів давньоруської доби (понад 100 од. зб.) з могильника у Рокитнянському районі Київської обл., які надійшли до Київського художньо-промислового та наукового музею 1905 р. Автори присвяченій цим матеріалам статті

Л.Ключко та Л.Строкова вказують, що згідно з Рукописним каталогом археологічного відділу музею перша частина експонатів – 18 од. зб. – передана родиною Терещенків (Єлизаветою Михайлівною та Олександром Ніколовичем) та Варварою Ханенко; друга частина – 81 од. зб. – С.С.Могильовцевим; "усі вони походять з розкопок В.В.Хвойка, які він провадив на кошти, одержані від голови Київського товариства старожитностей і мистецтв Б.І.Ханенка, та власні".

Наведеними згадками поки що обмежуються відомі авторові факти фінансової допомоги Ханенків у справі археологічних досліджень та поповнень музейних колекцій матеріалами фінансованих ними розкопок.

Таким чином, діяльність Богдана Івановича Ханенка відіграла вирішальну роль у заснуванні першого загальнодоступного музею в Києві – Художньо-промислового та наукового – як у справі організації роботи зі зведення будівлі, так і у справі з планування роботи музею та формування його колекцій. Необхідно також відзначити допомогу Варвари Ніколівни Ханенко, яка неодноразово передавала до музею нові експонати сама або разом з Богданом Івановичем. Подружжя Ханенків разом з іншими відомими меценатами – родиною Терещенків – надавали кошти для проведення археологічних досліджень на території України, зокрема, у м.Київ, завдяки чому стало можливим вивчення важливих пам'яток різних епох – від кам'яного віку до києворуської доби – Кирилівської стоянки, комплексу будівель на Старокиївській горі тощо. Матеріали цих досліджень висвітлювалися у роботі археологічних з'їздів, у разі фінансування меценатами закупівлі для музею ставали доступними для огляду широким колом відвідувачів, вивчалися спеціалістами в галузі історії та археології. Усе це сприяло розвитку історичної та археологічної науки в Україні і популяризації культурної спадщини краю.

Література

1. Акинша Константин. Забытый меценат / Константин Акинша // Наше наследие. – М., 1989. – № 5. – С. 29–38.
2. Акинша Константин. Мир Ханенко. Заметки об историзме / Константин Акинша // Панорама искусств. – М., 1988. – № 11. – С. 332–348.
3. Восьмидесятилетие тайного советника Николая Артемовича Терещенко. – Киев, 1900.
4. Гнатюк В. Наукова праця на Волині з 1914–1924 / В. Гнатюк // Україна. – 1926. – № 2–3.
5. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве (в здании Университета Св. Владимира). – К., 1899. – 301 с.
6. Ковалинский Виталий Меценаты Киева / Виталий Ковалинский. – К. : Кий, 1998. – 528 с.

7. Ковалинський В. До родоvodu Б.І.Ханенка / В. Ковалинський // До 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею : матеріали науково-практичної конференції. – К. : Кий, 1999. – С. 14–20.

8. Ковалинський Віталій. Рід Ханенків / Віталій Ковалинський // Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. – К. : Кий, 2001. Вип. 3. – 2001. – С. 41–52.

9. Корнієнко Н. І. Варвара Ханенко – життя, події, факти / Н. І. Корнієнко // До 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею : матеріали науково-практичної конференції. – К. : Кий, 1999. – С. 36–47.

10. Корнієнко Наталія. Наукова діяльність С.О.Гілярова (на матеріалах архіву Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) / Наталія Корнієнко // Ханенківські читання: матеріали науково-практичної конференції. – К. : Кий, 2002.

Вип. 4. – 2002. – С. 5–23.

11. Крутенко Н. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років / Н. Крутенко // До 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею : матеріали науково-практичної конференції. – К. : Кий, 1999. – С. 75–83.

12. Крутенко Наталія Ханенки / Наталія Крутенко // Пам'ятки України: Історія та культура. – К., 1996. – № 3–4. – С. 62–72.

13. Освящение и открытие Киевского Художественного промышленного научного музея Императора Николая Александровича. – Киев, 1905.

14. Полонська-Василенко Н. Історія України : в 2 т. Старченко О. В. 3 історії створення Музею історичних коштовностей України // Музейні читання : матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України. – К., 1999. – С. 7–15.

15. Соловйова Т. До питання становлення Державного музею українського образотворчого мистецтва / Т. Соловйова, О. Ткаченко // Наукові записки з української історії : зб. наук, статей. – Переяслав-Хмельницький : Золоті литаври, 2002.

Вип. 13. – 2002. – С. 294–297.

16. Старченко О. В. 3 історії створення Музею історичних коштовностей України / О. В. Старченко // Музейні читання : матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України. – К., 1999. – С. 7–15.

17. Степович А. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX – початку XX ст. / А. Степович ; [за ред. М. Грушевського]. – Харків, 1929.

Кн. 4. – 1929. – С. 181–192.

18. Толочко П. П. Давня Історія України : у 2 кн. / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький та ін. – К. : Либідь, 1995.

Кн. 2. – 1995. – 224 с., іл.

19. Труды XI археологического съезда в Кисеве (1899). – Киев, 1902. Факторович М. Музей русского искусства в Кисеве / М. Факторович. – К., 1985. – 183 с. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

20. Членова Л. Б.І.Ханенко та перший міський музей / Л. Членова // До 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею : матеріали науково-практичної конференції. – К. : Кий, 1999. – С. 31–35.

21. Шовкопляс Г. М. Вікентій Вячеславович Хвойка – видатний український археолог (до 150-річчя від дня народження) / Г. М. Шовкопляс // В.В.Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження) : тематичний збірник наукових праць. – К., 2000. – С. 4–25.

22. Шовкопляс Г. М. Історія створення колекції археологічних коштовностей музею / Г. М. Шовкопляс // Музейні читання : матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України. – К., 1999. – С. 16–20.

23. Шовкопляс Г. М. Роль Б.І.Ханенка у заснуванні Київського художньо-промислового та наукового музею / Г. М. Шовкопляс // До 150-річчя від дня народження Б.І.Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею : матеріали науково-практичної конференції. – К. : Кий, 1999. – С. 51–58.

24. Якубенко О. О. Трипільська розписна пластика з розкопок В.В.Хвойки в Середньому Подніпров'ї / О. О. Якубенко // В.В.Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження) : тематичний збірник наукових праць. – К., 2000. – С. 125–148.

25. Loukomski G. Musee Khanenko a Kiev. 1880–1920 / G. Loukomski. – Paris, 1921. Thieme II, Becker F.

26. Allgemeines Lexikon der Bildenden Kunstler. – Leipzig, 1929. – В. XXIII. – S. 583.

27. Waldgauer O. Ein Askos aus der Sammlung Chanencko in Kiew und die altsamische kunst / O. Waldgauer // Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. – Berlin, 1929. – № 44.

УДК 94(477.54):666.642.1]

Н.В.Отрох

Від витворів мистецтва до друкарського штампу: до історії виробництва фарфору і фаянсу в Україні

Розглядається історія виробництва фарфору і фаянсу в Україні в кін. XVIII – на поч. XX ст., зроблено аналіз передумов становлення виробництва, короткий огляд діяльності фарфоро-фаянсових підприємств, а також прослідковано, який асортимент продукції

випускався, на якого споживача був розрахований, подано огляд мистецьких і стильових особливостей роботи підприємств.

Ключові слова: порцеляна, фаянс, асортимент, класицизм, ампір, друкарський штамп.

Рассматривается история производства фарфора и фаянса в Украине в конце XVIII – начале XX ст., сделан анализ предпосылок обустройства производства, короткий обзор деятельности фарфоро-фаянсовых предприятий, а также описано, какой асортимент продукции выпускался, на какого потребителя был рассчитан, дана характеристика художественным и стилевым особенностям работы предприятий.

Ключевые слова: фарфор, фаянс, асортимент, классицизм, ампир, печатный штамп.

The subject of the work is the history of porcelain and pottery production in Ukraine at the end of XVIII – the beginning of XX centuries. The analysis of production formation background and the short preview of porcelain and faience factories activity were made. It was also traced the range of products produced, the kind of customer it was meant for. The review of art and style peculiarities of the factories was made.

Key words: porcelain, pottery, range, classicism, Empire style, printing press.

На поч. 90-х рр. XX ст. наша держава, отримавши незалежність, перейшла до капіталістичного способу управління економікою. Багато підприємств України не змогли пристосуватися до ринкових відносин, збанкрутували або змінили профіль діяльності. Це стосується й такої галузі виробництва, як порцеляно-фаянсова. Сучасні підприємства цієї галузі не можуть конкурувати за якістю та зовнішнім виглядом виробів з продукцією іноземних експортерів.

У цьому контексті виникає необхідність фундаментального вивчення досвіду роботи підприємств порцеляно-фаянсової галузі у часи, коли існування капіталістичних відносин сприяло досягненню високої якості українського фарфору, яким захоплювались європейські спеціалісти.

Виробництво фарфору на Україні вперше було організовано наприкінці XVIII ст. на фарфоро-фаянсовому заводі в містечку Корці на Волині в 1784 р. Фабрикою керували досвідчені брати Франциск та Михайло Мезери. Спочатку підприємство випускало фаянс, а з 1790 р. – і фарфор [4, с. 5].

Основним видом продукції фабрики був побутовий і декоративний посуд. Зважаючи на різну купівельну спроможність населення, завод значно урізноманітнював асортимент виробів. Для заможних

покупців випускалися великі столові сервізи на 40 осіб або дещо менші – на 24 особи, а також чайні та кавові сервізи й окремі предмети, виготовлені на замовлення, із вензелями, гербами, пам'ятними або вітальними написами тощо. На менш заможного споживача були розраховані поштучні тарілки, чашки з блюдцями, чайники, кофейники, сахарниці, ажурні кошики, вази для квітів тощо.

В оздобленні виробів фарфорового заводу (1790–1815) досить виразно виявляються риси панівного на той час стилю – класицизму. Для розпису характерне суцільне покриття золотом, синьою фарбою (кобальтом), коричневою, блідо-зеленою, яскраво-жовтою, яскраво-бузковою. Найбільш поширеною прикрасою була вузька декоративна смужка по горішньому краю посуду – у вигляді фестонів, що ритмічними луками підвішені під своєрідними арками у вигляді віночка з лаврових листків або композиції з елементів геометричного орнаменту. На виробах 1811–1815 рр. бачимо фестони і квіти, виконані в яскравих природних кольорах та перехоплені блакитними і рожевими бантами. Оздоблення корецького фарфору періоду 1815–1831 рр. має інший вигляд. Застосовується поліхромний квітковий розпис. Як правило, для нього використовувалися квіти місцевої флори, зокрема блакитні волошки [7, с. 88].

Коли Корецький фарфоровий завод припинив свою виробничу діяльність, попит на фарфоровий посуд почали задовольняти нові підприємства, зосереджені переважно на Волині та Харківщині. В 1865 р. почала виробництво фарфорова фабрика в Довбиші. В перші роки діяльності Довбиської фабрики на ній виробляли гранчасті, розлогі вгорі чайні чашки і блюдця до них та фірмовий посуд для вина розливних льохів Бердичева, Дубна, Житомира.

З 70-х рр. на Довбиську фабрику запросили двох французьких майстрів, а до них прикріпили навчатися кількох місцевих молодих робітників. Видатним майстром-модельєром фабрики був Микола Ястржемський (помер 1905 р.) [6, с. 350]. Йому належать форми чайних і столових сервізів. Для його чашок і тарілок характерні простота і строгість форм. Пояснюється це бажанням майстра подати речі масові, для народного побуту. Видатними місцевими майстрами-живописцями стали Василь Романовський та Шмуль Мучник. Вони є авторами малюнків "старого шлейфа" та "нового шлейфа", де в центрі композиції – яскравий кольоровий бант, схожий за формою на метелика, навколо якого пером і пензлем вправно намальовані фарбами та золотом дрібні квіти й трави.

У 1799 р. був заснований Городницький фарфоровий завод на Житомирщині. Відомо, що в пер. пол. XIX ст., він випускав здебільшого

столовий посуд, оздоблений квітковим розписом, який створювали досвідчені майстри.

Багато пам'яток фарфорової продукції збереглося з виробів Волокитинського заводу, відомого за назвою "Завод Міклашевського" (за прізвиськом власника). Підприємство було засноване у 1839 р. у с.Волокитине Чернігівської губернії (зараз Сумської області) і проіснувало трохи більше 20 років [7, с. 90].

Асортимент фарфору Волокитинського заводу набагато ширший, ніж інших українських підприємств. Він випускав скульптуру, а також предмети оздоблення інтер'єра (розкішні фарфорові люстри й рами для картин), архітектурні деталі (декоративні наріжники), облицювальні фарфорові плитки для камінів і цілі іконостаси.

Більшість посуду Волокитинського фарфорового заводу, виготовленого з розрахунку на заможного покупця, характеризується невмілим наслідуванням поширеного ще в сер. XVIII ст. стилю рококо. Це так зване "повторне рококо" XIX ст. відзначалося складними формами, орнаментом у вигляді різноманітних завитків, перевантаженням елементами оздоблення, в першу чергу важкими композиціями з рельєфних квітів, китиць, фруктів, птахів тощо. Як правило, все це доповнювалося багатою позолотою.

Посуд, призначений для продажу широким колам населення, був оздоблений хоча і скромно, проте зі смаком. Характерною рисою його є більша простота форм та стриманість у декоруванні. Чашки прикрашені розписом у вигляді невеличких букетів квітів або тільки кольоровими обідками у сполученні з вузькою смужкою стилізованого рослинного орнаменту. Невеличкі дзбаночки оздоблювалися здебільшого розкиданими квітами або двома-трьома букетами.

Унікальним твором заводу був широко відомий свого часу іконостас, виготовлений з фарфору для Волокитинської церкви. Він складався з чотирьох монументальних колон, що підтримували верхній карниз. Угору по стержнях колон виляса профільована спіраль, у яку впліталася виноградна гілка. Великі ікони першого ярусу були оправлені у фарфорові рами, а шість ікон на царських вратах намальовані на фарфорових плакетках. Фарфоровими ажурними вставками були заповнені також прорізи другого ярусу.

Особлива роль у розвитку фаянсової промисловості належить Києво-Межигірській фабриці, заснованій 5 липня 1789 р. на території колишнього Межигірського монастиря [3, арк. 11].

Асортимент виробів фабрики був дуже великий: столові тарілки, десертні тарілки, напівтарілки, вази круглі з підставками, вази овальні з підставками, чаші овальні без підставок, круглі соусники, овальні соусники, різноманітні чаші без підставок, круглі блюда, овальні

блюда, корзини, салатники, маслянки, чайники, кофейники, чашки чайні, цукорниці, горчичниці, перечниці, овочниці, чорнильніці з прибором, підсвічники, сухарниці, молочники, підставки до умивальників, солонки круглі та овальні, бутылочниці, вазони для квітів, кухлі, чашки для полоскання, кастрюлі, попільнички, підставки під ножі й виделки, декоративні вази на високих підставках з рясними ліпними прикрасами [1, арк. 3–5]. Окрім посуду і ваз, на Києво-Межигірському заводі випускалися садові ослинчики у формі діжечок, рамки для портретів і дзеркал, кашпо, ікони, великодні яйця, лампади, свічники, аптекарський посуд. У декорі виробів відтворювалися рельєфні прикраси і форми керамічних виробів західноєвропейських майстрів. Фабрика випускала як фаянсові, так і мармурові вироби. Фаянсові вироби покривались високоякісною глазур'ю. У склад глазурі входили: сурік, глейт (глет), шмельт, бура, солі [2, арк. 2].

Вищим досягненням межигірського заводу були друкарські малюнки, виконані з великою майстерністю, кращі з яких відтворюють пейзажі Києва, Петербурга та їх околиць. Застосовуючи цю техніку, завод випустив у широкий продаж високоякісні вироби за порівняно недорогою ціною. Виготовляли також посуд, прикрашений монохромними друкарськими малюнками з додаванням золота.

Друкування малюнків серед російських фарфорових і фаянсових заводів уперше стали використовувати саме тут. Друкування застосовувалося замість малювання і живопису, воно полегшувало роботу майстрів, бо різні малюнки і ландшафти, вигравійовані одного разу на мідь, успішно друкувалися на фаянсовому посуді. Таким чином можна було економити на оплаті художникам, уніфікувати вироби. З іншого боку, фаянс втрачав свою винятковість. З часом на заводі починали надавати перевагу копіям з європейських гравюр. Директор заводу Бородін у своєму листі у 1823 р. писав: "... з людей, здатних відпрацювати речі чисто й зі смаком, тут тільки один гравер, а інші суть селяни, у них пензель погано ходить у руках. Друкарські ж вироби обов'язково вийдуть хороші" [5, с. 3]. Виняток становили лампадки та великодні яйця, які з дозволу начальства за своїм смаком і розсудом розписували майстри-початківці.

Уже у перші десятиріччя було виготовлено багато сервізів на замовлення представників російської знаті: великого князя Миколи Павловича, графа Платова, генерала Аракчеєва та інших. У 1813 р. виготовлено посуд для імператора.

З 1817 р. на фабриці працював гравер Д.І.Степанов, який закінчив Академію мистецтв у Петербурзі: на ряді виробів є його підпис. Зустрічаються також підписи "Галактіонов" та "І.Іванов".

Друкарськими малюнками прикрашалися як окремі предмети, що йшли у продаж, так і замовлені сервізи; місцевий гравер І.С.Семенов у 1821–1826 рр. виконав серію пейзажних гравюр, і вони були тричі повторені різними заводами на сервізах: у 1825 р. – Імператорським фарфоровим заводом, у 1827 р. – Юсупівським заводом у селі Архангельське.

Окрім архітектурних та пейзажних видів, вироби межигірського заводу часто прикрашалися малюнками з тем байок І.А.Крилова, гербами та емблемами, сценами з античної історії і життя. Зустрічається також посуд, у якому лише обрамлення прикрашене рослинним друкарським орнаментом, іноді підфарбованим від руки.

З кольорових мас на Києво-Межигірському заводі у перші десятиріччя його діяльності були відомі червона, чорна і "мармурова". З них робилися декоративні вази, столовий і чайний посуд теракотового кольору, декорований по борту виноградною лозою у техніці чорного підглазурового друку з ручною обробкою.

Стиль ампір, який панував у Росії першої третини ХІХ ст., знайшов своє віддзеркалення і у фаянсі Києво-Межигірського заводу – в цей час ряд виробів формою і декором наслідують античні пам'ятки. У цей час на заводі широко практикується випуск кольорових виробів (із кольорових мас або білих з кольоровою глазур'ю), зокрема великих декоративних ваз, рясно оздоблених рельєфним декором, а також складних скульптурних груп, як, наприклад, "Грифон і ріг достатку" [5, с. 5].

Великим успіхом користувалися так звані "гіпюрові сервізи" за англійськими зразками. Форми таких сервізів витримані у стилі ампір, а декор, що є, по суті, головним художнім акцентом, вкриває поверхню виробу суцільним візерунком дрібних рельєфних квітів і листя і стирає строгість класицистичних форм. У придворних колах користувалися успіхом хлібниці й тарілки з крупним рельєфним листям винограду, вкриті зеленою поливою.

З 1830-х рр. датування виробів Києво-Межигірської фабрики полегшується, оскільки з того часу, окрім марки заводу "Київ", на виробках відтискається і дата. В 1840-х рр. на заводі освоєні нові кольорові маси і полива. Межигірські вироби цього часу відрізняються великою різноманітністю кольорів: блакитний, зелений, темно- і світло-коричневий, оранжево-охристий, жовтий.

У розписах з'являються українські та російські пейзажі, а також народні типажі. На середнього покупця розраховані тарілки з дрібним друкарським орнаментом у вигляді завитків і янголят у картушах, а також тарілки з геометричним орнаментом блакитного кольору і

дрібним квітковим візерунком, що покриває весь виріб. Краї тарілок часто зроблені хвилястими.

Окрему частину асортименту становили речі культового призначення: ікони, великодні яйця, лампади, свічки, панікадила, хрести тощо. Ця лінія не була пріоритетною, про неї залишилося мало згадок.

Писанки з фаянсової маси збереглися у досить значній кількості (близько 60 непошкоджених екземплярів) тільки в колекції Державного музею українського народного та декоративного мистецтва в Києві (далі – ДМУНДМ). Порівняно з "натуральними писанками", вони дуже стримані за кольором, з нетиповими орнаментальними мотивами і сюжетними зображеннями. Декорування фаянсових писанок не відповідало місцевим традиціям писанкового розпису. Декоративний ефект фаянсових мініатюр обумовлений специфікою матеріалу – тонкого фаянсу, особливостями керамічних фарб, поливи.

Визначальна риса значної групи фабричних писанок – декорування сюжетними мотивами християнської тематики: "Розп'яття", "Воскресіння", "Всевидяче Око", "Хрест страстей Господніх" тощо. Ці сюжетні композиції відрізняються витонченістю виконання. Їх виконували в техніці "друку", інколи з наступним доопрацюванням від руки [8, с. 587].

Майстерність фаянсистів Києво-Межигірської фабрики характеризує й кольорове вирішення писанок. У фаянсовому писанкарстві використовувалися керамічні фарби, кольори яких були далекі від палітри "натуральних" писанок. Це брунатний (з переходом до теракоти), рожевий, фіолетовий, яскраво-жовтий, зелений (близький до кольору полину або малахіту), синій. Інколи для уточнення деталей композиції вводилось позолота.

Релігійно-культові предмети виробництва Києво-Межигірської фабрики збереглися у поодиноких екземплярах у різних колекціях, наприклад, у Сумському художньому музеї, у Львівському музеї етнографії та художнього промислу. Найбільш репрезентативна підбірка таких виробів знаходиться в зібранні ДМУНДМ.

Вироби останніх десятиріч фабрики відзначені зниженням художніх якостей. Це, як правило, дрібні предмети, цілком вкриті друкарським візерунком, призначені для невеликих небагатих інтер'єрів, дешеві, але схожі на дорогі. До останніх років Межигірський завод продовжує випускати зелені полив'яні тарілки та сухарниці, прикрашені рельєфними рослинними мотивами, за старими формами і зразками.

Масовий завіз через Одеський порт із Західної Європи керамічних виробів з рельєфним і друкарським декором остаточно підірвав збут

межигірської продукції, особливо після зниження мита на імпорт у 1857 р. унаслідок поразки у Кримській війні.

Фарфорова і фаянсова промисловість України др. пол. XIX ст. розвивалася слабшими темпами порівняно з попереднім етапом. Не всі керамічні заводи витримали кризу кріпосницької системи, а з тих, що залишилися, тільки декілька виросли у значні підприємства. Низьким був мистецький рівень фарфорових і фаянсових виробів. Спочатку спостерігалася певна тенденція використати в їх оздобленні традиції народного мистецтва. Але згодом власники керамічних заводів переходять до наслідування західноєвропейських зразків. З 60-х рр. XIX ст. виробництво фарфору стає масовим, а штамп і шаблон убивають минулу красу і винятковість вітчизняних виробів.

Література

1. Центральний державний історичний архів України, м.Київ, далі ЦДАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 29, арк. 10.
2. ЦДАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 22, арк. 6.
3. ЦДАКУ, ф. 581, оп. 1, спр. 230, арк. 24.
4. Онацький Н. Українська порцеляна / Н. Онацький. – Суми, 1931. – 10 с.
5. Онацький Н. Межигірський фаянс / Н. Онацький. – Суми, 1931. – 8 с.
6. Історія українського мистецтва : в 6 т. – К. : Жовтень, 1970.
Т. 4. – Кн. 2 : Мистецтво II пол. XIX–XX ст. / [за ред. В. І. Касіяна]. – 1970. – 427 с.
7. Нариси з історії українського декоративного прикладного мистецтва / [за ред. Г. М. Жолтовського, Ю. П. Лашук]. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1968. – 191 с.
8. Петрякова Ф. Художній фаянс кінця XVIII – початку XX ст. / Фаина Петрякова // Зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів ; К. ; Нью-Йорк, 1996. – С. 587–606.

УДК 94:37](477.51)"1918/1919"

С.М.Фомська

Чернігівська "Просвіта" за часів гетьмана Скоропадського та Директорії УНР

У статті проведено історичне дослідження діяльності масового культурницького громадського товариства "Просвіта" у Чернігові та Чернігівській губернії за часів гетьманату Скоропадського та Директорії УНР (травень 1918 – січень 1919 рр.).

Ключові слова: товариство "Просвіта", Чернігівська губернія, гетьманат, Директорія, Українська Держава, Українська Народна Республіка.

В статтє проведено историческое исследование деятельности массового культурнического общественного общества "Просвещение" в Чернигове и Черниговской губернии во времена гетьманата Скоропадского и Директории УНР (май 1918 – январь 1919 гг.).
Ключевые слова: общество "Просвещение", Черниговская губерния, гетьманат, Директорія, Украинское Государство, Украинская Народная Республика.

In the article historical research of activity of mass cultural public society "Prosvita" is conducted in Chernigov and Chernigov province in the days of Skoropadsky getmanat and Directoria of UNR (May 1918 – January 1919).

Key words: society "Prosvita", Chernigov province, getmanat, Directoria, Ukrainian State, Ukrainian Public Republic.

Громадська організація "Просвіта" упродовж тривалого історичного періоду здійснювала потужний вплив на формування культурно-освітнього рівня й національної самосвідомості українського народу. Члени масового культурницького громадського закладу "Просвіта" відомі як носії освітянських і національних цінностей. Їхня роль у становленні української державності упродовж ХХ ст. і до сих пір безперечна. Одним із відомих регіональних осередків цієї організації у період визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. стала чернігівська "Просвіта". Тому важливим є вивчення її діяльності за часів гетьманату Павла Скоропадського й Директорії УНР.

Актуальність цієї статті обумовлена також потребою дослідження методів, форм і способів культурно-освітнянської діяльності "Просвіти" на Чернігівщині в період апогею української національно-демократичної революції першої третини ХХ ст. Відзначимо, що розуміння методики роботи товариства "Просвіта" є вагомим внеском реалізацію культурної та просвітницької політики української держави.

Метою даної публікації є аналіз ролі чернігівського осередку "Просвіти" в українських землях, що входили до складу гетьманату П.Скоропадського та Директорії УНР, у формуванні національно-культурного потенціалу українського народу і реалізації його у національному державотворенні.

Аналіз історичної літератури з питань діяльності товариства "Просвіта" на Чернігівщині дозволяє стверджувати, що після його ліквідації у 20-х рр. ХХ ст. й упродовж тривалого періоду в радянській історіографії практично були відсутні праці, які б об'єктивно

відображали функціонування товариства у регіональному аспекті. Сучасна історіографія з питань зародження і розвитку товариств "Просвіта" Наддніпрянщини й Лівобережжя у першій третині ХХ ст. представлена монографіями О.Коновця, О.Лисенка, О.Цапка, Л.Євселевського та С.Фарини, а також низкою статей. Так, Л.Євселевський та С.Фарина у нарисі історії товариств "Просвіта" в Наддніпрянській Україні розкривають основні форми діяльності "Просвіт" щодо пробудження національної свідомості українського народу, визначають роль і значення в духовному відродженні України 1906–1923 рр. [7] О.Балицька у своїй статті широко розглядає просвітницьку діяльність інтелігенції періоду Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [4]. Дисертаційна робота Л.Бадєєвої присвячена вивченню діяльності товариства "Просвіта" на Лівобережній Україні впродовж ХХ ст. [2]. У дисертаційному дослідженні О.Малюти "Просвіта" у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.)" простежено роль товариств у пробудженні національної свідомості, консолідації українського народу, обстоюванні його культурно-освітніх, економічних, політичних прав, перетворенні на націю [9]. Низка ґрунтовних досліджень з означених питань була видана до 140-ї річниці з часу заснування першої української "Просвіти" у Львові [1; 10].

Відаючи належне вже проведеним науковим розвідкам та фундаментальним дослідженням, слід наголосити на тому, що в сучасній науковій літературі ще відсутня спеціальна праця, в якій була б комплексно розглянута діяльність товариства "Просвіти" на Чернігівщині упродовж національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Наукова новизна даної публікації полягає у тому, що в ній уперше зроблено спробу дослідити діяльність товариства "Просвіта" на території Чернігівської губернії у період гетьманської держави П.Скоропадського та Директорії.

Найбільшим досягненням української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. стало національне державотворення. Одним із його суб'єктів була "Просвіта", що займалася поширенням освіти серед українського народу та, відповідно, брала участь у його консолідації, пробудженні національної свідомості, обстоюванні культурно-освітніх, економічних, політичних прав. Товариство у своїй діяльності вийшло за межі сформульованих у статутах завдань. Підготовлені організаціями національно свідомі кадри реалізували себе як працівники різних гілок влади у період державного будівництва.

Після лютневих подій 1917 р. на Лівобережжі просвітянський рух поєднувався з масовими маніфестаціями, вічами, мітингами, святами національного забарвлення. У регіонах, де товариств "Просвіта" не

існувало, вони виникали після вибухів народного піднесення. Так, 24 квітня 1917 р. у м.Чернігів під головуванням Іллі Шрага відбулися перші збори уже відновленого товариства.

З приходом до влади гетьмана П.Скоропадського чернігівська "Просвіта" продовжувала свою діяльність. Покладаючи на неї великі надії, Б.Грінченко зазначав: "Наші просвітні Товариства понесуть хвилі розумного життя, світло науки і мистецтва в найдальші закутки України, поширять і зроблять популярними надбання культури нашої української і світової" [1, с. 104]. У статуті, складеному для "Просвіти" Чернігова, мета товариства була конкретизована: "Товариство має на меті допомагати розвиткові української культури і першим чином прививати українському народу в його рідній мові" [10, с. 308]. Задля цього планувалося видавати книжки, брошури, часописи українською мовою; створювати бібліотеки, музеї, читальні, книгарні; читати публічні лекції з українознавчої проблематики; влаштовувати загальноосвітні курси, спектаклі, конкурси; відкривати школи, притулки, ясла тощо [7, с. 35].

Як правило, "Просвіти" мали у своїй структурі комісії та відділи. Чернігівська "Просвіта" у 1918–1919 рр. складалася з педагогічної, артистичної, лекційної комісій. Аналогічною була структура інших наддніпрянських "Просвіт". У період Української Держави за даними анкетування, здійсненого департаментом позашкільної освіти, до 15 серпня 1918 р. у Чернігівській губернії загалом нараховувалося 70 осередків "Просвіти" із загальним центром у Чернігові. Осередки діяли у таких містах і містечках краю, як Ніжин, Новгород-Сіверський, Короп, Конотоп, Сосниця, Ріпки, Козелець, Бахмач, Ічня, Прилуки, Бобровиця тощо [14, арк. 1–26].

Водночас лише 54% від зареєстрованих організацій краю мали бібліотеки, 22% – здійснювали постановку вистав, 7% – мали читальні, 5,4% – проводили курси, 3,6% – лекції, 2,25% – організовували читання рефератів [10, с. 134–135].

Встановлено, що 65% членів товариств "Просвіта" Чернігівської губернії становили представники інтелігенції (місцеві учителі, діячі культури та мистецтва тощо). Понад 25% "просвітян" були селянами, ще 10% – церковними діячами [7, с. 67].

Загалом упродовж 1918 р. у Чернігівській губернії було завершено формування чотириланкової структури "Просвіти", яка мала такий вигляд: первинні товариства губернії – повітові спілки – губерньська спілка – Всеукраїнська спілка. Остаточо ця структура була затверджена 3–5 листопада 1918 р. на другому Всеукраїнському з'їзді "Просвіти". Після листопада 1918 р. на Чернігівщині було встановлено

порядок створення організацій у ситуації, зумовленій проблемами військового часу.

Політика підтримки українських "Просвіт" активно здійснювалася міністерствами й відомствами Української Держави. Цьому, зокрема, сприяло те, що департаментом позашкільної освіти Міністерства освіти керувала відома українська культурна діячка Софія Русова. У червні 1918 р. гетьманський міністр освіти звернувся до Міністерства внутрішніх справ із проханням не чинити перешкод товариству "Просвіта" та іншим культурно-освітнім організаціям і допомагати їм у діяльності. Крім того, Міністерство народної освіти визнало, що в даний історичний момент, який переживає Україна, особливо великого значення набуває позашкільне виховання, покладене на народне самоуправління і культурно-освітні організації. 78% діячів "Просвіти", що виявили себе у період Центральної Ради, продовжували працювати в урядових структурах Української Держави [10, с. 151].

У серпні 1918 р. Рада Міністрів Української Держави асигнувала земствам і "Просвітам", які опікувалися справами дошкільного і позашкільного виховання, значні кошти, у тому числі для Чернігівського краю – 6449350 крб [10, с. 134]. Водночас наприкінці того ж місяця департамент позашкільної освіти розіслав усім повітовим земствам України, зокрема Чернігівської губернії, повідомлення, в якому зазначалося, що фінансова допомога від міністерства може бути надана лише в тому разі, якщо кожне товариство "Просвіта" буде мати відповідний статут, затверджений окружним судом. Це стало відповіддю на формування у регіонах підставних "Просвіт", метою яких було лише отримання державного фінансування, подекуди у цілях антигетьманської агітації.

Після гетьманського перевороту "Просвіта" у місті Чернігові, окрім власне позашкільної освіти, опікувалася всіма культурними українськими організаціями міста. При товаристві діяли безплатна читальня, дитяча бібліотека та книгарня "Просвіти". Упродовж 1918 р. у приміщенні товариства відкривалася низка виставок тогочасної української преси. Вхід був безкоштовний для всіх верств населення, що мало стимулювати інтерес населення до українських засобів масової інформації [15, с. 4].

Місцеві осередки "Просвіти" у Чернігівській губернії відкривали книгозбірні, видавали газети, друкували листівки для народного читання, організували школи для дорослих і дітей, збирали і зберігали предмети народного побуту, будували "Народні будинки", організували хори, влаштовували театральні вистави, музичні вечірки тощо [16, с. 4; 17, с. 3; 18, с. 5; 19, с. 2]. Співпраця центральних і регіональних органів гетьманату П.Скоропадського та українського

громадянства Чернігівщини, представленого, зокрема, культурницькими товариствами "Просвіта", незважаючи на окремі ускладнення, зумовлені військовим часом, сприяла інтенсивному розвитку освіти, мистецтва і культури в краї.

Серед видатних діячів Чернігівської "Просвіти" у період гетьманату П.Скоропадського слід назвати Ольгу Трохимівну Андрієвську (Івась) (члена Української партії соціалістів-федералістів), Аркадія Васильовича Верзилова (Чернігівського міського голову у 1918 р.), Василя Михайловича Елланського (письменника, журналіста, громадсько-політичного діяча), Івана Дмитровича Марченка (громадського і державного діяча родом із Глухова), Миколу Рубісова (колишнього депутата Державної думи Росії), Левка Дмитровича Шрамченка (статистика, юриста).

Відновлену після подій революції "Просвіту" у самому Чернігові очолював Ілля Людвигович Шраг (1848–1919) – адвокат, громадсько-політичний і державний діяч. У 1918 р. він був обраний почесним мировим суддею Чернігівського судово-мирового округу.

Однак німецька окупація та уповільнена реакція центральної влади на ситуацію у регіонах сприяла зростанню соціального незадоволення. У травні 1918 р. на Чернігівщині розпочалося заснування опозиційних структур. Бажання врегулювати ситуацію та навести порядок стало приводом до того, що у серпні 1918 р. "Просвіти" стали співзасновниками Українського Національного Союзу.

З приходом до влади Директорії УНР Департамент позашкільної освіти продовжив фінансування "Просвіт". Одним із перших первинних товариств "Просвіти" на Чернігівщині, яке у грудні 1918 р. надіслало привітання утвореній Директорії, була "Просвіта" у Ніжині. Водночас з урахуванням нетривалого часу існування режиму Директорії на Чернігівщині (кінець 1918 – січень 1919 рр.) вплив центрального уряду на діяльність товариств "Просвіта" у губернії був мінімальним [20, арк. 2–9].

У період Директорії УНР зусиллями чернігівських просвітян у губернії організовувалися недільні школи, створювалися самодіяльні хори, театри, влаштовувалися концерти, літературні вечори [21, с. 4; 22, с. 2, 3; 23, с. 4]. Така подвижницька діяльність вимагала коштів, які часто-густо надавали самі просвітяни, а також відомі українські меценати. Так, на кошти Є.Чикаленка виходила газета "Рада". І.Зборовський подарував чернігівській "Просвіті" колекцію етнографічних матеріалів. Окрім цих визначних імен, до лав меценатів "Просвіти" Чернігова належали й зовсім невідомі чи маловідомі люди, пожертвування яких, зрештою, й робили можливими існування й роботу громадських просвітницьких організацій.

Завдяки державній підтримці та ентузіазму членів чернігівської "Просвіти" в губернії тривала досить активна культурно-видавнича діяльність. Незважаючи на вкрай несприятливі умови війни та іноземної окупації, "Сіверянська думка" протягом 1918–1919 рр. спромоглася видати низку книжок: збірки творів Т.Шевченка, Б.Грінченка, історичні й культурологічні нариси В.Модзалевського, П.Стебницького, М.Коцюбинського, А.Тесленка та інших діячів. Зокрема, це були такі книги, як "Шевченко Т. Плач Ярославни. Бій з половцями: Поезії" (1918), "Грінченко Б. Риб'ячі танці: Поезії" (1919), "Модзалевський В. Основні риси українського мистецтва" (1918), "Дорошенко Д. Коротенька історія Чернігівщини" (1918), "Стебницький П. Ріг Вернигори" (1919), "Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке" (1918) тощо. У роботі видавництва "Сіверянська думка" брали участь В.Еллан-Блакитний, П.Тичина, дружина й діти Михайла Коцюбинського – Віра Устимівна та Оксана і Юрій Коцюбинські [8, с. 43–44]. Видавництво припинило роботу восени 1919 р.

Директорія на Чернігівщині за браком часу навіть не встигла створити власні територіальні органи влади. Намагання залучити на свій бік якомога ширші соціальні верстви призвело до втрати підтримки бідноти, яка відігравала роль найбільш активного соціального елемента в період української революції. Особливістю Чернігівської губернії став невпинний процес більшовизації народних мас, особливо селянства, протягом 1918 – поч. 1919 рр. Відтак Директорія не витримала конкуренції з впливом більшовицьких ідей на населення краю. У перших місяцях 1919 р. територія губернії була зайнята червоноармійськими частинами, а влада уряду Української Народної Республіки була повалена. Після встановлення радянської влади на поч. 1920-х рр. чернігівська "Просвіта" припинила своє існування.

Загалом період 1918–1919 рр. був досить сприятливим для діяльності "Просвіт" Чернігівщини. За цей час "Просвіти" стали важливим елементом культурно-національних процесів в Україні у цілому і в Чернігівській губернії зокрема. Організаторами й активними членами "Просвіти" ставали представники різних прошарків української інтелігенції – літератори, журналісти, актори, музиканти, науковці, лікарі, земські діячі, а інколи – священики. Так, у створенні чернігівської "Просвіти" у різні роки брали участь М.Коцюбинський, І.Шраг, Ф.Левицька, Л.Шрамченко, О.Андрієвська, О.Калинська, А.Глібов.

У роки гетьманату та Директорії УНР основною формою діяльності чернігівської "Просвіти" була пропагандистська робота шляхом проведення мітингів, зборів, лекцій, бесід, читань. Саме на плечі культурно-просвітніх товариств лягло завдання донести до простих

українців інформацію про діяльність центральних органів Української Держави й Української Народної Республіки [5, с. 118]. Крім традиційних форм діяльності (видавничої, бібліотечної, лекційної, артистичної), у період 1918–1919 рр. відкриваються великі можливості для розгортання шкільної справи. Керівництво чернігівського товариства "Просвіта" завжди прагнуло до масового поширення освіченості серед населення [24, арк. 33–34].

Отже, у період Української Держави П. Скоропадського й Директорії УНР чернігівська "Просвіта" періодично змінювала та вдосконалювала форми своєї діяльності залежно від вимог часу та соціально-політичних обставин. У процесі роботи у Чернігові й на території Чернігівської губернії товариство досить ефективно вирішувало ряд питань щодо організації бібліотек і читалень, розгортання видавничої, лекційної, шкільної та драматичної гурткової діяльності. Все вищевказане сприяло пробудженню національної свідомості населення Чернігівської губернії, а також піднесенню його культурно-освітнього рівня.

Література

1. "Просвіта" в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з дня заснування) : матеріали міжнародної наукової конференції / І. Зуляк (гол. ред.). – Т. : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – 279 с.
2. Бадєєва Л. І. Діяльність товариства "Просвіта" на Лівобережній Україні у XX столітті : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Л. І. Бадєєва ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2004. – 20 с.
3. Бадєєва Л. І. Політична спрямованість діяльності товариств "Просвіта" на Лівобережній Україні / Л. І. Бадєєва // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Історія України. – № 556. – Вип. 5. – Харків, 2002. – С. 60–66.
4. Балицька О. Посієш добро – збереш золото. (Просвітницька діяльність української інтелігенції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Балицька // Українська культура. – 1995. – № 2. – С. 30–32.
5. Греченко В. А. Центральна Рада та проблеми українізації / В. А. Греченко, Л. І. Бадєєва, Н. А. Сорочан // Вісник Університету внутрішніх справ. – Харків, 1997.
Вип. 2. – 1997. – С. 116–124.
6. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / І. І. Еткіна // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005.
Вип. 29 : Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті. – 2005. – С. 152–159.
7. Євселевський Л. І. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні / Л. І. Євселевський, С. Я. Фарина. – К. : Знання, 1993. – 96 с.

8. Коваленко А. Б. Книгоиздательское товарищество "Сіверянська думка" / А. Б. Коваленко // 4 Всеукраїнська наукова конференція по проблемам книговедения. Секція історико-книжних проблем : тези доповідей. – К., 1980. – С. 43–44.

9. Малюта О. В. "Просвіта" у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Малюта О. В. ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – 20 с.

10. Малюта О. В. "Просвіти" і Українська державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.): до 140-річчя товариства "Просвіта" / О. В. Малюта. – К. : Просвіта, 2008. – 840 с.

11. Малюта О. В. Діячі "Просвіти" в українському державотворчому процесі першої чверті XX століття / О. В. Малюта // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 2003.

Вип. 6. – 2003. – С. 85–100.

12. Ходарченко К. О. Традиції книгодрукування на Чернігівщині як джерело сучасної видавничої діяльності / К. О. Ходарченко // Вісник ДАККіМ. – 2010. – № 2. – С. 80–84.

13. Чернігівська "Просвіта" : бібліографічний покажчик / [скл. І. Я. Коганова, Л. В. Студьонова]. – Чернігів, 2008. – 76 с.

14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. 2201, оп. 2, спр. 380, арк. 1–19, 24–26. Відомості про наявність "Просвіт" в Чернігівській губернії й про списки їх. Листування з "Просвітами" по культурно-освітніх, організаційних та фінансових питаннях.

15. Товариство "Просвіта" // Чернігівська земська газета. – 1918. – 14 (27) вересня.

16. Курси української мови // Чернігівська земська газета. – 1918. – 24 квітня.

17. Вечірка. Курси українознавства. Товариство "Просвіта" // Чернігівська земська газета. – 1918. – 30 серпня.

18. Дитяча вечірка // Чернігівська земська газета. – 1918. – 28 вересня.

19. Діяльність чернігівської "Просвіти" // Чернігівська земська газета. – 1918. – 1 листопада.

20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. Р-166, оп 1, спр. 472, арк. 2–9, 28–31. Тези доповідей та резолюції Чернігівського губернського з'їзду позашкільної освіти. Статистичні відомості про стан позашкільної освіти в губернії.

21. Дописи. м. Ніжин // Нова рада. – 1919. – 14 січня.

22. Газета в Чернігові. Нова чернігівська газета // Нова рада. – 1919. – 3 січня.

23. Перевізний університет // Нова рада. – 1919. – 2 січня.

24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. 2201, оп 2, спр. 471, арк. 33–34. Анкети про стан позашкільної освіти в повітах Чернігівської губернії.

**Проблеми становлення театрального мистецтва
та їх висвітлення в наукових періодичних виданнях
(на матеріалі збірника "Література та культура Полісся")**

У статті розглядається проблема висвітлення у сучасній науковій періодиці, зокрема виданні "Література та культура Полісся", історії становлення театрального мистецтва в Україні й дослідження феномену М.Заньковецької.

Ключові слова: наукове видання, театральнo-музичне мистецтво Ніжина, корифеї театру, М.Заньковецька, феномен творчості.

В статье рассматривается проблема освещения в современной научной периодике, в частности издании "Литература и культура Полесья", истории становления театрального искусства в Украине и исследования феномена М.Заньковецкой.

Ключевые слова: научное издание, театральнo-музыкальное искусство Нежина, корифеи театра, М.Заньковецкая, феномен творчества.

In the article the problem of illumination is examined in modern scientific periodicals, in particular edition "Literature and culture of Poles'ya", histories of becoming of dramatic art in Ukraine and research the phenomenon of M.Zan'koveckoy.

Key words: scientific edition, theatrically-musical art of Nezhin, leading light of theater, M.Zan'koveckaya, phenomenon of creation.

У наукових колах останніх десятиліть зростає інтерес до історичного досвіду суспільства, осмислення якого спонукає до вивчення виявів духовної активності нації. Дослідження багатовекторності культурних процесів в Україні та виявлення специфіки їх взаємозв'язку визначають зміст сучасних інтелектуальних практик.

Важливу роль у вивченні складних культурно-історичних процесів і явищ, особливостей їх формування відіграють науково-періодичні видання, які суттєво збагачують наші знання.

На теренах України з'явилася значна кількість наукових видань, покликаних висвітлювати проблеми культури: "Українська культура", "Пам'ятники культури", "Україна", "Український простір", "Артанія", "Український театр", "Пам'ятники України: історія та культура" та інші.

Одне з відомих періодичних наукових видань "Література та культура Полісся" виходить уже два десятиліття. На його сторінках

уміщені матеріали, присвячені дослідженню маловідомих фактів української історії, духовних та культурних надбань народу.

Сьогодні наукове видання "Література та культура Полісся" охоплює усі форми національної культури, це історичний коментар до пам'яток, культурних явищ, історичних шарів, створених у різні епохи людьми з різним світоглядом і досвідом, смаками й уподобаннями. Про необхідність створення свого часу такого видання свідчать слова головного редактора і упорядника, проф. Г.В.Самойленка: "Осмислити історію культури Ніжина з давніх часів до наших днів ніхто з дослідників ще не наважився. А без цієї узагальнюючої праці не так чітко видно, чим повинні пишатися ніжинці, яке місце культура Ніжина займає у загальній історії України" [1, с. 10].

Видання було засноване у 1990 р. професором, завідувачем кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського університету Г.В.Самойленком, людиною, залюбленою в історію рідної та зарубіжної літератури, краєзнавство. Редакційна колегія першого випуску об'єднала людей, які розуміли необхідність і важливість такого починання: проф. Н.М.Арват, проф. Ф.С.Арват, доц. Н.І.Бойко, проф. З.В.Кирилук, проф. О.Г.Ковальчук, проф. Т.П.Маєвська, доц. П.В.Михед.

Перші випуски "Літератури та культури Полісся" були присвячені історії Ніжинської вищої школи, її вихованцям – письменникам-випускникам та їхній творчості. Значна кількість наукових розвідок була пов'язана з висвітленням особливостей розвитку культури Полісся XVII–XX ст., вивченням діяльності відомих представників культури, літератури і мистецтва регіону. Особлива увага приділялася вивченню спадщини М.Гоголя на сучасному етапі, що й стало однією з домінуючих тем періодичного видання.

Серйозність поставлених наукових завдань, пов'язаних, перш за все, із розширенням тематики періодичного видання, вимагала включення до складу редакційної колегії фахівців із гуманітарних наук: історії, культурології, мистецтвознавства. У "Літературі та культурі Полісся" разом з філологічними дослідженнями з'явилися статті історичного, культурологічного спрямування, розвідки з теорії та історії культури.

Саме у той період, починаючи з 13-го випуску, видання визначилося в основних напрямках: філологія, історія, історія та теорія культури, архівні знахідки. Фахова компетентність була підтверджена постановою ВАК України, згідно з якою збірник було включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології та історії.

Сьогодні побачили світ 65 випуски "Літератури та культури Полісся", географія наукових здобутків виходить за межі регіонального

вивчення, до співучасті залучаються науковці України та суміжних країн: Росії, Білорусії, Польщі. Це дозволяє знайомитися з видатними культурними надбаннями народу, цікавими фактами та пам'ятниками мистецтва, діяльністю відомих українських митців, відкривати скарбниці художньої культури рідного краю.

Одна з важливих проблем, якій у науковому виданні приділяється особлива увага, пов'язана з історичним розвитком музичного та театрального мистецтва в Україні. Зазначимо, що наукові дослідження, присвячені театру, проводяться у двох напрямках. Один з них, пов'язаний з регіональним вивченням театральної культури, представлений розвідками Л.Аскерової, Г.Кафтанової, Д.Нитченка, Ф.Проценка, А.Радчук, Г.Самойленка та ін. Інший тяжіє до біографіки окремих митців, розвивається у статтях Н.Бабанської, Л.Білецької, Г.Галабутської, Л.Голоти, Г.Лемещенко, Л.Малахатко, Г.Самойленка, Б.Тобілевича, Л.Томашкольської та ін.

Статті, присвячені окремим представникам театрального мистецтва, за змістом досить різноманітні. Виходячи із засад видання, одним із важливих його завдань є збирання матеріалів з історії українського театрального мистецтва та його діячів з метою популяризації національної культури.

Формування перших українських театральних труп ставало кроком уперед у духовному розкріпаченні людей. На підмостках українських театрів грали талановиті актори, які силою свого сценічного обдарування надавали нового звучання відомих п'єсам, пробуджували потяг до прекрасного.

В окремих випусках збірника "Література та культура Полісся" значна увага приділяється історії розвитку театрального мистецтва Чернігівщини. Зокрема, у статті Г.В.Самойленка "Перші театральні трупи в Ніжині" [2] викладені маловідомі факти, пов'язані з театральною традицією міста. На основі архівних джерел висвітлюється театральне життя Ніжина др. пол. XVII – поч. XVIII ст. У пер. пол. XIX ст. виникає перший на Чернігівщині аматорський театр у стінах Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька. Відомо, що офіційний дозвіл на влаштування в Гімназії театру було одержано 28 грудня 1826 р. Можна вважати, що він і започаткував театр у Ніжині, бо до цього часу вистави в місті були випадковими. Приїзд до Ніжина директора Гімназії вищих наук проф. І.С.Орлая остаточно стабілізував театральну справу в навчальному закладі [2, с. 5].

Автор статті досліджує етапи становлення музично-театрального мистецтва в Ніжині, визначає роль у культурному розвитку міста митців, студентства, представників інтелігенції.

Цікавою сторінкою театрального життя міста стало утворення та діяльність музично-драматичного товариства 1888–1900 рр., розвиток мистецької справи на Ніжинщині у 1918–1930 рр., що стало предметом наукового зацікавлення Ф.Проценка у розвідці "Мистецькі спомини": "Робота музично-драматичного товариства проходила інтенсивно: щовечора йшла підготовка до виступів оркестру, хору і всіх секцій. Активних членів було близько 100 чоловік... Вистави і концерти відвідували члени Товариства, їх родини, дрібні буржуа, студенти, учні гімназій" [3, с. 129].

Розвиток українського театру, який ґрунтувався на традиціях, закладених його корифеями, сприяв поширенню серед широких громадських кіл ідей національного відродження. Постаті корифеїв театрального мистецтва багатогранно висвітлюються в театрознавчій літературі. Проте ряд публікацій у пресі та архівних документів того періоду залишалися поза увагою широкої громадськості. Наукове видання Ніжинського університету містить відомості про діяльність представників театру корифеїв у Ніжині та інших містах України. Особливої ваги набувають оприлюднені архівні відомості. Так, зокрема, у статті Г.Самойленка "Заньковецька та її роль в театральному житті Ніжина" уперше уведені архівні джерела, матеріали періодики XVIII – поч. XX ст., що розкривають особливості життя й творчості актриси, коло її творчих контактів та взаємозв'язків, ставлення глядачів, спогади сучасників та партнерів по сцені: "Заньковецька завжди дивувала ніжинців новими ролями й майстерністю їх трактування. Збагачувались її майстерністю і ті, хто знаходився з нею поруч. Вона їх учила не тільки як режисер, але і як товариш по сцені, який мав більший досвід, знав краще життя. Її виконання ролі – це сценічний приклад, особлива школа майстерності" [4, с. 4].

Творчій постаті М.Заньковецької, яка вчила творити життя на сцені, присвячені розвідки Н.Бабанської, Г.Галабутської, А.Гладишевої, Б.Тобілевича, К.Шев'якової та ін.

Одним із продуктивних аспектів дослідження феномену М.Заньковецької стало вивчення її епістолярної спадщини. Про унікальний творчий дует М.Заньковецької та Миколи Садовського йдеться у дослідженні Г.Галабутської "Марія Заньковецька та Микола Садовський" [5]. Їх єднали особисті сердечні стосунки, спільна справа, духовність, природа обдарувань, естетика творчості. Вони доповнювали і збагачували один одного. Глибокому розкриттю творчих зв'язків митців сприяє епістолярій, зокрема листи М.Садовського. Вони розкривають характер взаємин, що будувалися на гармонії єдності та енергії протистояння [5, с. 59]. У них відбилася хвилююча історія життя і людських почуттів. Особливе місце у світі М.Заньковецької

посідає рідний край. З Ніжинщиною пов'язане все її життя починаючи від колиски, через дитинство і юність, коли у студентських гуртках за традицією від часів Гоголя користувались особливою любов'ю аматорські вистави за участю Марусі Адасовської, у майбутньому Заньковецької [5, с. 63].

Коло творчих узаємин, глибину таланту, людяність у стосунках розкривають листи М.Заньковецької, які стали предметом наукового вивчення Б.Тобілевича. Особлива увага приділяється спілкуванню з відомим театральним діячем П.К.Саксаганським. Талановита актриса була душею трупи: "вона горіла, запалювала інших, але сама не згорала, маючи в собі невичерпний запас святої любові до мистецтва та до людини, якій мистецтво повинно служити, мимоволі гуртувала біля себе людей незважаючи на різниці поглядів у соціальному становищі, в смаках, уподобаннях, збуджувала юнацькі сили і мрії, що вводили в інтимну атмосферу людського єднання. Тому вона, як і в 1906 р., заснувала у Ніжині гурток аматорів драматичного мистецтва з місцевої інтелігенції та молоді і привела їх у "Товариство" в 1915 р." [6, с. 62].

До кола проблем, які цікавлять дослідників, уходять питання, які розкривають природу драматичних творів, за якими грала М.Заньковецька. Відомо, що для неї писали свої твори два покоління українських драматургів, серед яких М.Кропивницький, М.Старицький, І.Карпенко-Карий, Б.Грінченко. На особливу увагу заслуговує, як зазначає Н.Бабанська [7], майже не розроблена біографіями акторки тема взаємин М.Заньковецької й Б.Грінченка. Головна причина криється у тому, що творчість Бориса Грінченка, а також Людмили Старицької, Спиридона Черкасенка, Любові Яновської та ін., у ролях за п'єсами яких виступала М.Заньковецька, деякий час замовчувалась. Їх уважали "співцями національної контрреволюції". "Ясному світові нашого театру Марії Заньковецькій. Автор", – слова посвяти Бориса Грінченка актрисі, написані на виданій у Чернігові власним коштом книзі "Народные спектакли" [7, с. 65]. І хоча М.Заньковецька у своїй творчості йшла іншим шляхом, ніж Б.Грінченко, від емоцій, індивідуального, особливого до загального, а він – від рацію, від ідей, все ж драматургія письменника зацікавила актрису стилістикою його історичних драм і п'єс про інтелігенцію, шляхетністю у викладі, до якої вона прагнула, психологізмом героїв. Н.Бабанська зазначає, що до європейського репертуару додався і "непростий досвід роботи Марії Заньковецької над драматургією Б.Грінченка", що дозволив "актрисі спробувати свої сили у новій українській драматургії інтелектуального стилю", повірити в неї [7, с. 66].

Варто зазначити, що М.Заньковецька надихала своєю творчістю драматургів. Під впливом її обдарування І.Карпенко-Карий написав у 1883 р. п'єсу "Безталанна" ("Хто винен"), роль Варки присвятив М.Заньковецькій. Співтворчості видатної актриси й українського драматурга присвячена розвідка Л.Білецької "М.Заньковецька у творах І.Карпенка-Карого" [8]. Дослідниця наголошує, що розвитку таланту актриси сприяла діяльність письменника: "Творчість І.К.Карпенка-Карого, одного з батьків новочасного українського театру, була і є тим багатющим матеріалом, який допомагав розкритися таланту багатьох видатних майстрів національної сцени. Серед них і М.Заньковецька – друг і однодумець Івана Карповича" [8, с. 70].

М.Заньковецька – актриса з неабияким талантом, жінка незвичайної краси й чарівності, тендітної грації, з прекрасним від природи поставленим словесно-вокальним апаратом, витонченою досконалістю міміки, пластики, блискучою віртуозною технікою. На психоемоційну природу обдарування акторки звертали увагу дослідники її творчості. У дослідженнях Л.Дорохіної, Г.Лемещенко, А.Корнійчука, С.Половникової підкреслюються невичерпність темпераменту, життєвий оптимізм, виняткова пам'ять, спостережливість, майже гіпнотичний вплив на глядача. Водночас вона була наділена здатністю тонкого сприйняття довколишнього світу: "М.Заньковецькій було властиве вкрай гостре відчуття реальності життя і глибинне осмислення його змісту. Постійне й нестримне бажання віднаходити спільність поглядів з різними людьми щодо смаків, інтересів, уподобань. А коли певний психологічний тип людини полонив її душу, думку й уяву, тоді актриса бачила риси його характеру у образі своєї героїні" [9, с. 90].

Створюючи образи своїх героїнь, М.Заньковецька передавала цілу палітру почуттів, від її гри були у захваті критики, глядачі українських і російських театрів, зокрема петербурзького й московського. Яскравий, могутній талант М.Заньковецької, її неординарна особистість приваблювали сучасників. До кола її друзів належали відомі світові видатні вчені. Як зазначає К.Шев'якова у дослідженні "М.К.Заньковецька і вчені", актриса дружила із родинами О.Богомольця, ученого патофізіолога, академіка, президента АН України; М.Грушевського, ученого-історика, першого президента України. Друзями і шанувальниками були Д.Заболотний, президент АН України; поліглот, академік С.Єфремов; учений, поет і перекладач А.Кримський. У київському будинку-музеї М.Заньковецької знаходиться подароване актрисі видання Шевченкового "Кобзаря" 1884 р. з дарчими написами А.Кримського, П.Рудченка, М.Опокова: "Щире привітання тобі, що підіграєш у серцях українських любов до свого знедоленого народу" [10, с. 84].

Серед шанувальників М.Заньковецької були представники української інтелігенції. У Полтавському театрі в антрактах глядачі заходили за лаштунки, щоб особисто привітати чи познайомитися з нею. За куліси приходили художник Мясоедов, письменниця Олена Пчілка з дочкою, тоді ще молодою поетесою Лесею Українкою, видавець Маркевич та письменник Панас Мирний.

Досліджуючи російсько-українські творчі зв'язки, Д.Нитченко акцентує увагу на рецепції діяльності М.Заньковецької у колах російської інтелігенції. Велике враження своєю грою актриса справляла на російських письменників, діячів культури, серед її шанувальників були Л.Толстой, І.Рєпін, Л.Собінов, П.Чайковський та багато інших. Відомий своїм українським корінням А.Чехов особисто познайомився М.Заньковецькою, відвідував кожну виставу за її участю, листувався з нею, навіть збирався написати спеціально для актриси п'єсу [11, с. 115].

Українська історія зберігає пам'ять про багатьох видатних акторів, діячів театрального мистецтва, проте на долю лише небагатьох випав такий успіх, який здобула М.Заньковецька. Дослідники біографії актриси звертають увагу на ситуації, коли вона неодноразово виявляла сміливість, принциповість, відстоювала справедливість. Виступи на захист репресованих свідчать про мужність і громадянську позицію, що підтверджують архівні матеріали. Водночас така поведінка М.Заньковецької була досить ризикованою, адже у разі негативного вирішення справи підозрюваного автоматично у немілість потрапляють усі, хто за нього вболівав і клопотався [12, с. 86]. Тож варто зазначити, що разом із унікальним творчим обдаруванням актриса була наділена високими людськими якостями, а це й забезпечує цікавість науковців до її життєвої та мистецької долі.

У життєвій долі й творчому доробку М.Заньковецької ніби сфокусовані головні проблеми її часу, віддзеркалені складні процеси становлення українського театрального мистецтва, що стало предметом наукових студій періодичного видання "Література та культура Полісся".

Висвітлення образу М.Заньковецької – це лише частина широких проблем культурного життя регіону, тісно пов'язаних із загальноукраїнськими, які піднімаються і аналізуються на сторінках Ніжинського періодичного видання.

Література

1. Самойленко Г. В. Проблеми вивчення культури Ніжина / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся / відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДПІ, 1994.

Вип. 4 : Наука, архітектура, живопис, театр Ніжина: до 1000-ліття заснування міста. – 1994. – С. 3–12.

2. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина: Перші театральні трупи в Ніжині / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДПІ, 1994.

Вип. 5 : Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України: до 140-річчя від дня народження. – 1994. – С. 3–57.

3. Проценко Ф. Д. Мистецькі спомини / Ф. Д. Проценко // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2004.

Вип. 25 : Марія Заньковецька – видатний театральний діяч України, до 150-річчя від дня народження актриси. – 2004. – С. 129–146.

4. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина: М. Заньковецька та її роль в театральному житті Ніжина / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДПІ, 1994.

Вип. 5 : Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України: до 140-річчя від дня народження. – 1994. – С. 3–57.

5. Галабутська Г. М. Марія Заньковецька і Микола Садовський / Г. М. Галабутська // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДПІ, 1994.

Вип. 5 : Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України: до 140-річчя від дня народження. – 1994. – С. 57–62.

6. Тобілевич Б. П. Марія Заньковецька і П. К. Саксаганський / Б. П. Тобілевич // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДПІ, 1994.

Вип. 5 : Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України: до 140-річчя від дня народження. – 1994. – С. 62–65.

7. Бабанська Н. Г. Творчі взаємини Марії Заньковецької і Бориса Грінченка / Н. Г. Бабанська / Література та культура Полісся / відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДПІ, 1994.

Вип. 5 : Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України: до 140-річчя від дня народження. – 1994. – С. 3–57.

8. Білецька Л. К. Заньковецька у творах І. К. Карпенка-Карого / Л. К. Білецька // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДПІ, 1994.

Вип. 5 : Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України: до 140-річчя від дня народження. – 1994. – С. 70–72.

9. Корнійчук В. П. Психологічні особливості акторської творчості Марії Заньковецької / В. П. Корнійчук // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2004.

Вип. 25 : Марія Заньковецька – видатний театральний діяч України, до 150-річчя від дня народження актриси. – 2004. – С. 84–103.

10. Шев'якова К. С. М. К. Заньковецька і вчені / К. С. Шев'якова // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДПІ, 1994.

Вип. 5 : Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України: до 140-річчя від дня народження. – 1994. – С. 78–85.

11. Нитченко Д. В. Ясна зірка українського театру (Марія Заньковецька – 1854–1934) / Д. В. Нитченко // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2004.

Вип. 25 : Марія Заньковецька – видатний театральний діяч України, до 150-річчя від дня народження актриси. – 2004. – С. 112–122.

12. Томашпольська Л. І. М. Заньковецька на захисті репресованих / Л. І. Томашпольська // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. – Ніжин : НДПІ, 1994.

Вип. 5 : Марія Заньковецька як театральний та громадський діяч України: до 140-річчя від дня народження. – 1994. – С. 85–88.

УДК 334.735(477.43/.44):374.72:94(477.43/.44)"1925–1927"

І.А.Ладаняк

Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації Поділля в 1925–1927 рр.

Досліджується культурно-освітня діяльність установ споживчої кооперації й висвітлюється популяризація кооперативної ідеї як захід ліквідації неписьменності та зростання культурного рівня членів споживчих товариств і некооперованої частини населення Поділля у 1925–1927 рр.

Ключові слова: нова економічна політика, споживча кооперація, культурно-освітня діяльність, кооперативні курси, періодичні видання.

Исследуется культурно-образовательная деятельность учреждений потребительской кооперации и освещается популяризация кооперативной идеи как мероприятие для ликвидации неграмотности, роста культурного уровня членов потребительских обществ и некооперированного населения Подолья в 1925–1927 гг.

Ключевые слова: новая экономическая политика, потребительская кооперация, культурно-образовательная деятельность, кооперативные курсы, периодические издания.

This outlines cultural-educational activity of Consumers Co-operation institutions and highlights popularization of co-operation ideology as

liquidation of un-education, enhancement of cultural growth for consumer Co-operation members and non-cooperative population in Podoliya during 1925–1927.

Key words: new economic politics, Consumer Co-operation, cultural-educational activity, Co-operative courses, annual publication.

У новітній історії Поділля особливе місце займають культурно-освітні процеси, які відбувалися після встановлення радянської влади на поч. 20-х рр. XX ст. Перебудова на радянський лад безпосередньо торкалася діяльності кооперативних товариств та їх організацій, адже кооперація, за ленінським кооперативним планом, повинна була зайняти провідне місце в системі господарювання й відігравати важливу роль у формуванні нового громадського суспільства. Зрозуміло, що ленінське бачення соціалістичної держави як "суспільства цивілізованих кооператорів" не могло бути здійснене без кардинального підвищення рівня освіти, культури та професійного гарту нового покоління кооператорів, вихованого на засадах ідеалів більшовизму. Проте до сьогоднішні стан розвитку культурно-освітньої роботи споживчої кооперації Поділля в 1925–1927 рр. залишається однією з маловивчених сторінок її діяльності й тому потребує наукової розробки й більш глибокого дослідження.

Слід зазначити, що зі здобуттям незалежності України культурно-освітня робота споживчої кооперації в роки непу стала об'єктом дослідження сучасних науковців, зокрема в працях авторського колективу з числа науковців навчальних закладів та працівників Укоопспілки [1]. Окремо цю тему розглядали М.Аліман, Т.Оніпко, А.Пантелеймоненко, С.Петренко, В.Рекрут та ін. [2]. Стан кооперативної освіти частково висвітлений вітчизняними науковцями у колективній праці "Кооперативна освіта в Україні" [3].

Заслугує на увагу дослідження В.Гольця [4] з історії кооперативного руху на Лівобережній Україні у 20-ті рр. XX ст. Науковець акцентував увагу на розкритті культурно-просвітньої діяльності споживчих товариств у роки непу. Однак праця обмежена межами лише одного регіону.

Значний внесок у дослідження історії культури, освіти й науки зазначеного періоду здійснили подільські науковці, зокрема О.Завальнюк, О.Комарницький, В.Нестеренко, В.Прокопчук, Ю.Телячий та ін. [5]. Але, на жаль, вищеназвані дослідники не вивчали культурно-просвітню роботу кооперації і лише згадували про існування кооперативних закладів.

Тому з огляду на ступінь розробки проблеми бачиться доцільним проаналізувати культурно-освітню діяльність споживчої кооперації

Поділля в 1925–1927 рр. та висвітлити основні здобутки кооператорів щодо підвищення професійного рівня членів товариств і некооперованого населення.

Зазначимо, що з проголошенням нової економічної політики партійно-радянські органи розглядали споживчу кооперацію крізь призму вирішення не лише господарських, а й ідеологічних проблем, які стояли перед ними. Так, пленум ЦК КП(б)У (травень 1922 р.), звернувши увагу на необхідність приборкання "дрібнобуржуазної стихії", зобов'язав сільські споживчі товариства спільно з комітетами незаможних селян посилити ідеологічну роботу серед різних верств селянства [6, с. 217]. У свою чергу, сьома конференція КП(б)У, що відбулася у квітні 1923 р., закликала до "підйому культурного рівня робітників", пропонуючи залучати робітничий актив до керівництва як радянськими, так і профспілковими та кооперативними організаціями [6, с. 236]. Резолюція пленуму ЦК(б)У (липень 1924 р.) "По доповіді про роботу споживкооперації" містила низку організаційних заходів щодо зміцнення її ідеологічної ролі серед населення [6, с. 321]. Дев'ятий (1925) та десятий (1927) з'їзди партії наголошували на необхідності посилення суспільно-політичної роботи кооперативних організацій, їх активної участі у "боротьбі з некультурністю". Зокрема, у резолюції десятого з'їзду КП(б)У "Про завдання культурного будівництва на Україні" підкреслювалося, що велике значення має "широкий культурний рух робітників та селян, посилення роботи в цьому напрямку кооперативних та інших самодіяльних організацій" [6, с. 542].

У реалізації таких завдань важливе місце посідала професійна освіта кадрового потенціалу кооперації, значна частина якого на вимогу більшовиків заповнилася за рахунок пролетарських верств населення. Більшість новоявлених керівників та спеціалістів не мали досвіду проведення організаційно-кооперативної роботи, а за рівнем освіти в кращому випадку володіли знаннями церковнопарафіяльної школи. Тому, на думку відомого кооператора О.Діброви, вся система кооперації відчувала велику потребу у кваліфікованих фахівцях, особливо в галузі кооперативних фінансів, постачання та збуту. Крім того, бракувало освічених інструкторів, які могли б провадити всю культурно-освітню роботу на місцях. Відчувалася відсутність лекторів із фахових дисциплін, які викладалися в кооперативних профшколах і технікумах [7, с. 21].

Усвідомлюючи масштаби заходів щодо формування нового покоління кооператорів, влада зобов'язала навчальні заклади, які входили до системи професійної освіти Народного комісаріату освіти (НКО), та кооперативні організації й установи Всеукраїнської кооперативної спілки (далі – ВУКС, Вукоопспілка) розгорнути масове

професійне навчання. Кооператорам потрібно було швидкими темпами створити мережу технікумів, кооперативно-комерційних шкіл, постійно діючих курсів, шкіл кооперативної грамоти тощо. Зокрема, однією з найпростіших форм підвищення рівня освіти спеціалістів масових професій стали селянські школи кооперативної грамоти. Вони ставили за мету "підвищувати кооперативну писемність низового селянського активу, ... який вперше, або недавно приступає до виконання громадської кооперативної роботи". Заняття в школах проводилися раз на тиждень протягом 3-х годин у загальній кількості 24 навчальні дні за програмою, яку обов'язково затверджував агітпроп ЦК КП(б)У [8, с. 363].

Фахівців середньої ланки споживчої кооперації готували професійні школи, а згодом – кооперативні технікуми. Так, на Поділлі восени 1925 р. діяли торгово-промислові школи у Вінниці [9, арк. 639], Тульчині [10, арк. 55], Немирові [11, арк. 14], Проскуріві [12, арк. 128 зв.], Могильові-Подільському [13, с. 108] та інших містах. Ці навчальні заклади здійснювали підготовку бухгалтерів, товарознавців та інших фахівців кооперативної справи. Частково діяльність шкіл фінансувалась із фондів місцевих бюджетів, але основні ресурси надходили від самих учнів. У закладах утворювалися спеціальні комісії, які визначали розмір платні з урахуванням соціального походження та політичної оцінки учнів. До профшкіл і технікумів приймалися учні, які закінчили семирічну трудову школу або мали знання за її програмою [9, арк. 551].

Однією з перших розпочала свою роботу Вінницька торгово-промислова кооперативна профшкола, яка виникла за ініціативою комітету допомоги комерційній освіті при Вінницькій товарній біржі. Заклад протягом 2-х років готував 120 спеціалістів на 3-х відділеннях: кооперативному, товарознавчому та рахунково-фінансовому [14, с. 4]. Після закінчення теоретичного курсу учні протягом півроку мали пройти практичне стажування і лише тоді отримували диплом. Крім цієї школи, у Вінниці ще діяли бухгалтерські курси, які розпочали роботу з 1 листопада 1925 р. [9, арк. 639]. Загалом на кінець 1925 р. у Вінницькому окрузі діяло 29 установ професійної освіти, які займалися підготовкою кадрів для потреб кооперативних установ і організацій [15, с. 180].

Важливою подією в діяльності споживчої кооперації УСРР стала Постанова ВЦВК і РНК від 25 лютого 1925 р. "Про Всеукраїнський конкурс споживчої кооперації", під час проведення якого влада намагалася привернути увагу й інтерес широких мас громадян, які працюють, до кооперації та "допомогти краще поставити роботу в споживчих кооперативах" [16, с. 50–51]. За умовами конкурсу

переможці отримували досить відчутні суми (від 450 до 1250 крб) [16], що, безперечно, позитивно вплинуло на розвиток мережі споживчих товариств.

Однак, як зазначалося вище, значна кількість проблем споживчих товариств (далі – СТ) виникали через відсутність кваліфікованих інструкторів, які були б здатні навчити малоосвічений кооперативний апарат основам діловодства, бухгалтерського обліку тощо. Тому з метою зміцнення інституту інструкторів та посилення їх ролі в кооперативному будівництві правління Вукоопспілки скликало Всеукраїнський з'їзд інструкторів споживчої кооперації, що відбувся 26–30 травня 1925 р. За висновками фахівців, учасники зібрання виконали "копосальну й цінну роботу, матеріали якої послужать для практичного робітника законом-підручником, близьким помічником" [17, с. 43].

Загальний розмах кооперативно-освітньої роботи, техніка її становлення, питання обліку кадрів кооперації та ін. обговорювалися на IV-х зборах уповноважених Вукоопспілки 1926 р. Важливе місце в роботі зібрання займали проблеми щодо поліпшення культурно-освітньої роботи. На думку керівництва ВУКСу, посилення цього напрямку кооперативної діяльності повинно було вирішити два важливих завдання: 1) провести підготовку та перепідготовку кадрів керівного і технічного апаратів; 2) поліпшити обслуговування культурних потреб пайовиків. Розуміючи, що у цій справі вирішальну роль відігравали кошти, збори санкціонували утворення спеціального фонду для фінансування визначених вище завдань [18, с. 15]. У положенні про культфонд зазначалося, що споживчі товариства відраховують до нього 15%, містечкові кооперативи – 10%, а райспоживспілки – 15% чистого доходу [19, с. 34]. Всі товариства мали висвітлювати досягнення кооперації, займатися пропагандою й питаннями кооперативного будівництва. Водночас СТ перераховували 20% надходжень до фонду райспоживспілки (далі – РСС), яка також обов'язково спрямовувала 20% отриманих коштів до центру на заходи всеукраїнського значення [19, с. 35].

Проте аналіз матеріалів, які надходили до ВУКСу з місць, виявив, що кошти, які були накопичені в культфонді й асигновані на кооперативно-освітні заходи, витрачалися закладами професійної та політосвіти за власним розсудом, переважно не на цільові потреби. Крім того, кооперативні установи здійснювали відрахування без планів і кошторисів, подекуди зловживаючи цією статтею витрат. Багато кооперативів продовжували виділяти кошти кооперативним технікумам, які водночас одержували суми безпосередньо з наявного центрального фонду кооперативної освіти. Тому, щоб урегулювати ці проблеми, VIII сесія ради ВУКСу ухвалила наступне: заборонити витрачати культфонд не за прямим призначенням та забезпечити

періодичну перевірку його цільового використання; політосвітам і професійним установам виділяти кошти лише на підставі конкретних планів і кошторисів, затверджених правлінням кооперативів [20, арк. 4].

Важливою подією для покращення рівня професійної освіти стала постанова ради Вукоопспілки про проведення протягом 1926 р. кооперативних курсів із підвищення кваліфікації працівників апарату. Такі курси малі організувати всі без виключення райспоживспілки, залучивши широке коло спеціалістів та фахівців [20, арк. 43]. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що більшість РСС з відповідальністю поставилися до цієї справи. Так, Верхньобузька окружна споживспілка організувала діяльність довгострокових курсів, які протягом 1926–1927 рр. проводилися 4 рази й підготували для СТ 122 рахівника. Короткотермінові курси перепідготовки кадрів за цей час відвідали 335 членів ревізкомісій, 135 заготовачів, 14 скарбників, 57 продавців та 350 рахівників. Загалом у 1926–1927 рр. на курсах райспоживспілок пройшли перепідготовку 1033 працівника апарату споживчих товариств [21, с. 79].

Значну роботу проводив інструкторський апарат Західнобузької окружної споживспілки, який протягом 1926 р. організував курси в Проскуріві (Хмельницький) та Деражні й підготував 124 фахівця кооперативної справи [22, с. 87]. Крім того, інструктори оргвідділу прочитали 47 лекцій, у тому числі 41 – для військовослужбовців, звільнених у запас, та 72 – для сільського населення округу [22, с. 88].

Досить вагома робота велася в Тульчинській окрспоживспілці. Так, лише за перше півріччя 1926 р. тамтешні інструктори організували в 4-х містечках семиденні курси рахівників, у 15 поселеннях провели групове інструктування фахівців низових кооперативів. У такий спосіб поповнили свої звання 306 кооператорів [23, с. 56].

Важливе місце у пропаганді кооперативної ідеї займали організовані кооператорами читання лекцій, доповідей, проведення бесід та відновлення кооперативних бібліотек. Зокрема, ще до встановлення радянської влади всі спілки і навіть окремі товариства мали власні книгозбірні, фондами яких залюбки користувалося місцеве населення. В жовтні 1921 р. РНК та президія ВУЦВК ухвалили постанову про передачу книжкового майна кооперації закладам Народного комісаріату освіти, що призвело до втрати значної кількості різної науково-популярної та художньої літератури. Однак, імовірно, визнавши свою помилку, навесні 1923 р. ці ж органи відмінили дію цієї постанови й вирішили "залишити це майно за споживкооперацією" [24, с. 18]. Тому кооператори Поділля розпочали відновлювати колишні бібліотеки в крамницях, конторах СТ та їх спілок. Так, у комплексі вищеназваних заходів на Вінниччині 1926–1927 рр. 33 товариства започаткували діяльність кооперативних гуртків, 28 товариств організували кооперативні куточки, 45 СТ поповнили фонди бібліотечок на загальну кіль-

кість 3402 томів [21, с. 78]. Тульчинські кооператори організували 15 книжкових полицок, прочитали 5 лекцій і доповідей та провели 114 бесід [23, с. 56].

Значну роботу проводили кооператори Проскурівщини. Так, протягом 1926 р. їм вдалося відкрити 47 бібліотек із загальним книжковим фондом 4051 примірник, улаштувати в крамницях 11 книжкових полицок, прочитати на периферії 72 лекції [22, с. 88].

Загалом протягом 1925–1927 рр. кооперативним організаціям та установам Поділля вдалося значно покращити культурно-освітню роботу у власному середовищі, а також відчутно впливати на формування кооперативної свідомості серед населення краю.

Слід зазначити, що, крім наведених вище заходів, важливе місце в кооперуванні населення відігравало святкування Міжнародного дня кооперації, який щорічно, починаючи з 1923 р., у першу суботу липня відмічала вся світова кооперативна спільнота. Наведемо лише декілька вимог, які ставилися до організаторів цього свята: потрібно було "вжити заходи до використання всіх видів транспорту (вози, трактори, автомобілі, трамваї, потяги залізниць, пароплави, аероплани... Транспорт прикрасити червоною тканиною, зеленню, плакатами, гаслами... увітчати всі кооперативні установи, підприємства, клуби, хатичитальні, книгарні, сільбуди, школи, сільради, райвиконкоми". Пропонувалося заздалегідь (за 2 тижні) розпочати роботу в клубах та інших громадських закладах щодо читання лекцій, проведення екскурсій та інших пропагандистських заходів. "На базарах та ярмарках, – зазначалося в рекомендаціях, – встановити оркестри, хор й інші види розваг... святкування висвітлити в місцевій пресі тощо" [25, с. 8–9]. Не має сумніву, що вся країна протягом 2–3-х тижнів жила кооперативною ідеєю й такі заходи значно активізували кооперування населення.

Одне з найважливіших ідеологічних завдань щодо виховання нового покоління кооператорів відіграла преса. На переконання Народного комісара торгівлі М.Чернова, вона "допомагала робітникам усвідомлювати свої завдання в світлі основного гасла кооперації – бути шляхом до соціалізму" [26, с. 9]. Тому кооперативна тематика займала чільне місце на шпальтах усієї періодики: від центральної до місцевої. Водночас існувало декілька кооперативних всеукраїнських видань, зокрема "Бюлетень Вукоопспілки", "Кооперативне будівництво", "Кооперативне життя", "Нова громада", де публікувалися нормативні акти вищих органів влади та ВУКСу й висвітлювалися основні події в житті кооперативних організацій УСРР.

На Поділлі в часописах "Червоний край", "Червоний кордон" та ін., що виходили під егідою окружних парткомів, відводилася спеціальна сторінка для висвітлення проблем споживчої кооперації. У Проскуріві виходив журнал "Кооперативна думка", в інших округах друкувалися

листівки, стінні газети тощо. При цьому всі товариства та їх спілки витрачали значні кошти на передплату як загальнодержавних, так і кооперативних видань і обов'язково розміщували примірники газет у власних крамницях та інших культурно-освітніх закладах.

Безперечно, поширення преси серед кооператорів і населення відіграло важливу виховну і пропагандистську роль, яка, за визначенням Наркома торгівлі М.Чернова, повинна була створити культурних і свідомих своїх завдань людей, адже "щоб завоювати становище єдиного і основного постачальника краму населення, потрібно досягти того, щоб кожний її робітник був культурною людиною" [26, с. 9]. На нашу думку, в тезі "Завоювати становище єдиного і основного постачальника краму" приховувалося головне політичне завдання всієї масштабної культурно-освітньої роботи серед кооператорів країни. Розвиток подій свідчить, що в 1928–1929 рр., за задумом партійного керівництва, саме кооперативна форма ведення заготівель, виробництва та торгівлі стала альтернативою в боротьбі проти приватного підприємництва, яке, власне, з "допомогою" кооперації перестало існувати в 30-х рр. ХХ ст.

Таким чином, у 1925–1927 рр. споживча кооперація УСРР, у тому числі й кооператори Поділля, надали державі істотну допомогу у вирішенні низки культурно-просвітніх проблем. Отримуючи кошти від господарської діяльності, кооперативні установи й організації задовольняли не лише матеріальні, а й духовні потреби різних верств населення.

Загалом, у 1925–1927 рр. унаслідок системного адміністративного впливу та ідеологічного виховання більшовицькій владі на Поділлі вдалося виховати нове покоління кооператорів, на яке покладалося головне політичне завдання – стати альтернативною формою господарювання в заходах щодо згортання непу.

У подальших дослідженнях бачиться доцільним розглянути роль і місце споживчої кооперації Поділля в боротьбі з приватним підприємництвом у сфері заготівель хлібних ресурсів 1927–1929 рр.

Література

1. Історія кооперативного руху / [С. Г. Бабенко, В. Г. Галюк, С. Д. Гелей та ін.]. – Л. : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 409 с. ; Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Л. : Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
2. Рекурт В. Політика більшовиків щодо "оновлення" кадрів споживчої кооперації у кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття / В. Рекурт // Проблема регіонального розвитку в контексті євразійської інтеграції : [зб. наук. пр.]. – Вінниця : Вінницький кооперативний інститут, 2009. – С. 362–365.

3. Кооперативна освіта в Україні / М. В. Аліман, С. Ф. Купрій, Ф. І. Ленченко, В. К. Щербатюк ; за ред. Ф. І. Сенченка. – К. : ООО "Ірідіум", 2001. – 96 с.
4. Голець В. В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / В. В. Голець. – Чернівці : Просвіта, 2006. – 244 с.
5. Рекрут В. П. Становлення кооперативної освіти на Поділлі в 20-х роках ХХ століття / Освіта, наука і культура на Поділлі : [збірник наукових праць]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009.
Т. 14. – 2009. – 528 с. – С. 172–182.
6. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : в 2 т. – К. : Политиздат Украины, 1976.
Т. 1 : 1918–1941. – 1976. – С. 217–542.
7. Нова громада. – 1926. – № 9.
8. Рекрут В. Політика більшовиків щодо "оновлення" кадрів споживчої кооперації у кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття / В. Рекрут // Проблема регіонального розвитку в контексті євроазіатської інтеграції : [зб. наук. пр.]. – Вінниця : Вінницький кооперативний інститут, 2009. – С. 362–365.
9. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф.Р–256, оп. 1, спр. 172.
10. ДАВіО, ф. Р–847, оп. 1, спр. 68.
11. ДАВіО, ф. Р–256, оп. 1, спр. 642.
12. Там само, спр. 1182.
13. Подолян В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ століття / В. Подолян, В. Рекрут. – Вінниця : ПП Балук, 2008. – 408 с.
14. До організації промислово-торговельної школи у Вінниці // Червоний край. – Вінниця, 1924. – № 180.
15. Рекрут В. П. До історії становлення кооперативної освіти на Вінниччині у 20-х роках ХХ століття / В. П. Рекрут // Споживча кооперація Поділля: через століття до майбутнього : виступи та доповіді Міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 травня 2010 р. – Вінниця : ВКІ, 2010. – С. 176–182.
16. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1925. – № 6–7.
17. Лебедюк К. Всеукраїнський з'їзд інструкторів споживчої кооперації, що відбувся при ВУКС 26–30 травня 1925 року / К. Лебедюк // Кооперативний бюлетень. – 1925. – № 22–23.
18. Жмурко М. Підсумки ІV-х зборів уповноважених Вукоопспілки / М. Жмурко // Нова громада. – 1926. – № 9.
19. Положення про культфонд кооперативних організацій споживкооперації та порядок їх витрачання // Кооперативна думка. – 1927. – № 5.
20. ДАВіО, ф. Р–122, оп. 1, спр. 37.
21. Явний. Споживча кооперація на Вінниччині за 10-ть років Жовтневої Революції / Явний // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 23.

22. Кооперативний бюлетень Проскурівщини. – 1927. – № 3.
23. А. С. Підсумки IV-х зборів уповноважених Тульчинської райспоживспілки / А. С. // Кооперативний бюлетень. – 1926. – № 15–16.
24. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1923. – № 32.
25. Як проводити Міжнародний день кооперації на селі [ред. ст.] // Нова громада. – 1927. – № 11–12.
26. Чернов М. Громадсько-політична роль кооперації та її преса / Михайло Чернов // Нова громада, 1927. – № 10.

УДК 069(477.51):394

І.С.Синельник

**Музейні колекції як джерело вивчення історії повсякденності
(на прикладі Чернігівського історичного музею
імені В.В.Тарновського)**

Стаття розкриває значення музеїв як соціокультурних установ для вивчення історії повсякденності. Показано роль музейних колекцій задля цілісного розуміння минулого та його об'єктивної оцінки, підкреслено роль колекцій Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського в контексті дослідження регіональних аспектів історії повсякденності.

Ключові слова: історія повсякденності, музейна колекція, історичне джерело.

Статья раскрывает значение музеев как социокультурных учреждений для изучения истории повседневности. Показана роль музейных коллекций для целостного понимания прошлого и его объективной оценки, подчеркнута роль коллекций Черниговского исторического музея имени В.В.Тарновского в контексте исследования региональных аспектов истории повседневности.

Ключевые слова: история повседневности, музейная коллекция, исторический источник.

The article exposes the value of the museums as social and cultural establishments for studying of the daily occurrence history. The role of the museum collections for the integral understanding of the past and its objective estimation is shown; the role of collections of the Chernihiv Historical Museum by V.V.Tarnovsky is underlined for the research of regional aspects of the daily occurrence history.

Key words: the daily occurrence history, museum collection, historical source.

У др. пол. XX ст. значно розширилося коло проблем, які є предметом пильної уваги істориків. Особливе зацікавлення науковців викликали аспекти суспільного життя, які тривалий час перебували "в тіні". Йдеться насамперед не про політичні та економічні процеси, а культурно-духовні й соціальні відносини між окремими індивідами, особами й суспільством, тобто ті чинники, завдяки яким створюється цілісна картина будь-якої історичної епохи. І нині у межах нової історії активно розвивається такий напрямок досліджень, як історія повсякденності.

У межах цих наукових студій вивчаються умови життя, праці та відпочинку (побут, середовище проживання, раціон харчування, способи лікування, соціальна адаптація), а також фактори, що прямо чи опосередковано впливають на формування свідомості і норм поведінки, соціально-політичні уподобання переважної більшості населення ("пересічних людей") тієї чи іншої країни в окремий історичний період тощо [1].

З іншої точки зору, погоджуємося з твердженням професора О.Удода, що історія повсякденності – це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому крізь призму особистісного сприйняття умов життя. Адже політична історія, підкреслює науковець, якщо вона переважає в наукових працях, свідомо чи підсвідомо виховує у суспільстві етатистські настрої: держава (апарат управління) стає центром історії, всі події концентруються навколо неї, фактографія підпорядковується офіціозу (подіям, що зорганізовані державою) тощо. Поза увагою, природно, залишаються громадянське суспільство, окрема людина, її умови життя. Економічна історія насаджує інший пріоритет – господарське життя, і людина закономірно перетворюється на продуктивну силу, а відносини, в які вона вступає, зображуються переважно як виробничі (власність, розподіл, споживання) [2].

Історія повсякденності є досить багатовекторною, тож її предмет не варто регламентувати чи обмежувати, через це вона потребує такого ж розмаїття джерел. "Історія пишеться не лише документами" – так можна сформулювати один із методологічних аспектів сучасної історичної науки [3]. Сучасним дослідникам доводиться ретельно працювати, відтворюючи картину повсякденності, як із традиційними джерелами (письмові, етнографічні, фото-фонодокументи і т.д.), так і з нетрадиційними [4]. І домашній побут – лише один із багатьох аспектів минулого, де усна історія дозволяє скоригувати спотворення чи неточності, що містяться в письмових джерелах.

Вивчення історії повсякденності на локальному рівні виводить нас на "олюднену" історію, оскільки в повсякденному житті людей окремого регіону формується соціокультурна локальна цілісність. Таким чином, звернення до історії повсякденності локальних суспільств реалізує один із головних принципів цього дослідницького напрямку – його антропологічний вимір у територіальному аспекті [5].

Науковці переконані, що, досліджуючи структур повсякденності, необхідно нарівні з письмовими джерелами використовувати етнографічний матеріал і навіть музейні експонати. З огляду на багатоплановість досліджень історії повсякденності, музейні установи виступають унікальним зосередженням різноманітних джерельних шарів, що дають повноцінне уявлення як про певний історичний період у цілому, так і про окремі аспекти суспільного життя того часу. Це підвищує значення музейних колекцій у вивченні історії країни, особливо в умовах, коли власне музей зазнав значної еволюції – від зібрання раритетів до багатофункціонального соціокультурного інституту, призначеного зберігати історико-культурну спадщину, природничо-наукові цінності, нагромаджувати та поширювати інформацію за допомогою музейних предметів, а також використовувати їх з науковою, освітньо-виховною і популяризаторською метою [6]. Крім того, якщо йдеться про місцеві історичні музеї, то можна стверджувати, що їхні колекції віддзеркалюють територіальні особливості життя різних верств населення, дозволяють простежити загальнонаціональні процеси через нашарування регіональної специфіки. Адже дослідник у галузі історії повсякденності має спробувати вжитися в описуваний світ, намагатися відчувати його [7].

Вдалим прикладом для цього є Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського (далі – ЧІМ), зібрання якого на сьогодні містить понад 150 тисяч пам'яток історії та культури і є одним з найбагатших серед музеїв України [8]. Неодноразово колекції музею були об'єктами вивчення науковців, але не розглядалися з точки зору унікальності і важливості для історії повсякденності. Мета статті – проаналізувати значення музейних колекцій як джерела для вивчення історії повсякденності, що надає цілісне уявлення не лише про матеріальні основи буття (умови життя, побут певного історичного періоду тощо), а й розкриває особливості світогляду і світовідчуття людей, дозволяє зрозуміти чинники, які були визначальними для ментальних основ тієї чи іншої історичної епохи.

Історики неодноразово звертали увагу на важливість єдності матеріального і духовного у наукових дослідженнях. Так, російський науковець А.Гуревич визнає, що "суспільство живе у двох вимірах – у матеріальному світі і в світі уяви [...]. Перед істориками, котрі розгля-

дають суспільство як цілісно-суперечливу систему, стоїть нелегке завдання: охопити різні боки його життя, від економічного до інтелектуального, й осмислити його у вигляді деякої тотальності..." [9].

Музейні колекції ЧІМ формувалися, починаючи з унікального зібрання українських старожитностей відомого мецената, громадського діяча Василя Тарновського (молодшого) (1837–1899), що стала основою для Музею українських старожитностей Чернігівського губерньського земства [10], та діяльності Чернігівської губерньської вченої архівної комісії (ЧАК), завдяки якій у 1896 р. у місті відкрився перший загальнодоступний музей [11]. З 1906 р. розпочалася історія ще одного музейного закладу, щоправда, релігійного спрямування – Чернігівського єпархіального давньосховища – сховища церковних старожитностей [12].

Визначальним для формування музейної збірки ЧІМ став 1925 р., коли відбулося фактичне об'єднання у Чернігівський державний музей п'яти музеїв міста. Крім трьох вище названих було приєднано новостворені за радянської влади Музею поміщицького побуту і мистецтва та Музею етнографії, або селянського побуту [13]. Процес формування музейних колекцій та створення ЧІМ засвідчує, що до скарбниці історії і культури Чернігівщини потрапили документальні фонди різних установ та організацій, приватні архіви й різноманітні колекції, меморіальні речі відомих людей. Вони є важливими складовими для розуміння глибинних процесів, які впливали на сприйняття оточуючої дійсності, ставлення до неї пересічних мешканців Чернігівщини від найдавніших часів до сьогодення. Нащадки відомих діячів української культури вважали за честь передати до музею документи і рукописи своїх знатних родичів. Саме так до ЧІМ потрапили архіви П.Куліша, І.Нечуя-Левицького, М.Коцюбинського.

У ЧІМ, згідно з інвентарними книгами, виділені такі групи зберігання: архівно-документальна, архівно-літературна, періодика, речова, або історична (поділ за матеріалом виготовлення пам'яток – скло, дерево, кераміка, метал, тканини тощо), нумізMATика – грошова, пам'ятна, нагородна; археологія. Як основні музейні колекції можна назвати нумізMATичну, сфрагістичну, археологічну, етнографічну, колекції писемних пам'яток і зброї, а також релігійних предметів [14].

Показово, що до складу фондів ЧІМ потрапили колекції музеїв поміщицького та селянського побуту, які містять унікальний матеріал для відтворення умов життя дворян і селян Чернігівської губернії. Водночас ЧІМ володіє надзвичайно багатою колекцією етнографічних речей. З 1979 р. до 2006 р. як окремий відділ ЧІМ у приміщенні Катерининської церкви працював Музей народно-декоративного мистецтва [15]. Потім ухвалено рішення про передачу храму козацькій громаді

Української православної церкви Київського патріархату, а отже, Музей народно-декоративного мистецтва Чернігівщини, як відділ ЧІМ, припинив своє існування, але музейні експонати вдалося врятувати і зберегти для нащадків.

Етнографічна колекція ЧІМ представляє різні напрями народно-декоративного мистецтва українців і традиційної побутової культури Чернігівщини. Серед речей – чоловічий і жіночий одяг, рушники, ска-тертини, килими, оздоблені шовком, бісером, срібними та золотими нитками. До речі, у Чернігові зібрано найбільшу в Україні колекцію вишивок, що налічує 15 тисяч експонатів [16]. Також зберігаються предмети побуту: меблі, розписні скрині, кераміка, фарфор, вироби з лози. Багато з них зібрані під час етнографічних експедицій.

Особливий мистецький і науковий інтерес представляють килими, яких у фондах нараховується більше 70, вони різні за своїм походженням і технікою виготовлення, датуються XVIII – поч. XX ст. [17]; меблі з маєтку Ґалаґанів, палацу К.Розумовського, будинка Кочубея у Батурині, з монастирів і селянських хат [18].

Музейні предмети етнографічної колекції віддзеркалюють особливості побуту населення Чернігівщини, відображають основи духовного буття, якщо розглядати експонати релігійної колекції, а також символічне розуміння світу, природи і сенсу життя людини.

Археологічна колекція ЧІМ об'єднує різні за своїм вжитком речі – зброю, знаряддя праці, предмети посуду, прикраси, що потрапили до музею у результаті розкопок. У музейній експозиції та фондах представлено як масовий матеріал, так й унікальні коштовні предмети. Предмети археологічної колекції дозволяють сформуванню цілісного уявлення про побут населення Чернігівщини та матеріальні основи буття періодів, що менш висвітлені у писемних пам'ятках, або поєднати різні види джерел для кращого розуміння доби бронзи і раннього заліза (представлено скіфські та ранньослов'янські речі), епоху Київської Русі [19].

Для історика повсякденності поруч із традиційними джерелами унікальні відомості про реалії життя людей, думки і дії дає ознайомлення з особистими документами: листами, щоденниками, спогадами. У традиційній історіографії їх зневажають через суб'єктивність. Вони нерепрезентативні, бо не мають офіційного статусу, непублічні (призначені конкретному читачеві, а не широкому загалу), проте є незамінними джерелами повсякденності [20]. Нестандартні нарративні еґо-документи (листи, щоденники, спогади, нотатки) не стільки сприяють просторовому відтворенню фактів минулого, скільки відображають відчуття реалій, сприяють розумінню атмосфери подій. Вони мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного

розуміння і бачення світу, ставлення до описаних подій. Свідчення приватних документів, на відміну від офіційних, мають несподіване, незвичне акцентування головному і другорядному, в них вони можуть мінятися місцями, чого не допускається у документах офіційного походження.

В архівній колекції ЧІМ зберігаються архіви відомих чернігівських дворянських родів: Тарновських, Полетиків, Забіл, дворянського і графського роду Милорадовичів, графів Рум'янцевих. До речі, в архіві роду Милорадовичів зберігаються листи генерал-лейтенанта Г.Милорадовича до чернігівського адвоката, активного діяча національно-визвольного руху поч. ХХ ст. І.Шрага. Представлено листи письменника П.Куліша до сестер Олександри і Марії Милорадович [21]. В архівній колекції музею зберігаються листи відомих людей: листування історика М.Костомарова з Н.Тарновською (сестра В.Тарновського), листи першого наглядача Музею українських старожитностей у Чернігові А.Шелухіна до письменниці Ганни Барвінок, листи І.Шрага до Ганни Барвінок, О.Косач, О.Русової, Г.Милорадовича. Збереглися також і листи архівіста, фахівця у галузі генеалогії В.Модзалевського, котрий також очолював Музей українських старожитностей [22].

Робота із вказаними документами вимагає певних застережень. Міра узагальнень, допустимих висновків на підставі цих свідчень має ґрунтуватися не тільки на численному представницькому масиві, а й на зваженості контекстивного співвідношення приватного і суспільного, одиничного і множинного. Загалом документи такого роду не є загальнорепрезентативними.

Виникнувши в особовій сфері, листи, проте, легко втрачають приватний характер, якщо спілкування автора і адресата наповнене фактами з історії, політики, культури, якщо воно резонує з часом. Орієнтування на конкретного співрозмовника у цьому випадку стає умовним, а листування, перетворюючись на різновид публіцистики, до того ж безпосередньою, наближеною до розмовної мови манерою викладу цілком заслужено претендує на оприлюднення.

Як бачимо, в умовах орієнтування історичної науки на дослідження повсякденності стала актуальною переоцінка джерельної бази. Насамперед, ідеться про розширення кола джерел, а також затребуваність нових масивів архівних документів, що допомогли б по-новому поглянути на давно відомі події з позиції історії повсякденності, буденного життя сотень звичайних людей. Українські дослідники погоджуються, що особливу цінність мають так звані еґо-документи: біографії, листи, щоденники, мемуари.

Також варто усвідомлювати, що повсякденність – це лише один із ракурсів дослідження суспільства, сам по собі не здатний дати ви-

черпної інформації для розуміння його історичної динаміки. Надмірна увага до деталей може призвести до втрати розуміння зв'язків між досліджуваними аспектами і цілим явищем.

Таким чином, у процесі дослідження історії повсякденності справа полягає не в тому, щоб знайти одне чи декілька авторитетних джерел і отримати з них усе цінне, адже часто джерела можуть містити неточну, неповну або й навіть спотворену інформацію. Справа полягає у зібранні максимальної кількості даних на основі вивчення широкого кола джерел – бажано всіх джерел, що стосуються історії повсякденності. Такий метод дає більше можливостей для виявлення неточностей і спотворень у конкретних джерелах. Кожен вид джерел має свої слабкі і сильні сторони – під час їх вивчення у комплексі і порівняльного аналізу є надія, що вони відкриють нам істинні факти, або хоча б дозволять максимально наблизитися до істини [23].

Музейні колекції є важливим джерелом для вивчення історії повсякденності. Поверховий огляд колекцій ЧІМ як джерела з історії повсякденності дозволяє зробити такі висновки: по-перше, вони презентують різні напрямки суспільного життя (побутовий, громадський) на регіональному рівні і дозволяють досліднику побачити деталі, не відображені у писемних джерелах; по-друге, окремі музейні предмети, представлені в експозиціях, надають можливість "вжитися" в історичний період, відчути "дух історичної епохи", обраної для вивчення.

Література

1. Історія повсякденності. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_повсякденності. – Назва з екрану.

2. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. [Електронний ресурс] / О. Удод. – Режим доступу:

<http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.html>. – Назва з екрану.

3. Космина В. Історичне джерело в цивілізаційному аналізі історії / В. Космина // Історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 118–123.

4. Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / О. Удод // Історія в школах України. – 2005. – № 4. – С. 40–45.

5. Булыгина Т. История повседневности и "новая локальная история": исследовательское поле и исследовательский инструмент [Електронний ресурс] / Т. Булыгина. – Режим доступу:

<http://www.newlocalhistory.com/content/bulygina-ta-stavropol-istoriya-povsednevnosti-i-novaya-lokalnaya-istoriya-issledovatel'skoe>. – Назва з екрану.

6. Пантелейчук І. Трансформація музею як соціокультурного інституту (XX – початок XXI століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец.

17.00.01 / Пантелейчук І. ; Київ. нац. ун-т культури і мистец. – К., 2006. – 20 с. – укр.

7. Орлова Т. Актуальність проблем соціальної історії / Т. Орлова // Історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 106–114.

8. Арендар Г. Чернігівський історичний музей ім. В.Тарновського / Г. Арендар, С. Лихачова // Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005. [автори-упорядники : І. Корбач, В. Устименко] ; Чернігівське земляцтво – К., 2004. – С. 348.

9. Гуревич А. О кризисе современной исторической науки / А. Гуревич // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3. – С. 34.

10. Половникова С. Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського / С. Половникова // Родовід. – 1996. – Число 14. – С. 34.

11. Линюк Л. Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії / Л. Линюк // Родовід. – 1996. – Число 14. – С. 39.

12. Ісаєнко Л. Історія Чернігівського єпархіального давньосховища / Л. Ісаєнко, В. Мудрицька // Родовід. – 1996. – Число 14. – С. 60.

13. Неділя А. До історії Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського / А. Неділя // Скарбниця української культури : матеріали ювілейної наукової історичної конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського. – Чернігів, 1996. – С. 3.

14. Синельник І. Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського – безцінне джерело дослідження історії України / І. Синельник // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми : [наук. збірник]. – Житомир, 2005. – Т. 33. – 476 с.

15. Баскіна Т. З чистого джерела / Т. Баскіна // Деснянська правда. – 1984. – 8 березня (№ 50). – С. 4.

16. Див.: Багров М. 15 тисяч вишивок / М. Багров // Правда України. – 1980. – 30 январа (№ 24). – С. 4.

17. Куценко Т. Веселкові барви / Т. Куценко // Комсомольський гарт. – 1984. – 25 жовтня (№ 129). – С. 3

18. Родін О. І речі доносять історію / О. Родін // Деснянська правда. – 1988. – 28 квітня (№ 82). – С. 3.

19. Черненко О. Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського / О. Черненко // Скарбниця української культури : [зб. наук. праць]. – Чернігів, 2002.

Вип. 3. – 2002. – С. 82.

20. Коляструк О. Документи особового походження як джерело історії повсякденності [Електронний ресурс] / О. Коляструк. – Режим доступу:

<http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13.pdf>. – Назва з екрану.

21. Половникова С. Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею В.В.Тарновського / С. Половникова // Скарбниця української культури : [зб. наук. праць]. – Чернігів, 2005.

Вип. 5. – 2005. – С. 46.

22. Ситий І. Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Скарбниця української культури : [зб. наук. праць]. – Чернівці, 2002.

Вип. 2. – 2002. – С. 46–47.

23. Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / О. Удод // Історія в школах України. – 2005. – № 4. – С. 45.

УДК 796(477)"1911–1944"

В.Л.Третяк

Спортивне життя в Україні в довоєнний та окупаційний періоди

У статті на основі наукових та літературних праць, друкованих видань розглядається спортивне життя на теренах України в довоєнний період та період окупації.

Ключові слова: спортивне життя, окупація, заківка, футбол, "матч смерті", Київська міська управа, "Українське слово", "Динамо", "Старт", О.Оглоблін, Г.Швецов.

В статье на основе научных и литературных работ, печатных изданий рассматривается спортивная жизнь на территории Украины в довоенный период и период оккупации.

Ключевые слова: спортивная жизнь, оккупация, хоккей, футбол, "матч смерти", Киевская городская управа, "Украинское слово", "Динамо", "Старт", О.Оглоблин, Г.Швецов.

On the basis of scientific and literary works, publications considered sporting life in Ukraine in the prewar period and the period of occupation.

Key words: sports life, occupation, hockey, football, "match of death", Kyiv city councils, "the Ukrainian word" "Dynamo", "Start", O.Ogloblin, G.Shvetsov.

Зародження основ розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні відбувалося на тлі розв'язання цілої низки воєнно-політичних подій, пов'язаних із завершенням Першої світової війни, утворенням Радянського Союзу тощо. При цьому варто враховувати, що українські землі залишалися роз'єднаними й націотворчі процеси в Східній і Західній Україні розвивались у різних умовах.

Зокрема, на землях Західної України сильний вплив на спортивно-патріотичне виховання та військово-підготовчу діяльність молоді

протягом Другої світової війни мали молодіжні спортивні організації "Сокіл", "Січ" і "Пласт", що утворилися на зламі XIX та XX ст. [6].

Із сер. XX ст. основним центром науково-методичної думки в спортивній галузі на Заході стає Львів [1, с. 4]. До того ж столиця Галичини стає центром розвитку хокейної справи. Так, у 1911 р. був проведений чемпіонат міста з гаківки, участь у якому брали колективи Львівського товариства їзди на ковзанах "Чарні", "Погонь", "Сокіл", "Лехія" та "Гасмоня" [23, с. 61].

У 1926 р. було створено Український спортивний союз (УСС), що перебрав на себе керівництво спортивним рухом у Східній Галичині. Головним виконавчим органом УСС була Крайова спортивна рада, яку вибирали щороку на загальних зборах. Рада мала три відділи (реферати і субреферати). Перший відділ відповідав за стан і розвиток футболу, ручного м'яча, баскетболу; другий – за легку і важку атлетику, плавання, велоспорт, туризм; третій – за ковзанярський, лещетарський спорт, хокей та волейбол [24, с. 62].

Тоді у складі Польщі львівські команди боролися за право називатися найкращими командами тієї країни. Так, у 1933 р. чемпіоном Польщі з хокею стала львівська "Погонь", а найкращі представники цього колективу у складі збірної Польщі були срібними призерами чемпіонату Європи в Будапешті 1929 р., учасниками чемпіонату Європи 1931 р., посіли четверте місце на Олімпійських іграх у Лос-Анджелесі у 1932 р [23, с. 54–59].

Навіть після окупації і входження західноукраїнських земель до дистрикту "Галичина" українські спортивні колективи продовжували брати участь в різноманітних змаганнях. Зокрема, відомо, що в цей час проводив футбольні матчі дрогибицький "Юнак", у складі якого грав Ян Гемерлінг, уродженець Львову, віце-чемпіон Європи з хокею 1929 р., чемпіон Польщі у складі "Погоні" 1933 р. [23, с. 59].

На сторінках часопису "Львівські вісті" від 31 грудня 1941 р. зазначалося, що на даній території з липня до грудня відбулося 36 футбольних матчів, 7 із яких – з німецькими військовими командами [4, с. 204]. Насправді ж з окупантами було зіграно 10 матчів [4, с. 204].

Улітку 1941 р. відновило свою діяльність спортивне товариство "Україна", яке вже наприкінці цього року отримало запрошення взяти участь у передноворічному хокейному турнірі в Кракові, де мали грати німецькі та чеські команди. Українці здобули перемогу над німецькими командами ДТСГ (що складалася з гравців колишньої польської команди "Краковія") – 6:1, "Остбан" – 4:2, чеською "Опавою" – 4:2.

21 січня 1942 р. у Польщі розпочалися змагання на Кубок губернатора Галичини Отто Вехтера за участю "України", краківського ДТСГ, чеської "Опави" й німецького клубу "Шварц тойфель" ("Чорні

чорти"), основу якого становили, в основному, словацькі та польські фольксдойче. Цікаво, що у складі "чортів" був і один українець – Іван Піхота. Першу зустріч українці проводили з німецьким колективом. Після трьох основних і трьох додаткових періодів перемогу здобуло СТ "Україна" (Львів) з рахунком 8:5.

У другому матчі українські майстри гаківки перемогли "Опаву" – 6:1, а згодом виграли і у ДТСГ, таким чином здобувши звитягу на турнірі [25, с. 62–65].

До речі, на матчі з німцями були присутні й українські вболівальники. Згодом один з учасників того матчу Омелян Бучацький згадував: "Відчинилися вхідні двері. Повіяло морозним повітрям, з темені дверей з'явилася група людей. У довгих кожухах, чоботах, з баранячими хучмами в руках, вусаті й бородаті постаті. Очі всіх нас мимоволі звернулися туди. І коли троє з них виступили наперед, пройшовши нерішуче кілька кроків, і вони стали, а один з них почав говорити – почали стихати розмови, крики й гамір. А він говорив простими, невишуканими, мужицькими словами, часто спинявся, шукаючи висловів. Говорив, що вони, тобто ті три, прийшли в делегації від усіх тих, що приїхали саньми з віддалі кількадесять кілометрів, щоб побачити "ототу Україну". Вони прийшли і від тих, які не могли побачити змагань, привітати нас хлібом і сіллю на лемківській землі, подякувати нам за те, що ми не зрадили надій і "такисте набили тих мазурів, ту на нашій землі, де слово Україна ані виговорити не можна було". І те казав, що вони нас ніколи не забудуть, і просив пробачення, що вони так скромно нас приймають і що вони завжди цілим серцем будуть з нами" [20, с. 5].

Досить швидко міжнародні матчі здобули популярність серед місцевого населення. Так, у Перемишлі під час футбольного матчу між "Сяном" та італійською військовою частиною (8:1) на трибунах стадіону знаходилося 5 тис., уболівальників близько 7 тис. були присутні на матчі "Дніпро" (Херсон) з німецькою військовою частиною, на матчі в Дніпропетровську між місцевою командою та командою Люфтваффе (26.06.1942 р.), були присутні 10 тис. уболівальників, у Києві під час гри "Рух" – "Райхсбан" (6:0) були присутні 15 тис. глядачів [4, с. 208–209].

Значну кількість глядачів складали німецькі вояки, що дислокувалися на той момент в українських містах. Однак досить швидко, зважаючи на свій міжнародний статус, такі поєдинки стали принциповими та популярними серед українського населення.

Протягом 1942–1943 рр. СТ "Україна" отримало запрошення на участь у турнірах Австрії, Чехії, Словаччини та Німеччини. Загалом

було заплановано проведення 12 змагань на території Рейху [25, с. 65], але фронтові події внесли свої корективи у ці плани.

На жаль, українці на розшматованих українських землях фактично не мали змоги обмінюватися думками й поглядами з проблем фізичного виховання та спорту. Фактично відсутнім був і обмін відповідними виданнями, вчені та практики не мали можливості взаємно та безпосередньо спілкуватися. Тому спорт на теренах Української РСР розвивався зовсім в іншому напрямку.

Спорт в УРСР, як і в цілому в Радянському Союзі, був не лише засобом виховання здорових людей. Він став потужною зброєю в межах пропаганди соціалістичного ладу та побудови мілітаристського суспільства, де кожен громадянин у разі війни міг стати до лав армії, маючи вже певну воєнну підготовку. Ця потужна державна програма розвитку спорту як складової загальновійськової підготовки після "неочікуваного та віроломного" нападу ворога вже в перші дні війни дозволила сформувавши та кинути у бій цілі полки спеціального призначення зі спортсменів-професіоналів – боксерів, фехтувальників, снайперів, планеристів тощо [18, с. 148].

Так, 13 липня 1925 р. була прийнята перша спеціальна постанова ЦК РКП(б), присвячена розвитку радянського фізкультурного руху. Зокрема в ній зазначалося, що "фізичну культуру необхідно розглядати не лише з точки зору фізичного виховання та оздоровлення, але як одну зі складових трудової та воєнної підготовки" [2, с. 5].

Згодом, у постанові Президії ЦВК СРСР від 1 квітня 1930 р. зазначалося: "Серед заходів Радянської влади з виховання нової людини – активного будівника та борця за соціалізм – важливого значення набуває робота в царині фізичної культури трудівників" [14, с. 12].

Наприкінці 30-х рр. у зв'язку із зростанням воєнного напруження перед радянськими фізкультурними організаціями постала задача посилити використання засобів фізичного виховання з метою підвищення рівня воєнної підготовки військовослужбовців.

З 1 січня 1940 р. був уведений у дію новий комплекс ГТО, де значно посилювалися військово-прикладний напрям. Одночасно в колективах фізичної культури "Динамо", "Спартак", "Буревісник" ЦДКА та ін. розпочалося широке культивування фехтування, багнетного бою, прикладного плавання, вітрильного та веслувального видів спорту [5, с. 7].

Основними центрами розвитку спортивного руху Української СРСР у довоєнні роки стали Київ та Харків. У цей же час починається формування науково-теоретичних засад теорії та методики спортивного виховання.

Зокрема, на Наддніпрянській Україні почала формуватися ціла мережа спеціалізованих державних видавництв. Найбільше зусиль до видавничої справи в 20-і рр. докладали. Державне видавництво України (ДВУ), видавництво журналу "Вісник фізичної культури" (ВФК), "Пролетарий", "Юный ленинец". З 1926 р. у Харкові почало потужно діяти видавництво акціонерного товариства "Фізкультура", яке згодом у 1930 р. передало свої повноваження державному військово-фізкультурному видавництву "На варті". З 1934 р. долучилося до випуску книг фізкультурно-спортивної тематики київське видавництво "Радянське будівництво і право", окремі книги друкувались у видавництвах "Радянська школа", "Медвидав", "Молодий більшовик", "Український робітник", "Народній учитель" та ін. Свої видання мали також Український науково-дослідний інститут фізичної культури та Державний інститут фізичної культури України в Харкові [1, с. 4].

Наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. з'являється багато посібників (допомічників) та підручників з різних ігрових видів спорту: волейболу (М.Черкасов, 1927, 1930; В. Блях, 1928; С.Сисоєв, 1928; С.Гайдучок, 1930; Л.Ордин, 1931, 1933); гандболу (Л.Ордин, 1926, 1931, 1933; Л.Ордин, К.Тир, 1928); городків (скраклі) (М.Черкасов, 1927; А.Соколов, 1929, 1931; І.Прокопенко, 1936); настільного тенісу (Л.Ордин, 1931; І.Прокопенко, 1936), боротьби (В.Бедункевич, Харків, 1926), водних видів спорту (Харків, 1927), ковзанярського спорту (Харків, 1930) тощо [1, с. 4–5].

Окремі видані в Україні підручники містили інформацію з двох споріднених і однаково популярних на той час спортивних ігор: футболу та хокею. Виокремимо, зокрема, "Футбол і хокей" (Харків, 1931); Є.Міхельсон, Г.Феонов "Суддівство футбольних та хокейних ігор" (Харків; Київ, 1931); "Памятка для судьи по футболу (хоккею)" (Харків, 1938) та ін.

На особливу увагу заслуговують видані у 1926 р. у Харкові окремою брошурою достатньо великим накладом правила гри в хокей [26]. Зауважимо, що приблизно в ці ж роки були випущені і правила змагань з інших видів спорту: гандболу (Херсон, 1925), футболу (Харків, 1926) тощо.

В усій Україні масово засновувалися різноманітні спортивні товариства, створювалися футбольні, хокейні команди, проводилися турніри регіонального та всесоюзного значення, влаштовувалися міжнародні змагання.

У новоствореному в 1936 р. чемпіонаті СРСР з футболу в довоєнний період від України участь брали в різні роки команди Києва ("Динамо", "Локомотив"), Харкова ("Сільмаш", "Спартак"), Донецька ("Стаханівець"), Одеси ("Динамо", "Спартак").

Як відомо, в Києві 22 червня 1941 р. мало відбутись урочисте відкриття Республіканського стадіону ім. Хрущова, зведеного на місці застарілого Червоного стадіону [11, с. 71]. У київських газетах з'явилося оголошення: "22 червня – відкриття Республіканського стадіону. Адреса – Червоноармійська, 51-б. Футбол (першість Радянського Союзу). Команди: Москва ("Червона армія") – Київ ("Динамо"). Початок гри о 19 годині. В програмі спортивного свята: гімнастика (виступ чемпіонів СРСР Ібадуллаєва, Демиденка, майстрів Чукарина, Ройтмана, Жигилевича та інших), штанга (виступ заслужених майстрів спорту тт. Куценка й орденоносця Попова, майстрів Новака, Хотимського), легка атлетика (змагання за участю кращих легкоатлетів Києва, Харкова). Початок спортивного свята о 17 годині [10, с. 4]".

22 червня, окрім київського, в межах першості повинні були відбутися ще два матчі в Москві, а 23 – матч у Мінську. Всі вони, як написав "Червоний спорт" 1 липня 1941 р., відкладені, але вони так і не були зіграні.

Та з установленнями окупаційного режиму спортивні протистояння місцевого населення з окупантами стали непоодинокими випадками і проходили в багатьох містах України: Дніпропетровську, Києві, Запоріжжі, Житомирі, Одесі, Кіровограді, Херсоні.

Завдяки дослідникові В.Гинді відомо, що загалом за період 1941–1944 рр. на території України місцеві футболісти зіграли з німецькими, угорськими, словацькими, румунськими, італійськими військовими частинами 150 футбольних матчів [4, с. 201]. Зокрема, автор зазначає, що з відомих йому 111 результатів матчів 52 припадає на генерал-губернаторство дистрикт "Галичина", 25 – "Трансністрію" і 34 – рейхскомісаріат "Україна" [4, с. 202].

Трішки торкнувся цієї теми і В.Удовик, який розповідає про матч збірної Василькова з німецькою військовою частиною 1942 р., який закінчився на користь українців із рахунком 4:1 [19, с. 332].

Друковані українські видання того часу дуже часто писали про різноманітні спортивні події. Так, у газеті "Українське Слово" від 17 жовтня 1941 р. у рубриці "Новий Київ: спорт у Києві сьогодні" повідомляється, що в місті створено "дві футбольні команди, ремонтуються басейни, впорядковується Палац фізкультури, ремонтуються колишній Республіканський стадіон" [21, с. 4]. Через два дні в тому ж "Українському Слові" вийшла стаття К.Гедзюка "Спорт на звільненій Україні", де автор зазначає що "при міській управі створено спеціальну секцію, яка взяла на облік усіх майстрів спорту та наявні спорудження та інвентар...

...в недалекому майбутньому постане питання про створення вищого навчального закладу – національного Українського інституту

фізичної культури..." [22, с. 4]. 19 лютого 1943 р. "Нове Українське Слово" повідомило, що до Німеччини має приїхати чемпіон світу з боксу П.Карнера, а також про відкриття у Гамбурзі кінних перегонів" [13, с. 4].

З усіх спортивних змагань найбільше уваги на шпальтах газети "НУС" у 1942–1943 рр. приділяється футболу. Пік футбольної інформації на шпальтах "НУСа" припадає на літо 1942 р. За цей період було виявлено 15 повідомлень про матчі українських команд. Газета регулярно розповідала також і про матчі німецької збірної, зокрема про матч із Румунією, виграний німцями з рахунком 7:0 [12, с. 4].

Зіставляючи дану проблематику з іншими, можна стверджувати, що інформація щодо сфер культурного та спортивного життя міститься у близько 300 номерах "Українського Слова" та "Нового Українського Слова" і становить майже 50% від загальної кількості" [3, с. 11].

Про матчі німецької збірної писали й інші українські газети. Зокрема, житомирська газета "Голос Волині" розповідала про матчі німців із фінами та швейцарцями [4, с. 202].

Перші два матчі українців з окупантами відбулися менше ніж через місяць після початку війни. 17 серпня 1941 р. на полях Житомира і Грубешова (Хомщина, тепер територія Польщі) зустрілися команди місцевих спортивних товариств і збірні дислокованих тут німецьких військових частин. Загалом у Житомирі з липня 1941 р. до січня 1942 р. згідно зі звітом голови спортивної секції "Українського клубу" Є.Пінтова було зіграно 15 футбольних матчів, а за весь період окупації – 25 ігор [4, с. 203].

Також у серпні 1941 р. відбувся матч спортсменів міста Бердичев з німецькими футболістами, який виграли українці з рахунком 6:2. Це практично всі футбольні протистояння, що відбулися в 1941 р. в рейхскомісаріаті "Україна" [4, с. 204].

На Півдні України футбольні протистояння не набули такої масовості і різнобарвності, як у західних, центральних і східних регіонах. Зокрема, Одесу у цих змаганнях представляв футбольний колектив "Вікторія" (до війни "Спартак"), що проводив матчі з німецькими і румунськими командами, а 21 червня 1942 р. одеська збірна здійснила вояж до Бухаресту, щоб там зіграти зі збірною Румунії та декількома найсильнішими тамтешніми командами [4, с. 205].

Стосовно спортивного життя Києва, то радянська історіографія звела його лише до одної події – так званого "матчу смерті".

Уперше розповідь про подію, що сталася в окупованому Києві влітку 1942 р., з'явилась у газеті "Известия" від 16 листопада 1943 р. Військовий кореспондент Євген Кригер написав: "Це були гравці футбольної команди київського "Динамо", які тривалий час перехову-

валися від німців. Треба було жити, рятуватися від голоду. Вони влаштувалися працювати на київський хлібзавод. Їх виявили німці, загнали у підвали гестапо. Усіх юнаків розстріляли".

Ширша інформація вже після війни вийшла з-під пера радянського письменника Л.Кассіля, який назвав свою працю "Матч смерті". Саме він започаткував цей термін і написав про нього в газеті "Известия" [17, с. 160]. Ситуація вимагала неупередженого дослідження, але розвінчувати міф заборонив заступник міністра внутрішніх справ УРСР Т.А.Строкач, у роки війни – керівник Українського штабу партизанського руху в 1942–1945 рр. Тимофій Амвросійович досконало знав ситуацію в окупованому Києві, можливості місцевих жителів у часи гітлерівської адміністрації, міг легко зіставити всі дати та події. Розповідь про "матч смерті" не витримувала перевірки фактами [17, с. 163].

Уже за незалежності України з'явилася велика кількість журналістських та історичних досліджень з цієї теми. Завдяки відкриттю архівів та свідченням очевидців по зернятку вдалося відновити справжній перебіг подій.

Отже, після захоплення Києва поряд з окупаційною адміністрацією німецьке командування дало дозвіл на функціонування українських самоврядних органів. Таким органом стала Київська міська управа на чолі з українським істориком, археографом і громадським діячем, доктором історичних наук, професором Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка О.П.Оглобліним [7, с. 524]. Уже наприкінці вересня 1941 р. в управі були створені такі відділи: транспортний, пропаганди, фінансовий, освіти і культури, шкільний, пожежний, мистецтв, промислових підприємств, житловий [9, с. 771].

Саме в цей час до Оглобліна був направлений лист, складений завідувачем відділу культури та освіти професором Штепою і завідувачем секції фізкультури і спорту Дуб'янським з наступним змістом: "Секція фізкультури при відділі освіти просить Вас допомогти у справі звільнення кращих майстрів спорту України – футболістів збірної команди м.Києва, які зараз знаходяться як військовополонені в таборах у Боярці..." [8, с. 39–40].

Першим офіційно відновленим спортивним товариством у Києві став "Рух" під керівництвом відомого в минулому футболіста київського "Желдору" (згодом "Локомотиву") Георгія Швецова [16, с. 23].

Іншим палким прихильником футболу в Києві був володар Київської хлібомакаронної фабрики (хлібзавод №1) чех Йозеф Кордик, якому вдалося зібрати на своєму заводі найсильніших довоєнних футболістів київських команд "Динамо" та "Локомотив". До того ж на заводі вже працювали боксери Трофимов, Туровцев, Червінський, гімнасти Ганін, Єме, Шинкаренко, плавці Михайленко, Солопін.

У місті діяв ще й футбольний колектив граверно-ювелірної фабрики "Алмаз", який тренував М.Свиридовський, гравець "Динамо" і "Старту", котрий згодом був запроторений до Сирецького концтабору [15, с. 14].

Офіційно футбольний сезон у Києві був відкритий 7 червня 1942 р. матчем між командами "Рух" та збірною міста (по суті, команда "Старт" хлібзаводу №1) [16, с. 23]. Цей матч, що проходив на стадіоні Палацу спорту, закінчився перемогою збірної міста з рахунком 2:0. До речі, вхід на матч був безкоштовним. Наступні матчі проводились уже на стадіоні "Зеніт", що розміщувався на вул. Керосинній, 24 (сучасна Шолуденка, 28/4), і вхід на два наступні матчі вже коштував 3 карбованця, на інші – 5 карбованців.

Газета "Нове Українське Слово" публікувала лише афіші футбольних матчів, і лише про два з них було подано детальний аналіз, тож їхні результати були відновлені завдяки спогадам очевидців.

Отже, окрім уже вищезгаданого матчу з "Рухом", команда "Старт" провела наступні зустрічі:

21 червня – збірна угорського гарнізону – 7:1;

28 червня – збірна німецької артилерійської частини – 8:2;

5 липня – "Спорт" (українське спортивне товариство) – 11:0;

12 липня – RSG 1 (збірна залізничників) – 6:0;

19 липня – M.S.C. "Wal" (угорська частина) – 5:1;

26 липня – GK "Szero" (збірна угорських частин) – 3:2;

6 серпня – "Flakelf" (німецька частина) – 5:1;

9 серпня – "Flakelf" (посилена команда, матч-реванш, який згодом назвали "матчем смерті") – 5:3;

16 серпня – "Рух" (матч-реванш) – 8:0.

Матч з "Рухом" став останнім для гравців "Старту". Вже 18 серпня сімох гравців команди було запроторено до Сирецького концтабору, згодом четверо з них були розстріляні. У Сирецькому концтаборі загинув і Лазар Коген – один із засновників київського "Динамо". Саме ці події і стали підґрунтям радянським письменникам для створення легенди про "матч смерті".

Ця легенда вже давно розвінчана багатьма дослідниками. Як бачимо, команда хлібзаводу №1 "Старт" провела 10 матчів, у яких здобула 10 перемог, забила 56 м'ячів, пропустила 11.

Як правильно зазначає багато авторів, це не були матчі смерті, це були матчі життя, як, у принципі, і кожна спортивна подія, що відбувалася на окупованих землях України. Кожне змагання давало величезну моральну підтримку місцевому населенню та ставало символом протистояння ворогові у сплюндрованій, розореній і розшматованій державі.

Література

1. Вацеба О. Особливості зародження української науково-методичної думки в галузі теорії і методики хокею (20–30-і роки ХХ століття) / О. Вацеба // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : науковий журнал. – Харків : ХОВНОКУ-ХДАДМ, 2009. – № 2. – Ч. 2. – С. 3–5.
2. Выдрин В. М. Героизм советских физкультурников в битвах за родину / В. М. Выдрин. – Ленинград : Общество "Знание", 1967. – 39 с.
3. Гедз В. А. Газети "Українське Слово" та "Нове Українське Слово" як джерело з історії України періоду Другої світової війни (жовтень 1941 – вересень 1943) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Гедз В. А. – К., 2009. – 16 с.
4. Гинда В. Українсько-німецьке футбольне протистояння в Україні (на матеріалі окупаційної преси) / В. Гинда // Сторінки воєнної історії України : [зб. наук. статей] / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. Вип. 12. – 2009. – С. 201–212.
5. Горянов Л. Б. Уходили на фронт чемпионы / Л. Б. Горянов // Серия "Физкультура и спорт" – М. : Знание, 1980. – № 3. – 64 с.
6. Дем'янюк О. Й. Військовопідготовча діяльність українських молодіжних організацій Галичини напередодні та в роки Першої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / О. Й. Дем'янюк ; Нац. ун-т "Львів. Політехніка". – Л., 2004. – 25 с.
7. Довідник з історії України / [за ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – К. : Генеза, 2002. – 1136 с.
8. Єв'стафьева Т. Футбольні матчі 1942 р. в Києві // Збірник матеріалів щорічної науково-практичної конференції "Київ і кияни". – К. : Кий, 2002. Вип. 2. – 2002. – С. 38–41.
9. Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві / Т. Заболотна // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України // Архіви окупації. 1941–1944 / [упоряд. Н.Маковська] ; Держ. ком. архівів України. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 872 с.
10. Команда. – 1997. – Ноябрь. – Спецвыпуск. – 16 с.
11. Малаков Д. "22 июня, ровно в четыре часа..." (Дещо з історії Києва того дня) / Д. Малаков // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 1 (12). – С. 60–72.
12. Нове Українське Слово. – 1942. – 15 серпня – 4 с.
13. Нове Українське Слово. – 1943. – 19 лютого. – № 42 (360). – 4 с.
14. Основные постановления, приказы и инструкции по вопросам советской физической культуры и спорта. – 1917–1957. – М., 1959. – 14 с.
15. Панкратов Е. Матч жизни. / Е. Панкратов // Совершенно секретно. Спецвыпуск. – 2009–04. – № 4. – 32 с.
16. Пристайко В. І. "Чи був "Матч смерті"? Документи свідчать" / В. І. Пристайко. – К. : ЕксОб, 2006. – 176 с.
17. Сабалдир В. П. Від матчу смерті до матчу життя / В. П. Сабалдир. – К. : МП "Леся", 2005. – 478 с.

18. Третяк В. Розвиток спортивного руху в СРСР та Києві у передвоєнний період / В. Третяк // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14–15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди, 2010. – С. 148–151.

19. Удовик В. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941–1944 рр.) / В. Удовик Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005.

Вип. 9. – 2005. – С. 27–334.

20. Українська трибуна. – 1948. – 7 січня. – 6 с.

21. Українське Слово. – 1941. – 17 жовтня. – Ч. 33. – 4 с.

22. Українське Слово. – 1941. – 19 жовтня. – Ч. 35. – 4 с.

23. Хокей без кордонів. – 2009. – Квітень–травень. – № 4–5 (21–22). – 68 с.

24. Хокей без кордонів. – 2009. – Вересень–жовтень. – № 6–7 (23–24). – 68 с.

25. Хокей без кордонів. – 2010. – № 3–4 (30–31). – 68 с.

26. Хоккей: Новые правила игры, утвержденные ВСФК РСФСР и УССР. – Харьков : ВФК, 1926. – 39 с.

УДК 069.09"19"

В.П.Хархун

Музеєфікація радянського минулого, або Комунізм у музеї

У статті розглядається роль музею у формуванні пам'яті про комунізм, з'ясовується типологія музеєфікації радянського минулого. У дослідженні констатовано, що, зважаючи на ідентифікаційні проекти, здійснювані різними європейськими країнами, специфіка рецепції комунізму визначається стратегією від розвінчання й осудження до опосередкованої апології радянського комунізму.

Ключові слова: пам'ять, рецепція, музей, музеєфікація, ідентифікаційні проекти.

В статье рассматривается роль музея в формировании памяти о коммунизме, определяется типология музефикации советского прошлого. В исследовании констатировано, что, учитывая идентификационные проекты, реализуемые в разных европейских странах, специфика рецепции коммунизма определяется стратегией от развенчания и осуждения до опосредованной апологии советского коммунизма.

Ключевые слова: память, рецепция, музей, музефикация, идентификационные проекты.

The paper explores the role of museum in the formation of the memory about communism and defines the types of Soviet past museification. The author proves that with respect to the identification projects, carried out in different European countries, the specificity of communism reception is determined by the strategies ranging from dethronement and condemnation to indirect defence of Soviet communism.

Key words: *memory, reception, museum, museification, identification projects.*

Конструювання пам'яті про недавнє комуністичне минуле – одне з ключових завдань сучасних європейських геополітик. Інтелектуальна ревізія радянського комунізму, поява нових альтернативних концепцій історії, декодування радянських культурних ландшафтів, демонтування пам'ятників радянської епохи – ось неповний перелік стратегій осмислення й інтерпретації досвіду комуністичного минулого. Серед них вирізняється роль музею, соціокультурне призначення якого – вивчення, популяризація пам'яток історії, культури, а також природних об'єктів. Музей, виконуючи функції документування, консервації, ідентифікації та просвіти, виконує вагомую функцію у створенні сучасної рецепції комунізму. Процес музеєфікації радянського минулого пов'язаний із певною культурною політикою і спрямований на формування сучасних ідентифікаційних проектів, що маркують нову ментальну карту Європи.

У процесі музеєфікації комунізму можна виділити кілька стратегій. Вони визначаються географічно й політично, передбачаючи пріоритетність символу "Берлінської стіни" як утілення радянського комунізму та його тоталітарних практик¹. Унікальну місію в документуванні комунізму відіграє музей "Checkpoint Charlie", розташований на вулиці, розділеній Берлінською стіною. Він створений 19 жовтня 1962 р., тобто майже через рік після її появи. Фіксує "живу історію" під час "холодної війни", музей не тільки представляв факти, а й був одним із факторів **ненасильницького спротиву**, символічно функціонуючи як

¹ У статті розглядаються так звані "реальні" музеї. Хоча для повноти дослідження треба вказати на значення "віртуальних" музеїв, зокрема світового музею комунізму (див. <http://www.globalmuseumoncommunism.org/-museum/>), присвяченого 100 мільйонам жертв комунізму, та музею Socland, який планується створити в Палаці культури й науки у Варшаві й котрий існує поки що тільки віртуально. Щодо останнього, то його концепцію, позначену пафосом завойовування пам'яті, сформулював на відкритті 15 грудня 2008 р. Лех Валенса: "То Солідарність розвалила Берлінський мур. Отже, нехай Міжнародний музей пам'яті комунізму Socland постане в тіні сталінського подарунку Варшаві – Палаці культури й науки" [<http://www.socland.pl/>].

один із механізмів підривання комунізму в Східній Німеччині. Із вікна музею помічники тих, хто планував урятуватися, могли спостерігати за всім, що відбувалося на кордоні, тут створювалися плани втеч, тут знаходили прихисток утікачі зі східного Берліну. Завдяки цьому в музеї вдалося зібрати солідну колекцію фактів утеч і механізмів їхньої реалізації, а сам музей перетворився, як сказано в туристичному буклеті, на "острівець свободи на самому кордоні". З роками значення музею, як і фактів, що в ньому задокументовані, зростало, розширюючи фокус представлених експозицій, як, наприклад, експозиція 1984 р. "Від Ганді до Валенси". У ній осмислено ключові етапи розгортання Руху Опору у світі. Тому сьогодні "Checkpoint Charlie" кодифікується як "перший міжнародний музей ненасильницького спротиву". Універсалізувалося значення музею й у національному масштабі. Це пов'язано з розширенням контексту, тобто зі створенням низки музеїв та експозицій, присвячених історії Берлінської стіни. Ідеться про East side Gallery, Berlin Wall Memorial, Documentation Centre, що покликані коригувати уявлення про німецький народ: він подається як жертва комуністичного насилля.

Іншу опцію репрезентує House of Terror у Будапешті, відкритий 24 лютого 2002 р. Присвячений жертвам терору, він, як заявляють упорядниками музею, **урівноважує злочини нацизму та комунізму**, подаючи їх як найтрагічніші сторінки історії ХХ століття. Музей розташований у будівлі, де в 1944–1945 рр. знаходилася штаб-квартира партії угорських нацистів "Стріла і хрест", а потім – Управління державної безпеки соціалістичної Угорщини. Одним із найвиразніших візуальних прийомів, використаних у музеї, є агресивне декорування фасаду: на будівлю, що є архітектурною пам'яткою ХІХ ст., навішено чорний "козирьок" із вирізаною на ньому назвою музею, яка в сонячний день кидає зловісну тінь, закладаючи відповідну основу зорової рецепції.

Як стверджує російський науковець Катерина Болтунова, візуальна агресивність переростає в агресивну подачу матеріалу, що полягає у значному дисбалансі музейної інформації. Проаналізувавши експозицію, вона дійшла висновку про нерівнозначність та нерівномірність висвітлення "фашистського" та "червоного" терору [1]. Із 33 залів тільки чотири опосередковано стосуються фашистського режиму в Угорщині. Усі зали, пов'язані з фашистським терором, розташовані на першому поверсі, тобто на початку експозиції. Далі тема фашизму майже зовсім зникає. Експонати залів, присвячені історії фашистського терору або відсутні взагалі, або мінімальні, а створені образи максимально узагальнені. Зали, що ілюструють історію "червоного" терору, інформаційно багатші, вони висвітлюють майже всі категорії

населення. Тут чітко прослідковується позиція організаторів музею, експозиції оформлені дуже емоційно: угорці-в'язні ГУЛАГу, пропаганда й життя за комунізму, порівняння простору (кімнати) керівника таємної поліції та ув'язненого тощо.

Різниця рецепції "фашистського" та "червоного" терору конструювання образу ката й жертви: у залах, присвячених фашизму, немає імен, а створюється узагальнений образ ворога, тобто відчутним є контекст естетизації цього феномену; у залах, що висвітлюють радянський терор, багато особистого: тут фігурують не образи, а конкретні кати й жертви, названі імена тих, хто співпрацював із поліцією. Стає зрозуміло, що музей терору задіяний у процес політичної ревізії, він впливає на політику "очищення пам'яті", регулювання **онтологічної люстрації**. Однак цей процес орієнтований тільки на "комуністичний" досвід соціалістичної Угорщини.

К.Болтунова звертає увагу на те, що, незважаючи на декларацію про урівноваження злочинів нацизму й комунізму (зауважимо, що ця тенденція є найвиразнішою в Західній Європі), у музейних експозиціях відчувається намір уникнути питання про угорський фашизм. Доказом, відсутність інформації про активну участь Угорщини у фашистській агресії проти європейських країн, а також СРСР у 1941–1944 рр.; брак інформації про угорського диктатора Мілоша Хорти, союзника Гітлера; тенденція до заміни терміна "фашизм" на "голокост". У результаті формується відповідна рецепція: комунізм виявляється набагато гіршим за фашизм, а угорці з нацистських колаборантів "перетворюються" на жертв радянського комунізму. Отже, можемо констатувати "половинчастість" онтологічної люстрації, яку презентує музей терору. Допустимо стверджувати, що її зумовлює потреба новачасного конструювання політично коректного та соціально "вигідного" образу народу-страдника, жертви комунізму.

На відміну від **трагедійності** – одного з основних формантів House of Terror, – у Музеї комунізму в Празі домінує інший принцип – **іронізування**. Різниця в рецепції, окрім інших факторів, визначена тим, що House of Terror – це інституційний проект, пов'язаний із діяльністю Фонду досліджень історії та суспільства Східної та Центральної Європи та, певно, дотичний до державних програм. Музей комунізму в Празі – приватний проект, що передбачає, окрім іншого, економічну користь, на яку працює ненав'язливий тон музейної експозиції, котрий визначають кілька факторів:

1) наукова розробка проблеми, ґрунтовна стендова інформація, цікавий добір матеріалу, вибудованого за двома рівнями. Горизонтальну композицію зумовлює логіка входження, перебування й вихід із зони комунізму, вертикальну – експозиції з різних сфер життя за кому-

ністичної влади (школа, дім, магазин, вулиці, спорт, сільське господарство, правоохоронні заклади, мистецтво);

2) оптимістично-патріотичний тон, зумовлений тим фактом, що Чехії, на відміну від інших європейських країн, зокрема Польщі, Румунії, Угорщині, знадобилося всього 10 днів, щоб звільнитися від комуністичного режиму;

3) іронічно-відсторонене ставлення до комунізму, яке відчитується в розташуванні експозицій;

4) шаржеві елементи, пов'язані, наприклад, із визначенням місцезнаходження "above Mc Donald's, next to Casino", що переходять в агресивну іронію, орієнтовану на радянські символи: мотрійку з пашекою та олімпійського ведмеда з автоматом.

Рецепція комунізму в Празькому музеї націлена на формування образу комунізму як **"відчуженого"**, як того, що минуло, але може бути вигідно продане: нескінченний потік, в основному, закордонних туристів, готових відвідувати один із найдорожчих музеїв Праги, – яскраве тому підтвердження.

Окрім звичайних музеїв, музеєфікація комунізму передбачає інші жанри. Перший – парки радянського періоду. Одним із перших – у 1993 р. – з'явився парк "Мemento" в Будапешті, який відтворює атмосферу комуністичної епохи. Основну частину парку займає сорок експонатів – зібрання скульптур соціалістичного періоду історії Угорщини, котрі були демонтовані й звезені в парк, де створено музей під відкритим небом. Інший жанр – ядерний бункер, екскурсія в котрий пропонується, наприклад, у Празі. Окрім ознайомлення з експозиціями про життя за комуністичної влади, у бункері передбачені різні форми **музейної комунікації**. Ідеться про інструкції з використання протигазів, примірювання воєнних костюмів, фотографування. До того ж передбачені **розважальні моменти**: кухоль пива, конкурс фотографій та ін.

Слід зазначити, що прийоми музейної комунікації – одна з найновіших тенденцій у музеєзнавстві – спрямовані на інший тип співпраці "музей – суспільство". Згідно з теорією німецького музеєзнавця Ю. Ромедера, музейний предмет не повинен розглядатися як самоцінний, бо є лише знаком якогось суспільно-історичного змісту. Музейна експозиція в цьому разі постає як знакова система, що відображає різні історико-культурні явища й процеси через експонати як знакові компоненти. До того ж відображається не сама дійсність, а її розуміння автором експозиції, яке представлено у вигляді певної концепції та художнього образу. Ця модель музейної комунікації особливо продуктивна в музеях комунізму, бо передбачає спілкування з іншою культурою, і головне в ній – подолання культурно-історичної дистанції [3, с. 159].

Активно музеєфікують комунізм прибалтійські республіки, використовуючи європейський досвід, зокрема в жанровому розмаїтті. Наприклад, парк Грутаса й бункер у Неменчине (25 км від Вільнюса). Парк Грутаса, або Парк тоталітаризму, став "своєрідним Діснейлендом", як називають його організатори. Його територія огорожена колючим дротом, за периметром розташовані вежі для стеження. Загальний дизайн був запозичений у ГУЛАГу. У парку розташовані близько 100 різних пам'яників, поділених і зони: тоталітарну та зону терору. В одній зібрані статуї вождів, в іншій – пам'ятники безпосереднім організаторам геноциду литовців. Окрім скульптур, у парку є дитячий майданчик, невеликий зоопарк і кафе, у меню котрого можна знайти знайомі багатьом жителям колишнього СРСР блюда "Водка и селетка", борщ і котлети "Прощай, молодость". Парк Грутаса точно визначає особливості литовської рецепції комунізму. Це, по-перше, **обов'язкова цілеспрямованість**. У всіх інформаційних матеріалах указується мета, з якою пов'язана поява парку, й фіксується його призначення: "Після повалення "кумирів" з п'єдесталу, зміни місця експозиції та статусу пам'яників, використання відповідного способу експозиції, а також додаткових засобів по суті змінився й ідеологічний зміст скульптурних пам'яників [...] Експозиція призначена для того, щоб населення Литви, гості та туристи, які прибувають у країну, а також майбутні покоління мали можливість побачити голу радянську ідеологію. Вона протягом багатьох десятиліть пригнічувала й завдавала ран духу нашого народу" [4].

Друга риса литовської рецепції – це **ритуалізація** з метою "очищення історичної пам'яті". У парку Грутаса, наприклад, 1 травня проводяться шаржеві свята гумору, коли оживають вожді, партноменклатура та піонери. Цей принцип визначальний для екскурсій у радянське минуле, які проходять у бункері Неменчине. Основна ідея екскурсії/шоу/вистави – повторне переживання радянського минулого через ритуали. Тобто відвідувачі не тільки розглядають експозиції, а беруть активну участь у ритуальній реставрації радянського життя. Вони відвідують церемонію підняття радянського прапора, відповідають на питання перед портретом Леніна, відвідують радянський магазин для іноземців "Березка", тобто знайомляться з усіма атрибутами, які характеризують 1984 р. радянської ери – йому й присвячена екскурсія. Організатори цього шоу, окрім економічної користі, керуються соціополітичною доцільністю, сподіваючись, що екскурсія "буде слугувати попередженням для жителів країни, де, як і в інших країнах Балтії, серед тих, хто вважає себе обділеними у правах, все ще відчутна ностальгія за радянським часом" [2]. Досвід прибалтійських країн, колишніх радянських республік переконливо доводить, що процес

музеєфікації комунізму, передовсім стратегія шаржування й ритуалізації, "консервує" комунізм у минулому.

Зовсім інший досвід рецепції комунізму демонструють Україна та Росія. В Україні постулюється стратегія **трагедійності** в осмисленні комунізму, як показовий приклад – Національний музей "Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні". Ще один – Музей радянської окупації, що репрезентує комунізм як "чужий". Експозицію цього музею складають стенди, на котрих подана історія України ХХ ст., у якій прихід більшовиків пояснено як **експансію**. Участь українців у створенні радянської держави й визнання їхньої підтримки радянської влади, як це зробили, наприклад, угорці, в експозиціях не висвітлені. Прикметною рисою українського варіанту рецепції комунізму є те, що, на відміну від європейських музеїв, які "виробляють" своєрідний інтелектуальний імпорт, бо цільова установка зроблена, передовсім, на іноземців, Музей радянської окупації орієнтований на **"внутрішній ужиток"** – його відвідують, в основному, організовані екскурсії учнів та студентів.

У Росії теж відчутна **трагедійність** в осмисленні комунізму, що виявляється, зокрема, в Державному музеї історії ГУЛАГу. Однак тут визначальна інша тенденція, пов'язана з парком Музеон, котрий позиціонується як одне з головних місць російської столиці. Ідея парку в тому, щоб представити мистецтво скульптури ХХ і поч. ХХІ ст. на єдиному просторі. У результаті створився багатоформатний мікс із скульптур радянського періоду, котрі привезені сюди після демонтажу, композицій, присвячених антитоталітарній тематиці та зразків сучасного альтернативного мистецтва. Мирне співіснування різнорідних і за тематикою, і за ідеологічним наповненням, і за художнім утіленням експонатів створює враження невідрефлектованого кітчу, а також ілюзію "проростання" радянського в пострадянський простір, позиціонує феномен спадкоємності. Вона (ця ілюзія) посилюється чи не найголовнішою пам'яткою Красною площею – мавзолеєм Леніна, котрий залишається оплотом комуністичних ілюзій, представляючи **репрезентаційно-стверджувальну** стратегію в музеєфікації комунізму.

Аналіз музеїв комунізму виявляє кілька тенденцій. Перша тенденція виявляється в символічному акті "продажу" комунізму. Зважаючи на те, що епоха радянського комунізму відійшла в минуле, її артефакти в певному сенсі унікальні й неповторні, тому вона отримує додаткове символічне значення й додаткову вартість: більшість музеїв комунізму – це вигідні бізнес проекти. Друга полягає в тому, що музеї декодують специфіку боротьби за пам'ять, яка розгорнулася в Європі й пов'язана з постулюванням національних соціокультурних моделей. Її основа – це духовна опозиція комунізму в усіх її проявах: трагедійності, іронізуванні,

шаржуванні, ритуалізації тощо. Третя тенденція пов'язана з формуванням парадигми рецепції: процес інтерпретації комунізму, зокрема його музесфікація, фіксує сучасну ментальну карту Європи, яка визначається стратегією від розвінчання й осудження комунізму до його опосередкованої апології.

Література

1. Болтунова Е. Герб со свиней в центре / Екатерина Болтунова // Ориентир. – 2008. – № 1. – С. 32–37.
2. Жакоб А. Литва: экскурсия в советское прошлое. Обстановка этого подлинного бункера должна неминуемо погрузить посетителей в атмосферу советской эпохи [Електронний ресурс] // Le Figaro. – 2008. – 18 февраля. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/stories/07/02/01/3502/239678.html>. – Назва з екрану.
3. Юренева Т. Ю. Музееведение / Т. Юренева. – М., 2003.
4. Парк Грутаса [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.grutoparkas.lt/ekspozicija-ru.htm>. – Назва з екрану.

УДК 94(477)"1825/1826"(049.32)

Є.М.Луняк

Рецензія на книгу: "Українські декабристи чи декабристи на Україні?": Рух декабристів очима істориків 1920-х років / упор., вступ. ст. та примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. – К. : Логос, 2011. – 195 с.

Тихо й, можна навіть сказати, байдуже та відсторонено українська громадськість зустріла 185-річний ювілей повстання декабристів 1825–1826 рр. Досить часто сучасні вітчизняні історики розглядають декабризм як чуже, привнесене в Україну явище, яке лише торкнулося теренів нашої держави, але не мало під собою практично жодного місцевого підґрунтя. Проте таке бачення цього важливого історичного феномену є неправильним і помилковим, зважаючи на важливе місце України в розгортанні декабристського руху та роль у ньому українців за походженням. Безумовно, наші співвітчизники були творцями як української, так і російської історії, зважаючи на злитість тоді обох країн у єдине ціле. Тому виносити декабристський рух за межі українського історичного простору чи, боронь Боже, ігнорувати його було б явним нерозумом. Розібратися у цьому складному та неоднозначному явищі дозволять ґрунтовні та неупереджені наукові студії, присвячені декабризму, вивчення якого залишається перспективним, хоча й не повною мірою затребуваним, "полем діяльності" для історичних досліджень.

Посприяли у вивченні декабризму в Україні та кращому ознайомленню з вітчизняною історіографією з цього питання покликаний збірник праць українських декабристознавців 1920-х рр., підготовлений викладачами Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відомим дослідником декабристського руху Г.Д.Казьмирчуком та його учнем і послідовником, ще молодим, але вже знаним декабристознавцем Ю.В.Латишем.

Період 1920-х рр. в Україні, який називають "розстріляним відродженням", або "червоним ренесансом", відіграв важливу роль у розвитку вітчизняної науки, проте доробок цього часу залишається не повною мірою вивченим, опрацьованим і є малодоступним, зважаючи

на "великий розгром" української науки, передусім історичної, в 1930-х рр. та майже повне забуття праць репресованих дослідників.

Однак розвідки науковців, котрі в умовах відносно ліберальних умов суспільного життя доби українізації та непу заклали вагомий фундамент української історичної науки, зберігає важливе значення й сьогодні. Їхні студії розкидано у різних збірниках та журналах, і багато з них сьогодні вже стали бібліографічною рідкістю. Тому перевидання подібних праць є важливою і нагальною потребою сьогодення.

У вступній статті "Концепція "українського декабризму" (с. 5–21) упорядники твору проаналізували розвиток українського декабристознавства у 1920-ті рр. Основну увагу зосереджено на виникненні, основних постулатах та поширенні концепції "українського декабризму", а також на боротьбі з нею. Розглянуто також рецепцію цієї концепції в дослідженнях радянських істориків повоєнного часу Г.Сергієнка, М.Лисенка, Л.Медведської, М.Савичева, а також її модифікацію сучасними науковцями та публіцистами, серед яких згадано й автора цих рядків.

Можна погодитися з висновком Г.Казьмирчука та Ю.Латиша, що "декабризм був поліетнічним феноменом", мав риси "спільного руху" і тому недоцільно вживати термін "українські декабристи". Більш виправданою буде заміна подібної дефініції поняттями "декабристи-українці", аналогічно як "декабристи-росіяни", "декабристи-італійці" тощо (с. 21).

Великий і змістовний збірник праць українських істориків-декабристознавців 1920-х рр., обсяг якого складає майже 23 умовних друкованих аркуші, відкривається короткою розвідкою М.Грушевського "1825–1925", що є передмовою до шостого числа редактованого ним журналу "Україна" за 1925 рік (с. 22–23). Її важливість полягає в тому, що видатний історик поставив тут ключове питання всієї дискусії навколо концепції про "український декабризм", яке винесено в назву рецензованої книги – "Українські декабристи чи декабристи на Україні?". Г.Казьмирчук та Ю.Латиш аргументовано доводять, що М.Грушевський не займався спеціально дослідженням руху декабристів, тому й не може вважатись одним з авторів концепції "українського декабризму". Він виступив, радше, в ролі модератора дискусії, ёмно сформулювавши її основне питання.

Основні положення концепції "українського декабризму" представлено у студіях С.Єфремова "Від легенди до історичної правди. (Місцеве підґрунтя в декабристському рухові)" (с. 24–30) та "Біля початків українства. Генезис ідей Кирило-Методієвського Брацтва" (с. 31–37), Д.Багалія "Уваги до генези декабристського руху на Україні" (с. 38–55), О.Гермайзе "Рух декабристів і українство" (с. 74–85).

Стисло вона зводилася до визнання впливу українських традицій, історії та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні, а також усладкування декабристських ідей у політичній програмі діячів українського національно-визвольного руху: Т.Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М.Драгоманова, автономістів-федералістів. З точки зору марксистської теорії, концепцію "українського декабризму" підтримав М.Яворський ("Основи декабризму на Україні", с. 56–73).

Перевидано також розлоге дослідження Ю.Оксмана "Одеське "Гніздо змови" 1825 року. (Спроба перегляду питання про базу "декабризму" на Україні)" (с. 107–134), маловідоме серед численної спадщини цього видатного літературознавця, одесита за походженням. У ньому викладено нову модифікацію концепції "українського декабризму". Ю.Оксман вважав центром антиурядової опозиції в Російській імперії Одесу. На його думку, лише історичним парадоксом можна пояснити те, що "долю революції на півдні" вирішував повсталий Чернігівський полк, "а не ділки Київських контрактів та Одеських експортних контор".

У публікації малознаного українського літературознавця В.Гнатюка "Падуро, Рилєєв і декабристи" (с. 135–145) досліджено революційні та літературні зв'язки декабристів і представників польського опозиційного руху, в основному, представників т.зв. "української школи" в польській літературі, проаналізовано вплив одного з них – Т.Падури – на творчість К.Рилєєва.

Представлено в книзі і погляди тих, хто заперечував концепцію "українських декабристів". Це статті І.Рибакова "1825-й рік на Україні" (с. 86–101) та В.Романовського "Причини невдачі в 1825 році" (с. 102–106). На думку цих істориків, українство не було визначальним чинником, що впливав на формування суспільно-політичних поглядів декабристів.

Основна частина книги завершується витягом зі стенограми Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів 1928–1929 рр. (с. 146–152), на якій концепцію "українського декабризму" та її прихильників було засуджено.

Наявність додатків, що містять маловідомі історіографічні студії, присвячені українському декабристознавству 1920-х рр., допомагає простежити розвиток історіографічної думки. Стаття Л.Добровольського "Decembriana. (До підсумків юбілейної літератури про південний декабризм)" (с. 163–176) була написана наприкінці 1920-х рр., коли історіографія ще не сформувалась як спеціальна історична дисципліна, тому більше схожа на широкий бібліографічний огляд. Разом із тим це є перше наукове дослідження в галузі історіографії декабрист-

ського руху в Україні, котре дає в руки читача багато фактичного й аналітичного матеріалу.

Прикметно, що українські читачі вперше мають змогу ознайомитися з розвідками українського емігранта Й.Лоського "Новітня українська наукова література про повстання декабристів" (с. 177–179) та польського історика З.Зборуцького "Декабристи в світлі новітньої історіографії" (с. 180–188), які були розшукані в бібліотеках Берліна й Варшави і видруковані в україномовному перекладі.

У додатках вміщено й розвідку Н.Грінченко, доньки Б.Грінченка, "Ідея федералізму в "конституціях" декабристів" (с. 153–162). Написана на поч. ХХ ст., ця невеличка за обсягом публікація присвячена аналізу конституційних проектів декабристів. Висновок, зроблений авторкою, що "декабристи поховали ідею федералізму" (с. 162), згодом буде вже чіткіше сформульований С.Єфремовим.

Науково-довідковий апарат рецензованого твору оформлений на високому фаховому рівні. Слід відзначити велику роботу Г.Д.Казьмирчука та Ю.В.Латиша над укладанням коментарів. Великим позитивом є наявність біографічних відомостей про авторів, праці яких вміщені у збірнику. Проте відсутні іменний та предметний покажчики, які б могли значно покращити роботу з цим твором. На жаль, невеликий тираж (300 прим.) не зможе задовольнити всіх бажаючих придбати цю цікаву й непересічну книгу. Загалом дана праця двох київських істориків свідчить, що сучасне українське декабристознавство є явищем, що існує, і має всі перспективи для подальшого розвитку.

УДК 821.161.1(092)(049.32)

К.П.Ісаєнко

Рецензія на книгу: Свіра Н.М. Проблеми поетики другого тому "Мертвих душ" Миколи Гоголя. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 328 с.

Зацікавленість постаттю Миколи Гоголя сьогодні не втрачає актуальності, свідченням чого є поява чималої кількості наукових та науково-популярних досліджень, присвячених як персоналії письменника, так і його духовним пошукам пізнього періоду творчості. Особливо плідним, навіть різновекторним щодо рецепції творчості Миколи Гоголя був ювілейний рік як у російському, так і в українському гоголезнавстві, що, мабуть, закономірно.

Рецензована робота Н.М.Сквіри презентує досить широкий спектр літературознавчих та історіософських проблем. Поняття "нова естетика" у дослідженні творчості М.Гоголя вже досить давно побутує в українському гоголезнавстві, і дана робота подає авторську проєкцію нової естетики, власну варіацію поняття, зокрема на матеріалі чи не найбільш суперечливого твору М.Гоголя "Мертві душі". Адже художньо-філософські пошуки М.Гоголя пізнього періоду творчості є предметом пильної уваги і часом – суперечок та ідеологічних протистоянь уже не для одного покоління гоголезнавців на теренах як української, так і російської гуманітаристики.

Предметом наукових студій і дослідницького пошуку у монографії є другий том "Мертвих душ" М.Гоголя. Слід наголосити, що маємо справу із справді цілісним і концептуальним аналізом художнього тексту, у процесі якого автором використані найбільш продуктивні методології дослідження, вивчення й аналізу поетики у сучасному літературознавстві.

На загал, подані у змісті монографії назви окремих розділів за масштабністю заявленої проблематики без жодних перебільшень можуть бути самостійними окремими дослідженнями у царині гоголезнавства. І це, варто сказати, на перший погляд, дещо ускладнює цілісність сприйняття. Однак автору вдалося досить органічно вибудувати загальний сюжет роботи.

Перший розділ презентує широку обізнаність Н.М.Сквіри з обраної проблеми, подає розлогий огляд і навіть критичний аналіз досліджень другого тому "Мертвих душ" М.Гоголя, тим самим мотивуючи власний вектор шукань і розвінчуючи вже сталі філологічні міфи щодо містицизму пізнього періоду і згасання художнього потенціалу у творчій долі письменника.

Особливо цікавим, теоретично глибоким і актуальним виглядає другий розділ роботи, присвячений проблематиці біблійної інтертекстуальності. Дослідниця ретельно відшуковує міжтекстові зв'язки, вдало і завжди влучно, підставно аргументує і підтверджує теоретичні висновки безпосереднім зверненням до тексту, пропонує можливість художньої рецепції і прочитання символіко-алегоричного плану твору. Автор висловлює припущення, що саме біблійний інтертекст покликаний надати особливого виміру і масштабу художній манері Гоголя і вдало демонструє це детальним вивченням та глибоким аналізом поетики другого тому, оперуючи основними прийомами компаративного дослідження. У полі уваги дослідниці постійно перебуває і проблема варіативності текстів письменника, зокрема рання і пізня редакції другого тому. Біблійна традиція простежується автором роботи і у створенні М.Гоголем цілого ряду специфічних жіночих образів, роль

яких є ключовою у великому проекті переродження суспільства. Загалом тема "Жінка у Гоголя" сьогодні набуває досить специфічного тлумачення, свідченням чого є поява великої кількості домислів стосовно ролі жінки в особистому житті письменника. Однак дослідниця підкреслює, що саме жінка у Гоголя розглядається крізь призму християнських моральних чеснот, збагачуючи тим самим авторські прийоми характеротворення. Біблійні асоціації, формули та алузії відіграють важливу роль також у творенні психологічних портретів персонажів другого тому. Проаналізовано і специфіку мовлення персонажів другого тому, зокрема варіативні, змінені версії біблійних формул у їх мовленні роблять більш масштабними власне самих типажів представлених героїв. Не менш ґрунтовно представлена у роботі і специфіка пейзажів, інтер'єрів, речового світу, визначені їх функція і роль у глобальній ідеї презентації якісно нового соціуму другого тому.

Авторка роботи велику увагу приділяє і безпосередньо текстологічним особливостям другого тому, зокрема аналізу фольклорних мотивів та традицій, визначає їх роль у створенні специфічної, впізнаної гоголівської художньої дійсності. Особливої уваги в монографії надано дослідженню у тексті другого тому "Мертвих душ" народних пісенних мотивів та приказок, їх ролі у моделюванні специфічної художньої дійсності.

Аналіз поетики другого тому "Мертвих душ" у версії Наталії Сквіри має багатоплановий всебічний характер, тим не менш – підпорядкований логічному і продуманому критико-аналітичному сюжету, в основі якого – біблійний символіко-алегоричний план розкриття особливостей нової естетики слова Миколи Гоголя.

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Созашвили Н.М. Фольклор и современный литературный процесс	3
Кахашвили Н.Э., Шиукашвили И. Николай Гоголь в грузинской прессе XIX века.....	11
Вахтангишвили Ш. Барокко в европейской и грузинской литературе XX века	16
Ісаєнко К.П. Функція "жанрової домовленості" у новій прозі Ліни Костенко (на матеріалі роману "Записки українського самашедшого")..	19
Забарний О.В. Мотиви табірної лірики в поезіях Андрія Буренка.....	24
Михед О.П. Вплив телебачення на літературу: зауваги до теми	31
Самойленко Г.В. Розвиток літератури на Чернігівщині XII–XXI ст.	41

ІСТОРІЯ

Ковальчук О.О. Принципи джерелознавчого дослідження (епоха романтизму).....	71
Підставка Р.В. Історія Збаража: від корибута до князів Збарзьких гербу "корибут" (на основі аналізу історичних джерел).....	79
Коробка В.М. Міський голова – ключова посада самоврядування міст підросійської України 1785–1917 рр.	89
Андросова-Байда Д.О., Барабаш Н.О. Петербург в історії роду Білозерських (у XIX – на поч. XXI ст.)	98
Сидорович О.С. Причини занепаду споживчої кооперації Лівобережної України у 70–80-х рр. XIX ст.	106
Мєзєнцева І.М. Товариство сільського господарства Південної Росії в суспільному розвитку Південної України (кін. 20-х рр. XIX – поч. XX ст.)...	114
Саманцов О.П. Формування фінансових доходів промислових робітників кам'яновугільної та металургійної промисловості Катеринославської губернії кін. XIX – поч. XX ст.	123
Герасимчук О.М. Діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916)	130
Потапов О.М. Участь міських дум у подоланні безробіття в Українській Державі гетьмана П.Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.)	143
Моїсєєнко Л.М. Правове становище єврейського населення в Російській імперії в кін. XIX – на поч. XX ст.....	152
Симашвили Т. Террор в разрезе истории	162
Онїщенко О.В. Вплив революційних перетворень 1917 р. на повсякденне життя українських жінок	175
Мельничук О.А. Соціальне страхування в більшовицькій доктрині суспільного розвитку: стратегічний напрям чи тактичний хід?	182
Романець Н.Р. Вплив репресій на соціальну поведінку українського селянства (1928–1936 рр.)	190
Лобач К.В. Органи судової влади у хлібозаготівельній кампанії з урожаю 1932 р.	201
Рекрут В.П. Соціальні аспекти діяльності споживчої кооперації Чернігівщини в 1935–1938 рр.	211

Удалова Т.М., Бодня О.О. Травматизм у промисловості Донбасу в 30-ті рр. ХХ ст.	222
Ахалмосулишвили Т.Е. Эвакуированная военная промышленность из Украины в Грузию в 1941–1945 гг.	231
Салата О.О. Вплив інформаційної політики держав на соціальні конфлікти (на прикладі Другої світової війни)	236
Гончаренко О.М. Конфлікт як основа сутності стосунків між українським суспільством та окупаційною адміністрацією Райхскомісаріату "Україна": постановка проблеми (1941–1944)	251
Чернега П.М. До питання внеску українського народу в перемогу країн антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні.....	260
Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Періодика Чернігівщини: сторінки історії.....	279
Ругаль В.П. Василь Степанович Петров – герой, не вшанований за життя та забутий після смерті (громадська та військова діяльність В.С.Петрова у повоєнний період (1945–2003 рр.)).....	271
Лисак В.Ф. Медичне обслуговування сільського населення України у 1950–1960-х рр	298
Латиш Ю.В. Боротьба з пияцтвом та алкоголізмом серед неповнолітніх в УРСР у роки Перебудови	308

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Войтенко І.Б. Внесок родини Ханенків у розвиток археологічної та історичної науки в Україні.....	319
Отрох Н.В. Від витворів мистецтва до друкарського штампу: до історії виробництва фарфору і фаянсу в Україні.....	329
Фомська С.М. Чернігівська "Просвіта" за часів гетьмана Скоропадського та Директорії УНР.....	336
Драчук Л.І. Проблеми становлення театрального мистецтва та їх висвітлення в наукових періодичних виданнях (на матеріалі збірника "Література та культура Полісся").....	345
Ладаняк І.А. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації Поділля в 1925–1927 рр.	353
Синельник І.С. Музейні колекції як джерело вивчення історії повсякденності (на прикладі Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського).	362
Третяк В.Л. Спортивне життя в Україні в довоєнний та окупаційний періоди	370
Хархун В.П. Музеєфікація радянського минулого, або Комунізм у музеї.....	380

РЕЦЕНЗІЇ

Луняк Є.М. Рецензія на книгу: Українські декабристи чи декабристи на Україні?": Рух декабристів очима істориків 1920-х років / упор., вступ. ст. та примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. – К. : Логос, 2011. – 195 с.	388
Ісаснко К.П. Рецензія на книгу: Сквіра Н.М. Проблеми поетики другого тому "Мертвих душ" Миколи Гоголя. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 328 с.....	391

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 66

*Соціальні аспекти історико-культурного розвитку
Полісся й України*

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – Сливко В. П.
Комп'ютерна верстка та макетування – Борщ О. В.
Літературний редактор – Приходько Н. О.
Коректор – Конівненко А. М.

Підписано до друку 19.01.12 р.	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Arial	Обл.-вид. арк. 24,29	Тираж 100 прим.
Замовлення №	Ум. друк. арк. 22,91	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.